Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Szörényi Gábor András

Sajó-völgyi huszita várak régészeti kutatása

Történelemtudományok Doktori Iskola
Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője
Régészet Doktori Program
Dr. Borhy László DSc, egyetemi tanár, a program vezetője

A bizottság tagjai:
A bizottság elnöke: Dr. Draskóczy István DSc, egyetemi tanár
Bírálók: Dr. Mordovin Maxim PhD, egyetemi tanársegéd, Dr. Tomka Gábor PhD
A bizottság titkára: Dr. Mészáros Orsolya PhD, egyetemi adjunktus
A bizottság további tagjai:
Dr. Simonyi Erika PhD,
Dr. Körmendi Tamás PhD, habilitált egyetemi adjunktus,
Dr. Rácz Zsófia PhD, egyetemi adjunktus

Témavezető: Dr. Feld István PhD, habilitált egyetemi docens

Budapest, 2015

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Szörényi Gábor András
MTMT-azonosító: 10050209
A doktori értekezés címe és alcíme: Sajó-völgyi huszita várak régészeti kutatása
DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2015.128
A doktori iskola neve: Történelemtudományok Doktori Iskola
A doktori iskolán belüli doktori program neve: Régészet Doktori Program
A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Feld István PhD, habilitált egyetemi docens
A témavezető munkahelye: ELTE – BTK Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/b.

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét,Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követőn egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek sajáteredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2015. július 3.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés……...……...1
1.1 Kutatástörténet és a földrajzi keretek……...3
1.1.1 A huszita várak kutatásának története…….……...3
1.1.2 A kutatás földrajzi keretei……..8
1.2 A huszita várak történelmi háttere.……10
1.2.1 A huszitizmus…...……...……10
1.2.2 Huszita háborúk Csehországban……..11
1.2.3 Csehek a magyarországi harcokban……13
1.2.4 Husziták, zsoldosok, bratrik – származásuk és megítélésük…..…….20
1.3 Terminológiai és módszertani kérdések……...……..23
1.3.1 Terminológiai kérdések…….……24
1.3.2 Módszertani kérdések…….……...……...……25
2. Vadna – Vár-tető…….……...……..29
2.1 Képi és írott források……...……29
2.2 A roncsolásmentes kutatás módszerei……...……32
2.2.1 Mikrodomborzati felmérés……..…..…….32
2.2.2 Geofizikai kutatás……..…….……33
2.2.3 Felszíni leletgyűjtés és műszeres leletfelderítés……...…..……35
2.3 Régészeti feltárás……..……38
2.4 A vár modern kori pusztulása……..…..……43
2.5 A kutatási eredmények értelmezése..……...…….44
3. Sajóivánka – Vár……..47
3.1 Képi és írott források……..…….……..47
3.2 A roncsolásmentes kutatás……..…….……..48
3.2.1 Mikrodomborzati felmérés……..…..……48
3.2.2 Felszíni leletgyűjtés és műszeres leletfelderítés……..…….……..49
3.3 Régészeti feltárás...…….……...……50
3.4 A kutatási eredmények értelmezése…….……...……51
4. Sajógalgóc – Vár-hegy……..……..54
4.1 Képi és írott források…….……..……..54
4.2 A roncsolásmentes kutatás módszerei…….……..……55
4.2.1 Mikrodomborzati felmérés…….……...……..55
4.2.2 Geofizikai kutatás……...……56
4.2.3 Felszíni leletgyűjtés és műszeres leletfelderítés…...……...……57
4.3 Régészeti feltárás……...…….……...……59
4.4 A kutatási eredmények értelmezése…...……...……..61
5. Sajónémeti – Vár-hegy……...……65
5.1 Képi és írott források……...……...……65
5.2 A roncsolásmentes kutatás módszerei……..……67
5.2.1 Mikrodomborzati felmérés……...……...……68
5.2.2 Lidar felmérés……...……...……70
5.2.3 Geofizikai kutatás……...……71

5.2.4 Felszíni leletgyűjtés és műszeres leletfelderítés…..…..……73
5.3 Régészeti feltárások…….……..……74
5.4 A kutatási eredmények értelmezése…….……..84
6. Sajó-völgyi huszita várak Árpád-kori előzményei……..……....92
6.1 Késő Árpád-kori birtokviszonyok a Sajó völgyében……..……...…94
6.1.1 Miskolc nemzetség és birtokaik……...……..……94
6.1.2 Ákos nem és birtokaik……..……..……96
6.1.3 Rátót nemzetség és birtokaik……..……....97
6.1.4 További birtokosok……...……..……97
6.2 A várak földrajzi elhelyezkedése, jellege és láthatósági elemzése……..…….99
6.3 Árpád-kori váraink funkciója……...…..…….105
6.3.1 Szimbólum-szerep – a hatalom demonstrációja…..……..……107
6.3.2 Védelmi, értékőrző szerep…….……..……..110
6.3.3 A lakófunkció……...……...…..114
6.4 A Sajó-völgyi várak alapításának időrendje……..…..…….115
6.5 Az építési engedélyek és az egymáshoz való távolság kérdése……...……...116
6.6 Késő Árpád-kori várak felhagyása……..…….……118
6.7 A terminológia nyitott kérdései……..…….…..…119
6.7.1 Terminológiai javaslatok……..……..…..122
7. Huszita várak sajátosságai……..…….…..127
7.1 Aktív szerepű külső- és elővédművek a várak stratégiai terében…….129
7.1.1 A szekérvár és a gyalogsági hadviselés, mint előzmények és befolyásoló tényezők…….……..…….…129
7.1.2 Az elővédművek általános ismertetőjegyei……...……...….131
7.1.3 Előretolt védművek falazott szerkezettel……...……....134
7.1.4 Fa-földszerkezetű elővédművek a képi és írott forrásokban…….138
7.1.5 Az elővédmű és a fővár kapcsolatának kérdései……...…139
7.1.6 Ásatással vizsgált fa-földszerkezetes elővédművek tanúságai …....140
7.2 Fa-földszerkezetű oldalazóművek……...……...……..149
7.3 Huszita erődítéscsoportok…….....……..154
7.4 A huszita várépítészet elemeinek továbbélése……..……157
8. Összegzés……...……...….167
Irodalomjegyzék……..…...…172
Rövidítések…..……...……194

1. BEVEZETÉS

Földváraknak nevezi a mindennapi nyelvezet a történeti korokban létesített, földtöltésekkel, sáncokkal és árkokkal erődített helyeket, építményeket. Jogi megfogalmazásuk szerint olyan védelmi céllal létesített vonalas, vagy zárt alakzatú földművek, amelyek azonosíthatóan fennmaradtak domborzati elemként és történeti, kulturális örökségi, felszínalaktani, illetve tájképi értéket képviselnek. [1] Történeti szempontból ugyanakkor a földvár az elpusztult erősségek összefoglaló megnevezése, függetlenül a vár egykori szerkezeti elemeinek építőanyagától.[2] Középkori váraink zöme mára csupán elsősorban geomorfológiai elemekként, a fenti sorokban is taglalt terepi formakincsekben őrződött meg és kizárólag tájtörténeti részletként fedezhető fel. A legtöbb esetben nem is állapítható meg első pillantásra, vajon valóban homogén földtöltések alkották-e az egyes várak erődítését, avagy összeomlott struktúrák, így falak, vagy palánkok elpusztult nyomát azonosíthatjuk a romokban. Eme kérdésre összetett és jól megválasztott régészeti módszerekkel adhat választ a – ma már valóban földvárnak tűnő – erősségeket faggató kutató.

Dolgozatom készítése során a Sajó-völgy földvárnak nevezett erődítéseit vizsgáltam, melynek oka nem kizárólag az egymáshoz közeli területi elhelyezkedésükből fakadt, sokkal inkább a hozzájuk fűzött történeti hagyományhoz, eredeztetésükhöz. Valamennyi kutatott vár felszínalaktani megjelenése ma már földvár, sőt a helyi megnevezés mellett a hivatalos nyilvántartások is annak tartják őket. Jól értelmezhető sáncokkal és árokkal övezett központi magból álló létesítmények, melyek összekötő kapcsát közös származtatásuk jelenti: a népi emlékezet egytől-egyig a cseh husziták alkotását véli felfedezni bennük, ahol a 15. század közepén, a késő középkori zsoldosok rablóváraikat rendezték be. Eme hagyományokra épülő romantikus történeti elképzelések forráskritikai vizsgálata indította kutatásaimat, melynek során egy kisebb tájegység, a Sajó folyó mentén emelkedő várak huszita voltát vettem górcső alá.

A Sajó-völgy erődítéseinek feldolgozásával egy egységes földrajzi régió várkutatási kérdéseire keresem a válaszokat. A térség „vársűrűsége” intenzív. A központi folyóvölgyben és közvetlen mellékvölgyeiben tucatnyi középkori eredetű várat ismerünk,

[1] A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 23. § (3) g) pontja. Forrás: http://net.jogtar.hu/ Letöltés időpontja: 2015. 04. 01. A földvár fogalmát Miklós Zsuzsa hasonlóan értelmezte, KRISTÓ 1994, 224.

[2] BÓNA 1995, 20-21., NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 11.

az erősségek átlagosan 5-6 km-es távolságban helyezkednek el egymástól.[3] Nagy számuk eseménydús múltat sejtet, amit fokozhat a huszita mozgalom magyarországi történetét csaknem száz esztendővel ezelőtt feldolgozó Tóth-Szabó Pál megállapítása, mely szerint a 15. század huszita zsoldosai szinte minden kelet-felvidéki magaslatot és stratégiai pontot megszálltak, megerődítettek.[4] E feltevések nyomán egy rendkívül mozgalmas késő középkori időszak tárulhat fel előttünk.

Tóth-Szabó Pál fenti álláspontját a 15. századi udvari krónikás, Antonio Bonfini következő sorai támasztják alá: [a cseh-huszita zsoldosok] „rabló szándékkal erődöket emeltek szerte az országban. […] Váracskáik voltak, amelyeket vagy erővel foglaltak el, vagy frissiben maguk építettek”.[5] Az Itáliából érkezett történetíró és természetesen a későbbi népi emlékezet nyomán kialakult egy olyan visszatérő motívum, toposz, amely alapján a közvélekedés huszita eredetű földvárakként tartja számon e vidék számos várát, mind a mai napig.[6] Ez a hagyomány a Sajó-völgy számos kisebb-nagyobb erődítésén túl ismeretes az Északi-középhegység több vára esetében is.

A Sajó-völgy huszitákhoz kötött várainak kutatása során a következő kérdések tisztázására törekszem: elsősorban megvilágítandó, hogy *mi emelte az északi régiók néphagyományának központi elemévé a huszitákat*. Mi az a történeti és néprajzi tényező, ami szinte valamennyi környékbeli objektumot cseh, illetőleg huszita múlttal bélyegez meg?

Akár a középkori krónikát, akár a témát feldolgozó történeti monográfiát, hovatovább a néphagyományokat szemléljük, mindegyik forrástípusban úgy tűnnek fel a husziták, mint várépítők, akik saját maguk hoztak létre erődített létesítményeket, hogy onnan tartsák uralmuk alatt a vidéket. *Valóban minden hozzájuk köthető vár huszita eredetű, újonnan alapított objektum volt, avagy volt egyéb történeti előzményük is?* Egyáltalán minden huszitának tartott vár esetében kimutatható-e a jelenlétük, avagy általános toposzként minden „réginek” tartott építményre egyszerűen ráillesztette a cseh-huszita jelzőt a néphagyomány? Amennyiben tényleges huszita jelenlétet feltételezünk, akkor joggal merül fel igényként ott tartózkodásuk egyedi jellegzetességeinek elkülönítése, az általuk bizonyosan nem használt egykorú objektumtípusok sajátosságaitól. Tehát megvizsgálandó, hogy *van-e a huszita várakra jellemző sajátos építészeti jellegzetesség,*

[3] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 329.
[4] TÓTH-SZABÓ 1917, 267-332.
[5] BONFINI 1995, 215.
[6] FERENCZI 1963, 110, 112-113. A szerző a Sajó-völgyéből Vadna, Sajógalgóc, Kelemér-Mohosvár és Sajómercse várait említi, mint csehekkel, huszitákkal kapcsolatba hozható objektumokat.

avagy lelettípus. Természetszerű, hogy régészeti forrásokkal dolgozva az egyedi tulajdonságok csakis akkor mutathatóak ki, amennyiben huzamosabb huszita jelenléttel számolunk, következésképpen lakóiknak volt idejük otthagyni a nyomukat.

Valamennyi felvázolt kérdéskör megválaszolásához mindenekelőtt szükséges annak vizsgálata is, hogy *a 15. század közepi Magyar Királyság területén megfordult huszita csoportok mennyire voltak csehek és milyen mértékben husziták.* Milyen kapcsolódás van a csehországi háborúk résztvevői és magyarországi utódaik között? Ezek alapos tanulmányozásával tisztázható a huszitának tartott várak valódi szerepe és hadtörténeti jelentősége.

2008 és 2015 között a következő négy huszitának tartott erősség vizsgálatát végeztem el a Herman Ottó Múzeum munkatársainak közreműködésével: Vadna – Vár-tető, Sajóivánka – Vár, Sajógalgóc – Vár-hegy és Sajónémeti – Vár-hegy. **(1-2. ábrák)** Ezek régészeti kutatása során összehasonlítottam az egyes objektumtípusokat a hasonló történeti hátterű felvidéki várakkal, továbbá tágabb kitekintésben megvizsgáltam azok Kárpát-medencén kívüli párhuzamait is. Dolgozatomban e téma kutatástörténeti bemutatását, a várak földrajzi kereteinek taglalását követően rövid, vázlatos áttekintést kívánok adni a vizsgált időszak történeti eseményeiről és azok szereplőiről. Mindezeket követően részletesen elemzem a négy Sajó-völgyi vár régészeti kutatási módszereit, azok eredményeit és értelmezésüket. Az egyes várak bemutatását azok kutatásának időrendje szerint közlöm. A munka következő, nagyobb egysége a Sajó menti erődítések történeti előzményeinek felderítése, amit a huszita várépítészet egyedi megoldásainak bemutatása és azok értékelése zár.

1.1 KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS A FÖLDRAJZI KERETEK

1.1.1 A HUSZITA VÁRAK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A husziták magyarországi története viszonylag korán, már a 19. század derekán felkeltette az írói érdeklődést. Az események és szereplőik hamar bekerültek az országos köztudatba, persze ekkor még a kornak megfelelően inkább szépirodalmi és ismeretterjesztő művek révén. Jósika Miklós 1839-ben megjelent „A csehek Magyarországban” című regényében részletes, ámbár fiktív történetben mutatta be Jan Giskra és alvezéreinek küzdelmét Hunyadi Mátyás ellenében.[7] Minden fikció ellenére azonban Jósika tudat alatt is olyan értékes elemeket emelt át a forrásként felhasznált

[7] JÓSIKA 1905. I-II. A szerző kétkötetes regényének első részében önálló fejezetet szánt Vadna várának.

Bonfinitől, amit tulajdonképpen a huszita erődítésépítészet esszenciájaként is tekinthetnénk: „A csehek építményei történetünk korában igen nevezetesek voltak, nemcsak tartósságára vadméltóságú, szeszélyesen nagyszerű idomaiknak, hanem azon szinte megfoghatatlan gyorsaságára is elkészülésöknek, mely mindenkit bámulásra ragadott, […] Így emelkedett a vadnai és galgóczi vár a Sajó két partján, […] Anyaga e sajátságos építményeknek: fa, vas, agyag, muhar s iszap volt, melyeket csudás türelemmel oly sűrűen tudtak összecsatolni, hogy egyetlen tömeget látszottak képezni."[8] Ugyancsak szépirodalmi műben, de immár terepi előkutatások alapján értekezett huszita erősségekről az asszony- és írói nevén ismertté vált cseh származású írónő, Božena Němcová, aki férje utazásai révén többször megfordult a 19. század közepén Felső-Magyarországon. Ezek során, 1851-ben született „Magyarországi úti emlékek" című munkája, hol a Miskolc környéki kirándulásaiból kiderül, hogy előszeretettel látogatott meg várakat. A felkeresett, sáncokkal és árkokkal övezett várak esetében nagy hasonlóságot vélt felfedezni a csehországi erősségekkel, amit a helyi lakosság huszita hagyományával is igyekezett igazolni. Külön megemlékezett ezen erősségek formájáról, kiemelten foglalkozott Vadna várának földsáncaival, amelyek mérete kapcsán még építészeti becsléseket is tett.[9]

A felvidéki huszita események témaköre megmozgatta a 19. század közepén indult Vasárnapi Újság szerzőinek fantáziáját is. Itt, 1859-ben történeti rajzot publikált „Giskra hadai" címmel J.M. monogramú szerző, melyben – szintén Bonfini munkáját idézve – ismertette a történések sorában Vadna és Galgóc várát.[10] Ugyanezen objektumok néhány évvel később újfent szerepeltek a folyóirat hasábjain, mint megtekintésre érdemleges turisztikai célpontok. A szerző, Luppa Péter a túrajavaslaton és a népmondák ismertetésén túl hivatkozások nélkül ugyan, de okleveles források adatait is részletezte a várak ostromával kapcsolatban.[11]

A 19. századi írók sorát az akadémikus Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárával tehetjük teljessé. A számos beszédes helynevet megőrző műve haszonnal forgatható a Sajó-völgyi várak közvetlen környezetének és előterének topográfiai vizsgálata során.[12]

[8] JÓSIKA 1905, II. kötet, 17-18.
[9] NĚMCOVÁ 1955, 295. Ezúton köszönöm Offertáler-Havasi Béla szíves segítségét és az eredeti cseh szöveg fordítását.
[10] VASÁRNAPI ÚJSÁG 6/17, 1859. április 24. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00030 Letöltés időpontja: 2015. 04.01.
[11] VASÁRNAPI ÚJSÁG 8/21, 1861. május 26. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00030 Letöltés időpontja: 2015. 04.01.
[12] PESTY 1988.

A viszonylag élénk 19. századi érdeklődést követően, a századfordulón jelent meg Borovszky Samu, „Borsod vármegye története” című munkája, ahol a szerző pontos oklevélhivatkozásokkal összegezte a Sajó-völgyének huszita időszakát.[13] Borovszky azonban inkább a köztörténeti, településtörténeti eseményeket emelte ki, a várakkal csupán érintőlegesen foglalkozott. Fejezetének végén azonban értékes – bár részben téves megállapítást tett a huszita hagyományokra vonatkozóan: „ … a vármegye lakossága ma is – igaz, hogy merőben tévesen – minden régi templomot a cseh husziták építményének tart …”[14]

A 20. század első harmadában a huszitákkal kapcsolatos politika- és hadtörténeti kutatás két történész, a már idézett Tóth-Szabó Pál és Tóth Zoltán révén jelentős ereményeket ért el. A témát mindmáig legrészletesebben feldolgozó Tóth-Szabó Pál először 1903-ban publikálta a „Giskra – Különös tekintettel Abaújmegyére” című munkáját,[15] amelyet egy bő évtizeddel később, 1917-re kiegészített a teljes Felvidékre vonatkozó adatgyűjtésével „A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon” című monográfiájában.[16] Ez utóbbi mű értékét és alaposságát jelzi, hogy az elmúlt száz évben Észak-Magyarország, illetve Szlovákia huszita témájú szakpublikációiban ez a legtöbbet idézett dolgozat.

Tóth Zoltán „Mátyás király idegen zsoldosserege” című összefoglalásában ugyan közvetlenül nem foglalkozott az egyes várakkal, ám a 15. századi zsoldos harcmodor kialakulása és fejlődéstörténete kapcsán részletesen tárgyalta a huszita erődítések építészeti sajátosságainak okait.[17]

E monográfiákat követően évtizedekig nem született újabb tanulmány. Csak 1975-ben, tízévnyi adatgyűjtést követően látott napvilágot Dobosy László tollából Ózd környékének vártopográfiája. A publikáció témánk szempontjából való relevanciáját jelzik Dobosy következő sorai: „A rendelkezésemre álló szakirodalomból és a helyi lakosság hagyományai alapján az látszik valószínűnek, hogy a területünkön lévő várak huszita várak voltak, azokat ők építették, kivéve a dédesi, putnoki és arlói várakat. A régészeti feltárás fogja bebizonyítani azt, hogy e várak korábban megvoltak-e és azt felhasználva erősítették

[13] BOROVSZKY 1909, 69-72.
[14] U.o. 72. Borovszky – tévesen – úgy vélte, hogy a huszita vallási tanok széles körben elterjedtek a Felvidéken és ennek hatására vált általánossá a későbbi néphagyományokban a cseh-huszita eredeztetés.
[15] TÓTH-SZABÓ 1903.
[16] TÓTH-SZABÓ 1917.
[17] TÓTH 1925.

meg a husziták, vagy valóban ők építették-e ki ott az erősségüket."[18] Tanulmánya zárásában már az előbbi elképzelését tartotta valószínűbbnek a szerző, ahol tényszerűen kijelentette, „hogy egy korábbi vár maradványaira épülhetett a husziták erőssége."[19]

Érintőlegesen ugyan, de foglalkozott a huszita erődítésépítészet kérdéseivel Sándorfi György is, aki a Herman Ottó Múzeum 1980. évi évkönyvének hasábjain tárgyalta Borsod megye motte típusúnak vélt várai sorában a sajónémeti Vár-hegy erősségét. Ebben a kiváló várfelmérésen túl, több tévedése ellenére is számos értékes megállapítást tett a fővárhoz tartozó egyes védművek kronológiájával kapcsolatban, azokat a huszita időszakra keltezve.[20] Sajónémeti kettős „mottéjának" értékelését jóval később, 2006-ban – helyesen – bírálta felül Feld István hazai és csehországi analógiák ismertetésével, a késő középkori előretolt védművekről írt dolgozatában. Ebben megismétli a Vadna és Sajógalgóc várait felmérő Nováki Gyula és Sándorfi György véleményét, az egyes ágyúvédművekként értelmezett földművekről – elismerve ugyanakkor, hogy ezeket kizárólag ásatások igazolhatják majd.[21]

1992-ben Nováki Gyula és Sándorfi György elkészítette a történeti Borsod vármegye területén lévő várak, köztük a Sajó-völgyi erősségek teljes körű topográfiai összefoglalását. Ezen művet kiegészítve, 2007-ben jelent meg a Castrum Bene Egyesület és a Herman Ottó Múzeum által közösen kiadott, Nováki Gyula, Sárközy Sebestyén és Feld István nevével fémjelzett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vártopográfia. E kutatói segédkönyvekben az ismert történeti adatok hivatkozásán túl a teljesség igényével gyűjtötték egybe a topográfiai, térképészeti, valamint a rendelkezésre álló régészeti információkat.[22]

A kutatástörténet ismertetése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a témára vonatkozó szlovákiai történeti és régészeti munkákat. Különösen figyelemreméltó, hogy a huszita időszak régészeti és történeti eredményeinek ismertetésére 1979-ben önálló konferenciát szerveztek Táborban, melynek tanulmánykötete 1980-ban, az Archaeologia Historica sorozatban jelent meg. Az akkori csehszlovák kutatás, a téma nemzeti jellegére

[18] DOBOSY 1975, 60. A szerző által felsorolt várak közül a törzsszövegben csupán hét esetében említi meg a huszita eredetet (Domaháza-Vörösvár, Kelemér-Mohosvár, Putnok-Kakasvár, Sajógalgóc, Sajónémeti, Sajóvelezd, Vadna). Sajómercsét csak az összefoglalásban emeli a „biztosabban" huszita objektumok sorába, ennek további alátámasztása nélkül. Ugyanígy hiányzik további öt erősség (Bánhorváti, Borsodnádasd, Hangony-Birinyvár, Uppony-Dedevár és Uppony-Földvár) huszita hagyományának megerősítése.
[19] U.o. 61.
[20] SÁNDORFI 1980, 33-39.
[21] FELD 2006, 103-106.
[22] NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a., NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007.

tekintettel, széles körben foglalkozott a huszita-bratri kérdéssel, ennek során Belo Polla és Michal Slivka adott átfogó képet több kisebb kelet-szlovákiai feltárásról.[23] 1991-ben megjelent Michal Slivka és Adrián Vallašek Kelet-Szlovákia várait bemutató kötete, majd bő másfél évtizeddel később, 2007-ben a Miroslav Plaček és Martin Bóna szerkesztésében készült szlovákiai várenciklopédia a felvidéki várkutatás kézikönyvei lettek.[24]

A huszita kor várépítészetére vonatkozó szlovákiai irodalmak esetében két, közel egy időben született tanulmányt idézhetünk még. 2005-ben készítette el régészet szakdolgozatát Peter Harčar a pozsonyi Comenius Egyetemen, „Bratri erődítések Szlovákiában" címmel. A szerző eleddig kiadatlan kéziratos munkájában a teljesség igényére törekedve gyűjtötte össze a felvidéki védművekre vonatkozó régészeti kutatási adatokat.[25] 2006-ban, a Hruba Skalan rendezett nemzetközi Castrum Bene konferencia tanulmánykötetében publikálta cikkét a Peter Bednár – Eva Fottová szerzőpáros. Nyugat- és közép-szlovákiai várak tágabb, taktikai előterét is vizsgáló terepbejárásaik során figyeltek fel a külső, előretolt védművekre, amit a huszita erődítések sajátosságának tartottak.[26] Dolgozatuk célkitűzése volt, hogy a kutatás nagyobb figyelmet szenteljen az erősségek tágabb környezetének vizsgálatára.

A kutatástörténetet a Sajó-völgyi régióban végzett várfeltárások felsorolásával zárom, megjegyzendő, hogy mindezek korlátozott számban és legfeljebb részben érintették disszertációm témakörét. A sorban legkorábbi és legfontosabb feltárást Ladislav Olexa és Tököly Gábor végezte Jolsva – Óváron (Jelšava – Hradovisko) 1976-ban, ahol egy 13. századi és egy 15. századi építési fázist különítettek el, az utóbbit a huszita zsoldosok jelenlétéhez kötve.[27] 1992-1994 között több ízben folytatott szondázó ásatást B.Kovács István Sajógömör (Gemer) várában, melynek csupán csak rövid jelentéseit publikálta mindezidáig.[28] A feltáró a vár 15. századi történetének sajnos kevés figyelmet szentelt, ez is magyarázhatja, hogy az itteni, bizonyosan erre az időszakra keltezhető külső védmű huszita voltát határozottan elutasítja.[29] 2004-ben Újvásár – Derenk (Rybník – Drienok) külső védművében Peter Bednár és Eva Fottová végzett szondázó jellegű ásatásokat, melyek rövid ismertetését a fentebb már idézett cikkükben közölték. Itt a szerzők, a 15.

[23] POLLA – SLIVKA 1980, 69-103.
[24] SLIVKA – VALLAŠEK 1991. PLAČEK – BÓNA 2007.
[25] HARČAR 2005. Köszönöm Peter Harčarnak, hogy szakdolgozatát rendelkezésemre bocsátotta.
[26] BEDNÁR – FOTTOVÁ 2006.
[27] OLEXA – TÖKÖLY 1977, 206-208.
[28] B.KOVÁCS 1993, 72-73. B.KOVÁCS 1995, 81. B.KOVÁCS 1996, 23-24.
[29] B.Kovács István szóbeli közlése.

századi leletek és a történeti háttér alapján, helyesen a cseh zsoldos csapatok várépítkezését látták a kisméretű földműben.[30] Szűkebb kutatási területem térségében, eddig a keleméri Mohosvár volt az egyetlen régészetileg vizsgált objektum, ahol 2000-2006. évek között Pusztai Tamás irányította a feltárást. Bár az előző három erősséghez hasonlóan Mohosvár esetében is van okleveles adatunk a huszita használatra,[31] ennek ellenére az ásató nem talált a tartós jelenlétükre vonatkozó 15. századi leletanyagot, ugyanakkor nem zárta ki a sáncok esetleges, általuk történt újrahasznosításának lehetőségét sem.[32]

A Sajó-völgyi huszitának tartott várak egyes témaköréről több, különálló publikációban magam is értekeztem. A késő középkori előretolt védművek eredetét és Sajó-völgyi megjelenését a Herman Ottó Múzeum Évkönyvének 2010. évi számában ismertettem. Az erősségek Árpád-kori előzményeit a Castrum folyóirat 2011. évi füzetében részleteztem. Vadna várának régészeti kutatási eredményeit 2011-ben, a Feld István tiszteletére készült „Várak nyomában" című tanulmánykötetben közöltem. Vadna mellett Sajónémeti erősségének előzetes ásatási eredményeiről is beszámoltam a fiatal várkutatók nemzetközi fórumán Braubach/Marksburgban, melynek publikációja a Burgen und Schlösser folyóiratban 2012-ben látott napvilágot. Ezen tanulmány magyar nyelvű változatát ugyanezen évben a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében ismertettem. Közép-Európa külső- és elővédműveiről Feld Istvánnal közös konferencia-előadáson számoltunk be 2013-ban a német váregyesület goslari ülésén, melynek „Dem Feind zum Trutz" című, 2015 tavaszán megjelent tanulmánykötetében publikált dolgozatunk az egyes európai külső védműtípusok között részletezte a sajónémeti előretolt védőmű 2011-2013 közötti ásatásának tanulságait is.[33]

1.1.2 A KUTATÁS FÖLDRAJZI KERETEI

A dolgozatom során kutatandó huszita várak földrajzi keretei esetében tudatosan használtam a többes számot, ugyanis a vizsgálatba vont topográfiai határokat három nagyobb térszintre oszthatjuk: 1. mikroregionális (kistérségi/kistáji) tér; 2. makroregionális tér; 3. közép-európai tér. Az általam régészeti módszerekkel tanulmányozott várakat az első térszintbe sorolhatjuk be, ugyanakkor a huszita erődítésépítészet egyéb – régészeti

[30] BEDNÁR – FOTTOVÁ 2006, 37.
[31] PUSZTAI 2007, 44.
[32] U.o. 53.
[33] SZÖRÉNYI 2010, 103-127., SZÖRÉNYI 2011a, 25-70., SZÖRÉNYI 2011b, 251-260., SZÖRÉNYI 2012a, 180-186., SZÖRÉNYI 2012b, 113-126., FELD – SZÖRÉNYI 2015, 205-217. Ez utóbbi magyar nyelven megjelent változata: FELD – SZÖRÉNYI 2014, 17-40.

módszerekkel már korábban kutatott – analógiáinak megismeréséhez nélkülözhetetlen átlépni egy második földrajzi térbe, a mai Észak-Magyarország és Kelet-Szlovákia makrorégiójába. Míg végül a késő középkori erődítésépítészet további fejlődéstörténete okán a tágabb kitekintéshez egy harmadik, sokkal szélesebb térszint becsatolása is szükségessé válik.

E három térszint közül az első, mikroregionális tér részletes ismertetése elengedhetetlen. A további két szintbe tartozó huszita objektumok pontszerű elhelyezkedése ugyanakkor már nem teszi indokolttá a hasonló földrajzi leírást – így azoktól eltekintettem.

Vadna – Vár-tető, Sajóivánka – Vár, Sajógalgóc – Vár-hegy és Sajónémeti – Vár-hegy a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye nyugati térségében, a történelmi Borsod vármegye északnyugati részén fekszik. A 2010-ben kiadott Magyarország Kistájainak Katasztere szerint, kutatandó mikroregionális térszintünk az Észak-Magyarországi – középhegység nagytáj, ezen belül pedig két középtáj, az Észak-Magyarországi – medencék és a Bükk-vidék középtáj része.[34] A várak szűkebb területe összesen négy kistájat érinti, ezek az alábbiak: valamennyi erősség központi előterét a Sajó-völgyi kistáj jelenti; a vadnai és a sajóivánkai várak a Tardonai-dombság perifériájában helyezkednek el; a sajógalgóci vár a Putnoki-dombság déli peremén fekszik; Sajónémeti vára pedig az Upponyi-hegység északkeleti szélén található. A négy kistáj teljes kiterjedése 1012 km², ámde ebből mindösszesen kb. 100 km² az a mikroregionális térszint, mely relevanciával bír kutatásainkra, azaz ebbe a szűk térszerkezetbe helyezhetőek az egyes várak és taktikai előterük.

A Sajó-völgye jelenti a további három kistáj kapcsolódását, mindhárom sugárirányban csatlakozik rá. A Sajó vízfolyása széles folyóvölgyet alkot, melynek fele ártér, másik fele közepes magasságú síksági, 135-185 m tengerszint feletti (tszf-i) magasságú domborzattípus. Mind a középkorban, mind ma is fő közlekedési útvonal fut(ott) a völgyben (Sajószentpéter – Putnok), ami hozzájárult a kistáj átlagostól sűrűbb betelepedéséhez és benépesüléséhez. A Sajó jobb parti oldalán két jelentékenyebb patakvölgy bevágódása határolja az egyes további kistájakat. Ezek a Bán- és a Hangony-patakok széles, mély völgyei, ahol a történeti korokban szintén fő közlekedési útvonalak

[34] MKK 2010. A négy érintett kistáj további részletezett adatainak hivatkozási helyei (kataszteri számuk és oldalszámuk) a következők. Sajó-völgy: 6.8.41, 830-833. Tardonai-dombság: 6.5.31, 756-758. Putnoki-dombság: 6.8.42, 834-836. Upponyi-hegység: 6.5.32, 759-761.

futottak (az előbbi a Bükk-hegységet északról elkerülő út Eger irányába, az utóbbi a Tarna-völgye és Nógrád vármegye irányába).

A Tardonai-dombság 350 m átlagos tszf-i magasságú, medencékkel tagolt, középhegységi előtérben elhelyezkedő dombság, egykori hegylábfelszín. Ennek vizsgálandó északnyugati perifériájának földtani jellemzője: felső-miocén andezittufa, homok és agyag. A dombságot a Bán-patak határolja az Upponyi-hegységtől, mely utóbbinak északi, északkeleti széle bír jelentőséggel témánk szempontjából. A kistáj ezen részlete 300 m körüli tszf-i magasságú dombvidék, egykori hegylábfelszín, földtani jellemzője: idős homokkő, agyag és kovapala.

A Sajó bal parti térségét egyetlen kistáj, a Putnoki-dombság 200-400 m tszf-i magasságú, déli, délkeleti csapású völgyekkel felszabdalt medencedombsága jelenti. A számunkra fontos délnyugati és déli határvidékének jellemző földtana: oligocén homokkő, márga, kis kiterjedésben miocén andezittufa.

Valamennyi dombsági, hegylábi terület jellemző vegetációja cseres-tölgyes, a vadnai vár környezetében átmeneti helyzetű bükkösökkel – ami minden bizonnyal hasonló lehetett a középkorban is.

A négy kistáj átlagostól sűrűbben betelepült, magas az egységnyi területre eső települések száma, melyek mind középkori előzményűek. Valamennyi falu az egyes kistájak határán helyezkedik el, a Sajó öntésterülete fölé emelkedő, de a 180 m tszf-i magasság alatti völgyi régiókban.

1.2 A HUSZITA VÁRAK TÖRTÉNELMI HÁTTERE

A disszertáció kapcsán nélkülözhetetlen a huszita időszak történelmi hátterének megismerése. Azonban az egymással összefüggő események sora közel egy bő évszázad történései, amelyek részletekbe menő tárgyalása nem lehet célja dolgozatomnak, ezért a következőkben az események csupán vázlatos bemutatására vállalkoztam, kiemelve benne a várakra és azok építőire/használóira utaló adatokat.[35]

1.2.1 A HUSZITIZMUS

Az ideológia kialakulásának előzményét a 14. század utolsó évtizedeiben, a nyugati egyház szakadása és a kettős, illetve hármas pápaválasztás okozta egyházi válság

[35] Az áttekintéshez felhasznált irodalmak: PALACKÝ 1984., TÓTH-SZABÓ 1917., SZÉKELY 1956., ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998, 163-166, 200, 205,207, 215-216, 220., HEUSSI 2000, 255-261., RADY 2010, 59-72.

teremtette meg. Az ebből fakadó visszás helyzet ellen számos szerzetesrend és teológus próbált fellépni – eredménytelenül. Az átfogó egyházi reformokat végül az oxfordi egyetem teológusa, John Wyclif fogalmazta meg. Wyclif a szélsőséges eszméket mérsékelve a „De dominio divino" című művében hirdette fő téziseként, hogy az egyház tanítása letért a bibliai útról. Megoldásként azt látta, hogy a világi hatalom függetlenedjen a pápától és az egyházi birtokok kerüljenek vissza az uralkodó tulajdonába. Az egyház feje egyedül Krisztus lehet, aki nem adott elsőbbséget Péternek, ezért a pápaság intézményét el is kell vetni. Wyclif tiltakozott a szentek, ereklyék, képek, valamint a búcsúk és az ünnepek nagy száma ellen. Ugyanakkor – más későbbi irányzatokkal szemben – az úrvacsorát csak jelképnek tekintette. Eszméi ugyan hatástalanok maradtak hazájában, Angliában, de – részben az angol egyetemeken tanuló cseh hallgatók révén – eljutottak Csehországba.

A Csehországba eljutott wyclifi tanok legtekintélyesebb képviselője Husz János, prágai teológiatanár lett, aki azokat szinte változtatás nélkül átvette és az egyetem mellett a prágai Betlehem kápolnában terjesztette, ahol ekkor már egy évtizede minden vasárnap és ünnepen csehül hirdették az igét. Prédikációiban és főművében, a „Tractatus de ecclesia"-ban élesen szembeszállt az egyházi szervezettel és a papi kiváltságokkal. Ez utóbbi esetében legfontosabb követelése a két szín alatt történő áldozás, azaz a kehely laikusok számára történő vétele volt, ami megkérdőjelezte a papi hivatás küldetését. Tételei széles körben befogadásra találtak a cseh lakosság körében, míg a katolikus egyházzal lojális német polgárság elvetette azt – ezzel nemzeti színezetet adva az eseményeknek. A forradalmi tanok gyors terjedése figyelmeztetőleg hatott a szétszakadt egyház tagjaira, akik immáron a megegyezésre törekedve hívták össze a konstanzi egyetemes zsinatot. Itt megjelent az időközben egyházi átok alá helyezett Husz is, aki sikertelen hitvitában próbálta meggyőzni ellenfeleit, melynek végén eretneknek nyilvánítva máglyán megégették. Vértanúsága tovább szította a kedélyeket a Cseh Királyságban, miáltal 1419-re a politikai hatalom a husziták kezébe került. Időközben megüresedett a cseh trón, amit néhai testvére után, a konstanzi zsinatot levezénylő Luxemburgi Zsigmond örökölt. A cseh rendek azonban vonakodtak meghódolni Zsigmond előtt. A trón elfoglalása feltételéül a huszita tanok elfogadását várták leendő uralkodójuktól, aki hallani sem akart erről. Zsigmond a mozgalom erejét alábecsülve visszautasította a rendek követelését és 1420-ban keresztes hadjáratot hirdetett meg Csehország ellenében.

1.2.2 HUSZITA HÁBORÚK CSEHORSZÁGBAN

A huszitizmusban a kezdetektől fogva több erővonal rajzolódott ki: a mérsékeltebb kelyhesek alapvetően megelégedtek Husz János egyházreformációs törekvéseivel, de a szélsőségesebb nézeteket valló taboriták nemcsak az egyházi, hanem a világi hatalommal is szembeszálltak, így elutasítva mindenfajta megegyezést Zsigmonddal. A két párt ugyanakkor a külfölddel szemben egységesen lépett fel. Közös célkitűzésüket a prágai pontokban fogalmazták meg 1420-ban: 1. Isten igéjének szabad hirdetése; 2. a kehely kiszolgáltatása; 3. az egyházi vagyon szekularizálása és apostoli szegénység; 4. szigorú egyházfegyelem. Amíg a kelyhesek ennyivel meg is elégedtek volna, a taboriták a négy pontot csak kiindulási alapnak tekintették. Mivel azonban a huszitizmust kívülről próbálták elfojtani, így a radikális taboriták befolyása megnövekedett. Hatalmukat tovább fokozta, hogy az ország katonai erejének döntő hányada is e radikális csoport irányítása alatt állt.

1420-tól több keresztes hadjáratot szervezett Zsigmond a husziták ellen, Magyarország és a Birodalom irányából. Csehországban a védekezési kényszer egyesítette a két pártot, aminek élén Jan Žižka állt, aki valóságos diktátorként vezette az országot. Žižka hadi sikereinek alapja a szervezett, főként gyalogságból álló hadserege és hadi újítása, a mobil védműként működő szekérvár volt. Ellenfeleik, a jól szervezettnek aligha mondható keresztesek rendre csődöt mondtak a harctereken. Mindezt tetézte, hogy a Birodalom általában vonakodott újabb katonákat adni, így nagy erejű, összevont támadásokról szó sem lehetett. Žižka halála után seregeit utódai, Holy (Nagy) Prokop és Prokupek (Kis Prokop) vezette, akik folyamatosan hazai környezetben mozogtak, ismerték és ki is használták annak terepi adottságait. Haditechnikai szempontból pedig két különböző taktika nézett farkasszemet egymással: a korábbi időszakok nehézpáncélos lovassága, ellenük a könnyen és gyorsan mozgó, hatékony védelemmel (szekérvárak) ellátott, tűzfegyvereket is bevető, vasfegyelmű és nem utolsósorban vallási fanatizmussal fűtött husziták. Azonban a hosszú évek háborúskodása és a folyamatos védekezési kényszer eredményeképp az 1420-as évek közepére Csehország gazdasága teljesen kimerült. Ezért 1426 karácsonyától az addig védekező husziták rátörtek közvetlen szomszédjaikra, Ausztriára, Lausitzra és Sziléziára. 1428-tól pedig Magyarország északnyugati területe lett az állandó célpont. Bár nem ez volt az első eset, hogy a Felvidékre törtek, de míg korábban csupán kisebb határvillongásokban merült ki a konfliktus, addig 1428-tól várakat foglaltak el a husziták, ahol helyőrségeket is

hátrahagytak.[36] Ezen külföldi agressziónak kettős üzenete volt. Egyrészről a huszita hátország kifulladását jelezte, mivel portyáikkal a megcsappant pénzügyi alapjaikat igyekeztek pótolni. A másik üzenete már a háború utáni időkre szólt: expanzív hadműveleteikkel erősíteni kívánták a későbbi békék tárgyalási feltételeit.

A husziták gyors, dúló-fosztogató akcióival szemben tehetetlenek voltak a szomszédos országok lomha bandériumai, amit hamarosan beláttak a külföldi államok, így hajlandóságot mutattak a kiegyezésre. 1431-ben Bázelben gyűlt össze az egyetemes zsinat, célként a megegyezést, kimondatlanul a huszita pártok megosztását tűzve ki. Ennek igényét siettette az utolsó keresztes támadás domažlicei fiaskója is, ámbár még ezt követően is két évre volt szükség a megállapodásra. 1433-ban sikerült végre ratifikálni a prágai kompaktákat, amivel végeredményben elismerték a 13 évvel korábbi prágai négy pontot. Ezzel a kelyhesek elérték céljukat, a keresztesek pedig megbontották az évtizedes huszita egységet. A megegyezést elutasító taboriták ugyan rövid ideig még folytatták a harcot, de 1434-ben Lipánynál döntő vereséget szenvedtek az ekkor már a kelyhesekkel is kibővült keresztes hadtól.

1.2.3 CSEHEK A MAGYARORSZÁGI HARCOKBAN

Lipány után a politikai hatalom a kelyhesek és a katolikusok kezébe került, míg a taboriták elvesztették legitimitásukat. Ez utóbbi párt súlyos öröksége volt az a hatalmas embertömeg, amit a háború után munka nélkül maradt katonák jelentettek. Ezek részben nem tudtak, illetve nem is akartak hazatérni eredeti lakhelyükre, eredeti foglalkozásukhoz, hiszen az évtizedes háború hivatásos katonát faragott belőlük. Másrészről ehhez még hozzájárult, hogy a háború utolsó éveiben megváltozott a huszita hadsereg személyi állománya, az egyszerű cseh legénységet és vezetőket mindinkább felváltották a fizetett zsoldosok, akiknek a béke egzisztenciavesztést jelentett. A kelyhes-taborita koalíció felbomlása és a lipányi vereség bezárta e társaság csehországi lehetőségeit.

A huszita hadszíntéren edződött, az ellenfeleiket kiválóan ismerő zsoldosok így nem tehettek egyebet, újabb megbízatások után kellett nézniük. Így lettek az elkövetkező esztendők szinte valamennyi európai fegyveres konfliktusainak tevékeny résztvevői, akiket, mint tapasztalt haderőt mindenhol előszeretettel béreltek fel, ők pedig bárkinek rendelkezésére álltak, aki megfizette díjukat. Ennek fényében nem lehetett alaptalan

[36] 1423-ban, 1424-ben és 1426-ban is voltak kisebb, erődemonstrálásként értelmezhető, mindössze néhány napos huszita betörések a Felvidék nyugati részén: TÓTH-SZABÓ 1917 87-89.

Albrecht Achilles brandenburgi őrgróf bátyjának írt figyelmeztetése, amelyben óvva intette őt, hogy el ne fogadja a számára felajánlott cseh koronát, mert „non est fides in Bohemo”.[37] A cseh zsoldosok európai megítélése további írott forrásokban sem túlzottan pozitív, míg 1434-ig bohemi-nek, illetve haeretici-nek nevezik őket, utalva a nemzeti és vallási jellegű harcaikra, addig későbbi tevékenységükről szóló adatok a bohemi mellett leggyakrabban már a latrones kifejezést használták.[38] Állandó magyarországi jelenlétük a törökellenes harcokban már igazolható, 1437-ben taborita zsoldosokról tudunk, akik Nándorfehérvár alá készültek lehajózni. Emellett több forrás szerint is cseh katonák és szekerek voltak Hunyadi János seregében.[39]

1440-ben évekig tartó polgárháború tört ki Magyarországon V. László és I. Ulászló párthívei között. Ez remek lehetőséget teremtett a zsoldosok számára, akik bár elsősorban Erzsébet királyné, László anyja mellett harcoltak, de számottevő huszita katona szegődött Ulászló király zsoldjába is. Huszita veteránok tömege talált így munkát a Magyar Királyságban, kikből vezetőjük, Erzsébet királyné cseh kapitánya, Jan Giskra verhetetlen haderőt kovácsolt. A zsoldos sereg fenntartásának pénzügyi alapját Erzsébet teremtette meg, átadva Giskra számára az északi bányavárosok királyi jövedelmét, a pénzverés kamarahasznát és városi adókat. Ugyanakkor a városok kezdetben nem mint megszálló erőkre tekintettek Giskra seregeire. Oltalmazójukat látták bennük a lengyel királlyal, Ulászlóval és az esetleges lengyel gazdasági terjeszkedéssel szemben, így hajlandóak voltak további pénzügyi támogatások és hitelek nyújtására is. Giskra szinte a teljes Felvidék katonai és gazdasági ura lett, legitimitását főkapitányi megbízatása, valamint sárosi és zólyomi ispáni címe is alátámasztotta.

A polgárháború időszakában több olyan okleveles forrás született, amelyek betekintést nyújtanak a huszita erődítésépítészet sajátosságaiba. Kimondottan beszédesek a Pozsony 1440-es ostroma nyomán írott dokumentumok, amelyek arról értesítenek, hogy Erzsébet királyné német és cseh zsoldosai a vár alatt jól megválasztott helyeken, „plurimis ligneis fortaliciis” révén sáncolták el magukat.[40] A polgárháború ugyan 1443-44-ben lecsendesedett, hiszen a törökellenes összefogás háttérbe szorította a két párt viszályát, de a várnai csatavesztés okozta általános bénultságban ismételten kiújultak. Ulászló Várnánál

[37] TÓTH 1925, 24.
[38] KOVÁCS 1952, 87.
[39] SZÉKELY 1956, 581-582.
[40] MOL DL 13594, 13617., vö. TÓTH-SZABÓ 1917, 194. A szerző szerint ezen faerődöket a zsoldosok a „saját nyelvükön és értelmezésük szerint Tabor-nak neveztek el”, ugyanakkor az általa hivatkozott oklevél (MOL DL 13617) erre nem utal.

elesett, V. Lászlót pedig Frigyes császár tartotta gyámság alatt, így uralkodó nélkül az ország még súlyosabb válság felé tartott, ami csakis konszenzusos megegyezéssel volt elkerülhető. A néhai Ulászló hívei, illetve a László pártján állók a status quo elvén igyekeztek megállapodni és hét rendkívüli hatáskörrel felruházott főkapitányt választottak, hetediknek Jan Giskrát. A bizalom azonban továbbra is hiányzott a cseh vezér irányába, de ugyanúgy ő is bizalmatlan volt főkapitánytársaival szemben. Giskra ezért a továbbiakban is ragaszkodott felvidéki javadalmaihoz és mindvégig László király főkapitányaként tekintett önmagára, területeit csakis az uralkodónak lett volna hajlandó átadni. Ilyen ingatag helyzetben is törekedtek a rendek a jó viszony fenntartására Giskrával, aminek eredménye a rendkívül fontos kortörténeti dokumentumként fennmaradt 1446. szeptember 13-i megállapodás lett.[41] E megegyezés során mindenekelőtt meghagyták Giskra kezén a bányák és pénzverők javadalmait, de csupán azért, hogy a polgárháborúban oly sok kárt okozó – a háború csendesebb időszakaiban munka nélkül kóborló és fosztogató – zsoldos seregét kifizethesse belőle és kivezesse őket Magyarországról. Mindez bizonyíték arra, hogy Giskra zsoldosainak fizetése rendre akadozott, hiszen 1443/44-ben megszűntek az állandó megbízatások, így a katonák – önállósítva magukat – fosztogatásokkal pótolták elmaradt zsoldjukat. Ugyanitt felszólították Giskrát, hogy az általa elfoglalt castrumokat, Tapolcsány városát fortalitiumával egyetemben és Tokaj castellumát adja vissza jogos tulajdonosainak és a béke fenntartása érdekében rendelkeztek az 1439 óta emelt „omnes municiones et fortalicia" lebontásáról. Bár ez utóbbi két fogalmat Tóth-Szabó Pál várakként és táborhelyekként értelmezi,[42] mégis élhetünk a gyanúperrel, hogy mindkettő egyazon erődítéstípusra, a feltételezhetően ideiglenes jellegű táborhelyekre és erősségekre utalt, amelyeket a középkori jog nem tartott várnak.

Az egyezségben foglaltaknak Giskra nem akart, illetve nem is tudott eleget tenni, így a harcok ismét fellángoltak. Hunyadi János 1447-ben, 1449-ben, 1451-ben és 1452-ben négy sikertelen hadjáratot vezetett Giskra és a zsoldosai által megszállt Felvidék ellen. Ekkorra a bányavárosok, a Szepesség, Sáros, Abaúj mellett Giskra kiterjesztette hatalmát Gömörre és Nógrádra is. Politikai legitimációjáról és gazdasági hátteréről már fentebb volt szó. Katonai bázisát részben az elfoglalt várak, részben pedig az újonnan létesített, az 1446-os oklevélben nevezett municiok és fortaliciumok jelentették. Ezek építészeti struktúráját és nyersanyag-szükségletét jellemezheti Hunyadi János 1452 augusztusi

[41] A teljes dokumentumot közli: TÓTH-SZABÓ 1917, 384-386. XXXII. oklevél.
[42] TÓTH-SZABÓ 1917, 212.

parancsa, amelyben felszólította Majtényi Györgyöt, hogy az „összes lovas- és gyalognépével, szolgáival és jobbágyaival, ásóval, kapával, baltával más, az erőd építéséhez szükséges szerszámokkal felfegyverkezve, siessen hozzá", Körmöcbánya ellenében egy új erősség építéséhez.[43] Noha e körmöci erődítés, hasonlóan a fentebb már tárgyalt 1440-es, Pozsony ellenében emelt védművekhez, egyértelműen ostromerődök voltak, nem férhet kétség ahhoz, hogy szerkezetükben azonosak lehettek a huszita zsoldosok további fortaliciumaival. Talán meglepő, hogy Giskra ellenfele, Hunyadi is hasonló jellegű erődítéseket létesített, de túl azon, hogy valamennyi, a felek megegyezésével foglalkozó dokumentum mindig kitért arra, hogy mindkét fél köteles lerombolni az általa emelt új erődítéseket, tehát mindkét fél épített ilyet, fontos megjegyezni, hogy Hunyadi északi hadjárataiban nem a magyar urak bandériumaival szállt harcba, hanem zsoldosokkal.

A zűrzavaros esztendők harcai semmi eredményt nem hoztak, a felvidéki helyzet változatlan maradt. Giskra emberei elmaradt zsoldját továbbra sem fizette ki, akik így fokozatosan elszakadtak egykori kapitányuktól. 1452 augusztusában azonban gyökeres változás történt, V. László kiszabadult a gyámság alól és elfoglalhatta a magyar trónt. Ezzel megszűnt Giskra önhatalmúlag kikiáltott felvidéki helytartósága. Bár a zsoldosvezér mindvégig lojális volt királyához, elismerés helyett mégis rövid időre kiszorult az országos politikából. Mindez helyezkedéshez vezetett a zsoldosok középvezetőinek soraiban, akik érzékelték e kialakult hatalmi vákuumot. Az eleddig egy, központi kéz vezette egységes zsoldossereg számos helyi felfegyverzett milíciává változott. 1452-ig cseh zsoldosokról, Giskra háttérbe szorulását követően, bratrikról, egymást testvérnek nevező szabadlegényekről, latrokról beszélhetünk.[44] Antonio Bonfini következő esztendőkről szóló tudósításai egymással kapcsolatot tartó, de egymástól függetlenül tevékenykedő bratrivezérek hatalmaskodásiról szólnak: „…ezek szövetkeztek egymással, amit testvéri szeretettel megpecsételtek, és egymást kölcsönösen testvérnek szólították, rabló szándékkal erődöket emeltek Magyarországon, amelyeket teleraktak katonával és munícióval, és széltében-hosszában kóborolva fosztogatásból, útonállásból éltek."[45] „Gazemberekből és nemtelenekből állt ez a fajzat, csak közlegényekből verődött össze, váracskáik voltak, amelyeket vagy erővel foglaltak el, vagy frissiben maguk építettek. Szerzetes módra

[43] U.o. 262.
[44] A testvér kifejezésre: Petrus Axamith de Kossow supremus capitaneus fratrum, In: TÓTH-SZABÓ 1917, 282.
[45] BONFINI 1995, 215.

testvérnek [bratri] hívták egymást, mégis bestiális szokásokat tartottak, amennyiben legszívesebben rablásból éltek, szerettek földeket pusztítani, mindenfelé dúlni, öldökölni, jogot, szentséget megtapodni."[46] „Túlsó Magyarországot, amely Cseh- és Lengyelország felé néz, bizonytalanná tették, úgyhogy senki sem lakhatott, utazhatott ott nyugalomban, sőt, amikor erejük megnövekedett, számos falut és községet is a hatalmukba kerítettek."[47] Az elszigetelt, helyi jellegű konfliktusokat Giskra egykori alvezérei, Peter Axamith, Jan Talafus, illetve Peter Komarowsky gerjesztették, egy-egy kisebb régiót hatalmuk alá hajtva. Az ellenük indított királyi hadjáratok rendszerint eredményre vezettek, de amint elfojtották az egyik viszályt, rögvest egy másik területen, egy másik alvezér irányításával lobbantak újra a lángok. Sokatmondó a Komarowsky ellenében, Ung és Zemplén vármegyék területére szervezett 1454. év végi hadjárat, amely során a főkapitánynak megválasztott Rozgonyi Osvátot felszólították, hogy zsoldosokat fogadjon fel a bratrik kiszorítására, de kikötik, hogy azok csak magyar nyelvű helyi lakosok lehetnek, mert tartanak az esetleges fosztogatásaiktól.[48]

A bratri csoportok életében fordulatot jelentett V. László és a Hunyadi-párt élesedő viszálya. A mozgalmas 1457-es esztendőben, a Hunyadi László kivégzését követő káoszban ismét szüksége lett a fiatal királynak egykori lojális zsoldosára, Jan Giskrára, akit kinevezett a felső részek kapitányává. Giskrát és a bratri Jan Talafust Szilágyi Mihály ellen küldte, Kassa és Bártfa városát pedig felszólította, hogy fogják el Szilágyi embereit, akik zsoldosok toborzása céljából érkeznének a környékre.[49] Figyelemre méltó ez utóbbi rész, ugyanis annak a bizonyítéka, hogy a Felvidék bővelkedett szabad zsoldosokban, akik merítési lehetőségét az egyes bratri csoportok jelentették. Giskra így ismét az események középpontjába került, ám legitim hatalma hamarosan szertefoszlott védence, László király 1457. november végi váratlan halálával.

Az 1458 januárjában megválasztott új király, Hunyadi Mátyás cseppet sem volt könnyű helyzetben uralkodása kezdetén. Egyrészről a Garai-párt és Frigyes császár, másrészről Giskra szorongatta harapófogóként. Bár a Felvidék bratri csoportjainak mozgolódása önálló akcióknak tűnt, a szálakat a háttérből, láthatatlanul Giskra mozgatta.

[46] U.o. 220.
[47] U.o. 215.
[48] Hazai Okmánytár VII, 470-475. „stipendiaros nostri lincuagii homines scilicet Hungaros huius Regni incolas Equites et pedites habere", vö. TÓTH-SZABÓ 1917, 288-289. Lásd még: POLLA – SLIVKA 1980, 70. Itt a szerzők azt írják, hogy a seregbe ne toborozzanak szlovák nemzetiségűt, mert azokat megbízhatatlannak tartotta a magyar vezetés.
[49] TÓTH-SZABÓ 1917, 300.

1458 tavaszától 1460-ig Lengyelországba vonult vissza, ahol próbálta rávenni Kázmér lengyel királyt a magyar trón elfoglalására, mialatt fegyveres bratrik fosztogatásaikkal destabilizálták az északi vármegyéket. A huszita kérdésben egymásra volt utalva Mátyás és egykori prágai fogvatartója, Podjebrád György. A pápa és a külföldi államok által huszita eretneknek tartott György, a cseh trón lehetséges várományosaként a magyar uralkodó hathatós támogatására számított. Mátyás pedig Podjebrád közreműködésével próbálta Giskra erejét megtörve a Felvidéket stabilizálni. Az érdekszövetségből azonban egyedül György profitált, akit Mátyás segítségével cseh királlyá koronáztak, miközben érdemi eredményeket nem tudott elérni Giskrával történt tárgyalásain. Ezért 1458 tavaszán Mátyás hadjáratot hirdetett meg a bratrik ellen. Fővezérének Rozgonyi Sebestyént választotta, további parancsnokai Hédervári László egri püspök és Magyar Balázs lettek. A módszeres támadást jellemzi, hogy Rozgonyi nem a legnagyobb sárosi és szepességi gócok ostromával kezdett, hanem délről észak felé haladva szabadította fel a megszállt vidékeket. Első állomása a Sajó folyó völgye volt, hol a Felső-Magyarországot pusztító rablók „főfészkét", Vadna erődítményét – amelyet Komarovszky és Valgatha kapitányok tartottak megszállva sok emberükkel – megostromolta és elfoglalta.[50] A királyiak számára könnyed sikerrel végződő ostrom során a bratrik elmenekültek Vadnáról a szomszédos Galgóc erősségébe, de ezt is csakhamar feladták és a folyó mentén felfelé hátráltak. Rozgonyiék rövid üldözésüket követően, melynek során elfogták Valgathát és további kétszáz emberét, Kassa környékére vonultak tovább. Innen délkeletre húzódva nyílt ütközetben verték szét a sárospataki Botkó mellett Talafus és Axamith egyesült seregeit. Ez utóbbi vezér elesett, több százan fogságba estek, míg maradék serege élére Talafus állt.[51] A bratrik déli szárnyának felszámolását követően, a nyár közepén megtorpant a királyi seregek támadása és fegyverszünetet ajánlottak. Mátyás erejét ekkor ugyanis már a törökök ellen összpontosította. A viszonylagos fegyvernyugvás 1459 tavaszán ért véget, ekkor a király ismét kétfrontos küzdelmet volt kénytelen folytatni, nyugatról Frigyes császár, északról, Sáros vármegyéből Talafus szorongatta. A háttérben ismét Giskra húzódott meg, aki támogatta Frigyes törekvéseit a magyar trón megszerzésében, amihez bratri offenzívával kötötte le Mátyás erejét. Miután azonban Mátyás mindkét fronton sikereket ért el, 1459 végén megtorpant a bratri támadás és tűzszünetet kértek a magyar uralkodótól. A fegyvernyugvás ideje alatt intenzív diplomáciai tárgyalásokat folytatott Mátyás a felvidéki

[50] MOL DL 15278, 15279.
[51] E hadjárat eseményeit is részletezi az előző két oklevél.

háborúk lezárásáról, egyszersmind az így felszabaduló bratri humánerőforrás racionális felhasználásáról. Juan Carvajal bíboros magyarországi követségi dokumentumaiból tudjuk, hogy a pápai legátus igyekezett Giskra és a király közötti feszült viszonyt úgy megoldani, hogy „az [az] országra nézve kiszámíthatatlan előnyöket biztosít és mérhetetlen károkat hárít el".[52] Eszerint Giskrát és embereit a pápai hadsereg zsoldjába kívánták fogadni, hogy azok energiájukat a török elleni harcokban hasznosíthassák. A tárgyalások azonban 1460 márciusában megszakadtak és a terv ötletszinten maradt.

Mindeközben a bratrik felvidéki bázisai lassan elenyésztek, Giskra politikai potenciálja elfogyott. Korábbi támaszai, az alvezérek részben elestek a háborúkban (Peter Axamith),[53] részben feladva bratri múltjukat Mátyás oldalára álltak (Martin Valgatha és a harcokban fogságba esett emberei beálltak a királyi zsoldosseregbe, Peter Komarowsky Liptó mellett Árva vármegye ispáni címét is megkapta a királytól),[54] részben pedig fizetség fejében kiürítették erősségeiket (1456 májusában 2200 aranyforintért Peter Axamith átadta a nógrádi Jenő fortaliciumát, 1460 áprilisában béke és 4250 aranyforintért cserébe feladták és lerombolták a sáros vármegyei Komlóst valamennyi erődítésével).[55] Giskra korábbi központjába, Rimaszombat vidékére szorulva, 1460 áprilisában végső próbálkozásként frontot nyitott Gömör, Borsod, Heves és Nógrád megyékben. Bratricsoportok itteni maradékaival várakat foglaltak el (Balogvár, Salgó, Serke), illetve egykori várhelyeket, valamint a 15. század derekára már felhagyott, lakatlan várakat erődítettek meg (Pata, Sajónémeti, Zagyvafő). Ezen utolsó bratri gócpontok felszámolását ismét Rozgonyi Sebestyén és az egyházmegyéje révén érintett Hédervári László egri püspök kezdte meg májusban, amihez maga a király is személyesen csatlakozott június derekától.[56] A teljes sikerrel végződő hadjáratot szeptember-október fordulóján fejezték be, a király innen Kassára vonult. Itt kezdődtek azok a tárgyalások, melyek alapvetően Mátyás és Podjebrád György viszonyát voltak hivatottak rendezni, de ennek részeként békét közvetítettek Giskra és Mátyás között is – a zsoldosvezért ugyanis elviekben támogatta még a cseh király, bár ez a gyakorlatban nem mutatkozott meg. Mindenesetre az év végére nehézségek

[52] FRAKNÓI 1889, 68. A pápa válaszlevelének 1460. március 12-i dátuma, melyben közli, hogy a terv megvalósítása akadályokba ütközött, terminus ante quem-ként szolgál az 1460. évi, újabb bratri hadmozdulatok megindulásának keltezéséhez.
[53] MOL DL 15278, 15279.
[54] TÓTH-SZABÓ 1917, 346, 316.
[55] Jenőre vonatkozóan: TÓTH-SZABÓ 1917, 410-411. LVIII. oklevél.,Komlósra: POLLA – SLIVKA 1980, 68.
[56] HORVÁTH 2011a, 66-67. A király itinériuma alapján nyomon követhető a hadjárat és az egyes ostromok időbelisége (Pata: ostrom kezdete máj.01, királyi jelenlét, jún.15-júl.08.; Sajónémeti: aug.28., a király azonban még 30-án is itt van; Serke: szept.01-28.)

árán, de megegyeztek Giskrával, aki egy 1461. január 18-án kelt oklevél tanúsága szerint váltságdíj ellenében köteles volt valamennyi cseh katonájával elhagyni az országot.[57] A zsoldosvezér ekkor ténylegesen távozott, de Mátyást továbbra sem fogadta el magyar királynak, sőt felajánlotta szolgálatait Frigyes császárnak, bízva egy Hunyadi-ellenes császári offenzívában. Mindez már nem valósult meg, hiszen a császár 1462 áprilisában megegyezett Mátyással. Az ekkor kötött szerződésben külön rendelkeztek a Bécsbe távozott ellenzékiekről, akiket eszerint a magyar király visszafogad és velük szemben méltányos lesz. Ennek eredményeképp 1462. május 14-én Vácott megegyezett Mátyás és Giskra. A zsoldosvezér hűséget fogadott ellenfelének, az uralkodónak, kötelezte magát „tutte castelle et fortezze" átadására.[58] A király ezért cserébe a bárói rendbe emelte. Az immár „nagyságos" előnevet kapott Jan Giskra a Felvidéktől kellő távolságra lévő Arad, Temes és Krassó vármegyék nagybirtokosa, Solymosvár ura lett.[59] Bár elszigetelten – és elsősorban a Felvidék nyugati vármegyéiben – előfordultak még villongások, a „huszita – zsoldos – bratri" mozgalmak magyarországi eseményei Giskra hűségesküjével lezárultak. A bratrik zöme, követvén vezetőiket, a királyi zsoldos hadseregbe állt.

1.2.4 HUSZITÁK, ZSOLDOSOK, BRATIK – SZÁRMAZÁSUK ÉS MEGÍTÉLÉSÜK

A történeti háttér vizsgálata megvilágíthatta, hogy bár lehetett személyi kapcsolódása a „huszita – zsoldos – bratri" eseményeknek, de a mozgalom és a benne szereplők figyelemre méltó metamorfózison mentek keresztül. A cseh nemzeti és vallási kérdésekkel átitatott évtizedes huszita harcokban szocializált személyek ízig-vérig katonák lettek, akik már nem is kívántak kilépni ezen szerepükből. Inkább keresve a további egzisztenciális lehetőségeket, újabb és újabb konfliktusok főszereplőivé váltak. A három fogalom összekötő kapcsa a zsoldos kifejezés: hiszen már a huszita háborúkban megjelentek a fizetett katonák, majd zsoldért szálltak harcba a magyar és más uralkodók vélt vagy valós érdekeiért és zsoldosok maradtak akkor is amikor, elmaradozó fizetésüket fosztogatással kiegészítő bratrikként könyvelte el őket a közvélemény.

A mai közgondolkodásban és a történeti publikációkban magyarországi huszita harcokról, cseh-huszita objektumokról beszélünk. Ám kérdéses, hogy mennyire voltak husziták és mennyire csehek a Sajó-völgyet és a Felvidéket felkavaró harcosok. Nemzetiségükre talán legkönnyebben a forrásokból ismert felső- és középvezetők névsora

[57] MOL DL 44964.
[58] Dipl. Eml. I. 140.
[59] TÓTH-SZABÓ 1917, 436-437. LXXXII. oklevél.

adhat választ. Brandýsi Jan Jiskra, azaz Jan Giskra, vagy Giskra János elszegényedett morva nemesi család sarja. Az V. László koronázásán résztvevő Ján Šmikovszký, illetve az Ulászló zsoldjába állt Ján Čapek a cseh huszita háborúk korábbi kapitányai voltak.[60] Petr Aksamit a Kosova, azaz Peter Axamith, valamint Martin Valgatha szintén cseh származásúak, akik részt vettek a csehországi harcokban, majd Giskra vezetése alatt magyar zsoldba szegődtek. Giskra későbbi alvezéreit azonban mind gyakrabban Lengyelországból toborozta, Peter Komarowsky és a jászói fortalicium parancsnoka, Udricky lengyelek voltak.[61] A komlósi bratri fortalicium vezetőinek névsora csupa lengyel nevet tartalmaz.[62] A Bártfát 400 főnyi katonasággal megfenyegető, Muszina várába fészkelt testvérek lengyel nyelvű levelezésükben üzentek hadat a városnak.[63]

Az Erzsébet királyné szolgálatába állt zsoldosokat a fentebb, Pozsony ostroma kapcsán már idézett oklevél németnek és cseh származásúnak tartja.[64] Egy húsz esztendővel későbbi forrásban, 1460-ban, Mátyás a Gömör megyei Serke alatti haditáborban kelt egyik oklevelében a csehek, németek és más ellenségekkel szemben tanúsított vitéz magatartása végett jutalmazta meg Szentbalázsi Pétert.[65] Itt a „más ellenség" megnevezés alatt esetleg a fel nem sorolt, de a fentiekben bemutatott lengyel származású katonák sejthetőek. Végül, hogy a lengyelek jelentős számarányához ne férjen semmi kétség, bizonyítékot nyújt Petrus de Thomasy velencei követ 1458. áprilisi jelentése, amiben Giskra zsoldosai kapcsán nagyszámú lengyel és cseh katonáról számolt be.[66] A németek jelenléte az 1450-60-as évekre tehető bratri korszakban kevésbé számottevő, inkább a két László közti polgárháborúban mutatható ki, illetve később Mátyás idegen származású zsoldosok alkotta seregében. Mivel azonban Szilézia és Morvaország folyamatosan biztosította a vállalkozó kedvű és valószínűleg német anyanyelvű kalandorokat,[67] így nem kizárt, hogy ők nemcsak a királyi zsoldosok között, hanem a bratri milíciákban is fel-feltűntek.

Eme huszitának tartott, de soknemzetiségű katonatársadalom cselekedeteinek tükre a korabeli és későbbi megítélése. A sok esetben a huszita háborúkat is megjárt, egymást

[60] RADY 2010, 60, 64-65.
[61] TÓTH-SZABÓ 1917, 183., BÓNA – PLAČEK 2007, 147.
[62] TÓTH-SZABÓ 1917, 316.
[63] IVÁNYI 1910, 112. 686., Az oklevél szövege: http://www.klasici.sk/node/515 Letöltés dátuma: 2015.04.21. Köszönöm Luby Viktornak, hogy felhívta erre a figyelmemet.
[64] MOL DL 13594.
[65] MOL DL 15500.
[66] Dipl. Eml. I. 12.
[67] TÓTH 1925, 150.

testvérnek szólító bratriknak a Magyar Királyságban nem volt és nem is lehetett célja a huszitizmus terjesztése. Zsoldosként az aktuális megbízó érdekeit szolgálták, bratriként a saját anyagi jólétük megteremtése volt a céljuk. Bonfini kimondatlanul mégis egyenlőségjelet tett a husziták, Giskra (zsoldosai) és a bratrik között, aminek magyarázata, hogy egyes személyek mindhárom mozgalomnak tevékeny részesei voltak.

A korabeli források az ország rosszakaróit látták a cseh, német és más származású bratri zsoldosokban. 1466-os levelezésében a Morvaországból a nyugati megyékbe betörő bratrikat mint „[…] testvérek néven emlegetett […] személyünk és az országunk ellenségeit" említette Hunyadi Mátyás.[68]

A 20. századi szocialista cseh és szlovák történetírás tompítandó a 15. századi források kritikus hangvételét, a bratrikat már a husziták szellemi örökösének tartotta, sőt haladó szellemiségű, esetenként antifeudális mozgalom képviselőit látta bennük, amit nemzeti színezettel töltöttek meg.[69] Ehhez hasonló nézeteket olvashatunk az 50-es évek magyar történeti publikációiban. Kovács Endre a „Magyar – cseh történeti kapcsolatok" című munkájában a következő fejtegetésbe bocsátkozott: noha 1433-ban felégették a cseh husziták a Szepességet, mi több még ki is rabolták a városokat és kolostorokat, de „ahol idejük volt rá, minden bizonnyal a huszita hitet és felfogást is igyekeztek terjeszteni." Sőt szerinte a huszitákban ekkor még a külföldi támadásaik során is erősen élt a huszitizmus forradalmi eszméje, amit az elnyomott osztályokkal való találkozásaikkor bizonnyal hirdettek. Mindemellett a helyi szláv lakosság a nyelvi összetartozás révén hozzá közelálló embereket látott bennük.[70] A huszita hit kérdését azonban óvatosan és helyesen közelítette meg Kovács is, hiszen megjegyzi, hogy csupán elvétve találunk arra vonatkozó dokumentumot, hogy a lakosságot saját, „gonosz" hitére térítették volna.[71] Mindazonáltal már a szocialista történetírásban is kettősség érzékelhető a bratrik megítélésében. Míg Székely György hosszan taglalta a cseh-testvérek széles néptömegekre gyakorolt hatását, addig szinte rejtve, de megjegyezte, hogy „A cseh zsoldosok a huszita ideológia osztályharcos tartalmától egyre inkább eltávolodtak, s a nép harcának támogatásától egyre inkább elszakadtak."[72]

---

[68] V.KOVÁCS 1986, 58.
[69] POLLA – SLIVKA 1980, 69-70. Itt további hivatkozásokkal. A szerzők ugyanakkor cikkük német nyelvű rezüméjében már megkülönböztetik egymástól a huszitákat Giskra zsoldosaitól és az általuk is helyesen „elégedetlen zsoldosoknak" tartott bratriktól. Sőt ugyanitt a bratrik ideológiai és vallási motivációját már másodlagosnak tartják.
[70] KOVÁCS 1952, 93-94. vö. SZÉKELY 1956, 366-367.
[71] CD X/7. 543.
[72] SZÉKELY 1956, 581.

A néphagyományokat, mondákat kutató Ferenczi Imre 1963-ban szintén úgy vélekedett, hogy a husziták társadalmi, szociális és vallási jellegű mozgalmuknak köszönhetően nagy hatást gyakoroltak a Felvidék lakosságára. Ugyanakkor a szerző csak annak hangsúlyozásával volt képes feloldani azt az ellentmondást, hogy a husziták az általa idézett néphagyományban mindig negatív színezetben jelentek meg, hogy a felvidéki lakosság nemcsak az eszmék befogadója volt, hanem egyben a fegyveres hadjáratok szenvedő alanya is. Így az ellenszenvesnek festett huszita seregekben a könyörtelen zsoldosok megtestesítőit láthatta és mondáiban örökítette meg a korabeli közvélemény.[73] Bár a fenti szerzők sorai között meglapulnak, de azért mégis kiderülnek azon gondolatok, hogy a cseh husziták, avagy bratrik egy olyan vidék „népi ellenségképét" képviselték, ahol a későbbi török hódoltság negatív emléke kevésbé hagyott nyomot a népi folklórban.

Legújabban már a szlovák kutatás is megfogalmazta ama véleményét, hogy a bratrik cselekedeteikkel csupán csak azt érték el a felvidéki lakosság körében, hogy azok elidegenedtek tőlük. Ezt még az sem mérsékelte, hogy egyes régiókban a helyi lakosság a katonákhoz hasonlóan jobbára szláv anyanyelvű volt.[74] Így nem gondolhatjuk, hogy akár a huszita vallási tanok, akár nemzetiségi, társadalmi kérdések tekintetében befolyásolták volna Felső-Magyarország népességét – minden bizonnyal ez nem is volt céljuk. Zsoldosok voltak, a maguk erényeivel és bűneivel.

A nemzetiségük és a huszitizmushoz való viszonyuk bemutatása után is, a bratri zsoldosok kifejezés mellett a továbbiakban is használom a cseh és huszita jelzőket, nem kívánva szakítani a szép néphagyományokkal, melyek e szerint azonosítják őket.

1.3 TERMINOLÓGIAI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Szükségesnek tartom, hogy a dolgozatom központi témáját képező feltárások ismertetése és az ezek alapján tárgyalandó általános kérdések kifejtése előtt egyes terminológiai és módszertani problémákkal részletesebben is foglalkozzak. Ezek a fogalmak, illetve az alkalmazott módszertan fontos elemei disszertációmnak, ezért nélkülözhetetlen azok alábbi, reményeim szerint egyértelmű tisztázása.

[73] FERENCZI 1963, 116-117. A bratri zsoldosokról alkotott hazai negatív vélemény érzékletes analógiájaként a kalandozó magyarok külföldi megítélését említi a szerző.
[74] RADY, 2010, 72.

1.3.1 TERMINOLÓGIAI KÉRDÉSEK

Az általam kutatott várakból jórészt már csak terepi elemek maradtak ránk. Ezek legmarkánsabb morfológiai része az ún. „sánc". E fogalom alatt olyan nyomvonalas,[75] védelmi célú jelenséget értek, melynek mai megjelenési formája leginkább felhányt földtöltésre, gátra hasonlít. Ebben az értelmezésben sánc formájában, földgátként észlelhetők a várak külső övező védvonalai, melyeket igen gyakran árok kísér a belső oldalukon. E sáncok legtöbbször épp ezen árok kitermelés kapcsán keletkeztek. De ugyancsak sáncnak nevezem azokat, a vármagok peremén futó nyomvonalas terepjelenségeket is, melyek ma enyhe földtöltésként észlelhetők a felszínen, bár valószínűsíthető, hogy azok egykori falazatok maradványai lehetnek.

Hangsúlyozandó, hogy azt, hogy e töltéseknek volt-e belső tartószerkezete, vagy csupán egymásra halmozott talaj és/vagy kőzettörmelék rétegekből álltak, netán rakott kőfalak összeomlott maradványaiként értelmezhetők, az egyes várak esetében egyedileg, ásatással lehetséges csak megállapítani. Abban az esetben, ahol ez még nem történt meg, mintegy általános, áthidaló megoldásként alkalmazom a fentiekben felsorolt formák megnevezésére a sánc kifejezését. Ugyanakkor az ilyen jellegű, azaz kutatatlan védvonalak mellett az ásatással már vizsgált földerődítés-elemeknek azt a típusát is sáncnak nevezem, mely belső vázszerkezet nélküli, csupán földrétegekből készült.

A vizsgált várakban a földerődítések mellett jellegzetes építőanyag volt a fa, melyből különböző szerkezetű, nyomvonalas jellegű, védelmi célzatú létesítményeket emeltek. A disszertáció készítése során is szembesültem azzal a problémával, hogy hazánkban nem következetes a szóhasználat a különböző típusú, fából emelt övező, védelmet biztosító falstruktúrák leírása, meghatározása során. A magyar nyelvű szakirodalom az egyes régészeti feltárásokon előkerült, falakra, védővonalakra utaló objektumokat, azok szerkezeti jellegétől függetlenül egyaránt nevezi „palánknak", „paliszádnak" és „kerítésnek". Véleményem szerint azonban mind kialakításukban, mind pedig a felhasznált nyersanyagokban különböznek e faltípusok, melyeket magam a következők szerint csoportosítok:

A palánkot több sorba helyezett faoszlopok vagy facölöpök – általában ácsolással, vagy fonással egymáshoz rögzített – rendszerének tartom, melynek közét/közeit döngölt földdel, vagy kőzettörmelékkel töltötték ki. Tehát a palánk értelmezésemben egy vastagabb

[75] Nyomvonalas kifejezés meghatározása: önmagába záródó, vagy nyitott, vonalas, azaz középtengelyes létesítmény, építmény.

és a fizikai hatásoknak ellenállóbb, meghatározóan függőleges cölöpvázas fa-föld falazatot jelent.

A paliszád ezzel szemben nézetem szerint csupán egyetlen sorban elhelyezett cölöpfal, azaz egymás mellé állított cölöpök, vagy egy vonalba helyezett oszlopsor, amely tulajdonképpen egy erősebb kerítésnek felelt meg. Közeit a védelem fokozása érdekében bedeszkázhatták, avagy be is fonhatták, ám ennek régészeti nyomaira a legritkább esetben bukkanhatunk.

A faanyagú építészeti struktúrák értelmezése során ugyancsak különbséget kell tenni az „oszlop" és a „cölöp" kifejezések között is. Míg ugyanis az oszlopot egy előzetesen kiásott lyukba helyezték és földtöméssel rögzítették, addig a cölöp egy kihegyezett végű farönk, amit levertek a talajba. A disszertációmban ezért e kategóriák következetes használatával kívánom jelezni az ásatásokon előkerült struktúrák egyedi jellegzetességeit.

Dolgozatomban hangsúlyos szerepet kapnak a várak ún. „külső védművei". E kifejezés alatt a vármag főbb védelmi vonalain kívüli, azaz a falakon, árkokon, sáncokon kívül emelt védelmi célú objektumokat értem, mely a fővárhoz képest részben, vagy egészben izolált helyzetű volt. E külső védmű szinonimájaként alkalmazom az előretolt, vagy elővédmű kifejezéseket is.

Ugyancsak megvilágítandó az általam gyakran használt „oldalazómű" fogalma. Ez alatt olyan, a vár védvonalából, falából, avagy sáncának vonalából kiugró, azaz előrenyúló felületeket értek, amelyekről képesek lehettek a védők oldal irányú tűz alatt tartani az oldalazómű környezetében futó védvonalszakaszt.

Az egyes védműépítészeti módszereknél alkalmazom az ún. „tábori jellegű" szóösszetételt. E katonai nyelvezetben is használatos kifejezéssel a gyorsan összeállítható szerkezetek kivitelezésére utalok. Ez alapvetően a lehető legegyszerűbb és legkönnyebben beszerezhető nyersanyagok felhasználásával, így fa és földstruktúrák emelésével járó építési módszer volt a vizsgált időszakban.

1.3.2 MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Az általam kutatott négy Sajó-völgyi vár keltezése során, az előkerült leletekre, így a kerámia- és fém leletanyagra, a numizmatikai anyagra és az egyes helyszíneken gyűjtött minták radiokarbon vizsgálati eredményeire támaszkodtam. Ezeket csupán néhány írott

forrás egészíti ki. Mindezek korhatározó értékéről, jellegéről és korlátairól azonban érdemes röviden állást foglalnom.

A kutatások során gyűjtött, illetve napvilágot látott leletanyag döntő többsége – más régészeti lelőhelyekhez hasonlóan – kerámia volt. Hozzávetőleg 1600 tétel beleltározását végeztük el. Hangsúlyozandó azonban, hogy ezek szinte kizárólag kisebb-nagyobb töredékek voltak – az egész, vagy jól meghatározható, közel teljes profillal rendelkező edények száma mindössze négy volt – melyek mindig magukban hordozzák keltezésük bizonytalanságát. Őskori, népvándorlás kori, középkori és újkori eredetű kerámialeleteket leltároztunk be. A téma szempontjából fontos középkori tárgyak a 13., 14. és a 15. századra tehető cseréptöredékek voltak. Ma azonban sajnos a középkori kerámiatipológia még nem képes száz évnél pontosabb keltezésre, különösen igaz ez a megállapítás olyan esetben, amikor a régész kizárólag kisebb-nagyobb töredékekre hagyatkozhat. Éppen ezért nem lehet teljes bizonyossággal elkülöníteni a késő Árpád-kor utolsó évtizedeiben készült cserépanyagot a 14. század első harmadának készítményeitől.[76] Mivel ez az időszak a dolgozatom szempontjából különösen fontos, ezért az egyes váraknál a 13-14. századi jellegű kerámiák, azaz cserépedények töredékei esetében használom a „13. századi", „a 13-14. század fordulója" és a „14. századi" besorolásokat. Ám ezek épp a fent említett korlátok révén csupán óvatos becslések lehetnek.

Az ásatások során több helyen – Vadnán, Sajógalgócon és Sajónémetiben – is gyűjtöttünk radiokarbon, azaz C-14 korhatározásra alkalmas faszén, fa és csont mintát. Ezek kiértékelése e természettudományos vizsgálati módszer statisztikai hibáinak ismeretével lehetséges, amelyek segíthetnek az egyes kalibrált eredmények értelmezésében, így az abszolút koradat legvalószínűbb meghatározásában.

A radiokarbon korhatározáshoz felhasznált minta elemzése során nyert értékek egy szabályos „harang-görbét" eredményeznek. A keresett érték, azaz a minta valódi koradata, az ezen görbe által kijelölt intervallumban található. A legvalószínűbb értéket a görbe csúcsa mutatja, ami a mérési eredmények átlagát jelöli. E csúcstól jobbra és balra, a mérési eredmények szórása miatt ugyanakkor bizonyos hibahatár jelentkezik. Ezen hibahatáron belül van az adott minta valódi értéke. A mért értéket ezért annak statisztikai szórásával kapjuk meg, ami nem más, mint az átlag ± a szórás. A keresett érték 68,2%-os

[76] Az északkelet-magyarországi és főleg a Sajó-völgyi várakban is többségben lévő fehéres anyagú kerámia kutatásának helyzetére, nehézségére és továbblépési lehetőségeire: GÁL-MLAKÁR 2009., SZILÁGYI – GÁL-MLAKÁR – RÁCZ – SAJÓ – SIMONYI 2010.

valószínűséggel e szórásban, azaz 1 σ (szigma) széles intervallumban helyezkedik el. Kétszeres szórás, azaz 2 σ (szigma) esetén ez az időintervallum már szélesebb, és ezért 95,4%-os valószínűségű. Abszolút koradatot az ún. konvencionális mérések kalibrálása után nyújtanak az egyes laboratóriumok. Ezen kalibrált egyszigmás, azaz 68,2%-os valószínűségű, illetve kétszigmás, azaz 95,4%-os valószínűségű értékek kezdő és végdátum között keresendő a vizsgált minta valódi kora.[77]

A várak keltezésénél azokat, a „tiszta" C-14 vizsgálati eredményeket használtam fel bizonyító erejű adatként, amelyek kalibrált egyszigmás dátuma egy koradatot eredményezett. Ezek görbéjén egy kicsúcsosodás jelezte annak valódi értéket. Ezzel szemben, a feltehetően „szennyezett" minták görbéjén több kicsúcsosodás is volt, ami több valószínűsíthető koradatot is adott. Ez utóbbiakat is közlöm, a százalékos valószínűségükkel együtt, de nem tartom őket megfelelő keltező forrásnak.

A radiokarbon korhatározás talán legnagyobb korlátja, annak költséges volta. Ideális esetben egy lelőhely, egy horizontjához tartozó zárt objektumokból és rétegekből vett több mintája adhatna biztos keltezést az egyes fázisokhoz. Ezzel szemben ma még legfeljebb egy-két minta vizsgálatára nyílik lehetőség az egyes feltárásokat követően. E kis szériaszám ezért óvatosságra inti a régészt. A kis mintaszámok ellenére is, az egyes középkoros ásatásokról származó „tiszta" minták korhatározó jelentősége, úgy gondolom, nem hagyható figyelmen kívül és azok a lelőhelyek értelmezése során felhasználandók.[78]

A várak roncsolásmentes vizsgálati módszereinek sorában egyre nagyobb jelentőséget kap a fémdetektoros, vagy más néven fémkeresős kutatás, amelyet magam is rendszeresen alkalmaztam. A fémkeresés alapvetően megegyezik a felszíni szisztematikus leletgyűjtéssel. Ez utóbbival azonos feladata a felszín közeli tárgyak összegyűjtése, valamint találási helyük térképi rögzítése, a bejárt útvonal GPS-szes nyomon követésével, ún. tracklog-gal.

A fémdetektorozással – hasonlóan a roncsolásmentes módszerhez – az adott vár tágabb környezete is felderíthető. Így olyan, az erősséghez közvetve, vagy közvetlenül tartozó egyéb létesítményekre is rávilágíthat, amelyekre más terepi nyom nem utal.

[77] A módszer további részletes kifejtéséhez: SVINGOR 2012, 141-143.

[78] A magyarországi középkori várkutatásban eleddig részletesen, azaz a konvencionlis mérési értékeket, az egy- és kétszigmás kalibrált adatokat, azok szennyezettségére utaló százalékos valószínűségüket is egyaránt ismertető publikációk nem születtek. Az ezen adatokat nélkülöző közleményekben szereplő koradatok esetében így nem eldönthető, hogy az ásató által felhasznált minta milyen tisztaságú volt.

Ezen előzetes lelet-, vagy lelőhelyfelderítési módszer során előkerült fémtárgyak keltezése a kerámialeletekhez hasonló nehézségekbe ütközik. A középkori fém leletanyagoknak talán nem is lehet – jelenleg alkalmazottnál – szűkebb időintervallumra kidolgozott tipológiai sora, hiszen az egyes eszköztípusok használata gyakran évszázadokon keresztül tartott, így finomabb kronológiára alig alkalmasak. Ezért sem lehetséges e tárgyak önmagukban történő keltezése, kizárólag az azokkal együtt előkerülő más (fém)leletekkel vizsgálva értékelhetők.

2. VADNA – VÁR-TETŐ[79]

Mint romantikus rablóvár tűnik fel Vadna erődítése Jósika Miklós korábban említett széphistóriájában. A történet szerint Komoróczi és Walgatha kényurak rövid idő alatt létesítették e várat rablott kincseik elrejtésére, Mátyás 1458. évi megválasztása előtt mintegy három esztendővel.[80] E mesés történetű erősség várhegye központi tájelemként magasodik a Sajó völgye fölé. Kúpszerű csúcsa három oldalán meredeken lejt az alatta elnyúló völgyek irányába, míg negyedik oldala lankásabb fekvésű. **(3. ábra)**

2.1 KÉPI ÉS ÍROTT FORRÁSOK

Térképi forrásaink közül az I. katonai felmérésen (1784-ben készített XX-11. sz. szelvény) „Várhegy" felirattal látható a tágabb környezetével együtt beerdősült tájban. A precízebb kidolgozású II. katonai felmérésen (1856-60 között készített XXXVIII-43. sz. szelvény) szintén növényzettel fedett környezetben „Vár hegy" topográfiai elnevezéssel tűnik fel.[81] További három korai kéziratos térkép is utal várhelyre Vadna falu határában. Egy 18. század végi, Ivánka és Alsó Vadna környezetét ábrázoló térképen e két település határán álló kisebb ingatlan elnevezése „Vas vár", amit erdőn kívül fekvő, nyílt területként ábrázoltak.[82] Egy 1790-ből származó, Ivánka és Alsó Vadna külterületeit bemutató térképművön három direkt módon utaló helynév is szerepel, sőt a térkép a neveken túl egyértelművé teszi azok növényzeti fedettségét is: a „Vár Oldal" nyílt, művelt terület, a „Várhegy allya" erdő, míg a „Vár" e két terület jelleghatárán található.[83] **(4. ábra)** A harmadik, 1864-ből származó, Alsó Vadna határait összesítő ábrázoláson ismét az ivánkai határon fekvő területen fedezhető fel a „Vasvár" elnevezés. Itt is egyértelmű a növényzeti fedettség, a kisméretű ingatlan egy felparcellázott, művelt terület, amitől északi irányba, egészen a Sajóig ugyancsak nyílt kertek és szántók húzódnak, erdőnek nyoma sincs.[84] **(5. ábra)** Pesty Frigyes ugyanezen évben kiadott helynévtárában az alsóvadnai erdőknél szerepel „az úgy nevezett várhegy", mely „szépen pagonyozott erdő jó karban tartatik, itt nevezetes a' valódi várhegy hol a' Cseh rabló vezér Komoróczinak vára állott,

[79] A vadnai várral kapcsolatban született közleményekhez lásd: SZÖRÉNYI 2011, 251-260., német nyelvű konferencia előadás publikációja: SZÖRÉNYI 2012a, 180-186., ez utóbbi magyar nyelven: SZÖRÉNYI 2012b, 113-126.
[80] JÓSIKA 1905, 90.
[81] A disszertáció során felhasznált katonai felmérések forrása: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár.
[82] BAZmLt, BmT 56/1.
[83] BAZmLt, BmT 56/2.
[84] BAZmLt, BMU 60.

kiemelkedett hegy, tetején a' Sánczolatok nyomai most is látszanak, szép kilátás a' távoli vidékekre."[85] Ez utóbbi szöveges leírás az 1790-es térképen látottakkal azonosítható, ugyanakkor a két további kéziratos térképfelvétel Vasvár helyneve a tágabb környezetével egyetemben nem feleltethető meg a Pestynél is említett „valódi" vadnai várral. Ezért a Vasvár megnevezés minden bizonnyal a középkori erősségtől független helyen, a mai várhegy északi lábánál lokalizálható. „Váras" helyneve alapján felmerülhetne esetleg annak erődítettsége is. A helyszín terepbejárását Dobosy László végezte, aki nagyobb mennyiségű vassalakot talált itt, ám erődítés nyoma nem volt felfedezhető. A lelőhely eddig keltezetlen vasolvasztó helynek bizonyult.[86]

A vár és szűkebb környezetének újabb kori állapotát mutatja be egy, a Herman Ottó Múzeum Fotónegatív Tárában a közelmúltban fellelt üvegnegatív. Ennek előzménye, hogy a Borsod – Miskolczi Múzeum számos nevezetes műemlék fotóját elkészíttette külsős iparos fényképészek révén a 20. század elején. Közelebbről meg nem határozott időpontban, de biztosan 1920 és 1926 között örökítette meg Vadna várhegyét Ábrahám István, miskolci mester. Az alább még behatóan elemzendő archív negatívon a fátlan réten álló védművek terepi elemei még kiválóan azonosíthatóak.[87] A fotóhoz képest mára megváltozott a táj arculata, a hegyet jelenleg erdő borítja, déli oldalában felhagyott szőlőkkel és gyümölcsösökkel.

A vár történetéről sajnos igen szűkös írott forrásanyaggal rendelkezünk. Az ismert oklevelekben Hunyadi Mátyás a hozzá való hűségéért jutalmazta meg Rozgonyi Sebestyént, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a Felvidéket pusztító rablók visszaszorításában. Ennek során, 1458 áprilisában foglalta el Sebestyén „fortalitio Wadna"-t, Komarowszky és Valgatha, huszita kapitányok „főfészkét".[88] Ugyanerről tudósít a jól értesült Antonio Bonfini is, de immáron az – általa castellumnak nevezett – erődítés ostromának részleteibe is betekintést nyújt: „… [Rozgonyi Sebestyén] gyorsan iparkodott Egerhez, hogy azt a két erődöt, melyet a csehek a hegyek között most építettek, lerombolja, mint ahogy munícióval és katonasággal megrakják; ezek most adták az egyiknek a Galgóc, a másiknak a Vadna nevet. Sebestyén először a hegycsúcsra települt Vadnához siet, amelyet még nem fejeztek be; fivére seregét otthagyja a síkon, hogy az erődítményekből kirajzó cseheket akadályozza meg az egyesülésben. Első rohammal a

[85] PESTY 1988, 296.
[86] DOBOSY 1975, 56., vö. NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 60.
[87] HOM Fotónegatív Tár, Ltsz. 8768. Ezúton szeretném megköszönni Szentesi Edinának, hogy a Fotónegatív Tári kutatásokban segédkezett.
[88] MOL DL 15278, 15279.

vezérükkel kint heverésző csehekre támad. Kitörvén a zűrzavar, Valgata egy jó nagy csapattal beveszi magát Vadnába, hogy a magyarok támadása ellen megvédje, de amikor a bástyáról letekintve észreveszi, hogy Sebestyén akkora hévvel rohamoz, hogy semmiképpen sem tudja azt megtartani, rögtön inába száll a bátorság, a túlfelén leugrik és elszalad Galgócra. …"[89]

A vadnai vár az ostrom során minden bizonnyal elpusztult és végleg felhagyták. Romjait legközelebb csak a 17. század végén, 1689-ben említették meg úgy, mint földvárat, mely régen a cseheké volt.[90]

Vadna várának 15. századi történetét Tóth-Szabó Pál is részletesen közölte idézett monográfiájában. Itt a szerző, Bonfinivel egyetértésben a vadnai és a hozzá hasonló, zsoldosok által használt várat a cseh bratrik saját építésének tartotta,[91] mivel egyikőjüknek sem volt tudomása ezen erősségek esetleges történeti előzményeiről.

Vadna falu birtoklására vonatkozó első forrásunk a Miskolc nembéli Bors ispán 1237. évi halála után készített hamis végrendelet. Eszerint Bors Vadnát és tartozékait a borsmonostori apátságra hagyta volna. A végrendelet hamis voltára utal az a későbbi tény is, hogy a falut ezután is a Miskolc nem különböző tagjai birtokolták, így az a Szőke Miklós, akitől István ifjabb király 1268-ban elkobozta és a szintén Miskolc nembéli Panyit ispánnak adományozta.[92] A 14. század közepétől a Rátót nemzetség feledi, pásztói és kazai ágainak tagjai szereztek részbirtokokat Vadnán, akik egészen a 16. század közepéig megőrizték itteni tulajdonukat.[93]

Vadna első alaposabb összefoglalását Dobosy László készítette 1975-ben megjelent Ózd környéki vártopográfiájában, ahol vázlatos felmérést is közzétett róla.[94] Részletes felmérését és leírását Nováki Gyula és Sándorfi György adta közre 1992-es publikációjukban.[95] **(6. ábra)** További kutatások azóta nem történtek a vadnai várban.

A vár régészeti vizsgálatát 2008-ban kezdtem meg a Herman Ottó Múzeum munkatársainak közreműködésével. A kutatások tervezésekor két ütemre, két módszertani egységre bontottam az elvégzendő régészeti feladatokat. A kis alapterületű erősséget első

[89] BONFINI 1995, 722.
[90] BAZmLT, XV-61., vö. UetC, fasc. 25. no. 49.
[91] TÓTH-SZABÓ 1917, 306-307.
[92] GYÖRFFY 1987 (I.), 813. A település Árpád-kori birtoklástörténetét részletesebben közlöm a későbbiek folyamán.
[93] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 137. Itt további hivatkozásokkal.
[94] DOBOSY 1975, 48-52.
[95] NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 54, 135. 70. ábra. A vár felmérését még 1983-ban végezte el Nováki Gyula és Sándorfi György.

lépcsőben roncsolásmentes módszerekkel, majd később, a második ütemben feltárásokkal vizsgáltuk.

2.2 A RONCSOLÁSMENTES KUTATÁS MÓDSZEREI

A nondestruktív vizsgálatokat megelőzően légifotósorozatot készített Vadna, Sajóivánka, Sajógalgóc, Sajóvelezd, Sajómercse és Sajónémeti várairól Czajlik Zoltán.[96] A felvételek 2006. március 8-i repülése alkalmával, teljesen lombmentes időszakban születtek. Az ideális körülményeket fokozta, hogy a felszínt vékony hóréteg borította, míg a napsütötte oldalak már leolvadtak, így a fotósorozaton észlelhetővé váltak az egyes antropogén terepalakulatok. **(7. ábra)**

2.2.1 MIKRODOMBORZATI FELMÉRÉS

A roncsolásmentes módszerek közül elsőként mikrodomborzati felmérés készült.[97] Ennek során SOKKIA SET 3030R3 lézeres mérőállomással 431 mért pontot vettünk fel. Az objektumban összesen 6027 m²-t térképeztünk fel, hol a terepi elemekkel bíró belső vármag és az azt övező sánc területén átlagban 2x2 méterenként, a külső, a váron kívüli terepen pedig ettől ritkásabban mértünk be pontokat. **(8. ábra)**

A tojásdad alakú, 25x20 m-es, kb. 430 m^2 alapterületű belső vármagban elkülöníthető volt egy szinte teljesen lapos, központi terület, amelyen belül keresendő az emberi megtelepedés, illetve az erődítések nyoma. Ezt a centrális részt kívülről a hegy – feltehetőleg részben mesterségesen meredekre faragott – palástja vette körül. A vármagban mindössze egy régészetileg is értelmezhető terepjelenség volt azonosítható, egy 5x5 m-es, sziklába vájt, erősen feltöltődött ciszterna mélyedése. E belső terület lapos felszínén semmiféle további mikrodomborzati, terepi elem nem utalt falak, avagy épületek maradványaira, ugyanakkor utólagos beásások, esetleges rablóásatások gödrei sem szabdalták azt.

A központi részt, a legjobban támadható déli, délkeleti irányból egy 10 m széles, ma 2-3 m mély, erősen feltöltődött árok választja le, amely keleten megszakad, majd az északkeleti oldalon újra jelentkezik. Az igen meredek nyugati oldalon nincs árok, e helyen indokolatlan is lett volna annak kiépítése. A két árokszakasszal párhuzamosan, azok külső oldalain erodálódott sánc fut. Külön figyelmet érdemel a déli sáncszakaszban található,

[96] Czajlik Zoltán légifotóit ezúton is köszönöm.
[97] A vár részletes geodéziai felmérését 2008. november 17-én készítette jelen sorok szerzője Nagy Zoltán régésztechnikussal, valamint Luby Viktor és Simon József egyetemi hallgatókkal.

tengelyére merőleges 7x7 m-es mélyedés és kiugrás. A másutt enyhe ívű sánctető e bevágás révén megtörik, ezért felmerült, hogy esetleg régészeti korú, mesterséges elem terepi részletét jelöli. Mint arra már az általános kutatástörténet tárgyalása során utaltam, ugyanezt feltételezte a várat először felmérő Nováki Gyula és Sándorfi György is, akik szerint a sánc ezen kihasasodása egy „előrenyúló külső védműként" értelmezhető.

Az északi árokrész merőlegesen átvágja az innen lefutó sziklagerincet, mely így egy háromszög alakú, keskeny, fokozatosan meredekké váló hátat alkot. Ez utóbbit Nováki Gyula és Sándorfi György szintén védelmi funkciót betöltő, előretolt építménynek tartotta.[98]

A mért terep- és értelmezett pontok összessége alapján szintvonalas térképet generáltunk, melyből domborzatmodellt készítettünk, majd a régészetileg értelmezhető terepelemek töréspontjait összekötve, vonalas összesítő térképen ábrázoltuk a vár meglévő felszíni elemeit. A felmérés alapján megállapítható volt, hogy az erődítés 13-14. századra jellemző geomorfológiai jegyeket hordoz. Az ilyen, hasonló felszínalaktani jellegű és ezen korra datálható várakra a későbbiekben még részletesebben kitérek.

2.2.2 GEOFIZIKAI KUTATÁS

2008 decemberében és 2009 februárjában több különböző módszer felhasználásával, Bucsi-Szabó László vezetésével a Háromkő Bt. elkészítette a vár geofizikai felmérését egy előzetesen kitűzött 5x5 m-es raszterhálóhoz illesztve, majd az eredményeiket ugyanehhez georeferálták.[99]

Az alkalmazott módszerek során geoelektromos méréssel a vizsgált térrész, a talaj, illetve a kőzet elektromos ellenállását, az elektromos vezetőképesség ellentettjét határozták meg. Mindezt két alapvető faktor befolyásolta, a szilárd kőzetváz és az ún. pórustér ellenállása. Míg az előbbi elektromos szigetelő, vagy csak közepes vezető, addig a pórustér az őt kitöltő vizes oldatok révén jó elektromos vezető. A nyugat-kelet irányú szelvényeket a kitűzött raszterhálóhoz igazítva, két és fél méterenként vették fel, 1-1 m-es elektróda kiosztással. Az eredményeket fél méteres rétegenként, 0,5; 1; 1,5 és 2 m-es mélységi adatok szerint közölték. A kiértékelését követően átadott szelvénytérképeket georeferáltuk

[98] Morfológiai leírásukat és értelmezésüket lásd: NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 54., továbbá NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD, 2007, 137. A felmérők az említetteken túl további ágyúállásként értelmezik a déli sáncrészlet északkeleti végében általuk azonosított „kikanyarodást". Ezt a formát 2008-ban már egyáltalán nem lehetett érzékelni a terepen.

[99] Bucsi-Szabó László és a Háromkő Bt. munkáját ezúton is köszönöm. Felmérési dokumentációjuk: HOM Régészeti Adattár, ltsz. 5779-15.

és a geodéziai kutatás során felmért, régészetileg értelmezhető terepi elemekkel közösen ábrázoltuk. **(9. ábra)**

A 0,5 m-es mélységet bemutató összesített térképen szembetűnő, hogy magas fajlagos ellenállás mérhető a központi mag meredek palástján, ahol a legkiugróbb anomália a sziklakibúvások közelében tapasztalható. Hasonló adatok láthatóak a feltételezhető ciszternánál, ahol szintén a szikla közelsége okozza a nagyobb ellenállást. Tőle északra megint csak felszín közeli kőzettömbbel lehet számolni. A belső rész déli oldalán jelentkező alacsony ellenállású rész ugyanakkor feltöltődött, vélhetően régészeti szempontból fontosnak tűnő területként kezelhető. Ez azonban csak vékony rétegződés lehet, ugyanis már az 1 m-es mélységű mérésnél is fokozatosan eltűnik.

Érdekes képet mutat a vármag és a déli sánc közötti árok. Fél méteres mélységig nagyobb ellenállású anyaggal van feltöltődve (száraz törmelék, kőomladék?), de ez a nagy ellenállású anyag mindössze 1 m vastagságú lehet, ugyanis a 1,5 m-es mélységben már nem jelentkezik. Ezen a szinten már a teljes árok alacsony ellenállású, jó elektromos vezető anyaggal (agyagos talajjal, erodált betöltéssel) kitöltött és ugyanez figyelhető meg a 2 m-es rétegben is, azaz egy, a mai szintjéhez képest több mint 2 m mély, erősen feltöltődött árok nyomvonala feltételezhető.

A déli sánc magjának nagyobb ellenállású részei valószínűleg arra utalnak, hogy a sánc tömegét az árok kitermelésével emelték, így az innen kibányászott durva száraz kőzettörmelék, kő, vagy szikla hatása érzékelhető benne. A sánc déli oldalában mért csökkenő ellenállási értékek a mesterséges föld/törmelékfeltöltés fokozatos megszűnését, majd vastag talajosodott rétegeket jeleznek.

A vár területéről talajmágneses mérés is készült, 2,5 méterenként, nyugat-keleti szelvényekben, 1 méterenkénti észleléssel. A módszernek azonban komoly zavaró tényezője volt a hegytetőn található fém zászló-tartórúd és vaskorlát, melyek kiugró értékeket eredményeztek. Ezen magas értékektől távolodva csupán csekély mágneses anomália volt észlelhető, melyek antropogén jelenségekként nem voltak interpretálhatók. A nagyobb mágnesesség itt is inkább a sziklakibúvásoknál és a felszín közeli kőzettömböknél volt tapasztalható.

A harmadik, talajradaros vizsgálati módszer elsősorban az övező árok attribútumait volt hivatott meghatározni, 2-2 észak-déli és nyugat-keleti szondával. A keleti oldalon található árkot keresztező radarszonda heterogenitást észlelt annak teljes szélességében, mely 5 m-es mélységig volt követhető. Ez alapján joggal feltételezhető itt egy

meglehetősen mély, mára teraszszerűen feltöltődött várárok. A vármagban mért szelvényszakaszok teljes homogenitást mutattak, semmiféle olyan markáns reflexió nem rajzolódott ki, mely mesterséges eredetű elemekre, esetleg falakra utalna.

A geofizikai mérések tanúságai alapján számítani lehetett arra, hogy a központi vármagban legfeljebb 0,5 – 1 m vastag rétegződés lehet a természetes sziklafelszín fölött, amiből várhatóan jelentős vastagságú maga a bolygatatlan tufás, agyagos altalaj is. Eme vékony rétegződés esetleg magyarázatul szolgál a mikrodomborzati felmérés során is megfigyelt lapos belső vármag szinte természetellenes formájára. Mindemellett a terepen is látható ciszterna, övező árok és sánc reflexióján túl antropogén jellegű hatások nem voltak észlelhetők a különböző felmérési szelvényekben, mely ugyancsak a felszín erős pusztultságát sejteti.

2.2.3 FELSZÍNI LELETGYŰJTÉS ÉS MŰSZERES LELETFELDERÍTÉS

A kutatás első, roncsolásmentes ütemét szisztematikus leletgyűjtés és a vár tágabb környezetét is magába foglaló fémdetektoros vizsgálat egészítette ki. Bár a hegyet ma ritkás, ligetes erdő borítja, így nem kedvezőek a szemlézési viszonyok, mégis eredményes terepbejárást végezhettünk, kis intenzitásban ugyan, de sikerült leleteket gyűjteni.[100] A 2008. novemberi terepbejárás alkalmával 35 darab kerámiatöredék és az előzetes, random módszerű fémkeresőzés során 7 darab vastárgy bukkant elő. A kerámiaanyag döntő többségét az azonos arányban előkerült, a 13. századra és a 15. századra keltezhető darabok jelentették. Ezeken kívül néhány 14. századi leletet is találtunk, valamint további 1-1 darab őskori és újkori kerámia jelezte a várhegy egyéb korszakokra tehető használatát. A fémanyagból egyetlen, a déli sánc külső oldalában felszínre került, szakállas puskához köthető kovácsolt vasgolyó tartható bizonyosan késő középkorinak, a további vasleletek vagy egyszerű – középkoron belül pontosabban nem keltezhető – vasszögek voltak, vagy újkori eredetű tárgyak. **(XXX. tábla/1)**

Az Árpád-kori kerámiák világos-, illetve szürkésbarna szemcsés homokos és apró kavicsos soványítású durva, vagy szemcsés tapintású darabok voltak, illetve jellegzetesek voltak a fehéres világosbarna apró kavicsos soványítású, rücskös, de utólag elsimított felületű töredékek is. A 14. századra keltezettek már homokos soványításúak és világosbarna anyagúak voltak, felületük az előzőekhez képest lényegesen finomabb

[100] A várhegy korábbi kutatásai során korhatározó leleteket nem találtak: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 137.

tapintású, sőt akadt köztük már sűrű sekély hornyolattal díszített darab is. A késő középkori kerámiaanyag jellegzetes fehéres-világosbarna színű, homokkal soványított, vékony falú, pengő hangú töredékeket takart, illetve néhány sárgásfehér tojáshéjárut.

Bár időrendben később, már a feltárásokat követően történt meg a várhegy szisztematikus fémdetektorozása, de módszertanilag e fejezethez tartozik, így itt ismertetem annak eredményeit. 2014 áprilisában Bacskai István végzett műszeres leletfelderítést.[101] Az általa készített tracklog, alapján a szisztematikusan megvizsgált területek nagysága megközelítőleg 3,3 hektár volt. **(10. ábra)** A várhegy detektorozását a felhagyott szőlőterületek számos újkori és modern, szőlészeti tevékenységhez használt fém szemétanyag zavarta, emellett pedig a tiszta, szemétmentes erdőfedettségű részeken a meredek hegyoldal nehezítette. A felderített területen 13 régészeti korú fémtárgy került felszínre. Meglepő módon a vármagból egyetlen nyílhegy kivételével nem bukkant elő értékelhető tárgyi anyag. A vár közvetlen déli és keleti előtere sem eredményezett érdemi leleteket, recens fémanyagon kívül. Nem került elő középkori lelet a keletre lévő széles, de viszonylag meredek völgyből sem. A nagyon meredek nyugati oldalban lelt két darab 1390 és 1427 között vert Zsigmond ezüstdenár ugyanakkor bizonyosan a várbelső erodálása révén jutott megtalálási helyére.[102] **(XXXVIII. tábla/1, 2)** Ezen nyugati lejtő aljában, a vármagtól 100 m-re, egy kicsiny teraszszerű terület emelkedik ki, aminek a közepébe egy kisebb depresszió mélyed. Ez utóbbit a további, lejtő felőli oldalán egy mesterségesnek tűnő földtöltés zárja körül, teljesen lefolyásmentessé téve azt. A helyszín ismeretében ez egy kisebb tóként, víztározóként vélelmezhető. E depresszió leletmentes volt, azonban a fémkeresőzés csekély leletkoncentrálódást igazolt a teraszon. Tekintettel arra, hogy ez a terület enyhén kiemelkedik a lejtő vonulatából, az itt fellelt tárgyak eredeti helyükön fekszenek és nem a vártető eróziós anyagának tarthatóak. Néhány méterre feküdt egymástól a felső humuszos rétegben egy késő középkorinak tartható, keresztbe lapított hegyű, ormóval megerősített, tompaszögben visszatört nyakú sarló, egy köpüs felerősítésű szénahúzó horog, vagy más néven csáklya, egy kéttalpú csiholó és egy bizonytalan eredetű fogazott vastárgy, talán lóvakaró(?) töredéke.[103] **(XXVII. tábla/2, XXVIII. tábla/1, 2)**

[101] Bacskai István kutatómunkáját ezúton is hálásan köszönöm.
[102] C.II.121., H576. HOM Numizmatikai Gyűjtemény, Ltsz.: 2015/237, 2015/238. Köszönöm Nagy Zsolt Dezső numizmatának a meghatározást.
[103] A sarlóra: MÜLLER 1982, 481-482, PARÁDI 1976, 173. I. ábra. A két szerző ezt a típust ugyan a 13. századra teszi, de az általuk bemutatott példányoknak hosszabb a nyaka, így ez egy átmeneti jellegű darabnak tartható és a mellette talált további leletek alapján későbbre keltezhető. E meghatározást Horváth Antóniának köszönöm. A csáklyára: MÜLLER 1982, 531., a csiholóra: SZABÓ 1954, 137., a lóvakaróra: MÜLLER 1984, 534.

Kissé távolabb egy hengeres kulcsházú, merevítő bordával ellátott, rézberakásos lakat is felszínre került. **(XXVII. tábla/1)** Ez utóbbi tárgy jelenlegi ismereteink szerint a 15-16. század fordulójára, a 16. század elejére keltezhető.[104] A tárgyak jellege és megtalálási helye egy, a mélyedés (víztározó?) mellett létesített gazdasági egységre, esetleg udvarra, majorságra utalhat, aminek a várhoz való viszonya azonban kérdéses. A várral való egyidejű használata is feltételezhető két további, ugyanitt talált fémtárgy nyomán. Egymás közelében került elő két darab, köpüs felerősítésű, lapított rombusz átmetszetű, fűzfalevél profilú számszeríjnyílhegy,[105] egyikük mindkét vágóéle dupla sorban, íves rovátkákkal díszített. A ritkán előforduló gravírozott, fűzfalevél alakú nyílhegyek motívumai általában ornamentikus mintát, vagy gótikus betűt ábrázolnak, melyeknek rangjelző szerepe valószínűsíthető.[106] E 15. században használatos – elsősorban cseh, lengyel és magyar területeken elterjedt – tárgytípust a cseh és lengyel szakirodalom „cseh típusú" nyílhegynek tartja, és a gravírozás szokását Csehországból eredezteti.[107] **(XXIX. tábla/1, 2)** Ezek a nyílhegyek esetleg a vár huszita megszállása alatt kerülhettek ide. Mindez felveti annak gondolatát is, hogy a feltételezett gazdasági udvar már a 15. század közepén is működött, ám a megtalált lakat alapján talán még a következő század folyamán is használhatták azt.

A nondestruktív módszerek interpretációja során egy összetett, de erősen erodált felszínű lelőhely képe bontakozott ki. A kétféle felmérés a várhegy rendkívül kopott voltát jelezte előre. A fémdetektorozás is alátámasztotta mindezeket, a szinte fémlelet-mentes vármagon túl valamennyi vastárgyunk másodlagos helyzetben, a hegyoldal eróziós rétegeiben, vagy az alatt került elő.

A leletek ugyanakkor jó támpontot nyújtottak a vár előzetes keltezéséhez. Két számottevő használati időszakként a késő Árpád-kort és a 15. századot értelmezhettük. A nagyobb mennyiségű 13. századi és a kevés 14. századra datált kerámiaanyag a vár életnek kezdeti időszakát a késő Árpád-kor, kora Anjou-kor időszakára helyezi, amit a 14. századi leletek további hiánya alapján egy törés követett. A jellegzetes 15. századi tárgyak és a két

[104]A lakatra: TEMESVÁRY 1961, 168., GERE 2003, 121. 1/a típus.
[105] SUGÁR 2011, 43-44. A két nyílhegy a Sugár József szerinti tipológiai táblázat K2-2A és K2-2C altípusába sorolható. E típusba kategorizálható nyílhegyek előkerültek a huszita bratrik által elfoglalt zagyvafői várban is: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 102. III. tábla, 7, 9.
[106] KALMÁR 1957, 153-166.
[107] KOTOWICZ – MUZYCZUK 2008, 136-140. Itt további irodalmi hivatkozásokkal.

pénzérme az írott forrásokkal összhangban egy önálló, de az előzővel nem kontinuus fejezetet jelölt ki a vár késő középkori életében.[108]

2.3 RÉGÉSZETI FELTÁRÁS

2009 októberében és novemberében, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával ásatásokat folytattunk az erősségben.[109] A tojásdad alakú, északkelet – délnyugati tájolású vármagot teljes hosszában átvágtuk egy kutatóárokkal (I. árok), majd erre merőlegesen, mindkét oldalán egy-egy újabb árkot nyitottunk (II. és III. árok). Ahol régészetileg értelmezhető objektumra bukkantunk, ott az árkokat szelvényszerűen kibővítettük. **(11-12. ábrák)**

A teljes várbelsőben a szondázó feltárások tanúsága szerint a legfelső, 10-20 cm-es erdei humuszréteg alatt egy kicsit keményebb, sötét humuszos földréteg futott végig, 20-25 cm vastagságban. Mivel azonban a felső humusz az alsóbb réteg bolygatott részének bizonyult, ezért a kettőt együttesen kezeltük S1 elnevezéssel. Mindkét humuszos sávban középkori (vegyesen 13., 14. és 15. századi) leletekre leltünk. A réteg alja fokozatosan áttűnt az alatta található sárgásbarna agyagos, bolygatatlan jégkorszaki nyiroktalajba, mely immár teljesen leletmentes volt. Mindez az S1 humusszal egyetemben domború ívet mutatott a szélektől a várbelső irányába, ám középen ellaposodott, jelezve, hogy innen elhordták a rétegeket. Ezért feltételezhető, hogy a vármag közepe magasabb lehetett a mai szintjénél, amit egykor elplaníroztak, melynek során elpusztulhatott a régészeti jelenségek zöme is. Beásott objektumok nyomát csak a peremeken tapasztaltunk, itt minden kutatóárok végében sziklába vájt oszlophelyek rendszerére bukkantunk, melyek követve a hegy szélét, egy egysoros paliszádfalat jelöltek ki. **(12-14. ábrák)**

A vadnai paliszádfal megtalált lyukai átlagosan 35-45 cm átmérőjűek és a mai felszínhez képest mindössze 40-50 cm mélyek voltak, alsó 10-15 cm-es szakaszukat már a sziklába faragták. Ez a sekély mélység és a vékony fedő rétegződés is sejteti, hogy a mai felszínhez képest magasabban lehetett a középkori járószint, különben az oszlopok nem álltak volna meg. A vármag déli oldalában valamivel vastagabb fedőréteg volt a sziklafelszín fölött, így az itt felfedezett oszlophelyek (S6, 13, 14) stratigráfiája igazolta azok későbbi beásását az S1 humuszba. E nagyobb oszlophelyeket többször követik kisebb lyukak, amelyek a paliszádfal támjainak helyét jelölhetik. Ezen túl további

[108] A vadnai vár roncsolásmentes kutatásának, valamint az ásatásának régészeti leletanyaga: HOM Régészeti Gyűjtemény ltsz.: 2009.9.1 – 2009.9.461.
[109] A kutatási dokumentáció: HOM Régészeti Adattár, ltsz.: 2010-9137

építményelemekre nem leltünk a vármagban. Noha a középkori szintek jórészt kimerültek az S1 rétegben, de azt bátran állíthatjuk, hogy masszív, kőfalú építmény nem volt a várban, ugyanis erre utaló nyomokat, vagy akár másodlagos helyzetű habarcstöredékeket sem találtunk. Ugyanakkor néhány kisebb gödör kivételével egyéb antropogén elem sem volt megfigyelhető a belsőben.

Bár a humuszban talált középkori leletek másod-, harmadlagos helyzetben feküdtek, a viszonylag sok tárgyi anyag érdemi információt nyújthat a vár használatának idejéről. Az előkerült kerámiák elsősorban a késő Árpád-korra és a 14. század elejére datálhatóak. Ezen kívül jóval kisebb számban fordultak elő 15. századi darabok.[110] A kerámialeleteken túl egy, a 13. századra tehető sarkantyút, valamint több nagyméretű, 15. századra keltezhető számszeríj nyílhegyet és egy késő középkori lópatkót leltünk.[111] A várostrom további tárgyi emléke lehet néhány további kőgolyó is, melyeket a késő középkor távolraható fegyvereiből, parittyákból, ostromgépekből és ágyúkból is előszeretettel lőttek ki.[112] **(XXX. tábla/2-4)** Az átrétegzett humusz leletanyagának vegyes koreloszlását jelzi, hogy a középkori tárgyak mellett kevés bronzkori és a felszínről bekeveredett 17-19. századi, újkori anyag is napvilágot látott.

Korszak	A leletanyag jellege
13. század	Szürkésbarna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(I. tábla/2, II. tábla/1-4)**
13. század	Világosbarna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal, vagy hullámvonallal, vagy beszurkált pontsorral díszített. **(II. tábla/5-8, III. tábla/1-2)**
13. század	Narancsos barna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(III. tábla/3-4)**
13. század	Fehéres-világosbarna színű, apró kaviccsal soványított, utólag elsimított, ezért zsírosabb tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(IV. tábla/1-4, V. tábla/1-2)**
13. század	Szürkésfehér színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, érdes tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(I. tábla/1, VI. tábla/2-3)**
13. század	Vörösesbarna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, durva tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(V. tábla/3-4)**
13. század	Világosbarna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású,

[110] A kutatott Sajó-völgyi várak késő Árpád-kori és késő középkori kerámiaanyagának keltezését alátámasztó általános és környékbeli analógiák: WOLF 1985, 240-264., FELD 1987, 261-281., WOLF 1989, 15-112., PUSZTAI 1997-1998, 10-29., TOMKA 1999, 421, 426-427., SIMONYI 2003, 125-127., SIMONYI 2005, 37-55., GÁL-MLAKÁR 2007, 105-106, 108-109.

[111] A sarkantyúra: KALMÁR 1971, 360. 56. kép b.). A nyílhegyeket nehéz számszeríjakhoz használták. Tipológiai besorolásukhoz: SUGÁR 2011, 42, 46, 49. E besorolás szerint a K2-2C, K2-4B és K3-5D altípusok mind a 15. századra keltezhetőek. A patkóra: KALMÁR 1971, 368.

[112] František Palacký a huszita harcmodor taglalása során számos említést tesz parittyákból és ostromgépekből kilőtt kőgolyókra, melyek a korszakban még gyakran komolyabb károkat okoztak az ostromok során, mint a tűzfegyverek. Erre vonatkozóan: PALACKÝ 1984, 241, 249, 251, 347, 436. Hasonló kőgolyók kerültek elő a bratrik által szintén elfoglalt Liptószentmária (Liptovská Mara) – Havran várban: PIETA 1996, 105-106, XIII. tábla., továbbá a sámsonházi Fejérkő várában: RÁCZ 2006, 242-243.

	kézi korongon készült, bordázott nyakú folyadéktároló(?) edény. **(VI. tábla/1)**
13-14. század	Fehéres-világosbarna színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült, kívül vörös földfestékkel díszített. **(VI. tábla/3-4)**
14. század	Szürkésfehér színű, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült. **(VII. tábla/1-2)**
14. század	Fehéres-világosbarna színű, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült, sűrű sekély hornyolattal díszített. **(VII. tábla/3-4)**
14. század	Világosbarna színű, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült, sűrű sekély hornyolattal díszített. **(VII. tábla/5)**
14. század	Világosbarna, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült. **(VII. tábla/6-7)**
15. század	Szürkésfehér színű, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongon készült. **(VIII. tábla/1)**
15. század	Fehéres-világosbarna, homokkal soványított, vékony falú, finom tapintású, gyors korongon készített, pengő hangú fazék és pohár. **(VIII. tábla/2-3)**
15. század	Fehéres színű, homokkal soványított, vékony falú, mély hornyolatokkal díszített, gyorskorongon készített, pengő hangú. **(VIII. tábla/4-5)**
15. század	Sárgásfehér színű, nagyon vékony falú tojáshéjáru. **(VIII. tábla/6)**
15. század	Rózsaszínű, homokkal soványított, vékony falú kancsó és pohár. **(VIII. tábla/7-8**)

(Vadna – Vár-tető középkori kerámiaanyagának típustáblája)

A pusztultság miatt a legszámottevőbb zárt objektum a mai felszínen nagyobb mélyedésként jelentkező ciszterna volt. A teljes mélységében 3,5 m-es víztározót a sziklába vájták, ahol semmiféle kitapasztást nem észleltünk. A betöltésének fele újkori és 20. századi szeméttel kevert erdei humuszos föld volt, majd pedig egy hamus, kormos réteg következett (S21 és S22 rétegek). Ez alatt egy egységes középkori betöltés feküdt, melynek anyaga a vár végleges felhagyását követően, az egykori udvar bemosódásából származhatott, benne sok Árpád-kori és 14. század elejére keltezhető lelettel, de e bemosódás idejét a zárt együttesben talált 15. századi töredékek már a késő középkorra keltezik (S23). Úgy tűnik, hogy ezen réteg tetejéig kiásták a ciszternát, ami ezt követően az újra betöltődött az S21 és 22 rétegekkel. Eme beásás időpontját a 20. századra, talán a II. világháborúra tehetjük, amikor egy katonai tüzéregység rövidebb ideig a várhegyen állomásozott.[113] Erre utalhatnak a középkori betöltés fölött lévő hamuban talált, feltehetően katonai zubbonygomb, sapkarózsa és drótdarabok is.

A ciszterna alsó, középkori eredetű betöltődésének köves, szemcsés, kemény állagú anyaga nagy hasonlóságot mutatott a feltárt oszlophelyek betöltéseivel. Bár maga az S23 és az oszlophelyek betöltődése nem rendelkeznek közös érintkező felületekkel, azaz nincs közvetlen rétegtani kapcsolatuk, mégis betöltésük azonos jellege és fizikai szerkezete révén egykorúnak tarthatóak. Ezért a 15. századra keltezett S23, az oszlophelyeket is ugyanezen időszakra, tehát a huszita korszakra datálja. **(15-16. ábrák)** Ugyanezt erősítheti

[113] Kovács Imre nyugdíjas református lelkész, valamint több vadnai és sajóivánkai lakos szíves szóbeli közlése: egy tüzéregység a várhegyről lőtte a Sajó-völgyben felfelé törő Vörös Hadsereget.

egy további zárt objektum, a vármag északi szélén talált S5 elnevezésű gödör. A jelenség rendeltetése bizonytalan, ám a betöltése sokatmondó. Erősen kőtörmelékes sötét, szürke földes jellege szintén egyezést mutat a tőle 1,5 méterre lévő és a vár többi részén elhelyezkedő oszlophelyek feltöltődésével. A gödör és a mellette lévő oszlophelyek egzakt módon észlelhető jelentkezési szintje is megegyezett, így stratigráfiailag egykorúnak tarthatóak, amit a gödörből előkerült néhány 15. századi fehéres-világosbarna, vékonyfalú kerámia is keltezett. Így az oszlophelyek rétegtani helyzete és betöltődése alapján a paliszádsor kiépítése a késő középkorra tehető.

Két helyen végeztünk átvágást a déli sáncban. Az egyik kutatóárkot a sánc közepén lévő 7x7 m-es bevágásnál (IV. árok), a benne található mélyedésre nyitottuk, részben ennek szerepének tisztázására, részben pedig mert itt volt a legmagasabb a védvonal. A kiugrásról és annak mélyedéséről kiderült, hogy egy újkori verem, vagy pince beásása volt, amelyet éppen a sáncba vájtak. Így tehát ez a kitüremkedés csupán egy újkori funkció eredménye, nem pedig középkori „előrenyúló külső védmű" terepi nyoma. A pince által kevésbé bolygatott részen azonban megfigyelhető volt az eredeti sánc, mára mindössze 50 cm vastag feltöltése, amelyből egy Árpád-kori kerámiatöredék került felszínre. A verembeásás miatt egy további átvágást is nyitottunk, a sánc egy bolygatatlanabbnak tűnő, de a mai környezetéből már alig kiemelkedő részén is (V. árok). Itt is egy mindössze 50 cm vastag „csíkos" szerkezetű sáncfeltöltést (S24) figyelhettünk meg. **(17-19. ábrák)** Mindkét helyen a sáncot a sötét (fekete) tömör felszínre emelték, ami alatt a vármagban megfigyelt jégkori eredetű sárgásbarna agyagos altalaj, más néven a nyiroktalaj húzódott. Ez utóbbi agyagos altalaj a tufás alapkőzet mállásának eredménye, míg fölötte a fekete talaj ugyanennek a humuszosodott megfelelője, ami a természetes nyitott felszín volt az ember itteni megjelenése idején. A vármagban ugyanezen sötét humuszréteg volt megfigyelhető az S1-ben, ám míg ott kevert leletgazdag formában, addig itt érintetlen, leletmentes állapotban, alatta ugyanazon nyiroktalajjal. A sánc technológiája egyszerű, az árok kitermelése során kiásott köves törmelékes földrétegek egymásra hányt sora volt, s természetesen jóval magasabb lehetett a most megtalálthoz képest. A feltáráson már csak a legalsó rétegeit foghattuk meg, ennek oka, hogy a modern kori szőlőművelés bolygatásai ezt is erőteljesen roncsolták. A geoelektromos mérések pontosan ezt jelezték, hiszen vékony felső köves réteg alatt homogén agyagos altalajt érzékeltek.

Kutatószondát nyitottunk a várbelsőtől ugyancsak árokkal leválasztott, északra található külső háromszögletű kiszögellésen is, megvizsgálván, hogy volt-e rajta védelmi

funkciójú létesítmény. A feltárás alapján kimondhatjuk, hogy itt semmiféle humán tevékenység nyoma nem volt tapasztalható, a vékony humusz alatt egyenetlen sziklafelszín feküdt, mindenféle emberi beavatkozás nyoma nélkül. Azonban éppen ez a tény világíthatott rá a várhegy őskori előzményeire. Mivel ezen területen feltehetően sem a középkorban, sem a 20. században nem bolygatták a terepet, így egyik kor sem tüntette el nyom nélkül az őskori leleteket. Bár objektumok nem, de az itt lelt szórvány töredékek arra utalnak, hogy a vadnai vár területét a késő bronzkorban is magaslati telepként használták.[114]

A feltárások alkalmával több helyről vettünk mintát radiokarbon vizsgálatok céljából, melynek kalibrált eredményeit az alábbi táblázat mutatja.[115]

A mintavétel helye	A mintavétel helyének megnevezése	A minta anyaga	Laborkód	AMS C14	Kalibrált dátuma 68,2%-os valószínűséggel	Kalibrált dátuma 95,4%-os valószínűséggel
S17	oszlophely	faszén	Poz-34671	775±30BP	1220AD – 1275AD	1215AD – 1285AD
S24	sánc alja	faszén	Poz-34670	780±30BP	1220AD – 1270AD	1210AD – 1285AD
S1	humusz	állatcsont	Poz-34672	390±30BP	1440AD – 1520AD (56.0%) 1600AD – 1620AD (12.2%)	1440AD – 1530AD (69.2%) 1550AD – 1640AD (26.2%)
S1	humusz	állatcsont	Poz-34673	425±30BP	1435AD – 1480AD	1420AD – 1520AD (90.0%) 1600AD – 1620AD (5.4%)
S7	oszlophely	faszén	Poz-34668	6720±40BP	5670BC – 5615BC (60.7%) 5585BC – 5570BC (7.5%)	5720BC – 5550BC

A mintavételezéssel a paliszád és a sánc építési idejét igyekeztünk meghatározni. Ezért két oszlophelyből és a sánc legaljából is gyűjtöttünk anyagot. Az oszlophelyekben

[114] A leletanyag meghatározását Csengeri Piroskának és Király Ágnesnek köszönöm. A Sajó-völgyi várhegyek őskori használata teljesen általános, szinte valamennyi ásatással vizsgált erősségben előkerült ezt alátámasztó lelet, így Kazinbarcika – Vár-tetőn: HOM Régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2009.1.4.41, Kelemér – Mohosvárban: PUSZTAI 2007, 53., Sajónémeti – Vár-hegyen is: részletezését lásd később.

[115] A vizsgálatokat a Poznan Radiokarbon Laboratory végezte 2010 áprilisában, a kalibrálás OxCal szoftverrel történt.

ugyanakkor csak csekély mennyiségű szenült fát találtunk, ami így nem az oszlop leégésével hozható összefüggésbe, hanem sokkal inkább másodlagos betöltődéssel. Az S7 oszlophely betöltéséből származó minta faszene szennyezett lehetett, így adhatott olyan, minden bizonnyal téves koradatot, mely a várhegy legkorábbi bronzkori periódusánál is jóval idősebb. Szennyezett voltára az egyszigmás érték kettős kicsúcsosodása (koradata) is utal. Az S17 faszénmintája megfelelőnek bizonyult, a vizsgált darabot a 13. század közepére, az 1240-1250-es évekre helyezhetjük. Ezt a dátumot erősítette meg a déli sánc legaljában (S24) talált, azaz a töltés építésének kezdeti időszakára tehető faszénszemcse is. Koradata szerint a sánc emelését szintén a 13. század közepére, legvalószínűbben 1240-1250-es évekre tehetjük.

A felszín közeli, kevert S1 humuszrétegből gyűjtött állatcsontanyag tételes vizsgálatára is sor került.[116] Radiokarbon korhatározásra két mintát küldtünk. A Poz-34673 laborkódú minta egyszigmás görbéjének szélsőértékei alapján kora a 15. század közepére, az 1450-1460-as évekre valószínűsíthető. A másik minta két kicsúcsosodása (két koradata) okán csak korlátozottan bizonyító erejű lehet.

2.4 A VÁR MODERN KORI PUSZTULÁSA

A roncsolásmentes kutatások eredményei után a feltárások is sejtették, hogy a vár jelenlegi morfológiája csak torzója az eredeti formációnak. Ezt nemcsak szemléletesen, hanem korhatározó módon is igazolja a Herman Ottó Múzeumban őrzött, a fejezet elején említett, 1920-as évekbeli üvegnegatív. **(20. ábra)** Ma a legfeljebb hírmondóként megmaradt, mindössze fél méter magas déli sánc teteje a várbelső nívójához képest csupán 1,5-2,5 m-rel található mélyebben. Maga a sánc töltése pedig mára alig érzékelhető módon, mindössze 1-2 m-rel emelkedik csak ki tágabb környezetéből. Az archív fényképfelvételen ehhez képest markáns külső sánc fut a vár előterében, több méterrel kiemelkedvén a környező legelő szintjéből, míg a várbelső szemmel láthatóan, jócskán a sánc fölé magasodik. A hegytető pusztításának okát a terület újabbkori hasznosításával magyarázhatjuk. Míg az 1920-as évekig bizonyosan rét volt a vár területén, addig ma kb.

[116] A C-14 korhatározáson túl, Daróczi-Szabó László – akinek munkáját ezúton is köszönöm – elkészítette a feltárt állatcsont anyag részletes archeozoológiai vizsgálatát. Ennek statisztikai adatai alapján gyakorlatilag döntő többséget alkotnak a vadnai leletanyagban a háziállatok csontjai, míg a vadállatok aránya elenyésző. Noha kevert rétegből származnak a csontok, a fajmegoszlásuk olyannyira egyoldalú, hogy az reprezentatív lehet az itteni közösségek táplálkozási szokásaira vonatkozóan. Az elfogyasztott húsfélék szemétre került maradéka zömmel szarvasmarha és házi sertés volt, kis arányban juh, vagy kecske, míg a szárnyasfélék alig kimutathatóan kerültek a várbeliek asztalára. **(125. ábra)**

65-75 éves tölgyerdő fedi.[117] A II. világháborút követően a teljes környezetével együtt a vármagot is beerdősítették, melynek előkészítéseként valószínűleg rendezhették a felszínt, hátrahagyva a vadnai vár ma ismert reliefjét. Az erősség déli előterét ugyan nem érintette e fásítás, ugyanakkor ezt a területet szintén a 20. század közepétől szőlőművelés alá vonták, ezzel végletekig lekoptatva a vár déli sáncának töltését.

2.5 A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

E fejezetrész célja a régészeti jelenségek és leletek történeti interpretálása lenne. A fentiekben azonban egy olyan lelőhely képe bontakozhatott ki, melynek esetében a hagyományos értelmezés csak korlátozottan valósítható meg. A nagyfokú pusztultság és az objektumok hiánya miatt kényszerűségből csak a leletstatisztika arányszámai,[118] az ismert írott források és a radiokarbon koradatok nyújthatnak némi fogódzót a vár történetének felvázolása során.

Az erősség használatának legintenzívebb, avagy a leghosszabb periódusa – a radiokarbon adatok alapján is – a 13. század közepe utáni évtizedekre tehető. Ennek tényszerű kijelentése azonban problematikus is lehet, nem tudván, hogy hosszú ideig, néhány fő, avagy rövidtávon nagyobb létszám vetette szemétre az itt feltárt Árpád-kori leleteket. Mindenesetre az összleletanyag 84%-át kitevő késő Árpád-kori és 14. század eleji kerámiatöredékek igazolják a vár életének ezen fontos periódusát. **(21. ábra)** Az erre a korszakra datált leletek archaikus benyomást is kelthetnek a kutatóban. A kimondottan durva, szemcsés felületű, gyakran hullámvonallal, vagy bebökődéssel díszített, sokszor szendvicsesre égetett kerámiaedények a 13. század végi vidéki életben sem számítottak modernnek. Asztali használatú edényeknek pedig semmiképpen nem tarthatóak. Mindemellett megjelentek már a fehér kerámia különböző árnyalatú, finomabb anyagú variánsai is, sőt mi több, kis számban előfordultak kívül vörös festésű asztali folyadéktároló edények is. Ez az anyagi kultúra már átvezet a következő századba, amelyben legfeljebb egy-két évtizedig használhatták még a várat. A 14. század felé mutató, így óvatos keltezéssel már erre az időszakra datált kerámia arányszáma kevesebb, mint a fele az Árpád-korinak. Ezért ha a radiokarbon adatok alapján megközelítőleg 50 esztendő lehetett a vár 13. századi élete, akkor ez a 14. századra már jóval kevesebbre becsülhető.

[117] Az erdő korára vonatkozóan Csomós János igazgató (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Erdészeti Igazgatóság) nyújtott tájékoztatást 2009-ben.
[118] A kerámialelet-statisztika készítésekor a leltározási tételt vettem a mérés egy egységének.

Az Anjou-kor elején felhagyott vár így semminemű kontinuitást nem mutat a következő korszakkal, a 15. századdal. A késő középkori periódus keltezése során egybecsengenek az írott források és a természettudományos korhatározás adatai. A huszitákhoz köthető leletanyag 12%-os részaránya egy lényegesen rövidebb periódusra vall. Ez igaz lehet még annak tudatában is, hogy a különböző időszakok leletmennyiségének egyenes arányú összehasonlításával legfeljebb csupán tendenciák mutathatók ki, azaz teljes értékű bizonyító erejük nem lehet az egyes használati korszakok időbeli hosszának, avagy a lakottság mértékének megítélésénél. A későbbi használók ugyanis minden bizonnyal igyekeztek rendbe hozni, vagy rendben tartani a várat, így e takarítások során feltehetően nagy számban kerülhetett ki a váron túlra is korábbi időszakok szemétanyaga. Ugyanakkor az azonosított S1 humusz tanúsága, hogy a korábbi vár romjainak és szemetének egy részét a vármagon belül terítették szét és egyengették el.

Vadna késő középkori életét az 1458-as ostrom határozta meg, így elképzelhetetlen, hogy az ekkor felhalmozódott leletanyagot kevés ember hosszabb jelenléte eredményezte volna. A 15. századra keltezhető tárgyi emlékek minden bizonnyal a várostrom és az azt megelőző hetek, hónapok idejéből származnak. Bonfini tudósítása szerint a vadnai várat röviddel az ostrom előtt kezdték csak megerődíteni a bratrik, sőt ennek befejezésére már nem is volt módjuk. További írott forrás nem utal az erődítés bevétele után annak későbbi használatára, így azt minden bizonnyal ekkor végleg felhagyták. Mindez összhangban áll a feltárt, kis mennyiségű, késő középkori lelettel, ezért a vár 15. századi élete legfeljebb rövidke időszakra korlátozható.

A régészeti jelenségek értékelése lényegesen problematikusabb a leletekhez képest. A keltezhető objektumok hiányában nehezen rekonstruálható teljes részletességgel és bizonyossággal a vadnai vár bármely periódusa is. Itt is kapaszkodóként a természettudományos korhatározás adatai használhatóak. Ugyanakkor mindez nemcsak abszolút adatokat nyújt, hanem kételyeket is okoz. A sánc aljából vett faszénminta 13. század közepi koradata nagy bizonyossággal keltezi ezt a külső védvonalat. Valószínűségét növeli az S24 sáncfeltöltés leletmentessége is, ami csak egy kezdeti – középkori előzménytől mentes – időszakban képzelhető el. Az oszlophely betöltésében talált faszén ugyancsak késő Árpád-kori koradata alapján csábító lenne azt feltételezni, hogy a paliszád is ugyanekkor született. Ám ezt fenntartással kell kezelni. A faszén eredetileg a környéket borító rétegben lehetett, ami csak a faoszlop kiszedése után suvadhatott bele a lyukba. Tehát ez a minta nem az oszlopot keltezi, hanem annak környezetét. Erről a környezetről

az az S1 humuszréteg tájékoztathat, amit a modern korban részben bolygattak, a hegy peremén pedig a természetes erózió koptatta. Ez az Árpád- és huszita kori leletanyag keverékével „szennyezett” réteg mégis beszédes lehet. Noha a modern kori fásítás erőteljesen sértette a lelőhelyet, a belső mag régészeti jelenségeinek hiánya talán nem csak az erdőgazdálkodás, hanem részben a 15. század zsoldosainak számlájára írható. Minden bizonnyal a korábbi várhely bratri megszállói voltak azok, akik az Árpád-kori vár belsejét erőteljesen átalakították. Tereprendezésük során egyszerűen vastagon elplanírozták a megelőző időszak maradványait, létrehozva az S1-et és ezt a réteget használták járószintként, amelybe saját koruk szemétanyaga is belekerülhetett. Így a faszénnel keltezett oszlopot nem is az Árpád-korban, hanem egészen más időszakban helyezték ide, átvágva vele e planírozási réteget. Ezen okfejtést erősítheti a csekély számú, késő középkorra keltezhető zárt objektum és az oszlophelyek betöltésének fizikai jellege, valamint rétegtani helyzetük is.

Az objektumok hiánya a várbelsőben mindenképpen összefüggésben állhat a 20. századi erdősítés okozta bolygatással, de ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a husziták a planírozáson és a körbekerítésen túl a magban további építkezéseket már nem is, vagy csupán csekély mértékben folytattak.

3. SAJÓIVÁNKA – VÁR[119]

3.1 KÉPI ÉS ÍROTT FORRÁSOK

Az ivánkai vár domborzatilag nem különül el a vadnai Vár-tetőtől, annak Elő-hegy nevű, keleti lefutó nyúlványán fekszik. E két védmű topográfiai egységét tükrözi az egymástól való csekély, 500 m-es távolságuk is. Az Elő-hegy keskeny gerince a vadnai vártól viszonylag enyhe lejtéssel fut keletre, majd meredeken letörik. A sajóivánkai erődítést ezen letörés tetején alakították ki. A sarkantyú helyzetű várhelyet három oldalról a meredek hegyoldal védi, negyedik, nyugati oldala csatlakozik a hegygerinchez. **(3. ábra)**

Helye sem az I. (1784-ben készített XX-11. sz. szelvény), sem a II. katonai felmérésen (1856-1860 között készített XXXVIII-43. sz. szelvény) nem különül el a vadnai várhegy gerincétől, semmiféle jelzés nem utal a létére. Területe erdőként jelenik meg a Vadna kapcsán említett 18. század végi kéziratos térképen is.[120] A lényegesen részletgazdagabb 1790-es, külterületeket bemutató ábrázoláson sem látható a vár, de helye az „Elő Hegy" és a „Tarko Szöllő" helynevek határán vélhető.[121] **(4. ábra)** Ez utóbbi térkép és az I. katonai felmérés forrásértékét mégis kiemeli, hogy mindkét ábrázolás elemzése hozzájárul az úthálózat rekonstruálásához. Ivánka faluból az Elő-hegy gerincén vezetett fel ekkor útvonal a vadnai várhegy közvetlen aljába és ugyanerre a hegyhátra érkezett fel Vadna faluból az az út, mely szintén a vadnai Vár-tetőt közelítette meg. E két út elágazásába helyezhető az ivánkai vár. **(22. ábra)** A kéziratos térkép csak az Elő-hegyet keresztező, a Vár-oldallal összekötő sematikus útszakaszt ábrázolja, de kétségtelen, hogy ez megegyezik a katonai térkép ugyanitt futó útjával. Mindezek alapján Ivánka vára a vadnai várat megközelítő útvonal kiemelten fontos állomása lehetett.

A térképi ábrázolások mellett az írott források, levéltári adatok is hallgatnak a sajóivánkai várról. Bár Pesty Frigyes sem tesz említést róla, az általa közölt községi helynevek sorában „a' vadnai vár alatt" feltűnő „Párkány óldal" figyelemre méltó,[122] e névalak ugyanis egy elővárra utalhat.

Sajóivánka falu birtoklására vonatkozóan is csak csekély számú forrás utal. Első említése – a szomszédos Vadna falunál már említett – Miskolc nembéli Bors 1237. évi hamis végrendeletében található. Ivánka, Vadnával együtt e nemzetség tulajdona volt végig

[119] Sajóivánka várával is foglalkozó, megjelent közleményhez: SZÖRÉNYI 2010, 108-110.
[120] BAZmLt, BmT 56/1.
[121] BAZmLt, BmT 56/2.
[122] PESTY 1864, 272. Ivánka helynevei kapcsán egy további helynevet is gyűjtött Pesty, amit direkt módon is a vadnai vár ostromához kötött a népi emlékezet: a Vicsatal helynévnél feljegyezte, hogy nevezetes „azon csatáról mely ezen a' völgyön vitatott a' vadnai vár közelében".

a 13. század folyamán.[123] A 14. századtól a Rátót nemzetség több ága szerzett itt birtokokat. A falu egészen a 16. század közepéig az ő tulajdonukban maradt.[124]

A falu fölött található várhelyet Dobosy László sem ismerte. Az Ózd környéki várakról szóló publikációjában szereplő sajóivánkai Földvár egy, a Sajó folyó árterében lévő másik helyszínre utal.[125] Elsőként Nováki Gyula és Sándorfi György bukkant rá a vár nyomaira, vadnai várban folytatott terepbejárásuk alkalmával. 1984-ben készítették el az ivánkai várhely felmérését, amit 1992-es vártopográfiájukban közöltek először.[126] **(24. ábra)**

Az Elő-hegy ezen rejtélyes eredetű erősségének kutatását az elmúlt évek során a Herman Ottó Múzeum munkatársaival és a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének hallgatóival együtt végeztük el.

3.2 RONCSOLÁSMENTES KUTATÁS

3.2.1 MIKRODOMBORZATI FELMÉRÉS

E módszer során 8065 m^2-nyi terület mikrodomborzati felmérése készült el, SOKKIA SET 3030R3 lézeres mérőállomással, 443 pont bemérésével.[127] **(25. ábra)** A felszín csekély részletgazdagsága nem indokolta a sűrű rácshálós felmérést, így átlagosan 4-6 méteres pontköz-távolság tartásával mértük be az objektumot. A központi mag mintegy 1260 m^2-es, északra tájolt ötszöghöz, esetleg trapézhoz hasonló 35x35 m-es formát mutat. Pereme valamennyi oldalán nagyon enyhe rézsűben törik a lejtő irányába. A belső mag a széleihez képest domború, 1,5 m-rel emelkedik ki. Felszínén egyéb terepjelenség nem volt tapasztalható. Az Elő-hegy gerincéről, a vadnai vár irányából egy, a terepen 44 m hosszan nyomon követhető, 6-8 m széles, a közepén mindössze 1 m mély, de a szélek felé tovább mélyülő árok választja le. Az árok külső, nyugati oldala becsatlakozik a széles hegygerincbe, itt semminemű terepalakulat nem észlelhető. Ezen árok folytatásaként, a belső magot északról egy 15 m széles, 55 m hosszú terasz határolja, aminek északi és keleti pereme, a mag széléhez hasonlóan nagyon enyhe rézsűben volt azonosítható. Az objektum keleti oldala nagyon meredek lejtésű, ami egy sziklafal tetejébe torkollik. Itt a meredekség nem tette szükségessé további védelmi elem létesítését. Az Elő-hegy immáron

[123] GYÖRFFY 1987 (I.), 777.
[124] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 94. Itt további hivatkozásokkal.
[125] DOBOSY 1975, 55.
[126] NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 40-41, 124. 47. ábra.
[127] A részletes geodéziai felmérést 2011. július 4-5-én készítette jelen sorok szerzője Nagy Zoltán régésztechnikussal.

elkeskenyedett gerince az objektumtól délkeleti irányba meredeken fut alá. Itt azt, egy 16 m hosszú és 10 m széles, a belső maghoz képest 2,5 mély árok vágta át, aminek keleti oldalán erodált sánc volt lokalizálható. A nyári lombkorona nem tette lehetővé, hogy a sűrű növényzetű lefutó gerinc további szakaszát is felmérjük. Itt a keleti árok tengelyéhez képest 65-70 m-re délkeletre egy további, sziklába vágott, 10 m széles, meredek falú árok vágja át a gerincet, amit csak kézi GPS-szel azonosítottunk.[128] A hegygerinc innen lankásabbá válik és hátszerűen kiszélesedik. A belső mag alatti déli oldal, a keletihez hasonlóan kifejezetten meredek, itt szintén nem észleltünk mesterséges védelmi elemeket, ilyenek itt valószínűleg nem is voltak.

3.2.2 FELSZÍNI LELETGYŰJTÉS ÉS MŰSZERES LELETFELDERÍTÉS

A központi magot jelenleg ligetes rét fedi. A nyugati ároktól felhagyott szőlők találhatóak, míg a többi területét változó sűrűségű erdő borítja. Ez a növényzeti fedettség nehezítette ugyan, de nem hiúsította meg a helyszín szemlézését, ennek ellenére többszöri terepbejárásunk során is csak egyetlen darab régészeti korú, felszíni leletet sikerült gyűjteni. A belső mag keleti szélén egy Árpád-kori perem töredéke jelezte a vár középkori használatát. E bejárások további eredménye volt a várkörnyéki közlekedési útvonalak feltételezhető nyomvonalainak meghatározása is. Az I. katonai felmérésen Ivánka faluból érkező gerincút nyomai máig azonosíthatók a terepen, a keleti árok nyomvonaláig. Itt északkeletről befut az árok mély és keskeny bevágásába, majd átvezetve rajta, a délnyugati oldalán kifut és további rövid szakaszon még követhető. Ugyanezt érzékelteti a 2006-os légifotón látható, a gerinctől délre lévő keskeny, hosszanti hófolt, ami a már felhagyott út mikrodomborzati nyoma. **(23. ábra)** Így ez a képi forrásoknál is említett, a kora újkori térképen ábrázolt út az erősséget délről kerülve, végig a vár felügyelete alatt érkezhetett fel az Elő-hegy gerincére, ahol becsatlakozott a Vadnáról ugyanide futó, ma is meglévő útba.

A várhely szisztematikus fémdetektorozását 2015. május 3-án végezte Bacskai István és Bakos Gábor. Közel 1,7 hektár vizsgálata során, összesen 21 darab régészeti korú fémtárgyat találtak. **(27. ábra)** A leleteknek csupán töredéke került elő az erősség szűkebb területéről, ezek is zömmel korhatározásra alkalmatlan kovácsolt vasszögek voltak. Mellettük mindössze egy fél lópatkó volt keltezhető nagy valószínűséggel a késő középkorra.[129] **(XXXII. tábla/2)** A tárgyak többsége nem is a várban, hanem tőle

[128] A vár mindhárom árkát felmérte Nováki Gyula és Sándorfi György 1984-ben.
[129] KALMÁR 1971, 368.

függetlenül, a Vadna falu irányába vezető középkori út mentén, mintegy 70 m-re északnyugatra, 140x50 m-es területen koncentrálódtak. A vasszögeken túl egy kés, egy ép, nagyméretű parasztkés és egy feltehetően hasonló darab nyéllapja, egy kétágú villa, egy kocsivasalás(?) darabja és egy kicsiny, lapát alakú, aszimmetrikus ekepapucs került felszínre a felső erdei humusztakaróból. **(XXXI. tábla/1-3, XXXII. tábla/1, 3)** A parasztkések a 15. századra keltezhetők, a kicsiny ekevas szintén erre a korszakra tehető,[130] és az előkerült villa típusa is már elterjedt volt a késő középkor folyamán.[131] A műszeres leletfelderítés érdekessége volt, hogy semmiféle harcászati tevékenységhez köthető fémanyag nem került elő és hasonlóan meglepő volt a várhely szinte teljes fémlelet-mentessége is.

3.3 RÉGÉSZETI FELTÁRÁS

A várban öt helyszínen történt szondázó ásatás 2011 nyarán. **(25-26. ábrák)** Egy-egy 20, illetve 25 m hosszú és 2 m széles kutatóárokkal vizsgáltuk a belső magot, átvágva velük a nyugati árkot, illetve az északi teraszt is (I. és II. kutatóárok). Mindkét helyszínen az 5-10 cm vastag gyepréteg és annak humusza alatt, 15-25 cm-es mélységben a bolygatatlan agyagos altalaj jelentkezett, benne semminemű objektumfolt nem volt észlelhető. A gyep humuszában kizárólag néhány újkori eredetű kerámiatöredék és fémtárgy volt. Az átvágott nyugati árkot mindössze néhány cm vastag humusz töltötte ki, U-profilú kialakítását ugyanúgy az agyagos altalajba vájták. Külső oldala meredek bevágású volt, míg a belső oldala lankásan emelkedett a vármag belseje felé. Az északi terasz átvágása is mindössze a vékony gyep és humusz eltávolítását jelentette, alatta bolygatatlan altalaj következett.

További kutatóárkot nyitottunk az egyetlen felszíni lelet lelőhelyén, a belső mag keleti peremén (III. kutatóárok). A vékony erdei humuszból egy újabb, 13. századi kerámiatöredék is előbukkant. A humusz alatt közvetlenül jelentkező egyenetlen sziklafelszín jelezte a kulturrétegek teljes hiányát, sőt a szikla közeiben talált újkori leletek a vékony fedőréteg vegyes, összekeveredett voltára utaltak.

Az objektum legmagasabb pontját egy újabb kutatóárokkal vizsgáltuk (V. kutatóárok). Az előzőekhez hasonlóan, itt is a 10-15 cm vastag gyep és humusz alatt részben a sziklafelszín, részben – egy geológiai törés révén – az agyagos altalaj

[130] A parasztkéshez: KALMÁR 1971, 118., az ekepapucshoz: MÜLLER 1982, 418. 2. kép, 4/E altípus.
[131] ÉRI – BÁLINT 1959, 34. XIII. tábla/7. A Muhiban talált villát az előkerülési helyén gyűjtött további leletek keltezték a 15. századra.

jelentkezett, egyikben sem volt antropogén jellegű beásás, régészeti jelenség, de a szikla tetején további Árpád-kori kerámiatöredék hevert.

A vármagot keletről határoló árkot és feltételezett, erodált sáncát is megkutattuk (IV. kutatóárok). Ezen, mindkét irányba meredekfalúra kialakított árkot a sziklába vájták, keleti, külső oldalán pedig felhalmozták a kitermelt kőtörmelékes agyagos földet. Ez a töltés ma 30-35 cm vastagságú, az átvágása során leletanyag nem került elő belőle. Az így megfaragott szikla és a rátöltött törmelékréteg együttes tömbje ma 185 cm magas az árok aljához képest. Ez a sánc északra egy leszakadó sziklafalig fut, míg déli irányban az itt meredekké váló hegyoldalban megszűnik.

A három apró, Árpád-kori töredék mindegyike a 13. századra keltezhető, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, fehéres világosbarna, illetve szürkés árnyalatú darab volt. Találtunk továbbá egy erősen lekopott kerámiatöredéket, amit őskorinak határoztunk meg, és ami a hely korábbi használatára is vallhat. A helyszínen a középkor utáni időszakokban sem folyt intenzív élet, hiszen recens anyagi kultúrájú kerámiából is mindössze egy tucatnyi bukkant elő 150 m^2 feltárása során.

3.4 A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

A sajóivánkai vár értelmezése kapcsán a Borsod-Abaúj-Zemplén megye vártopográfiájának szerzői felvetették annak lehetőségét, hogy az megegyezne az eleddig azonosítatlan 15. századi barcai castellummal, ahonnan Bala György 1457-ben dúlta a környéket. A topográfia szerzőinek indirekt érvelése, hogy az eddigi kutatások rendre negatív eredménnyel keresték az erődítményt Nagybarca falu határában, így az esetleg kapcsolatba hozható lenne a forrásokban nem említett ivánkai erődítéssel.[132] Mindezt cáfolhatják a környék – minden bizonnyal a középkorra visszavezethető – közigazgatási határai, melyek jól lokalizálhatóak a 18. század végi kéziratos térképek alapján. Possessionis Nagy-Barcza, Ivánka és Alsó Vadna külterületi határa megegyező nyomvonalon húzódik egy 1787-es és a korábban már többször említett 1790-es térképen is.[133] E közigazgatási határ azonban, a ma topográfiailag azonosítható pontok alapján, kb. 700-800 m-re fut a sajóivánkai vártól, így elképzelhetetlen, hogy az összefüggésbe hozható lenne „Castellum Georgii de Bala in possessione Barcza”[134] helyszínével. Az ivánkai vár ásatásának negatív, leletmentes eredménye is cáfolhatatlan bizonyítékot nyújtott arra, hogy

[132] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 94, 149.
[133] Az 1787-es térképre: BAZmLt, BmT 62/2.
[134] CSÁNKI 1890, 163.

nem itt állt Bala György barcai castelluma, amit feltehetően továbbra is Nagybarca területén lenne célszerű keresni.

A régészeti kutatások során az általunk alkalmazott valamennyi módszer a vár befejezetlen voltára utalt. A keleti árok révén ugyan teljes kontroll alatt tarthatták a várat délről kerülő útvonalat, de a vármagot övező sekély nyugati árok és az északi terasz formációi semminemű védelmet nem nyújtottak volna támadás esetén az itt állomásozó katonáknak. Ugyanezt igazolták a feltárások kutatóárkai is. Az egyes védvonalak kialakítása csupán kezdeti fázisban lehetett akkor, amikor felfüggesztették a további kivitelezéseket. A földmunkákon túl nem utal semmi nyom egyéb erődítésekre, palánkok, kerítések létesítésére. A leletek hiánya pedig arról tanúskodhat, hogy e munkálatok időtartama is legfeljebb rövid periódus lehetett.

Az összesen három Árpád-kori töredék és az egy őskorinak meghatározott kerámia igazolja az erősség használatát és e korszak lakóival is számolhatunk mint „építőkkel". A vár északnyugati előterében talált késő középkori vaseszközök ugyanakkor felvetik annak a gondolatát, hogy esetleg mégis ez utóbbi korszakban kezdték megerődíteni a magaslatot és a földművek kialakításához használták a megtalált ekepapucsot, míg a vasleletek koncentrálódása az erődítés építőinek szálláshelyét jelölte. Mindez természetesen csupán a fémdetektorozáson alapuló hipotézis, amit későbbi ásatásokkal szükséges alátámasztani.

Az erősség félkész jellege óhatatlanul eszünkbe juttatja Bonfini sorait, aki szerint a vadnai várat még nem fejezték be az 1458-as ostrom idejére.[135] Ez az utalás tökéletesen illene a sajóivánkai vár befejezetlennek ható földműveire, amennyiben Vadnát és Ivánkát egyazon védmű részeinek tartotta a krónikás. A helyszín mindenesetre ideális kilátópont, ami növeli Vadna védhetőségét, így akár az őskorban, akár a 13. században kiváló őrhelyként hasznosíthatták.[136] És nem lehetett ez másként a környék bratri megszállása idején sem, amikor a korábbi megfigyelési pontot esetleg szerették volna bekapcsolni a vadnai vár védelmi rendszerébe. Ám a logikai okfejtés, a késő középkori vaseszközök és az útakadályként szolgáló keleti árok együttesen sem lehet minden kétséget kizáró módon bizonyítéka annak, hogy az ivánkai vár a vadnai huszita erősség elővára, párkánya lett volna. Mindezen adatok csupán erősítik az ez irányú gyanút, de egyelőre hipotézisnek tarthatók.

[135] BONFINI 1995, 722.
[136] Hasonló megfigyelőhelyként értelmezte Simon Zoltán a füzéri Őrhegyet: SIMON 1992, 28-30. Ugyanitt felveti a szerző, Juan Cabello révén, hogy egyes korábbi őrhelyeket később komolyabb erődítésekkel is elláthattak: SIMON 1992, 31, 9. végjegyzet., vö. FELD 2006, 112-114.

Sajóivánka kapcsán a kutató mégiscsak kénytelen további indirekt következtetésekbe bocsátkozni és újfent megvizsgálni Bonfini Vadnáról szóló, már idézett mondatait: Rozgonyi Sebestyén „fivére seregét otthagyja a síkon, hogy az erődítményekből [ex presidiis] kirajzó cseheket akadályozza meg az egyesülésben".[137] A szövegben először is feltűnhet, hogy a történetíró castellum helyett – amit Vadnára és Galgócra következetesen használ – csupán csak, az őrhelyként fordítható presidumról szól, méghozzá többes számban. Annak valószínűségét, hogy további erődítésként mégis Galgócra utalt volna Bonfini, azért is el kell vetni, mert épp maga mondja a későbbiekben, hogy Vadnáról a husziták Galgócra menekültek. Ha e két vár lenne a többes számban említett presidium, akkor érthetetlen lenne Rozgonyi fivérének tétlensége, akinek épp az lett volna a feladata, hogy megakadályozza a csehek mozgását, akik azonban mégis átjutottak Galgócra. Így talán nem tévedés máshol, esetleg a sajóivánkai Párkány oldalban keresni az említett presidiumo(ka)t. Ezt az érvelést azonban rögtön megcáfolja az ivánkai vár ásatásának és fémdetektorozásának negatív eredménye, ami bizonyossággal szolgált arra, hogy e helyszín mégsem volt részese az 1458-as ostromnak. E hipotézisek mellett tehát az egyetlen konkrét tény, hogy Sajóivánka várát több, különböző jellegű védelmi elem övezte. A védművek közül a gerincet átvágó keleti árok egyfajta útakadályként – mesterséges szorosként – értelmezhető, míg a középső és a nyugati árkok a központi mag köré létesített védvonalakként funkcionálhattak. Ehhez hasonló szerepe lehetett az északi terasznak és a belső mag rézsűs peremének is, de mindezek morfológiája nagyon kezdetleges és befejezetlen hatást kelt.

[137] BONFINI 1995, 722.

4. SAJÓGALGÓC – VÁR-HEGY[138]

4.1 KÉPI ÉS ÍROTT FORRÁSOK

A Sajó-völgyében futó kora újkori – és nagy valószínűséggel középkori – eredetű nagy út Vadna után keresztezte a folyót és tért át annak bal partjára. Az út nyomvonala semmit sem változott az elmúlt évszázadokban, sőt az I. katonai felmérésen ábrázolt helyen van ma is a Sajó modern hídja. Alacsony vízjárás esetén most is jól látszanak a korábbi időszak(ok) hídszerkezeteinek facölöpözései. A hídtól északra emelkedő első magaslaton, a Sajógalgóc községtől nyugatra fekvő Nagy-hegy keleti nyúlványán, klasszikus sarkantyúhelyzetben fekszik a galgóci vár. **(28. ábra)**

Az erősséget nem tüntette fel sem az I., sem a II. katonai felmérés, mindkettőn csupán erdős tájként ábrázolták a hegyet. **(30. ábra)** Olyan levéltári kéziratos térképet sem ismerünk, amelyen szerepel a falu külterületén fekvő vár. Egészen későn, az 1872-1884 között készített III. katonai felmérésen ábrázolták először Galgóc falu déli határában a „Vár hegyet" (4665/3 sz. szelvény).

A térképi források hiányán túl az írott emlékek is igen szerények, mind a településsel, mind pedig a várral kapcsolatban. Galgóc falut 1346-ban említették meg a források, mint a Rátót nembéli Porch fia Nagy Leusták részbirtokát. A települést később is e nemzetség ágai bírták, leggyakrabban a kazai Kakas család tagjait említették meg, mint tulajdonosokat.[139] A várra vonatkozóan egyedül Antonio Bonfini rövidke utalása ismert, amelyben Galgócot a csehek által a hegyekben emelt két castellum egyikeként említi. Állítása szerint ide menekült Komarowsky és Valgatha, amikor már nem voltak képesek Vadna várát megvédelmezni. Rozgonyi Sebestyén Vadna bevételét követően azon nyomban Galgócra sietett, de a husziták be sem várták a királyi seregek érkezését, még azt megelőzően elmenekültek a Sajó felsőbb szakaszára.[140]

Valamennyi későbbi említés ezt a történetet ismétli, újabb kiegészítések nélkül, ez tűnik fel Fényes Elek és Pesty Frigyes újkori helynévtáraiban, illetve Tóth-Szabó Pál összefoglalásában. Pesty Frigyes gyűjtése annyi többletinformációt nyújt, hogy a 19. századi lakosok szerint a hajdani földvárnak „semmi más emlék jelensége nem látható – csak két oldalrúl felhánt sánczok nyoma."[141]

---

[138] A sajógalgóci Vár-heggyel is kapcsolatos közleményhez: SZÖRÉNYI 2010, 109-111.
[139] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 93. Itt további hivatkozásokkal. A falu Árpád-kori birtoklásával kapcsolatban a későbbiekben még részletesen foglalkozom.
[140] BONFINI 1995, 722.
[141] FÉNYES 1851 (II.), 34., PESTY 1988, 271, TÓTH-SZABÓ 1917, 307.

A galgóci vár első alaposabb áttekintését Dobosy László közölte 1975-ben.[142] A vár pontos felmérését Sándorfi György 1983-ban készítette el, amit első ízben 1992-ben publikáltak Nováki Gyulával közösen.[143] Egyéb kutatások a közelmúltig nem történetek a várban.

A vár régészeti szondázó ásatását 2011-ben, a Vár-hegy tágabb területének roncsolásmentes vizsgálatát 2014-ben végeztük.

4.2 A RONCSOLÁSMENTES KUTATÁS MÓDSZEREI

A nondestruktív kutatások részeként elkészített 2006-os légifotón egy szinte sértetlen objektum képe bontakozik ki, jól érzékelhető kerekded központi belső maggal, amit félkörívben mély árok övez. **(29. ábra)**

4.2.1 MIKRODOMBORZATI FELMÉRÉS

A vár mikrodomborzati felmérése során SOKKIA 3030R3 lézeres mérőállomással 770 pont és 8100 m^2-nyi terület bemérése történt meg.[144] **(31. ábra)**

A kör alakú, 25 méter átmérőjű, közel 530 m^2-es alapterületű belső vármag enyhén domború felszíne éles peremmel törik le a várárok irányába. A központi rész egyetlen terepen is észlelhető mikrodomborzati eleme a 4-5 méteres átmérőjű – feltehetően – ciszterna mélyedése. Egyéb objektum nyoma nem figyelhető meg. Az erődítés dombjának palástja kimondottan meredek, a magot északnyugattól délkeletig övező, 10 m széles, feltöltődött árok alja 6-7 méterrel található mélyebben a várbelsőnél. Az árok külső oldalán szétterülő, erodált sánc helyezkedik el, ami legjobban a Nagy-hegy gerincéhez való csatlakozásnál és a vár átellenes, délkeleti oldalában, a hegyhát további lefutásában érzékelhető. Máshol ez a földtöltés végletekig kopott felületű, alig kiemelkedő. A várhegy igen meredek délnyugati oldalán nem alakítottak ki övező árkot. Itt, valamint a keleti, szintén meredek oldalban az erősséget először felmérő Sándorfi György még egy-egy kisebb tereplépcsőt azonosított, ezek mára már szinte teljesen észlelhetetlen rézsűkké koptak. **(32. ábra)** Hozzájuk hasonlóan mi is három gödörszerű mélyedést lokalizáltunk a keleti árokban. Ezen 5-6 m-es ovális gödrök hossztengelye kivétel nélkül párhuzamos a kopott sánc peremével. Ezeket Nováki Gyula és Sándorfi György ágyúállások

[142] DOBOSY 1975, 32-34.
[143] NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 40, 123. 66. ábra.
[144] A vár részletes geodéziai felmérését 2014. március 20-21-én készítette jelen sorok szerzője, Honti Szabolcs és Nagy Zoltán régésztechnikusokkal.

földműveinek tartotta.[145] Rajtuk kívül egy további, valamivel nagyobb, 6 m-es kerek gödör is található a sáncon kívül, attól északra, ennek azonban a várral való kapcsolata erősen kérdéses.

Formai jegyei alapján a galgóci vár a késő Árpád-kori morfológiájú erősségek közé sorolható.

4.2.2 GEOFIZIKAI KUTATÁS

Kísérletképpen elkészült a vártető talajmágneses felmérése 2014 márciusában, SENSYS-MAGNETO MX rendszerű, 25 cm bázistávolságú, öt szenzoros magnetométerrel.[146] **(33. ábra)** A vizsgálat kísérleti jellegét éppen a vizsgálatot jelentősen korlátozó növényzeti fedettsége okozta. A viszonylag sűrű erdei növényzet között csupán kilenc, egymást részben fedő kutatási felület kijelölésére volt mód. Az így felmért területek összkiterjedése is mindössze 220 m^2 volt, amiből 52 m^2 a délkeleti sáncra, 168 m^2 a vármagra esett. Ez utóbbi is több kisebb szelvényből állt össze, amiből a legnagyobb önállóan felmért felület nagysága sem érte el a 40 m^2-t. A csekély és nem is összefüggő geofizikai szelvények régészeti interpretálása így nem volt lehetséges. A kis felület révén rendszertelennek tűnő foltszerű geofizikai anomáliák csupán elsődleges benyomásot nyújtott a helyszínről. A leginkább használható felmérések a vármag északi és keleti területeiről állnak rendelkezésünkre. E részek kiértékeléséhez készült térképen több heterogén folt észlelhető. Mindezek különböző beásásokkal és esetleges égésnyomokkal hozhatóak összefüggésbe. A vármag déli oldalán vizsgált felületek jóval homogénebb képet mutatnak, hiányoznak a mozaikszerű geofizikai anomáliák. Heterogenitás jellemezte a délkeleti sáncot merőlegesen vizsgáló szelvényt is. Ez utóbbi értelmezhetőségét azonban nemcsak a kis mérési felület, hanem annak egyenetlen felszíne, az ún. lejtőhatás is zavarta.

E kutatás bebizonyította, hogy az erdőben történő, 1 m-es műszerszélességű, öt szenzoros felmérés csak korlátozottan használható és értelmezhető. A fák és bokrok között ilyen széles eszközzel mindössze keskeny és rövid szelvények mérhetők fel, így nem nyerhetünk összefüggő felületről térképet. Az egymással nem, vagy csak részben érintkező szelvények értelmezhetősége ezért bizonytalan.

[145] NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 40.
[146] A geofizikai felmérést Honti Szabolcs és Nagy Zoltán régésztechnikusok készítették.

4.2.3 FELSZÍNI LELETGYŰJTÉS ÉS MŰSZERES LELETFELDERÍTÉS

Annak ellenére, hogy erdei növényzettel fedett a terület, több ponton volt fellelhető régészeti leletanyag.[147] Csekély intenzitásban, elsősorban a vármag északi felében 13. századi szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított szürkésfehér kerámia jelezte a vár Árpád-kori használatát. Emellett a várbelső északnyugati részén kisebb felületen számos égett tapasztásdarab hevert, 13. századi kerámiatöredékek társaságában. Mindez egy, a jelenlegi felszínhez közeli leégett objektumra utalhat. A vár többi részén alig fordult elő lelet, az árokban és azon kívül pedig egyáltalán nem lehetett régészeti anyagot találni. A vár környezetének bejárása során az innen lefutó gerincen több helyen teknőformájú beásások nyomát azonosítottuk. Ezek formailag hasonlítottak a várárokban felmért három mélyedésre. A várhegyet a Nagy-hegy gerincével összekötő hegyháton is több ilyen, illetve nagyobb mélyedés szabdalta a felszínt. Mindezek és a várárokbeli három mélyedés – helybeliek elmondása alapján – II. világháborús lőállások voltak, ahonnan a Magyar Honvédség a Sajó-völgyét tartotta tűz alatt. A vár alatti ligetes területen talált bombatölcsérek és az itt végzett random módszerű fémdetektorozás során lelt repeszdarabok is jelezték a háború nyomait.

A szisztematikus fémkeresőzés a feltárásokat követően, azoktól függetlenül történt, de módszertani okokból itt tárgyalandó. Bacskai István 2014. március 27-én 8220 m^2 detektorozását végezte el, melynek során 16 pontban azonosított régészeti korú fém leletanyagot. **(34. ábra)** A belső vármagban csak annak északi felében kerültek elő fémtárgyak. Két nyéltüskés, lapos átmetszetű, háromszög, illetve rombusz profilú Árpád-kori nyílhegy,[148] egy 13-14. századi sarkantyú csillag alakú taraja,[149] egy talán késő középkori bronzlemezből préselt ruhakapocs és egy szög látott napvilágot, továbbá a ciszterna keleti oldalából további nagyobb mennyiségű vasszög. **(XXXIII. tábla/3-4, XXXIV. tábla/3)** Ez utóbbiak érdekessége, hogy a lelőhelyüktől 1,5 méterre északra kijelölt geofizikai szelvényben heterogén foltjelenséget azonosítottunk, így nem kizárt, hogy az és a szögleletek egy itt állott építményre utalnak.

A vármag eróziójával hozható kapcsolatba egy, a forgótaréjhoz tartozó sarkantyútest, de ez a csillaggal átellenes, déli oldalon került elő, így kapcsolatuk nem valószínűsíthető. **(XXXIV. tábla/2)** A várárokból származik egy nyéltüskés, lapított

[147] A korábbi vártopográfia készítése és az azt megelőző felmérések során nem került elő felszíni leletanyag: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 93.
[148] A nyílhegyek tipológiájára: SUGÁR 2011, 62-65, XXVI. tábla.
[149] A sarkantyúra és a forgótaréjra: KALMÁR 1971, 360, 56. kép b.).

rombusz átmetszetű, hosszú, keskeny levél profilú számszeríj nyílhegy[150] és egy kolomp ütője, míg az árkon kívülről egy további, ismeretlen rendeltetésű bronz dísz töredéke. **(XXXIII. tábla/9)** Külön kell kezelni a várhegy délnyugati oldalát, ahol kisebb, de egységes leletcsoportosulás volt megfigyelhető. Szinte teljesen egy vonalban, 19 m-es szakaszon belül négy Árpád-kori nyéltüskés, lapos átmetszetű, rombusz, illetve háromszög profilú nyílhegy feküdt. **(XXXIII. tábla/5-8)** Ezen találási pontok a vármaggal összekötve egy olyan képzeletbeli egyenest alkotnak, melynek délnyugati irányba vetített folytatása épp abba a völgybe fut, amely a Sajó irányából lehetséges megközelítési útvonalként szóba jöhet. Ez a – vármag és a völgy közötti 60-80 m hosszúságú – képzeletbeli vonal a vár támadási irányát jelölheti ki. Így nem elvetendő azon gondolat, hogy a várban talált ugyanilyen jellegű nyílhegyekkel együtt egy Árpád-kori ostrom támadásának emlékei voltak.

Ugyancsak a völgy felőli oldalon, a vár déli, külső oldalán került elő egy nyéltüskés, rombusz átmetszetű, levélprofilú és egy köpüs felerősítésű, négyzet átmetszetű, háromszög profilú számszeríjnyílhegy,[151] valamint egy késő középkori patkó.[152] **(XXXIII. tábla/1-2, XXXIV. tábla/1)** E három lelet semmiképp nem tartható egyidősnek az előbbiekkel, ezek már a 15. századi periódus tárgyai. E későbbi nyílhegyek az előzőekkel közel azonos találási helye is erősítheti a gyanút, hogy a megközelítési útvonal, ahonnan a nyilakat a várbeliekre lőtték, valóban a vártól délre és nyugatra futhatott.

A felszíni roncsolásmentes módszerű kutatások két használati periódust jelöltek meg. A kerámialeletek egésze a késő Árpád-kori keltezést valószínűsíti. Az összesen hét darab lapított nyéltüskés nyílhegy is erre az időszakra vall és ugyanekkorra datálható a sarkantyú és a csillag alakú forgótaréj is. A viszonylag sok lelet és a vár tipikusnak tartható, árokkal és sánccal övezett központi maggal rendelkező morfológiája is a késő Árpád-korba helyezi az erősséget.

Galgóc várát kizárólag Antonio Bonfini említette meg a cseh husziták elleni hadjárat során, korábbi írott dokumentum nem szól róla. A vár eme késő középkori használati korszakát bizonyítja a csekély számú 15. századi fémtárgy is. Ám a két periódus között bizonyosan nem lehetett történeti folytonosság, hiszen hiányzik a két kor közti időintervallum leletanyaga.

[150] SUGÁR 2011, 65-66, XXVII. tábla. E tipológia szerint az Ny2-2 altípusba tartozik.
[151] SUGÁR 2011, 70-71. E tipológia szerint a nyéltüskés darab az Ny4-2 altípusba tartozik. A köpüs példányhoz: U.o. 51. E tipológia szerint a K3-5H altípusba tartozik.
[152] A patkóra: KALMÁR 1971, 368.

4.3 RÉGÉSZETI FELTÁRÁS

2011 júliusában néhány napos szondázó ásatást folytattunk az erősségben a Herman Ottó Múzeum munkatársaival és szegedi régészhallgatókkal. A belső vármagot három, a külső, északnyugati sáncot egy kutatóárokkal vizsgáltuk, összesen 53 m^2-es felületen. **(35-38. ábrák)**

A ciszterna északnyugati oldalán, a szabad felszínen is látható paticsos foltban illegális fémkeresőzés nyomai voltak tapasztalhatók, ezért az I. kutatóárkot itt jelöltük ki. Vékony, 10-15 cm-es erdei humusz fedte a területet, benne viszonylag sok 13. századi lelettel, továbbá néhány késő középkori kerámiatöredékkel. Ennek eltávolítása után egy keményre taposott, kaviccsal megszórt szürkés agyagos szint jelentkezett, felszínébe beletaposott Árpád-kori kerámiatöredékekkel. Ez az S1 megnevezésű jelenség nem egy ide hordott réteg volt, hanem a világosszürke agyagos altalaj humuszosodott felső része. Lényegében ennek a tetején alakították ki a járószintet, minőségét részben kavicsszórással javítva. A felszínen észlelt paticsos foltok egy, S2-nek nevezett omladékot jelöltek, mely a vékony humusz alatt, az S1felszínén feküdt. Ez mindössze egy réteget alkotott, benne 13. századi kerámiával. Az égett-faszenes omladékban a kerámiatöredékek mellett két darab nyéltüskés, lapított rombusz átmetszetű, hosszú, keskeny levél profilú nyílhegy látott napvilágot, melyeket tipológiai besorolásuk szerint késő Árpád-kori számszeríjakból lőhettek ki.[153] A vékony omladékréteg alatt jelentkező S1 felszínének további bontása során hat cölöplyukra (S3, 4, 5, 7, 8, 9) lettünk figyelmesek, melyek egy sort alkottak a paticsomladék déli széle alatt. A 16-20 cm átmérőjű lyukak egy agyagtapasztásos épület déli falát jelölték ki, 2,3 m hosszúságban. A paticsomladék tengelye a cölöplyuksorra merőleges, ám itt már csak korlátozott mértékű rábontást végeztünk, így a építmény szerkezetének további pontosítása még várat magára. Az S2 égett omladékból faszénmintát vettünk, melynek kalibrált radiokarbon adatai a következők: [154]

A mintavétel helye	A mintavétel helyének megnevezése	A minta anyaga	Laborkód	AMS C14	Kalibrált dátuma 68,2%-os valószínűséggel	Kalibrált dátuma 95,4%-os valószínűséggel
S2	omladék	faszén	I/724/15	732±26BP	1265AD – 1283AD	1237AD – 1294AD (98,6%) 1228AD – 1233AD (1,4%)

[153] SUGÁR 2011, 65-66, XXVII. tábla. E tipológia szerint az Ny2-2 altípusba tartoznak.
[154] A vizsgálatokat a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2013 júliusában, a kalibrálás Calib 6.0 szoftverrel történt.

A mintavételezés célja a leégett agyagtapasztásos épület pusztulási idejének meghatározása volt. A kalibrált, egyszigmás görbe adatai szerint ez a dátum az 1270-es évekre helyezhető legvalószínűbben.

Az omladéktól néhány centiméterre keletre egy 1,3 m átmérőjű, 1,5 mély gödör (elnevezése S6) helyezkedett el, melynek metszete arról tanúskodott, hogy az építmény pusztulása után – egyfajta takarításként – ide húzták bele a leégett S2-t. **(42-43. ábrák)** A gödör alsó felét az omladékból származó sötét kormos, paticsos föld töltötte ki (S20 betöltés), felső felét pedig egy szürkésbarna szemcsés, apró paticsokat is tartalmazó agyag (S19). Ez utóbbi a gödrön kívül ráfedett az S1 rétegre is, de ezt csak a kutatóárok vastagabb rétegződésű déli felének metszetfalában lehetett megfigyelni.

Az S19 feltehetően fedte a kutatóárok északi felét, így a paticsos omladékot is, de ezt az ásatás idején nem észleltük. Ennek magyarázata, hogy az S19 anyaga gyakorlatilag nem különbözött a fedő erdei humusztól. Mindez a jelenlegi felszín alatt néhány cm-es mélységben fekszik, ami évszázadokon keresztül ki volt téve a csapadék és a fagy hatásának. Ezért, bár az S19 fedőréteg egy, az S2 pusztulása utáni időszak planírozási rétegnek tekinthető, letaposott felszíne azonban a mondott okok miatt nem volt már észlelhető. A gödröt csekély mennyiségű kerámia keltezte, ezek zömmel 13. századi darabok voltak, de a betöltés idejét egy fehéres-világosbarna színű, finomabb anyagú töredék mégis a 15. századra helyezi. Ezért az S2 elplanírozása az S6 gödörbe csakis a késő középkorban történhetett meg.

A II. kutatóárok a várbelső déli oldalát vágta át. A 10-25 cm-es erdei humusz alatt közvetlenül a világosszürke agyagos altalaj következett. A humuszréteg eltávolítása során kis mennyiségű 13. és 15. századi kerámiaanyag került elő kevert helyzetben. A bolygatatlan altalajba két nagyobb, barna földdel kitöltött gödör (S10, 11) mélyedt, ez utóbbiban némi paticcsal és az Árpád-kori mellett, 15. századi kerámiaanyaggal. E kutatóárokban két, egymással és a hegy peremével párhuzamos, S12 és 13 megnevezésű árok futott. **(44. ábra)** A 20-25 cm szélességű, 10-20 cm mélységű, U-keresztmetszetű árkoknak csak az alját foghattuk meg az altalajban, rendeltetésük ismeretlen, de keltezésük lehetséges egy, az S12-ben talált gyorskorongolt, késő középkori fehérkerámia révén.

Az altalajt csak a kutatóárok déli végében, a hegy peremén fedte – észlelhető módon – ráhordott rétegződés, az S14 elnevezésű kemény, barna agyag. Az S14-ben három, 27-30 cm átmérőjű, szűkülő oldalfalú cölöplyuk (S15, 16, 21) jelentkezett. Az S15 és 21 a hegy peremével párhuzamos vonalat jelölt ki, egymástól 2 m-re, míg az S16 az S15

belső „párja” lehetett, attól 85 cm-rel befelé, a vármag irányába. E három cölöplyukból csak az S21 betöltődése tartalmazott kevés, kopott felületű, Árpád-kori leletanyagot, míg a cölöpök környezetét alkotó S14 rétegben több, nagyobb paticsdarab mellett, egy késő középkori, sűrűn hornyolt, világosbarna kerámiatöredék bukkant elő. A cölöpök elhelyezkedése alapján több sorban álló faszerkezet feltételezhető, melynek a felfedezett, keményre összeállt S14 földréteg töltötte ki a közeit és/vagy képezte a belső oldali rézsűjét. Mindez azonban két kutatóárok, korlátozott felületű tanúsága alapján csupán hipotetikusan fogalmazható meg. **(37. és 39. ábrák)**

Egy további, IV. kutatóárkot is nyitottunk a várbelső északi részén, az előzőekhez hasonlóan merőlegesen a várhegy peremére. A 20 cm vastag erdei humuszban több Árpád-kori és késő középkori leletre bukkantunk. Alatta közvetlenül ismét csak a bolygatatlan agyagos altalajt fedezhettük már fel, ami kemény felszínű volt és az I. kutatóárokban lévő S1-hez hasonlóan kavicsréteg borította. Ebbe, a hegyplató peremével párhuzamosan két, 60 cm átmérőjű, teknős oldalú, sekély gödör mélyedt (S17, 18). Mindkettő aljában további 13, illetve 18 cm átmérőjű cölöplyukszerű mélyedés volt feltárható. Az S17, 18 belső, délnyugati, illetve déli oldalát két amorf mélyedés is követte. Mivel mindezek a mai felszínhez képest csupán 20-35 cm mélyen voltak, így erősen roncsolt állapotuk nem tette teljesen bizonyossá, csak sejtette, hogy ezek, a II. kutatóárok peremén megfigyelt cölöplyukakhoz hasonlóan egy palánk elemei lehettek.

A vármagon kívül, a III. kutatóárokkal 5 m hosszúságban, részben átvágtuk az északnyugati sáncot. A mindössze 10 cm-es erdei humusz alatt vöröses agyaggal kevert, a vármagtól távolodva egyre vastagodó (a feltárt szakaszon max. 50 cm vastag) kavicsréteget találtunk. Közvetlenül a világosszürke agyagos altalajra hordták. Leletmentes volt, így nem tartható másnak, mint a vár övárkából kitermelt egyöntetű anyagnak. Az átvágás során felszínben is rábontottunk erre a feltöltésre, de beleásott objektum (esetleg itt húzódó kerítés cölöplyukának) foltját nem észleltük. **(40. ábra)**

4.4 A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

A roncsolásmentes módszerek Árpád-korra utaló eredményei mellett, a rövid krónikautalás és a fémdetektorral meghatározott csekély késő középkori fém leletanyag valószínűsítették a vár két, egymástól független használati periódusát.

Mindezt régészeti bizonyítékokkal is alátámasztotta az ásatás. A feltárt leletanyag zöme az erdei humuszréteg eltávolítás során került elő, kevert helyzetben.[155] A kerámiaanyag összmennyiségének 88%-a késő Árpád-kori, 13. századi eredetű, 10%-a késő középkori, minden bizonnyal 15. századi, míg 1-1%-ban jelent meg őskori és újkori cserépanyag. **(41. ábra)**

Mindezek alapján Galgóc erődítményének első középkori használati periódusa a 13. századra, azon belül valószínűleg a második felére tehető. A csekély felületű ásatási szelvényekben ehhez a korhoz bizonyosan csak az agyagos altalajon kialakított járószint (S1) és az ezen emelt agyagfalú, cölöpszerkezetes ház leégett omladéka (S2), valamint annak cölöplyukai (S3, 4, 5, 7, 8, 9) köthetőek. A pusztulás mikéntjét nagy valószínűséggel erőszakos támadás jelentette. A fémkeresővel végzett kutatás során előkerült viszonylag magas számú és egy irányból kilőtt nyílhegy, valamint a leégett omladékban heverő további nyílhegyek is erre utaltak. E katasztrófa megközelítőleges dátuma az S2 omladékból vett faszénminta elemzésén alapuló radiokarbon vizsgálat abszolút koradata révén az 1270-es évekre tehető. A felszínre került régészeti leletanyag döntő többsége szintén a 13. század anyagi kultúrájába illik.

Korszak	A leletanyag jellege
13. század	Szürkésfehér színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, érdes tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(IX. tábla/1-2)**
13. század	Fehér színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, érdes tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(IX. tábla/3)**
13. század	Szürkésfehér színű, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült, bekarcolt vonallal díszített. **(IX. tábla/4)**
13. század	Fehér színű, homokkal soványított, krétaszerű tapintású, kézi korongon készült, bekarcolt vonallal díszített. **(IX. tábla/5)**
13. század	Fehéres-világosbarna színű, apró kaviccsal soványított, utólag elsimított, ezért zsírosabb tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(IX. tábla/6, X. tábla/1-2)**
13. század	Szürkésbarna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(XI. tábla/1-3)**
13. század	Világosbarna színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés, illetve durva tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(XI. tábla/4-6)**
13. század	Világosbarna színű, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült, bekarcolt vonallal díszített. **(XII. tábla/1-2)**
13. század	Narancsos színű, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(XII. tábla/3)**
13. század	Rózsaszínes világosbarna, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült. **(XII. tábla/4)**
13. század	Barna színű, durva szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongon készült. **(XII. tábla/5)**

[155] A leletek közt roppant csekély mennyiségű állatcsont került elő, ezért kis száma miatt nem tekinthető reprezentatívnak, de közlése mégsem nélkülözhető. A Daróczi-Szabó László által készített összesített faunalista szerint a 13 db állatcsont 80%-a szarvasmarha, vagy meghatározhatatlan szarvasmarha méretű állat, míg 20%-a sertés, vagy meghatározhatatlan sertés méretű állat volt. **(126. ábra)**

13. század	Barna színű, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongon készült, csigavonallal díszített. **(XII. tábla/6)**
15. század	Fehér színű, homokkal soványított, finom tapintású, széles sekély hornyolattal, vagy sűrű éles bordákkal és hullámvonallal díszített. **(XIII. tábla/1)**
15. század	Fehér színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, finomabb tapintású, vörös földfestékkel díszített. **(XIII. tábla/2)**
15. század	Fehéres-világosbarna színű, homokkal soványított, finom tapintású. **(XIII. tábla/3)**
15. század	Világosbarna színű, homokkal soványított, finom tapintású, enyhe bordával, vagy sűrű hornyolattal díszített. **(XIII. tábla/4-6)**

(Sajógalgóc – Vár-hegy középkori kerámiaanyagának típustáblája)

Rétegtani megfigyelések szerint az elpusztult vár romjait később rendezték, területét újra hasznosították. Az e tereprendezést igazoló, 15. századi kerámiával keltezett S6 elnevezésű gödör összefüggésbe hozható Bonfininak, a husziták erődítésével kapcsolatos megállapításával. Ez irányú tevékenységük nyomának tarthatók a vár délkeleti peremén feltárt cölöplyukak (S15, 16, 21) és a hozzájuk tartozó földtöltés, az S14. Ez utóbbi akár a palánk közeinek döngöléseként, akár annak belső oldali rézsűjeként, de akár mindkettőként is értelmezhető. E palánkfalnak feltételezett struktúra belső oldalán csupán az altalajt és benne néhány 15. századra tehető gödör és árok alját lehetett feltárni, környezetükben vékony – Árpád- és késő középkori leleteket vegyesen tartalmazó – humuszos réteggel. Mindez magyarázatul szolgál a vármag déli részének geofizikai felmérése során észlelt homogenitásra is. Az altalaj szintjéig lekopott, avagy letermelt felszín minden bizonnyal emberi beavatkozás eredménye. Ezzel szemben a vár északi felében látott talajmágneses anomáliák összefüggésbe hozhatók az itt feltárt jelenségek többrétegű mivoltával. A késő középkori leleteket tartalmazó humuszos réteg itt nem közvetlenül az altalajra került, hanem a korábbi időszakok rétegződéseire. Mindezek okán élhetünk a gyanúperrel, hogy a várat megszálló bratri zsoldosok elegyengették a felszínt, ami a déli részen jelenthetett komolyabb beavatkozást. Ezen a helyen az altalaj szintjéig eltüntették a korábbi élet minden nyomát, míg északon inkább csak elterítették az itt talált maradványokat. A humuszos planírozási szintet – mely vegyesen tartalmazta az Árpád-kori vár anyagát és késő középkori szemetet – használták a tereprendezést követően járószintként. Ezen vékony réteg csekély reliktuma lehetett a feltárt S19, aminek elkülönítésére a felszín közelsége révén csak mozaikszerűen volt mód. Ugyancsak ezen földréteg, csapadéktól és fagytól szétaprózódott nyomának tartható a vármag valamennyi kutatóárkában észlelt vegyes, középkori leleteket tartalmazó, mai felszín alatti humuszos szint is.

Csupán csak gyanítható, hogy a tereprendezés során megmozgatott földdel, törmelékkel és altalajjal töltötték ki részben, vagy egészben a feltételezett kettős palánksor közét – erre utal az ekként értelmezett S14 réteg és a benne lévő S21 cölöplyuk vegyes, késő középkori, illetve Árpád-kori leletei. Mindezek együttese értelmezhető a husziták galgóci erődítéseinek nyomaként.

Úgy a belső vármagban feltárt, mind pedig a fémdetektoros kutatással előkerült leletanyagból hiányoznak a késő középkori harcászat tárgyi emlékei. Bonfininak a fejezet kezdetén már idézett leírása szerint, az ide menekült Komarowsky és Valgatha nem bocsátkozott újabb ütközetbe a királyi seregekkel, azok érkezése előtt elhagyta a várat. Ezért Galgóc minden ellenállás nélkül került a királyiak kezére, így hiába is keresnénk egy esetleges várostrom leletanyagát.

5. SAJÓNÉMETI – VÁR-HEGY

5.1 KÉPI ÉS ÍROTT FORRÁSOK

Sajónémeti vára rendkívül látványos, 105 m-es relatív szintkülönbségű magaslaton emelkedik, a lábánál fekvő falu és a Sajóba torkolló Hangony-patak fölé. A hegy tömbje közel önálló kúpot alkot, de az valójában a tőle nagyobb Rátos-tető, más néven Aszó-hegy lefutó gerincének sarkantyúhelyzetű nyúlványa. **(45. ábra)**

E hegyek környezetében sem az 1784-ben készített I. (XIX-11. sz. szelvény), sem az 1856-1860 között készített II. (XXXVII-43. sz. szelvény) katonai felmérés nem jelez várat, a helyszínt erdős – ligetes területként tüntetik fel. Két, a 19. századból származó kéziratos térképen azonban már részletes ábrázolást láthatunk az egykori erődítésről. A század elején készült „Czenter, Kiralyd és S.Némethi" falvak határát bemutató térképmű markáns kerek dombként és „Vár" felirattal jelzi az erősség helyét, közvetlen déli oldalában szőlőterületekkel.[156] **(46. ábra)** Majd a század közepéről származó, már csak Sajónémeti határát ábrázoló újabb térképen, a falu fölött kerek árokkal övezett kör alakú domb észlelhető, s ez felirat nélkül is egyértelműen a vár jellegzetes formájára utal.[157] **(47. ábra)** Fényes Elek 1851-ben megjelent geográfiai szótárában a falu fölötti – a helyiek által Óvárhegynek nevezett – magaslaton régi huszita váromladékot említett, amit szerinte – év nélkül említve – ostrommal foglalt vissza Rozgonyi Sebestyén és Héderváry László, sőt ennek során még az uralkodó, Hunyadi Mátyás is megfordult e várban.[158] Pesty Frigyes a vár fölötti Aszó-hegy elnevezése nyomán „Aszui várként" tárgyalta „a Csehek által épített föld várnak" … „meg lehetős nyomaikal" rendelkező maradványait 1854-ben.[159]

A középkorban Nempti néven említett Sajónémeti falu birtokosai a 13. század első felében a Miskolc nemzetség és a Bél nemzetség tagjai voltak. 1246-ban azonban a Miskolc nembéli Pongrác fiai eladták a Bél nemzetség tagjának, Károly fia Jánosnak nempti birtokrészüket. Ekkor János mellett annak testvére Miklós is bírt földrészlettel a faluban. E dátumtól kezdve a Bél nemzetség, a későbbiekben már Bekény családnak nevezett tagjai egészen a 16. század közepéig birtokosok voltak Németiben. Mellettük azonban kisebb tulajdonrésszel rendelkezett néhány további más nemzetség is.[160]

---

[156] BAZmLt, BmT 61.
[157] BAZmLt, BMU 775.
[158] FÉNYES 1851 (III.), 138.
[159] PESTY 1988, 283.
[160] GYÖRFFY 1987 (I.) 792. NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 96. Itt további hivatkozásokkal. A település Árpád-kori birtoklástörténetével a későbbiekben még részletesebben foglalkozom.

A település fölött emelkedő vár első régészeti bejárását 1964-ben végezte K. Végh Katalin. Ennek alkalmával középkori leleteket gyűjtött a helyszínen, amit kettős földsáncú erődítésrendszerként értelmezett.[161] Ugyanebben az évben Dobosy László is vizsgálta az erősséget, aki az 1975-ös publikációjában részletes leírást és felmérést tett közzé az objektumról.[162] Precíz felmérését Sándorfi György készítette el 1979-ben, amit, a vár keltezésével kapcsolatos hipotetikus megállapításaival együtt, már 1980-ban közzétett. Véleménye szerint az erősség két, kerek – általa „motte-típusúnak" tartott – védműve egymástól független létesítésű és különböző időszakokban működő vár lehetett. Nézetét arra alapozta, hogy nem veszi körbe mindkét kerek erődítést egységes védelmi vonal.[163] A vár részletes topográfiai ismertetését 1992-ben közölte Nováki Gyula és Sándorfi György.[164]

Sajónémeti erődítéséről több középkori eredetű írott forrás is rendelkezésünkre áll. A legkorábbi ismert adat, Miklós egri prépost, László mislei prépostnak címzett, 1460. május 11-én kelt levele, amiben a klerikus ismertette a bratrik az évi, Eger környéki tevékenységét. Miklós szerint ekkor „Giskra a Sajó fölött Sajónémetiben már elkészítette várát, s azon van, hogy valahol Eger környékén újabb erősséget emeljen az egri püspök birtokainak pusztítása végett."[165] A várépítés kezdete minden bizonnyal még ezen év kora tavaszára datálható, hiszen előtte, 1459-1460 fordulóján, Juan Carvajal bíboros még a pápai hadseregbe kívánta bevonni Giskrát, és ez irányú törekvéseit csak a tél végén adta föl, amit 1460. március 12-i levelében részletezet.[166] Hogy májusra valóban teljesen készen állt-e a németi erősség, természetesen nem tudni.

Sajónémeti ostromára a nyár végén, augusztus utolsó napjaiban került sor. Ezt csak meglehetős szűkszavúsággal ismertette Antonio Bonfini, aki szerint, a „hajdan" emelt „Castellum Saiomenthe" nagyobb erőfeszítés nélkül került a király kezére.[167] A várostrom pontos dátuma az egyes források alapján is csak sejthető. Ehhez támpontot nyújthat a királyi kiadású oklevelek keltezési helye alapján készült itinerárium,[168] ugyanis maga az uralkodó is végigkísérte a királyi seregeket, az ezévi felvidéki hadjárat során. Mátyás 1460 júliusának végétől augusztus 23-ig Diósgyőrött tartózkodott, innen vonult a Sajó völgyébe.

[161] K.VÉGH – KEMENCZEI 1965, 452.
[162] DOBOSY 1975, 36-42.
[163] SÁNDORFI 1980,34- 35. 21. ábra.
[164] NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a, 41-42, 125. 49. ábra.
[165] MOL DF 250487., A levél fenti részletét közli: BÁRTFAI SZABÓ 1907, 203.
[166] FRAKNÓI 1889, 68.
[167] BONFINI 1995, 727.
[168] HORVÁTH 2011a, 66-67.

Augusztus 26-án már Velezden, 27-én Putnokon volt. A következő napon, augusztus 28-án pedig a sajónémeti „fortalicium" alatti haditáborban adott ki oklevelet.[169] Ez utóbbi dokumentumban nem esett szó a németi vár ostromáról, így elképzelhető, hogy az már ennél korábban megtörtént. Hogy közelebbről mégis mikor foglalhatták el az erősséget, arra utalhat Ónodi Czudar Simon ajtónálló mester, Kassáról Bártfa városának írt, augusztus 30-i levele, hol megemlíti, hogy az elmúlt héten a király kezébe került „fortalitium Schawyonemethy", további három fortaliciummal egyetemben.[170] E dokumentum szerint augusztus 24 és 30 közé helyezhető az ostrom, tehát a király Sajó-völgyi jelenléte idejére. Azonban nemcsak a dátum tág időintervalluma miatt nem egyértelmű Czudar Simon levele, hanem újabb, a tárgyalt témán már túlmutató kérdéseket is felvet. Mi lehetett a Sajónémeti melletti további három fortalicium, amit a király ez idő alatt elfoglalt? Jelentőségük minden valószínűség szerint csekélyebb lehetett a németi erősségnél, hiszen még nevüket sem említi a levélíró. Erre a kérdésre azonban ma még nem tudunk biztos feleletet adni, legfeljebb találgathatunk, hogy a Putnok környéki – a néphagyományban huszitának tartott – további várakról lehetett szó.[171] Mátyás, seregével együtt, a hónap végén elhagyta e vidéket, szeptember 1-én már a gömöri Serke ostromával volt elfoglalva, így a németi események augusztusban bizonyosan lezárultak.

5.2 A RONCSOLÁSMENTES KUTATÁS MÓDSZEREI

A vár jellegzetes megjelenése, egyedi terepi formája hamar magára vonta a tudományos kutatás figyelmét. Már az 1930-as években légifotón dokumentálta a magyar légirégészet úttörője, Neogrády Sándor.[172] Megállapítható, hogy az azóta elmúlt 80 esztendő során, a helyszínen érdemi változások jórészt csak a növényzeti fedettségben történtek. A hegy északi oldalát mára sűrű kökényes, a déli oldalát fenyőerdő borította be. De a 2006-ban készült újabb légifotón így is egy közel ép, jól áttekinthető és értelmezhető, többrészes erődítés képe rajzolódik ki. **(48-49. ábrák)** Míg a vár központi kerek dombját, azt övező árkát és sáncát már az említett, 19. századi kéziratos térképek készítői is ábrázolásra méltó jellegzetességnek tartották, a légifelvételeken további, a sáncból

[169] MOL DL 81396.
[170] IVÁNYI 1910, 192, 1226. oklevél.
[171] DOBOSY 1975, 60. A szerző által itt említett huszita várak jöhetnek esetleg szóba (Vadna és Sajógalgóc kivételével, amelyeket 1458 után már felhagytak a bratrik). Ezek a következők: Domaháza-Vörösvár, Kelemér-Mohosvár, Putnok-Kakasvár és Sajóvelezd – Velezdi vár.
[172] NEOGRÁDY 1950, 326-327.

háromszög alakban kiugró védművek és a magtól nyugatra, egy különálló, külső kerek védelmi elem is látható, amelyeket még nem tüntettek fel a 19. századi térképen.

Míg azonban a Neogrády féle fotón megfigyelhető a nyugati, sáncból kiugró, háromszögletű védmű előtt egy éles árokszerű bevágás, addig a 2006-os felvételen ezt már csak egy keskeny, hosszanti hófolt nyomvonala jelzi. **(48-49. ábrák, 1. nyíl)** De az előbbi légifelvétel egy további terepjelenséget is rögzített. A nyugati sáncból kiugró védmű és a fővártól különálló, külső kerek védmű közötti gerincen egy háromszögletű rézsű nyoma figyelhető meg, ami a 2000-es évekre már nem volt érzékelhető. **(48. ábra, 2. nyíl)**

5.2.1 MIKRODOMBORZATI FELMÉRÉS

A várhegy mikrodomborzati felmérése során 2008-ban SOKKIA SET 3030R lézeres mérőállomással 737 pont és közel 12.000 m^2-nyi terület bemérése történt meg. A markáns terepi elemekkel bíró vármag és a védművek területén átlag 2x2 méteres rácshálóval, míg a külső, váron kívüli terepen ennél nagyobb, 5-10 m között változó pontközök tartásával dolgoztunk.[173] **(50. ábra)**

Ennek során megállapíthattuk, hogy bár az erődítés terepi elemei jól áttekinthetőek, de rendkívül összetett formát mutatnak. Az árok aljához képest közel 10 m-rel emelkedik ki a csonkakúp alakú belső vármag, melynek központi, enyhén domború területe 22-24 m átmérőjű, közel 380 m^2 alapterületű. Itt semmiféle terepi elem nem volt felfedezhető egy recens kincskereső beásás üregén kívül. A mag peremén kívül a hegy csonkakúpjának palástja nagyon meredeken, közel 35°-os szögben bukik lefelé. Az övező árok átlagban 6-8 m széles, a déli oldalon 9 m. A magot és az árkot koncentrikusan veszi körbe egy külső, 2-3 m széles gerincű sánc, ami az árok aljához képest 1-1,5 m-rel emelkedik ki. E sánc három helyen szakad meg, ebből a keleti oldali bevágás a jelenleg használatos ösvény révén alakult ki. Az északnyugati oldalon mintegy 20 m-es szakaszon hiányzik a sánc, ennek oka ismeretlen, talán azt az itt, kívül meredekké váló felszín eróziója tüntette el. A déli oldalon e védővonalban egy 12 m hosszú „nyílás" érzékelhető, ám ez nem a terep pusztultságának, sokkal inkább tudatos kialakítás eredményének tekinthető. E hiányos sáncszakaszt itt kívülről ugyanis egy további, 10 m széles, keletről induló árok bevágása kíséri. Ennek külső oldalán a mai terepből 0,5-1 m-re kiemelkedő további mesterségesen

[173] A vár részletes geodéziai felmérését 2008.december 16-án és 22-én készítette jelen sorok szerzője, Nagy Zoltán régésztechnikussal, Luby Viktor és Simon József egyetemi hallgatókkal.

kialakított sánc gerince is fut, s ez nyugaton, épp az említett nyílásnál, merőlegesen megtörve csatlakozik be a belső körsánc nyomvonalába.

A sánc nyugati és keleti oldalán egy-egy háromszög alakú, a sáncból előreugró földmű látható, melyek lapos központi platói 60-70 m^2 alapterületűek. Míg a kopottabb, nyugati védmű 2 m-rel, addig az intaktabb formát mutató keleti objektum 3,5 m-rel emelkedik a belső árok tengelye és 1-1,5 m-rel a sánc koronája fölé. A két, sáncból kiugró védművön túl, egy további hasonló formáció is azonosítható a vártól északra, ám ez utóbbi a sánchoz képest független helyzetben áll. E földművet 4-5 m széles árok választja el a körsánctól. Az árokból 1,5 m-rel kiemelkedő, csúcsával észak felé mutató háromszögletű, lapos tetejű magja az előzőekkel azonos, azaz 70 m^2 alapterületű. Az előbbi háromszögletű elemekhez képest izolált a helyzete.

A nyugati, háromszögletű védmű külső oldalától a terep gerincet alkotva fut lefelé, nyugat-délnyugati irányba. E védmű nyugati lábánál egy bizonytalanul értelmezhető tereplépcső azonosítható, majd további 15-20 m-re ismételten egy, a gerincre merőleges, nagyon enyhe tereplépcső nyoma fedezhető fel.

A központi vármagtól 100 m-re, délnyugatra, a várhegy lefutó gerincének végében, 17 m-rel mélyebben a várbelsőhöz képest, egy további, önállóan álló, előretolt védmű található.

A feltöltődött árokkal övezett, védmű belseje 15x11 m-es ovális, közel 130 m^2 alapterületű. E belső mag csonkakúp alakú, melynek északi és nyugati palástja meredeken ereszkedik a feltöltődött árokig, de a déli és a keleti oldala csupán lankás lejtésű.

Keleti lábánál a gerincet 2-3 m széles, sekély árok vágja át, s ez szabályos kör alakban övezhette az egész objektumot. Ma ugyan jobban csupán a gerincátvágásnál észlelhető, máshol feltöltődött, gyűrűszerű teraszként azonosítható. Az árok északi és nyugati külső oldalán enyhe sánc fedezhető fel, ennek külső oldalán a terep egészen a várhegy alatti völgyig roppant meredeken bukik le. Ez utóbbi sánc az védműtől délre, illetve keletre, egészen a fővár déli külső sáncáig követhető enyhe tereplépcsőként, ám ennek várral való kapcsolata egyelőre nem igazolható.[174]

Mikrodomborzati felmérésünk előtt két ízben, 1941-ben Zólyomi János és 1979-ben Sándorfi György készített részletes térképet Sajónémeti váráról.[175] **(52-53. ábrák)**

[174] A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vártopográfia szerint e tereplépcső újkori szőlőművelés eredménye, nem régészeti korú jelenség: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 95.
[175] Zólyomi János felmérése 1941-ből: HOM Régészeti Adattár, ltsz.: 2061-88., Sándorfi György felmérése 1979-ből, közölve: SÁNDORFI 1980, 35.

Elődeink precíz munkái egyedülálló forrásként szolgálhatnak a mára már leerodált terepelemek formájának pontosításában és értelmezésében. Ilyen kopott terepjelenségeket észleltünk a 2008. évi geodéziai felmérés alkalmával a nyugati, háromszögletű védmű és az előretolt védmű között, melyeket bizonytalan tereplépcsőként interpretáltunk. Zólyomi János 1941-es felmérésének nyugat-keleti irányú metszetrajzán keskeny árok-sánc-árok sorozatot ábrázolt e helyszínen, míg Sándorfi György 1979-ben készült térképén töltés fut végig a nyugati háromszögletű védmű külső oldalán. Ez a védmű lábazati akadályaként értelmezhető jelenség, mely magyarázatul szolgál a Neogrády-féle fotó árokszerű bevágásához és a 2006-os légifotó hosszanti hófoltjának kialakulásához is. **(48-49, 52-53. ábrák, 1. nyíl)**

Mindkét korábbi felmérés további antropogén eredetű, minden bizonnyal védelmi célú, sánc vagy rézsűnyomokat jelölt a nyugati háromszögletű védmű és a külső, előretolt védmű dombja közti keskeny gerincen is. Ezt érzékelteti a Neogrády féle légifotó háromszögű sáncjelensége, ami a 2006-os felvételen már nem volt látható. **(48., 52-53. ábrák, 2. nyíl)** Zólyomi János, mindezeken kívül, e hosszanti, keskeny gerinc két, külső oldalán, a gerinccel párhuzamos árok nyomvonalát is feltüntette rajzán. **(52. ábra, 3-4. nyíl)** Így ezen árkokkal védett szakaszt az említett rézsű rekeszthette le a fővár irányába. Az 1941-ben még ábrázolt árokpár déli eleme fedezhető fel a 2006-os légifotón, egy, a gerinc futásával párhuzamos, hosszanti, hómentes foltban is. **(49. ábra, 4. nyíl)**

A sűrű növényzeti fedettség miatt sem a 2006-os légifotón, sem a 2008-as mikrodomborzati felmérésen nem találjuk meg a keleti, sáncból kiugró védmű külső, keleti oldalán emelkedő további földművet. Ezt a feltehetőleg védelmi funkciójú jelenséget, kinyúló dombként ábrázolta Zólyomi János és Sándorfi György is. **(52-53. ábrák, 5. nyíl)**

5.2.2 LIDAR FELMÉRÉS

A Sajó-folyó árterülete és a kapcsolódó pufferzóna lézer alapú távérzékeléses felmérését 2013-2014-ben a gyöngyösi Károly Róbert Főiskola Távérzékelési és Vidékfejlesztési Kutatóintézete készítette el. Az Intézet munkatársai az érintett területen elhelyezkedő sajónémeti vár 50x50 cm pixelméretű LIDAR-felmérési eredményét a rendelkezésemre bocsátották.[176] Jelen légi szkennelés során négyzetméterenként 5 mért pontot vettek fel, ami a földi méréshez képest nagyságrendekkel több adatot nyújt, ezáltal jóval pontosabb domborzatmodell előállítását teszi lehetővé. Emellett a pontfelhőből

[176] Köszönöm Tomor Tamásnak és Enyedi Péternek, hogy felmérési adataikat megosztották velem.

generált térképi állomány kiküszöböli a földi geodézia problémáit, így a 2008-as felmérés növényzeti fedettségi akadályait, avagy a korábbi mérések nem teljesen mérethelyes adatait.

A felmérésen érzékelhető valamennyi, fentebb részletezett mikrodomborzati terepelem, kivéve a fővár és a külső előretolt védmű közti gerincen látott, az előzőekben tárgyalt rézsűnyomok. **(51. ábra)**

5.2.3 GEOFIZIKAI KUTATÁS

2008 decemberében és 2009 februárjában, valamint 2012 novemberében különböző módszerek felhasználásával elkészült a vár geofizikai felmérése.[177]

A 2008-2009-es mérések során, a központi vármagban, a nyugati háromszög alakú védműben és a külső, előretolt védműben folytak sokelektródás fajlagos ellenállásmérések (geoelektromos vizsgálatok), valamint talajradaros kutatások. E vizsgálatok tanúságai alapján összességében kijelenthető, hogy a németi várhegy geofizikai paraméterei kevésbé változatosak. Valamennyi mérés egyöntetű eredménye volt, hogy 1-2 m-es mélység alatt mindenhol zavartalan homokkőfelszín jelent meg. A fővár magjában és annak palástján végzett geoelektromos felmérés csupán a felszín alatti 0,5 m-es rétegben érzékelt kis ellenállású foltokat, amelyek hatása az 1 m-es mélységben és az alatta lévő vizsgált szintekben fokozatosan eltűnt. Mindez egy nagyon vékony kulturrétegre utalt. **(54, 56. ábrák)**

Az ugyanitt, keresztszelvényszerűen készített talajradaros vizsgálatok említésre méltó eredményei a lejtőn megjelenő kisebb zavart jellegű reflexiók, azaz visszaverődések, amit a homokkő rétegek különböző keménységű, a felső humuszos talajréteg alatt kibukkanó ún. rétegfejei okoztak. **(54. ábra)** E rétegfejek felszín közeli megjelenése nem természetes eredetű jelenség. Normál, bolygatatlan körülmények között e rétegek követnék a domborzat ívét. Itt azonban antropogén beavatkozás nyomán, szögben elvágták e rétegvonalakat, ami azzal magyarázható, hogy az ember mesterségesen meredekre faragta a dombot. Mindez, továbbá a domb felszín közeli zavartalan homokkő altalaja bizonyíték

[177] A 2008/2009-es méréseket Bucsi-Szabó László vezetésével a Háromkő Bt., a 2012. évi geofizikai kutatást Márkus Gábor irányításával az Archeodata Bt. végezte, akik munkáját ezúton is köszönöm. Felmérési dokumentációjuk: HOM Régészeti Adattár, Ltsz. 5779-15.

arra, hogy Sajónémeti fővárának központi tömbjéről ásatás nélkül is kijelentsük, hogy nem motte, nem mesterséges földhalomvár.[178]

A nyugati, sáncból kiugró, háromszög alakú védmű talajradaros vizsgálata enyhe szabálytalan jellegű visszaverődéseket mutatott ki, ami a földrétegek átrendezettségére, azaz mesterséges felhalmozására vallott.

A külső, előretolt védműben folytatott geoelektromos mérés nagyobb ellenállású, tömörödött anyag felhalmozódását jelezte a domb északi és nyugati peremén, a 0,5 m-es mélységű vizsgálati szintben. Mindez a mélyebb rétegekben fokozatosan eltűnt, alatta már homogén ellenállású, zavartalan altalaj jelent meg. Míg ez utóbbi adat szintén annak a bizonyítéka volt, hogy a domb nem mesterségesen feltöltött objektum, azaz motte, addig az előbbi, vékony, tömörödött földréteg antropogén eredetre utalt. A talajradarral készített keresztszelvényben a domb délnyugati peremén, 9 m hosszúságban enyhe anomáliára utaló visszaverődés volt érzékelhető, ami szintén a védmű szélén lévő terület talajának többrétegű mivoltát sejtette. Így az előretolt védmű északi, nyugati, délnyugati peremén az altalaj fölött régészeti rétegekkel is számolhattunk. **(54., 57. ábrák)**

A vár talajmágneses geofizikai felmérése SENSYS-MAGNETO MX rendszerű, 25 cm bázistávolságú, ötszenzoros magnetométerrel készült, három kutatási szelvényben. (55. ábra) A központi vármag déli oldalán lévő árokra és az attól délre lévő sáncra merőlegesen kijelölt, 25x16 m-es szelvényben érdemi, régészeti jelenségre utaló anomália nem volt tapasztalható. Az árok aljában összegyűlt számos dipólusos – azaz a kiértékelt térképen erős kontrasztú fekete-fehér – folt erősen mágnesezhető fémtárgyra utalt, ám ezekről nem volt eldönthető, hogy régészeti, avagy recens fémek.

A keleti, a sáncból háromszög alakban kiugró védmű platóját vizsgáló, 9x13 m-es szelvény, a földmű peremén egy 3x3 m-es beásott objektum foltját érzékelte, északi oldalán két igen erősen mágneses anomáliával. Tőle északra, a védmű másik peremén egy további beásott objektum világos foltja azonosítható, benne egy következő, mélyebb, kerek objektummal. Ezek az anomáliák, jellegüket tekintve, már minden valószínűség szerint régészeti jelenségekre utalhattak.

Az előzőekhez képest értelmezhetőbb eredményt nyújtott a nyugati, sáncból kiugró védmű és a külső előretolt védmű közti gerincet hosszirányban vizsgáló 80x7 m-es

[178] Motténak tartotta a várat Sándorfi György 1980-as publikációjában: SÁNDORFI 1980, 33-39. Tanulmányában a szerző azonban a mottét úgy definiálta, hogy az „mesterségesen kialakított – többnyire feltöltött, ritkábban lefaragott – árokkal körülvett domb". Lásd: U.o. 6. Ezen megfogalmazásába a lefaragott alcsoport említése helytelen, az nem tartható motténak, hiszen az nem minősül mesterségesen felhalmozott földtömegnek, ami véleményem szerint a motte alapkritériuma lenne.

szelvény. A nyugati háromszögletű földmű lábától számított, 4-10 m-es intervallumban szelvényre merőleges jelenségek foltjai jelentkeztek, bennük több, 60 cm átmérőjű kerek objektummal, amelyek oszlophely volta sem volt kizárható. A 20-26 m-es intervallumban újabb, a szelvényre merőleges anomália volt tapasztalható, benne az előzőhöz hasonlóan, több, 60 cm átmérőjű foltjelenséggel. Az 52-55 m-es intervallum íves anomáliája egyértelműen a terepen is látható, előretolt védművet övező körároknak felel meg, így markerként is használható a hasonló foltjelenségek interpretálásánál.

Az előző két anomália összefüggésbe hozható az archív és a 2008-as felméréseken, a légifotókon és a LIDAR-on észlelt terepelemekkel. Az első anomália a sáncból kiugró védmű alatti árok-sánc-árok nyomát jelezheti. A második, a Neogrády Sándor légifotóján és Zólyomi János felmérésén is jól látható, a 2008-as mérés során már csak enyhe tereplépcsőként azonosított, gerincre merőleges rézsű hatása lehet. Mindezek azt jelzik, hogy a fővár és az előretolt védmű közötti szakasz nem volt nyílt tér, azt további védelmi elemekkel látták el. Ezek felszíni nyoma ma már alig azonosítható, de elhelyezkedésük és kiterjedésük geofizikai módszerekkel felderíthető.

5.2.4 FELSZÍNI LELETGYŰJTÉS ÉS MŰSZERES LELETFELDERÍTÉS

A kutatásokat megelőzően szisztematikus leletgyűjtést végeztünk a teljes várhegy területén. A gyepes növényzeti fedettség miatt felszíni régészeti anyag azonban csak a központi vármag csonkakúpjának tetejéről, annak erózió által érintett oldalából és aljából volt gyűjthető, valamint néhány tárgy a nyugati és a keleti, sáncból kiugró védművön is hevert. E helyszíneken összességében mégis reprezentatív mennyiségű, 235 db kerámiatöredéket találtunk. 5 db bronzkori töredék jelezte a várhegy őskori hasznosítását. Ezen kívül a leletanyag döntő többségét a fehéres színű, fehéres világosbarna, szürkésfehér és sárgásfehér, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, továbbá azonos színű, de homokos soványítású, késő Árpád-kori kerámiatöredékek alkották. Ehhez képest elenyésző volt a 14. századra keltezhető leletek száma és ugyancsak kis részarányban jelentek meg a vékony falú, pengő hangú, 15. századi kerámiák is.

A várban mindezidáig csupán csak random módszerű és csak kis felületeket vizsgáló fémkeresőzés történt, ám ennek során is viszonylag sok, 38 db régészeti korú fémtárgy került felszínre. Ezek többsége korhatározásra alkalmatlan kovácsolt vasszög volt. Emellett azonban két, köpüs felerősítésű, rombusz átmetszetű számszeríj nyílhegy és

egy sulyom töredéke utalt a 15. századra,[179] továbbá egy ásópapucs, egy nyéllapos parasztkés, egy patkó és egy birkanyíró, rugós olló köthető még a vár késő középkori használatához.[180] **(XXXV. tábla/1-3, XXXVI. tábla/1-2, XXXVII. tábla/1, 4)**

Összegezve megállapítható, hogy a roncsolásmentes vizsgálatok során felderített leletek, a vár intenzív 13. századi használata mellett, egy attól független, 15. századi hasznosítást is jeleztek, mely összefüggésbe hozható az írott forrásokban szereplő, 1460. évi huszita bratri megszállással.[181] A vár morfológiáját ábrázoló felméréseken és légifotókon is feltűnnek olyan formai jegyek, melyek a késő középkori védelem, különböző jellegű erődítéseinek tarthatók. Ide sorolandók a vármagot övező sánc kiugró védművei, az északi elővédmű, továbbá a külső előretolt védmű is. Ezek, elhelyezkedésük révén alkalmasak lehettek az erősség hatékonyabb fedezésére, így többek között a sánc oldalazására.

A roncsolásmentes vizsgálatok további kiemelkedően fontos eredménye volt, hogy bizonyította, miszerint a fővár és az előretolt védmű közti teret sem hagyták átjárható, nyitott sávként – mint ahogy az ma látszik –, hanem e terepszakaszt szintén megerődítették, így az utóbbi objektum nem volt teljesen független a központi vármagtól

5.3 RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK

2011, 2012 és 2013 őszén, a Herman Ottó Múzeum munkatársaival végeztünk szondázó ásatásokat az erősségben. Az egyenként néhány hetes ásatási ciklusok során nyolc helyszínen nyitottunk kutatóárkokat, melyekből néhányat szelvénnyé is kibővítettünk. Kutatásaink során eleddig 294 m^2 feltárását végeztük el, mely a teljes vár közel 1 hektáros alapterületéhez képest elenyésző mennyiség. Mégis e kis felületek is számos új adattal bővítették a németi erősséggel kapcsolatos ismereteinket.[182] **(58. ábra)**

A központi vármagot két, egymásra merőleges kutatóárokkal vizsgáltuk. A később szelvényszerűen kibővített, eredetileg 15x2 m-es 1. árokkal a vártető északi felét vágtuk át a nyugati perem meredek lejtőjének tetejéig. **(60., 64. ábrák)** A legfelső, 15-25 cm vastag

[179] A két nyílhegyet nehéz számszeríjakhoz használhatták: SUGÁR 2011, 45-46., 54-55. Tipológiája szerint a K2-4A és K4-4 altípusba tartoznak. A sulyomra: KALMÁR 1971, 326.
[180] Az ásópapucshoz: MÜLLER 1982, 443. Tipológiája alapján példányunk a C/4 altípusba tartozik. A parasztkéshez: KALMÁR 1971, 118., a patkóhoz: U.o. 368., a rugós ollóhoz: TEREI – HORVÁTH 2007, 231., MIKLÓS 1997, 150. 76/8. ábra.
[181] A sajónémeti vár roncsolásmentes kutatásának régészeti leletanyaga: HOM Régészeti Gyűjtemény ltsz.: 2009.08.1 – 2009.08.276.
[182] A sajónémeti vár ásatásának régészeti leletanyaga: HOM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2015.17.1 – 2015.17.811.

réti humuszos talajréteg bontásából viszonylag sok 13., 14. és kevesebb 15. századi kerámia került elő. Emellett néhány bronzkori és római császárkori edény töredéke jelezte, hogy mind az őskorban, mind pedig a népvándorlás korában lakták a hegyet. E felső réteg alatt egy, S1-nek elnevezett, szürke humuszos, letaposott szintet fedeztük fel. Ez a járószintként értelmezett réteg nem volt a teljes kutatóárokban megfigyelhető, csak annak nyugati felében. Bár keleten hiányzott, bizonyos, hogy eredetileg itt is létezett, ugyanis kisebb foltokban a nyomára bukkantunk, csak a felszín közelsége miatt ezen a részen jobbára lepuszult. E járószint alatt már a világos homokköves bolygatatlan altalaj következett. Az S1 valójában nem más, mint egy planírozás során kialakult, humusszal és altalajjal kevert réteg. Ezen az S1 szinten egy vékony paticsos omladékréteg jelentkezett, mely az S2 elnevezést kapta. Az omladék egy leégett, agyagtapasztásos épület águlenyomatos tapasztásdarabjaiból állt, köztük vegyes 13-14. és kevés 15. századi leletanyaggal. Az S1 járószint a vármag meredek, nyugati rézsűjéig volt követhető. Itt a hegy pereme erőteljesen lebukik. A rézsűtető átvágása során kiderült, hogy ebben a vonalban egy teraszlépcsőn oszlophelyek, illetve cölöplyukak sorakoztak, párhuzamosan a plató szélével. Az itt lévő oszlopsor vonaláig futott ki az S1. A hegytető erődítése során ezen teraszlépcső kialakítása lehetett az első munkafázis. A lépcsőn egy laza, porózus, homokköves, S15 elnevezésű törmelékréteg fedte az altalajt, majd erre futott rá az S1 járószint. Az S1 és S15 érintkező felületén gyűjtött régészeti leletanyag elsősorban 13 és 14. század fordulójára keltezett kerámiaanyagot, sőt bronzkori és római császárkori leleteket is tartalmazott. De az ugyanitt talált kevés 15. századi cseréptöredék már a késő középkorra teszi ezen teraszlépcső és az S1 planírozott járószint kialakításának idejét. Ebben a teraszlépcsőben két, nagy átmérőjű oszlophelyre bukkantunk. Az egymástól 220 cm-re kibontott S11 és S17 elnevezésű objektumok 120x85 cm-es ovális alaprajzot mutattak, mélységük a teraszlépcső padkájához képest is 145, illetve 175 cm volt. Mindkettő mellett kisebb méretű (30-40 cm átmérőjű és 40-60 cm mély) oszlophelyek helyezkedtek el (S9, S10 és S16 elnevezésűek). Az S11 bontása során, annak betöltésében, függőleges helyzetű, négyszögletes, bárdolt felületű, kb. 15x15 cm-es átmetszetű gerenda darabjaira bukkantunk. Ezek az – oszlophely méretéhez képest – aránytalanul kis átmetszetű gerendatöredékek vélhetően nem az eredetileg itt állt oszlop maradványai lehettek, inkább utólagosan betöltődés során kerültek ide.[183] Mindezek az oszlophelyek a

[183] Az ebből vett mintákból két alkalommal is végeztettünk radiokarbon vizsgálatokat. Az eredmények kalibrálása során az egyszigmás görbén két, illetve három kicsúcsosodása is volt az egyes mintáknak. Mindez

hegy peremével párhuzamosan jelölték ki a vár – feltehetően egysoros – paliszádfalát. A nagyméretű oszlophelyek rendeltetése ez idáig kérdéses. Mivel azonban mindkettő oldalfala lefelé erőteljesen szűkül, nem zárható ki, hogy meglepően széles szájuk az oszlopok utólagos kiemelése kapcsán kapta általunk ismert formáját. Ennek ellenére szokatlan méretük és mélységük talán egy, a plató szélén állt jelentősebb építményre utalhat. Valamennyi feltárt oszlophely betöltéséből a 13. és a 14. század elejére keltezhető kerámialeletek kerültek elő. Az oszlophelyeket és részben az S1 szintet elvágta egy laza szerkezetű, paticsos, sötétszürke, földes betöltésű beásás, amit S8-nak neveztünk el. Leletei között már több, 15. századi tárgyi emlék volt, de ezek többsége is döntően a 13. századra volt keltezhető. E késő középkori gödör feltételezhetően az írott forrásokból ismert várostrom után született. Mivel kizárólag az oszlophelyekre fedett rá, így gyanítható, hogy azok „kibányászásáért" ásták ide, majd ezt követően hamarosan feltöltődött a lejtős oldalban.

Kutatóárkunk, a vármag belső területének vizsgálatára nyitott szakaszán, egy további nagyméretű gödör került elő. Ezen S6 elnevezésű objektum vágta az S1 szintet. Betöltődése kettős jellegű volt: míg az alsó kétharmada „csíkos" szerkezetű, azaz különböző szemétrétegek egyidejű beöntésének eredménye, amely kizárólag Árpád-kori anyagot tartalmazott, addig a felső részét vegyesen 13. és 15. századi leletekkel kevert földréteg töltötte ki. Ez utóbbiból tucatszám kerültek elő emberfej nagyságú, folyami görgetegkövek, amiket minden valószínűség szerint ebben a mélyedésben deponáltak össze. A kövek között négy, nyéltüskés felerősítésű, négyzet, illetőleg rombusz átmetszetű számszeríjnyílhegyet is találtunk,[184] amelyből kettő már bizonyosan használatban volt, hiszen tüskéik elhajlottak a becsapódás során. **(XXXVII. tábla/5-8)**

Ezen gödrön kívül további három, egy egyenest alkotó, kisebb méretű cölöplyukat (S3, S4 és S5) tártunk fel a vármag platóján, ám ezek szerepe egyelőre még nem értelmezhető.

A belső vármag déli részét egy további, északnyugat-délkeleti irányú, 10x2,5 m-es kutatóárokkal, a 6. árokkal vágtuk át, szintén a meredek lejtő tetejéig. **(61., 71. ábrák)** A mai felszín alatti 20-40 cm-es gyepes humuszban a szórvány 13. századi

jelezte azok szennyezett voltát, így a kapott koradatokat, a Kr.e. 5. évezredet és a Kr.e 4-2. évszázadot semmiképpen nem tarthatjuk elfogadható eredménynek. A minták részletes adatait a későbbiekben ismertetem.

[184] Tipológiájukhoz: SUGÁR, 2011, 67, 70-71. E besorolás szerint az S6 gödör nyílhegyei a 14. századra keltezett, NY3-2A és az NY4-2B alcsoportba tartoznak. Mivel Sajónémetiben 15. század közepi betöltésből kerültek elő, így e két altípus időbeliségét is érdemes lenne feljebb húzni, lásd: U.o. 73.

kerámiatöredékekkel együtt, néhány bronzkori, keltakori és 15. századi leletre is bukkantunk. E kevert humusz alatt egy, S70 elnevezésű, szürkés, kemény felszínt azonosítottuk. Ez nem volt más, mint a humuszosodott altalaj, amit járószintként használtak, ugyanis az alja fokozatosan áttűnt a bolygatatlan homokköves agyagba. E szürke rétegbe ágyazottan már kizárólag csak őskori kerámiákat bontottunk ki. Eme réteg szintén a hegy pereméig futott ki, ott elvékonyodva megszűnt. Itt – az 1. árokban tapasztaltakhoz hasonlóan – egy tereplépcsőt figyeltünk meg, a hegy peremével párhuzamosan. A kialakított padkában két oszlophely volt, az S73 és S75. Úgy tűnik, hogy míg az előbbibe beleégett az oszlop faanyaga, vörösre átégetve a lyuk oldalfalát is, addig az utóbbi oszlopot a vár felhagyását követően kihúzták, ezzel tölcséressé szélesítve annak száját. Utólag mindkét lyuk, a környezetét takaró Árpád-kori, 14. század eleji leletekkel kevert földdel – köztük egy sarkantyúval **(XXXVI. tábla/3)** – és szemétre került állatcsonttal töltődött be. Az S73-ból vett állatcsont kalibrált, egy szigmás radiokarbon koradata 1460 körüli dátumot jelzett, ami valószínűsíti, hogy ezen oszlopok a huszita várépítkezés nyomai.

Az egyes oszlopok pusztulását, illetve kiemelését követően megindulhatott az azok belső oldalán elterített rétegek lemosódása a lejtő irányába. Mindez elfedte a két oszlop helyét. Ezen, S72 elnevezésű, égett, paticsos réteg a vár többi részén megfigyelthez hasonlóan keverten tartalmazott bronzkori, 13. századi, 14. század eleji és késő középkori kerámiákat. Az innen vett faszénminta kalibrált, egy szigmás radiokarbon koradata azonban 12. század végi, 13. század eleji dátumot eredményezett. Ez felveti annak valószínűségét, hogy németi várhegyén már a 12-13. század fordulóján is volt valamilyen erődített objektum, amely intenzívebb használata a 13. század folyamán, a 14. század legelején valószínűsíthető.

Az 1. árokban feltárt S6 gödörhöz hasonló jellegű beásást találtunk a 6. ároknak a vármag belsejét vizsgáló szakaszán is. E nagyméretű, S69 elnevezésű gödör a fentebb részletezett párjával, az S6 objektummal megegyező jellegű betöltésű volt. Alsó kétharmada többféle szemétanyag gyors, vagy egyidejű beöntésének bizonyult, benne nagy mennyiségű állatcsonttal. Leleteinek többsége a megszokott képet mutatta, a zömmel 13. századi, 14. század eleji anyag mellett kevés bronzkori, valamint 15. századi kerámiatöredéket tartalmazott. A gödör felső harmadát itt is teljesen kitöltötte egy halomnyi, tudatosan ide helyezett, emberfej nagyságú görgetegkő, valamint igen sok parittyához használatos kisebb kődarab. A kutatóárok várbelső felöli oldalán, ezen gödrön

túl, mindössze már csak egyetlen, kisebb méretű cölöplyuk (S74) került elő. Ez utóbbi értelmezése a tágabb környezetének ismerete nélkül azonban még nem lehetséges.

A központi vármagtól délre lévő, külső sáncot és az annak belső oldalán mélyülő árkot vizsgáltuk a 4. árokkal. **(68. ábra)** A réti humuszos jelenkori felszín alatt, egy homokköves törmelékkel kevert, 50 cm vastag, a sánc szélei felé vékonyodó humuszos réteget (S31) távolítottunk el. Ez a réteg a sánc tetejének magasítása volt, tulajdonképpen az arra felhordott egyetlen rétegként értelmezhető. Alatta már a meredekre faragott, a koronáján 180 cm széles bolygatatlan homokkő gerinc húzódott. A sánc belső oldalán meredek oldalfalú, 160 cm mélységű árkot vájtak. A természetes kőzetbe faragott gerincen nem voltak megfigyelhetőek beásott objektumok. Az S31-ből mindössze egyetlen darab, 13. századi kerámia került elő, ami alapján még korai lenne meghatározni, hogy mely fázis védvonalaként épült a sánc.

Ennek belső oldala fölé magasodik az a már részletesen leírt kör alakú sánc, ami teljesen körbeveszi a központi vármagot. Ezt vizsgáltuk a 4. árok meghosszabbításaként nyitott 4/b. árokkal. **(69. ábra)** A 2-2,5 m széles belső sánc gerince 3 m-rel magasabb a külső oldalán lévő árok aljánál. A legfelső, 30-40 cm-es, gyepes, lefelé törmelékes humuszszint alatt, egy homokköves réteg tetejére (S29) bukkantunk. Ennek járószint voltát egy ide deponált kőhalom (S30) jelezte. A köveket, a közöttük talált 15. századi cserépedény-töredékek a huszita időszakra keltezik, ugyanakkor a mellettük, fémkeresővel felderített, Hunyadi Mátyás 1465-ben vert ezüstdenárja már az erősség felhagyása utáni időszak lelete.[185] **(XXXVIII. tábla/5)**

A kevés 15. századi leletanyagot tartalmazó S29 alkotta sánc erősen kevert, átrétegzett homokkő törmelékből állt, felhordásának terminus post quem-jét I. Ulászló, 1444-ben vert ezüstdenárja jelentheti.[186] **(XXXVIII. tábla/3)** A sánc alsóbb szakaszát kevésbé homokköves, jóval humuszosabb, S45 elnevezésű rétegkomplexum alkotta, egymástól jól elkülöníthető „csíkos" szerkezetben. Ez utóbbi rétegsor feküdt az S46 szürkésbarna humuszon, mely már maga a sánc létesítése előtti eredeti felszín volt, benne apró paticsrögök és késő bronzkori kerámiák hevertek. Ez utóbbi szintje folyamatos átmenettel tűnt át a sárga homokköves természetes altalajba.

A több mint 2 m vastagságban és 12 m talpszélességben felhalmozott S45 és S29 rétegek inverz sora (alul humuszos, míg felfelé növekvő mennyiségben homokkő

[185] C.II.227., H710. HOM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 2015/53. Köszönöm Nagy Zsolt Dezső numizmatának a meghatározást.
[186] H611. HOM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 2015/51.

törmelékes rétegek) nagyobb volumenű bontással járó földmunkákat feltételez, melynek rétegei a bontás fázisaival ellentétes sorozatban kerültek beépítésre e földtöltésbe. A sánc külső oldala nagyon meredek, míg belső oldala lankásan ereszkedik a vármag irányába. A védvonal tetején az említett kődepón kívül semmilyen nyom nem utalt arra, hogy itt valamiféle épített kerítés lett volna.

Valamivel nagyobb, 10x6 m-es felületben, a 2., 2/b. és 2/c. árkokkal vizsgáltuk a nyugati, sáncból kiugró, háromszög alakú védművet. **(62., 65-66. ábrák)** Vékony, 15-20 cm-es, réti humuszos talaj alkotta a jelenkori legfelső szintet. Ez alatt közvetlenül kétféle felszín jelentkezett. Míg a várbelső irányába, a körárokhoz közelítve csupán a körárok felé meredekre faragott természetes homokkő felszín húzódott, addig nyugat felé magának a háromszögű védőműnek a feltöltött anyagát találtuk meg. Megállapíthattuk, hogy a kifelé lejtős felszín humuszos tetejére, az S65-nek nevezett eredeti felszínre homokkő törmelékkel kevert szürke földet hordtak. Ezzel, az S7-nek nevezett 0-60 cm vastag feltöltéssel egy 4-5 m széles, földművet hoztak létre. Az objektum peremén 30 cm átmérőjű, szűkülő aljú cölöplyukakat fedeztünk fel (S12, S13, S14 és S66). Ezek csupán 50-60 cm-re mélyedtek az S7-be és az S65-be, a bolygatatlan altalajt már nem érte el az aljuk. Velük szemben kimondottan nagyméretű struktúrák helyét is azonosítottuk, melyek közül az S22 elnevezésű oszlophelyet és az S21 cölöpárkot a fenti rétegeken túl, 45-60 cm-re már a homokkőbe is belevésték. Bár még nem sikerült pontosan felderíteni e védmű egykori szerkezetét, építészeti rendszerét, az mégis gyanítható, hogy a nagyobb átmérőjű és mélyebb oszlophely, illetve maga a cölöpárok statikailag komolyabb igénybevételnek kitett struktúrákra utalhatnak. Velük szemben a kisebb átmérőjű és csupán a feltöltés aljáig lefutó – rendszerint hegyesedő aljú, tehát levert – cölöplyukak pedig inkább valamiféle belső támrendszer elemeiként szolgálhattak. Az egyes oszlophelyek és cölöplyukak között feltárt S7 felöltés kemény rétegével a lejtős területet hozták síkba, így képezve ki a védmű sánc vonalából kiugró, vízszintes felületét. Ebbe ásták bele a cölöpárkot és az oszlophelyet, illetve ebbe verték le a cölöpöket. Mindezektől függetlenül, a védmű platójának keleti szélén két, az előzőektől kisebb cölöplyukat is azonosítottunk (S20 és S68).

Az S7 átvágása során napvilágot látott 15. századi kerámialeletek és számszeríjnyílhegy alapján e feltöltést a huszita időszakra keltezhetjük. **(XXXVII. tábla/3)** Az alatta lévő S65 humuszos réteg átvágásakor két darab, késő bronzkori kerámiát találtunk, így ezen szint lehetett – a 4/b. árokban már bemutatott, S46 elnevezésű – az őskortól a késő középkorig használt nyitott felszín.

A védmű belső részén egy nagyobb, amorf gödörre lettünk figyelmesek, melynek az S67 elnevezést adtuk. A mélyedés egyaránt vágta az S7-et és az S65-öt. Betöltéséből ugyancsak 15. századi leletanyag került elő, Hunyadi Mátyás 1465-ben vert ezüstdenárával egyetemben.[187] **(XXXVIII. tábla/7)** E pénzérme révén a várostrom utánra datálható gödör minden bizonnyal az erődítés szétbontásának idejéből származhat. Ugyanezt a szisztematikus bontást támaszthatja alá, az e gödörben talált, nagyszámú kovácsolt vasszög is. A 6-8 cm-es, kisméretű szögek esetleg a védmű fölé emelt védőtető szétszedéséből származhatnak.

A vár több, már említett pontján észleltekhez hasonlóan, itt is tetemes mennyiségű – azonban nem halomba rendezett, hanem szórt – görgetegkövet és kisebb gömbölyded kődarabot találtunk. Ezek az S7 földtöltés tetején, valamint az S67 gödör betöltésében hevertek.

A sajónémeti erősség legnagyobb felületben vizsgált eleme a nyugati, előretolt védmű volt, melynek építészeti struktúráját már nagy vonalakban megismerhettük. Ezen kerek objektumot első ízben átmérőjének teljes hosszában vágtuk át (3. árok), majd később körnegyed alakú szelvénnyel (3/b. és 3/c. árok), illetve keresztirányú további kutatóárokkal (3/d. árok) is vizsgáltuk. **(63. ábra)**

Mint ahogy az erősség morfológiájának bemutatatása során már említettem, a fővár központi magjától 100 m-re, délnyugatra, egy sekély árok választja le ezen előretolt védmű kerek dombját a hegygerincről. A 2,5 m széles, teknős aljú ároknak legfeljebb szimbolikus védelmi értéke lehetett, hiszen annak mindkét oldala csupán lankás lejtésű. Az árok belső oldalán a jelenlegi felszínt alkotó réti humusz alatt már közvetlenül a bolygatatlan, barna agyagos altalaj következett. Ám a kulturrétegek hiánya mindössze csak a védmű keleti felére volt jellemző, a domb középvonalában már változatosabb képet tapasztaltunk. Az északnyugati negyed vizsgálatára nyitott, 3/b. és 3/c. szelvény tanúsága szerint, a jelenkori humuszos felszín alatt egy, az erődítés pusztulását követően létrejött, 10-25 cm vastag, humuszos, kevert réteg feküdt (S32), mely fedte a középkori stratigráfiai egységeket. Benne késő középkori és bronzkori leletek mellett, viszonylag sok kora újkori és újkori kerámiaanyagot találtunk, valamint a fémkeresővel itt is egy 1465-ben vert Hunyadi Mátyás ezüstdenárra leltünk.[188] **(XXXVIII. tábla/4)** E kései fedőréteg összefüggésben lehet azzal a gödörszerű mélyedéssel, amit Zólyomi János és Sándorfi György itt még

[187] C.II.227., H710. HOM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 2015/55.
[188] C.II.227., H710. HOM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 2015/52.

látott és felmért, de ma már alig érzékelhető a felszínen. **(52-53. ábrák 6. nyíl)** Ezen gödör átvágása során ugyanis kiderült, hogy az újkorban, 50-90 cm mélyen kibányászták innen a keményebb homokkövet. Ennek során a felső humuszos réteget hányták fel a védmű északi oldalára, benne a megbolygatott középkori leletekkel és a kibányászás idejében közékeveredett újkori szeméttel, létrehozva így az említett S32 réteget. Ez a kitermelt anyag utóbb lassan elterült a domb lejtőjén, valamint visszatöltötte a gödör mélyedését is. E kis alapterületű újkori bolygatást leszámítva intakt volt a védmű felülete, így vizsgálható volt az objektum eredeti építészeti kialakítása.

Az S32 alatt egy, a tetején igen keményre összeállt réteget, az S23-nak elnevezett, szürkésbarna, szemcsés, homokkő törmelékes földtöltést azonosítottuk. Ez a 16-30 cm vastag réteg a védmű belsejében vékonyabb, a perem felé vastagabb formában jelentkezett. Az erődítés szélén meredeken lebukó hegyoldalon az erózió már erőteljesen lekoptatta. A védmű peremén két sorban oszlophelyek sorakoztak, egymástól 2,5–3 m távolságban. E rendszerben a védmű belsejéhez közelebbi oszlophelyek (S25, S47, S44, S54) jóval nagyobb méretűek voltak a velük „párban" álló, külső lyukaknál (S36, S35, S34, S39). Míg ez előbbiek átmérője 40 és 80 cm között váltakozott, mélységük pedig 45-90 cm volt, addig a külső lyukak kisebbek, 20-45 cm átmérőjűek és jóval sekélyebbek, 15-45 cm mélyek voltak az altalaj szintjéhez képest. A két sor közötti távolság 100-150 cm volt. A belső sor komolyabb méretű oszlophelyei jelezhetik számunkra, hogy a védőmű vázszerkezetében ez a rész alkotta a tartószerepet, míg a külső sor – nyilván a belsőhöz egy ismeretlen jellegű ácsolással hozzárögzítve – támasztotta meg a rendszert. Az elméleti rekonstrukció során felmerült, hogy a külső és belső sor gerendáit esetleg andráskereszttel erősítették egymáshoz, megakadályozandó, hogy a felépítmény egy paralelogrammához hasonlatosan összecsukódjon, továbbá ez kellő stabilitást is biztosított.

A feltárás során valamennyi belső oszlophely esetében megfigyelhető volt, hogy azokat elfedte az S23 réteg, így azok csak ennek eltávolítása után váltak észlelhetővé. A külső oszlophelyek meredek környezetét mindez már legfeljebb egy vékony sávban fedte, néhol viszont ez is teljesen hiányzott. Az S23-ban talált csekély mennyiségű kerámia leletanyag 15. századi eredetű volt, de a leletek között néhány szórvány őskori töredék itt is bizonyította, hogy a középkor előtt már használatban volt a magaslat.

A védműbelső irányában az S23 hirtelen, elvágólag ért véget. Itt egy 60 cm széles, 80 cm mély, U keresztmetszetű bevágás, azaz árok volt azonosítható (S26), mely az oszlophelyek nyomvonalával koncentrikusan, attól 1,5-2,5 m távolságra futott. Az S26

betöltése az árok kifejtése során kitermelt majd visszatöltött saját anyaga lehetett, benne késő középkori kerámiával. Az alján egymástól 60 cm-re, két, 20, illetve 22 cm átmérőjű oszlop sekély mélyedése látszott (S51 és S52). Noha több oszlop helyét nem lehetett az S26 törmelékes betöltésében észlelni, mégis valószínűsíthető, hogy e két oszlop kiosztásához hasonló ritmusban végig faoszlopok állhattak e mély árokban, amelyeket visszadöngöléssel rögzítettek. **(67. ábra)**

A védmű délkeleti részén nyitott 3/d. árokban végzett kutatásunk célja a fa-földszerkezetes építészeti struktúra további szakaszainak felderítése volt. A mai felszín réti humusza alatt azonban itt már közvetlenül az agyagos altalaj következett, hasonlóan a 3. árok keleti felében tapasztaltakhoz. A teljes szelvényt keresztezte egy, S57-nek elnevezett, 35-40 cm széles árok foltja. A 20-45 cm mély árokban, 60 cm-enként, 20-30 cm átmérőjű oszlophelyek követték egymást. Az egykori faoszlopokat az árok saját anyagával, az abból kitermelt homokkő-törmelékes agyaggal döngölték vissza. Ezen árok ívét és kialakításának jellegét tekintve az egyértelműen az S26 árokszakasz délkeleti folytatásának tartható. A cölöpárok bizonyosan egy, egysoros paliszádra enged következtetni, amely kiszerkesztve, 8,5 m belméretű, kerek alaprajzú védett zónát övezhetett. Az egy sorba állított faoszlopok sűrű kiosztása alapján, e paliszád minden bizonnyal egy fonott falszerkezetként értelmezhető. A 3/d. árokban ettől kifelé, délre már nem találtunk olyan nyomokat, amely kettős, földfeltöltéses palánkszerkezetre utaltak volna. Az e kutatóárokban megfigyelt jelenségek nemcsak a párban álló külső oszlophelyek és a döngölt földréteg hiánya révén különbözött a 3/b. és 3/c. szelvényben rögzítettektől. Míg ott a külső fal külső, nyugati és északi oldalán a dombot – további erődítésként – mesterségesen meredekre faragták, addig itt, a keleti oldalhoz hasonlóan mindössze enyhe lejtése volt a déli védműoldalnak.

A feltételezett fonott faszerkezetű fallal övezett udvaron belül egy nagyobb, ívelt falú gödör, vagy verem (S55) mélyedésének részletét tártuk fel. Ebben két – részben a verem oldalfalába vájt, a gödör aljához képest 70 cm mély és 30-35 cm átmérőjű – cölöplyukat (S58 és S59) azonosítottunk. A gödör betöltése erősen kőzettörmelékes, sötétbarna föld volt, amiben 15. századi cserépedény-töredékeket és újabb két darab, 1465-ben vert Mátyás ezüstdenárt is találtunk.[189] **(XXXVIII. tábla/6, 8)** E verem, a peremén álló facölöpökkel egy földbe mélyített lakókunyhó nyomaként is értelmezhető.

A vár, ostrom utáni bontásakor, a fonott fallal övezett udvar irányából rablógödröket ástak rá az egykori fal még használható faanyagára. Ilyen célú beásásként

[189] C.II.227., H710. HOM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 2015/54; 2015/56.

azonosítható az S50 elnevezésű, kőzettörmelékes, sötétbarna földes betöltésű gödör, amely vágta az S26 árkot és metszette az S55 gödrét.

Az előretolt védművet kívülről övező árok déli, nyugati és északi szakasza ma már csak teraszszerűen feltöltődött gyűrűként fedezhető fel a terepen. Ennek paramétereit vizsgáltuk az 5. árokkal, a védmű meredek északnyugati oldala alatt. **(70. ábra)** Feltárása alapján, a mai felszínhez képest 175 cm mély, V-profilú, meredek oldalfalú, S49-nek nevezett árkot a homokkőbe vésték, külső oldalán egy 170 cm szélességű gerincet kialakítva. Ezen homokkőháton nem találtunk további erődítésre utaló oszlophely nyomokat. Innen lefelé a terep már meredeken ereszkedik a völgybe. A védmű pusztulásához és az árok feltöltődéséhez kapcsolható S48 és S42 elnevezésű betöltődések, kemény szürke szemcsés, illetve homokkő törmelékes földrétegek voltak. A két réteg között nem alakult ki sötét humuszos csík, így betöltődésük viszonylag hamar történt meg. Mindkettő anyaga egyezést mutatott a védműben talált S23 földfeltöltéssel. Így igen valószínű, hogy az árkot a fonott falszerkezet és a dupla soros palánkszerkezet által közrefogott sávba egykor bedöngölt S23 földfeltöltés eróziója töltötte fel. A benne talált leletanyag késő bronzkori, kelta és római császárkori, ami a helyszín történeti előzményeire vall, míg a réteg valós idejét a mellettük előkerült néhány 15. századi darab keltezi.

E huszita korban kialakított mély árok csupán részben övezte a védművet. Keleti irányba csökkent a mélysége és ezzel párhuzamosan a védmű meredek oldala is lankássá vált a fővár felöli oldalon.

Sajónémeti várának ásatásai során napvilágot látott 1090 db állatcsont.[190] Az azokat rejtő objektumok stratigráfiai helyzete alapján, ezek a késő középkori periódus leletanyagának tarthatóak. Ezt a dátumot igazolja a csontanyagból is végzett – fentebb részletezett – radiokarbon korhatározás abszolút adata is.

[190] Az állatcsontok archeozoológiai vizsgálatát Daróczi-Szabó László végezte. A feltárt mennyiség már reprezentatív eredményt nyújthat a várbeliek táplálkozási szokásairól. Az elkészített összesített faunalista a huszita időszak húsfogyasztásának vonásait jellemzi. Németi késő középkori várépítői és várvédői által elfogyasztott hús döntő többsége, 83,3%-a, nagytestű háziállat levágásából származott, ennek is közel fele szarvasmarha, egyharmada pedig sertés volt, míg kisebb arányban juh, vagy kecske is került az asztalra. E három húsféleség mellett csupán két faj, a házi tyúk és a mezei nyúl fogyasztása nevezhető gyakorinak, de számarányuk lényegesen kisebb a szarvasmarháéhoz, vagy a sertéshez képest. Csak sporadikus csontanyag utalt arra, hogy néha halakat, vagy egyéb vadállatot is fogyasztottak. **(127. ábra)**

A Vár-hegyen gyűjtött, radiokarbon korhatározással vizsgált minták összesített adatai a következők.[191]

A mintavétel helye	A mintavétel helyének megnevezése	A minta anyaga	Laborkód	AMS C14	Kalibrált dátuma 68,2%-os valószínűséggel	Kalibrált dátuma 95,4%-os valószínűséggel
S11	Oszlophely	fa	I/724/14	5427±31BP	4333BC – 4314BC (31%) 4300BC – 4261BC (69%)	4341BC – 4239BC
S11	Oszlophely	fa	I/1095/1	2145±23BP	344BC – 323BC (20,4%) 205BC – 162BC (71,9%) 130BC – 121BC (7,6%)	351BC – 297BC (23,3%) 228BC – 222BC (0,7%) 211BC – 96BC (75,9%)
S73	Oszlophely	állatcsont	I/1095/3	407±22BP	1445AD – 1475AD	1438AD – 1502AD (93,7%) 1504AD – 1508AD (0,9%) 1601AD – 1614AD (5,4%)
S72	Omladék	égett fa	I/1095/2	849±21BP	1175AD – 1217AD	1159AD – 1249AD

5.4 A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

A roncsolásmentes vizsgálatok eredménye Sajónémetiben is előrevetítette a vár több periódusát, de ugyanakkor azt is, hogy csak vékony kulturréteg várható. Mint említettem, a geoelektromos felmérés szerint a mai felszín közvetlen közelségében már megjelenik a homokkő, mint alapkőzet. Mindezt a vármag ásatása be is bizonyította.

Noha az előzetes terepbejárás során a felszínen gyűjtött leletanyagban itt erős többségben voltak az Árpád-kori tárgyak, a feltáráson erre az időszakra keltezhető objektumot nem találtunk. A leleteken kívül hiányzott e periódus minden nyoma. Maguk a késő Árpád-kori kerámialeletek sem zárt lelethorizontként jelentkeztek, hanem minden esetben 15. századi szemétanyaggal vegyesen kerültek elő. Keveredésükre jellemző, hogy még egy olyan zárt objektumban is, mint az S73 oszlophely, a cserepek kizárólag 13.

[191] A vizsgálatokat a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2013 júliusában és 2015 áprilisában. A kalibrálás Calib 6.0 és Calib 6.1.1 szoftverrel történt.

századiak voltak, a mellettük lévő állatcsont mégis 15. század közepi radiokarbon koradattal bírt. Fentiekből arra következtethetünk, hogy a várat megszálló husziták elplanírozták a korábbi vár felhagyási rétegeit. Ennek leleteivel keveredett a saját, késő középkori szemétanyaguk, az általuk így kialakított és letaposott felszínen.

Korszak	A leletanyag jellege
13. század	Fehéres-világosbarna, homokkal és apró kaviccsal soványított, utólagosan elsimított, ezért zsírosabb tapintású, kézi korongon készített, bekarcolt csigavonallal díszített. **(XIV. tábla/1-3)**
13. század	Fehéres-világosbarna, homokkal és apró kaviccsal soványított, finomabb tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal/hullámvonallal díszített. **(XV. tábla/1-4, XVI. tábla/1-3)**
13. század	Szürkésfehér, homokkal és apró kaviccsal soványított, érdes tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal díszített. **(XVII. tábla/1)**
13. század	Világosbarna, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés/durva tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal/hullámvonallal díszített. **(XVII. tábla/2)**
13. század	Szürkésbarna, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés/durva tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal/hullámvonallal díszített. **(XVII. tábla/3-5)**
13. század	Szürkésbarna, homokkal soványított, finomabb tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal díszített. **(XVIII. tábla/1-2)**
13. század	Vörösesbarna, homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés/durva tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal/hullámvonallal díszített. **(XVIII. tábla/3-4)**
13. század	Vörösesbarna, krétaszerűen finom tapintású, kézi korongolt, bekarcolt vonallal díszített. **(XVIII. tábla/5, XIX. tábla/1)**
13. század	Vörösesbarna, homokkal és apró kaviccsal soványított, finomabb tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal/hullámvonallal díszített. **(XIX. tábla/2-4)**
13. század	Rózsaszínes-szürke, homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés/durva tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal díszített. **(XIX. tábla/5)**
13. század	Rózsaszínes-világosszürke, homokkal soványított, finom tapintású, jól iszapolt, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal díszített. **(XX. tábla/1-3)**
13. század	Narancssárgás-barna, szemcsés homokkal és apró kaviccsal soványított, szemcsés tapintású, kézi korongolt, bekarcolt csigavonallal díszített. **(XIX. tábla/6-7)**
13-14. század	Fehéres-szürke, homokkal és apró kaviccsal soványított, finom tapintású, kézi korongolt, vörös földfestékkel díszített. **(XXI. tábla/1)**
13-14. század	Fehéres-világosbarna, homokkal és apró kaviccsal soványított, finom tapintású, kézi korongolt, vörös földfestékkel díszített. **(XXI. tábla/2-3)**
13-14. század	Vörös anyagú, szemcsés homokkal soványított, szemcsés tapintású, jól iszapolt, kézi korongolt, bekarcolt vonallal díszített. **(XXI. tábla/4)**
14. század	Fehéres-világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, kézi korongolt, bekarcolt vonallal/bordával díszített. **(XXII. tábla/1, 3)**
14. század	Fehéres-világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, kézi korongolt, vörös földfestékkel és sűrű hornyolással díszített. **(XXII. tábla/4)**
14. század	Világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, kézi korongolt. **(XXII. tábla/2, 5-7)**
14. század	Világosbarna, szemcsés homokkal soványított, utólag elsimított, kézi korongolt. **(XXII. tábla/8)**
14. század	Világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, kézi korongolt, sűrű sekély hornyolt díszítésű/bordázott felületű. **(XXIII. tábla/1)**
14. század	Szürke, homokkal soványított, sima tapintású, kézi korongolt. **(XXIII. tábla/2)**
14. század	Rózsaszínes-világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, kézi korongolt. **(XXIII. tábla/3)**
15. század	Fehér színű, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongolt, mély hornyolt/bordázott díszítésű. **(XXIV. tábla/1-2)**
15. század	Fehér színű, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongolt, pengő hangú pohár. **(XXIV. tábla/3)**
15. század	Fehéres-világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongolt. **(XXIV.**

	tábla/4-5)
15. század	Fehéres-világosbarna, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongolt, pengő hangú, vörös földfestékkel díszített. **(XXV. tábla/1-3)**
15. század	Fehéres-világosbarna, homokkal soványított, vékony falú, finom tapintású, pengő hangú, gyors korongolt, jól kiégetett, sűrű sekély hornyolással díszített. **(XXIV. tábla/6)**
15. század	Szürkésfehér, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongolt, pengő hangú. **(XXVI. tábla/1,3)**
15. század	Sárgásfehér, homokkal soványított, finom tapintású, gyors korongolt tojáshéjáru. **(XXVI. tábla/2,4)**
15. század	Rózsaszínes, homokkal soványított, vékony falú, finom tapintású, gyors korongolt. **(XXVI. tábla/5)**
15. század	Vörösesbarna, homokkal soványított, finom tapintású, kézi korongolt, sűrű sekély hornyolt díszítésű. **(XXVI. tábla/7)**
15. század	Vörösesbarna, homokkal soványított, finom tapintású, gyorskorongolt. **(XXVI. tábla/6)**

(Sajónémeti – Vár-hegy középkori kerámiaanyagának típustáblája)

A közel síkra kiképzett várbelsőben két nagyobb méretű gödrökre is bukkantunk, amelyek elsődleges célja az anyagkitermelés lehetett, de egyelőre nem tudjuk, hová és milyen okból szállították át az ezekből kinyert homokköves földet. A gödröket bizonyára nem hagyták nyitva, másodhasználatuk során ezekbe húzták bele az elplanírozott Árpád-kori vár szemétanyagának egy részét.

A várbelső rendezésén túl, erődítésként paliszádot, egysoros kerítést építettek a peremen, amelynek az oszlophelyeit korábbi leleteket tartalmazó szemetes földdel tömték vissza. A paliszád belső oldalán elegyengetett, vegyes szemétanyagot tartalmazó földréteg a vár pusztulása, vagy szétbontása után a meredek lejtőn „lefolyt", elfedve az ott lévő oszlophelyek nyomait.

A 15. századi bratrik a belső mag rendezése és megerősítése mellett, további védelmi célú elemekkel egészítették ki a várat. Mivel elégtelennek tartották az Árpád-kori erősség védelmi erejét, ezért egy magas sáncot hordtak fel a vármagtól délre, illetve oldalazásra alkalmas, sáncból kiugró védműveket létesítettek. Mindezek kiépítésére bizonyára nem volt elegendő az övező árok kitisztításából nyert föld mennyisége. Csupán csak gyanítható, hogy a szükséges további anyagot a vármag hegyének oldalából nyerték, amit ennek folyamán mesterségesen meredekre faragtak. Ezt, azaz a hegy lejtőjén végzett, antropogén eredetű beavatkozást támaszthatja alá a talajradar szelvényekben észlelt ún. kibukkanó rétegfejek megjelenése.

Míg a magas sáncon nem találtunk fa kerítésre utaló beásásokat, addig a sáncból kiugró nyugati védmű tanúsága alapján itt faoszlopok sorából paliszádot, avagy azok soraiból palánkot építettek ki, ám ennek pontos építészeti struktúrája még nem teljesen világos. **(59. ábra)** Hogy a kiugró védművek közti sáncon sövényből, gallyakból raktak-e

– régészeti lenyomatot maga után nem hagyó – védvonalat, azt nem tudjuk, ugyanakkor e lehetőség nem zárható ki.

A védekezés épített elemei mellett több helyen bukkantunk harcászathoz kapcsolódó leletekre. Ezek jórészt nehéz, páncélzat áttörésére is alkalmas, számszeríjakhoz használt, köpüs és tüskés végű nyílhegyek voltak. Külön említést érdemelnek a fővár platóján, a déli sánctöltés koronáján és a nyugati, sáncból kiugró védművön talált, nagy mennyiségű, több különböző kőzettípusból származó, emberfej nagyságú görgetegkövek. Mellettük kisebb, 5-8 cm átmérőjű gömbölyű kődarabok is feküdtek, melyeket valószínűleg parittyához használtak. E halmokba rendezett kődepóniák minden bizonnyal a védekezők megmaradt munícióinak tarthatók.

A vár legrészletesebben vizsgált erődített eleme, a fővártól 100 m-re fekvő előretolt védmű, melyet ma ugyan önállóan, izolált helyzetben találuk, azonban valószínű, hogy az eredetileg összeköttetésben állt a vármaggal. A domborzati felméréseken és légifotón látott terepi nyomok is erre engednek következtetni, amit szintén igazolni látszanak a magnetométeres vizsgálaton észlelt, a hegygerincet lerekesztő anomáliák.

Erre utal e külső védmű azon sajátos jellegzetessége is, hogy mindössze félkörben, elsősorban nyugaton volt erődített. Noha eddig csak az egynegyedét tártuk fel, az előzetes lelőhelyfelderítési vizsgálatok eredményei is ezt támasztják alá. A geoelektromos mérések ugyanis a magas ellenállású tömörödött anyagot, a talajradar vizsgálatok pedig a többrétegű talajt csakis a védmű nyugati felében észlelték. Ehhez hasonlóan az ásatásokon is csak itt figyeltünk meg az altalajt fedő, keményre összeállt földréteget, az S23-at. Így feltételezhető, hogy a védmű magját alkotó, fonott falszerkezettel kerített udvart, csupán csak északról, nyugatról és délnyugatról övezte dupla oszlopsorral jelölt palánk, míg keletről, a fővár felé már nem. A védmű számára ugyanezen irányokból nyújtott további védelmet annak meredekre faragott oldala és a mély árka is. **(72. ábra)** A félköríves kettős palánksor és a fonott paliszád közötti teret keményre döngölt földdel, az említett S23-mal tömték ki. A palánk külső oszlopsorának homlokzatát minden bizonnyal bedeszkázták, vagy befonták, ezzel megakadályozandó a földtöltés „kifolyását”, de ennek régészeti bizonyítéka nem ismeretes. A vár 1460. évi ostroma után felhagyták az erősséget és ezt követően e faszerkezetet is szétszedték. A faelemek eltávolításával a palánkot kitöltő földréteg összeroskadt és szétterülve elfedte az egykori tartóoszlopok lyukait.

A fővár irányában nyitott, a támadási irányban zárt struktúra egykori feladatát annak topográfiai elhelyezkedése világíthatja meg számunkra. A hegygerinc végében

létesített objektum tűz alatt tarthatta ugyanis a fővár számára holttérben lévő völgyi területeket és megközelítési útvonalakat.

E helyszínek közül kiemelkedően fontos szerepe lehetett a község mai temetője területének. Ez csak az elmúlt századok óta funkcionál temetkezési helyül, korábban a völgy túloldalán álló középkori eredetű, ma is működő templom cintermét használták. Sajónémeti mai temetője a falu térszintjétől jól elkülönülő magaslati teraszon fekszik, a Vár-hegyről lefutó gerinc alsó harmadában, az előretolt védműtől mindössze 150 m távolságban. **(73. ábra)** 1964-ben egy leletbejelentés alapján, Dobosy László végzett itt terepbejárásokat, középkori kerámiát gyűjtve a sírokból, s ő ekkor több további érdekes adatot is feljegyzett. A helyi adatközlők Tündér-partnak nevezik a sírkertet, a szomszédos, egykor szőlőművelésű – mára azonban már elhanyagolt, kökényessel benőtt – területeket ugyanakkor Palotakertnek.[192] A temető egyes részein 1964-ben azért hiányoztak a sírok, mert egy régebbi épületalapozás kövei miatt oda nem tudtak sírgödröt ásni. Dobosy László ennek bizonyítékaként habarcsdarabokat is gyűjtött. Ezen, 50 éves adat nyomán végeztünk 2013-ban ismét terepbejárást helyi lakosokkal. A temető déli felében valóban viszonylag sok őskori, Árpád-kori és kevés késő középkori leletet lehetett gyűjteni. [193] Habarcsnyomokra ugyan nem bukkantunk, sőt a sírmentes területek nyoma sem észlelhető már, de kísérőink szerint valóban még most is szoktak találni nagyobb épületköveket sírásás közben.

A Sajónémetire vonatkozó írott forrásokban 1485-ben feltűnik „castello Nempty", amikor a Kazai Kakas és Lorántfy családok pereskedtek érte és tartozékaiért.[194] Fölöttébb gyanús, hogy e castellum megnevezés a várhegyre vonatkozna, hiszen korábban annak erődítésére következetesen a fortalicium névalakot használták az oklevelek.[195] Bár a két fogalom egymás szinonimája volt, tehát elvileg ugyanazon objektumra, objektumtípusra is utalhatnának, mégis mivel a 15. század közepi felvidéki huszita erődítéseket általánosan fortaliciumnak nevezték a korabeli okleveles források, talán elfogadhatjuk, hogy

[192] HOM Régészeti Adattár, 161. doboz, Adattári szám: 337–68. A feljegyzett néphagyomány szerint Hunyadi Mátyás kastélya állt a temető egykori helyén, ahonnan az uralkodó a vár ostromát irányította. Ez alapján Tündér-partnak, illetve Palotának nevezték e földrészletet. Dobosy László ezen kívül még abból indult ki, hogy Fényes Elek helynévtárában Óvárhegynek nevezte a várhegyet, ezért szerinte kellett lennie egy „újabb várnak", amit a Tündér-part lelőhelyével azonosított: FÉNYES 1851 (III.), 138., DOBOSY 1975, 36–37., 41-42.

[193] Sajónémeti – Temető lelőhely leletei: HOM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2015.17.788-2015.17.805.

[194] MOL DL 46027.

[195] A bratri erősségek egyedül Bonfini krónikájában szerepelnek castellumként, míg a hazai okleveles gyakorlatban mindig fortaliciumként, vagy municoként ismertek. Ezért az itáliai történetíró névhasználata kivételnek tekinthető.

Sajónémetiben is külön építményt jelöltek fortaliciumként és castellumként.[196] Emellett, a várban talált, pénzzel keltezett pusztulási rétegek és utólag beásott gödrök is ellentmondanak annak, hogy azt 1485-ben még castellumként használták volna. Ugyanakkor nyitva kell hagyni annak a lehetőségét is, hogy a pereskedés esetleg mégis egy a várhegyen lévő, de már használaton kívüli épületért folyt 1485-ben. A fortalicium kifejezést pedig azért váltotta a castellum fogalma az oklevélben, mert a huszita harcok után negyed századdal már nem katonai célú objektumként tartották számon a sajónémeti erődítést.

Ha azonban mégis azt feltételezzük, hogy két különböző objektumot takart Sajónémeti fortaliciuma és castelluma, akkor ez utóbbit a Vár-hegyen kívül kell keresni. A temető lelőhelyének falu fölé emelkedő térszintje, az előkerült középkori kerámialeletei, a habarcs és kőanyaga, valamint az újkorban és a jelen korban is használatos helyneve is azt sugallják, hogy e helyen állhatott a „castello Nempthy" néven említett nemesi udvarház. Az ugyanitt összegyűjtött 13. századi leletek pedig egy esetleges történeti előzmény nyomának is tarthatóak.

Akár mint megerősített lakóhely, akár mint a támadók által, a várhegy gerincén felhasználható ostromállás, a temető területe nem lehetett érdektelen a várvédők számára. Mivel az erősség központi magjából nem volt látható e meredek lejtőt megtörő terasz, annak kontrollálása végett szükség volt olyan előretolt védmű kiépítésére, ahonnan a várbeliek fedezni tudták annak területét. Ebből a célból alakították ki a kifelé, azaz a temető irányába zárt alakzatot mutató védőművet. A fővár irányába nyitott forma pedig azzal indokolható, hogy amennyiben az előretolt védművet az ellenség elfoglalta volna, azt ne tudja felhasználni fedezett, azaz önmagában is védhető ostromműként és onnan ne legyen képes támadni a fővárat.

1460 augusztusának végén, a husziták e jól megtervezett, stratégiailag kiválóan kiépített erőssége mégis kudarcot vallott a király hadseregével szemben. Bár az ostrom menetével kapcsolatosan semmilyen adat nem ismert, de beszédes lehet az a tény, hogy az eddig feltárt területeken nem volt jellemző az égett-paticsos omladék. Annak ellenére, hogy a védvonalakat fastruktúrák alkották, hiányzott a rétegekből a szenült fa, a hamu, vagy a korom. Mindez egy harcban bevett fa-földvár esetében furcsának tűnhet, így felveti

[196] KOPPÁNY 1999, 16, 186., HORVÁTH 2009, 65. Az idézett szerzők szerint, egyéb jelentése mellett a fortalicium „terminus csak és kizárólag katonai események kapcsán említett, sokszor csak hevenyészve felépített és kétséget kizáróan katonai céllal emelt objektumokat takart."

annak lehetőségét, hogy az ostrom kevésbé volt heves kimenetelű és a védők hamar megadták magukat.

Az elfoglalását követően gazdátlanná vált erődítést néhány év múlva szisztematikusan szétbontották és faanyagát elhordták. Mindez valószínűleg rövid idő alatt, az 1465-ös esztendőt követően valósult meg. Minden bizonnyal ekkor veszítették el az ásatáson megtalált pénzüket a sáncon, a nyugati háromszög alakú földművön és az előretolt védőműben dolgozó bontómunkások. A vár fastruktúráinak szétszedésekor, az oszlopok kihúzása során szakadt tölcséressé az egyes oszlophelyek szája, majd a palánkok favázának hiányában a köztük lévő földtömés összeroskadt, elfedte azok mélyedéseit és lecsúszott a hegy lejtőjén.

E fejezet végén, érdemesnek tartom az általam kutatott négy huszita erősség rövid összevetését. Ennek szükségességét abban látom, hogy az egyes várak nem teljesen egységes típust alkotnak. Valamennyi esetében bizonyos, hogy Árpád-kori előzményű helyszíneket szálltak meg a bratrik, de azok 15. századi hasznosítása eltérő képet mutat.

A feltárások során egyértelművé vált, hogy a husziták Vadna és Galgóc 13. századi eredetű várhelyeit újrahasznosították, azok meglévő sánca és árka mögött rendezték a belső vármagot, majd paliszáddal, illetve palánkkal kerítették azt. Galgóc esetében további erődítési tevékenységgel – a korlátozott felületű szondázó ásatások eddigi tapasztalatai alapján – nem számolok. Vadnán hasonló módon csupán a belső mag rendezésére került sor, itt mégis, Galgóchoz képest, már különbséget vélek felfedezni. Hipotetikusan ugyanis a vadnai huszita vár védelmi rendszerébe sorolom a befejezetlennek tűnő sajóivánkai erődítést is. Ivánkát, mint Vadna tervezett, de végül el nem készült előretolt védművét értelmezem. Így e két várhely már egy összetettebb struktúrát alkothatott. Megjegyzendő, hogy Ivánka hasonló – feltehetően őrhely – szerepet tölthetett be az Árpád-korban is, amit az itt talált csekély mennyiségű 13. századi lelet támaszthat alá.

Vadna és Ivánka erősségeinek együttese már rávilágít a huszita várak egy másik típusára, ahol a korábbi, Árpád-kori vár helyszínének és védvonalainak újrahasznosításán túl jelentősebb erődítési munkákat is végeztek. Sajónémeti e huszita erősségtípus egyik példája. Az itt feltárt várban komolyabb földmunkák révén új védelmi létesítményeket, oldalazóműveket és előretolt védművet is emeltek. Így Sajónémeti és a – későbbiekben bemutatandó – hozzá hasonló kiépítettségű huszita várak, egy eddig kevésbé kutatott 15. századi fa-földszerkezetű erődítéstípus egyedi emlékeinek tarthatók.

A továbbiakban a Sajó-völgyi várak Árpád-kori előzményeit kívánom elemezni, majd az követően a huszita várépítészet – Sajónémetiben is megtalálható – egyedi jellegzetességeit szeretném bemutatni.

6. A SAJÓ-VÖLGYI HUSZITA VÁRAK ÁRPÁD-KORI ELŐZMÉNYEI

A „cseh huszita mozgalom” magyarországi történetét részletesen feldolgozó Tóth-Szabó Pál fentebb már idézett véleménye szerint a 15. századi bratrik minden stratégiailag fontos magaslaton erődítéseket létesítettek. Nézetét igazolja a felvidéki lakosság népi emlékezete is – mint láttuk – az ilyen pontokon található erősségek többségét a huszitákhoz kötik. Ugyanakkor sem a jeles történész, sem a népmondák nem foglalkoznak azzal, vajon volt-e elegendő idejük a huszitáknak oly sok helyen „váracskát” emelni s, hogy ezek minden előzmény nélkül épültek-e, avagy volt-e ott korábbi erődítés, amit csak felhasználtak és netán a kor hadászati követelményeihez igazítottak. E kérdésről először Dobosy László fogalmazta meg már idézett véleményét, Ózd környékéről összeállított vártopográfiájában, aki szerint korábbi vár maradványaira épülhetett a husziták erőssége.[197] A mondabeli huszita eredeztetés árnyaltabb történeti valóságot rejt. Az újabb kutatásoknak köszönhetően Észak-Magyarország és Szlovákia területén mind több, a közvélekedés által huszitának, Mátyás-korinak, vagy éppen csehnek tartott várról bizonyosodik be, hogy korábbi, 13. századi előzményekkel bírnak. Valóban, ha csak tipológiai alapon vizsgálnánk meg az érintett objektumokat, a középkorkutató számára már ekkor is feltűnhetne a hasonlóság a huszita zsoldosok és a késő Árpád-kor várai között. Az általam roncslásmentes és destruktív módszerekkel végzett, az előzőekben áttekintett régészeti kutatások is kellő bizonyítékot nyújtottak arra, hogy a husziták a késő középkorban korábbi várakat hasznosítottak újra. Így dolgozatom témája szempontjából nem hagyható figyelmen kívül a Sajó-völgy huszita hagyományokkal bíró várai előtörténetének ismertetése.

Az előző fejezetekben tárgyaltakkal együtt, az általam vizsgált területen hét olyan, a huszitákkal kapcsolatba hozott erősség ismeretes, melyek esetében tudomásunk van Árpád-kori előzményekről, ám ezek az írott forrásokban alig jelennek meg: 1. Vadna – Vár-tető, 2. Sajóvelezd – Vár, 3. Sajómercse – Kolozska-tető, 4. Sajónémeti – Vár-hegy, 5. Sajógalgóc – Vár-tető, 6. Kelemér – Mohosvár, 7. Kazincbarcika – Vár-domb.[198]

---

[197] DOBOSY 1975, 61.

[198] Az objektumokra összefoglalóan: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007., illetve DOBOSY 1975. Kazincbarcika vára kapcsán nincs olyan történeti forrás, vagy néphagyomány, mely a huszitákhoz kötné az erősséget, de az itt feltárt, kizárólag a 13-14. századra keltezhető leletek között előkerült néhány olyan késő középkori tárgy is, melyek egy rövid, az előző korszaktól független 15. századi periódusra vallanak.
Ugyanezen térségbe található további két, várnak nevezett objektum is, Putnok – Kakasvár és az előzőekben már részletesen bemutatott Sajóivánka – Vár. Ezeket azonban nem tárgyalom jelen fejezetben, melynek oka, hogy a Kakasvár esetében semmiféle írott, vagy régészeti adat nem bizonyította eleddig annak Árpád-kori

Mindenekelőtt e késő középkori, huszita múlttal bíró várak történeti előzményeként hangsúlyozandó, hogy valamennyi objektumból ismert Árpád-kori eredetre utaló leletanyag, így azok alapítása biztosan nem keltezhető a 13-14. század fordulójánál későbbre.

Feltűnő, hogy ezek egymáshoz rendkívül közel, alig 5-6 km-re helyezkednek el, s bár ez a koncentrálódás korántsem egyedülálló jelenség – ugyanez figyelhető meg másutt is, hasonló hegy-, illetve dombvidéki környezetben, így a Bükk-hegység peremén, a Mátrában és a Cserhát vidékén is – érdemes figyelmet fordítanunk ezen erősségek létrejöttének történeti körülményeire.[199]

Bő három évtizede került a történeti kutatás érdeklődésének előterébe a késő Árpád-korra keltezhető, zömmel magánföldesúri erősségek kérdésköre. Az ekkor épült várak számát tekintve méltán nevezték alapításuk korát a hazai várépítészet fénykorának.[200] Az elmúlt harminc évben számos új adattal bővült tudásunk, amit a régészek mellett történészeink átfogó vizsgálatai is döntő módon befolyásoltak. A tanulmányokban, vártopográfiákban olvasható összefoglalások eddig azonban nem foglalkoztak behatóan az egyes vidékeken tapasztalható szerfelett magas objektumszámmal, azaz a várak területi intenzitásával és funkciójuk ebből fakadó kérdésével. Másrészről a terminológia is mind a mai napig vitatott maradt. Ugyanakkor a nemzetközi kutatás már külön konferenciát szánt „a vár és funkció", valamint „a vár és építési helye" problematikájának,[201] de ezek keretén belül a korszak vonatkozásában magyarországi elemzés nem született, illetve a külföldi párhuzamokat mindeddig nem hasznosította eléggé a hazai kutatás. Az alábbiakban eme nyitott kérdések megválaszolására teszek kísérletet a Sajó-völgy huszitának tartott, de valójában 13. századi alapítású várainak példáján keresztül, hangsúlyozva, hogy e néhány példa alapján levont következtetések még korántsem általánosíthatóak, velük egy lehetséges megoldási javaslatot kívánok tenni.[202]

---

eredetét, Sajóivánkán pedig bár napvilágot láttak 13. századi leletek, az – a korábban ismertetettek alapján – nem tartható önálló Árpád-kori várnak.

[199] E térség legfontosabb topográfiai összefoglalói: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007., BARÁZ – DÉNES – FELD – NOVÁKI – SÁRKÖZY 2009, BARÁZ – NOVÁKI 2000., NOVÁKI – SÁNDORFI 1991. NOVÁKI – SÁNDORFI 1992b.

[200] FELD 1990, 11.

[201] CASTRUM BENE 8 – Burg und Funktion 2006.; CASTRUM BENE 9 – Burg und ihr Burgplatz 2006.

[202] A fejezetben ismertetendő téma korábban már megjelent publikációjához lásd: SZÖRÉNYI 2011a.

6.1 KÉSŐ ÁRPÁD-KORI BIRTOKVISZONYOK A SAJÓ VÖLGYÉBEN

A 13. századi (magán)várak vonatkozásában ma már Engel Pál tézisére támaszkodva megállapítható, hogy ezen építmények nem voltak jogi központjai egy-egy birtoknak, hanem megfordítva, a vár volt ez utóbbi tartozéka, akár egy-egy erdő, víz, vagy földrészlet.[203] Közvetlen írott adatok hiányában ezért – mint ahogy erre már az említett jeles történész felhívta a figyelmet – indirekt módon a késő Árpád-kori birtokviszonyok szolgálhatnak kiindulópontként mind az egyes várak létesítése, mind pedig magas területi számarányuk vizsgálata során. [204] Kiindulásképpen a kérdéses terület középkori településtopográfiai, illetve birtoktérképét kell megrajzolni Györffy György történeti földrajza, valamint Ila Bálint gömöri monográfiája alapján,[205] kiegészítve azokat további levéltári adatokkal.[206]

A Sajó völgyének átlagostól sűrűbb betelepülése sok kisebb-nagyobb birtoktest születését idézte elő. E viszonylag kis területen – a következőkben ismertetendő – kilenc különböző tulajdonoshoz, nemzetséghez és családhoz köthető az a birtokstruktúra, melyre a 13. század második felében és a század fordulóján a néhány településből álló birtokegyüttes volt jellemző. **(74. ábra)**

6.1.1 MISKOLC NEMZETSÉG ÉS BIRTOKAIK[207]

A Miskolc nemzetséget a vadnai vár kapcsán mutatom be. Az erősség 13-14. századi használatára vonatkozóan semmiféle írott emlék nem ismert, így ahhoz csak a birtoktörténetre vonatkozó dokumentumok nyújthatnak közvetett információkat.

A nemzetség őse, Domokos bán a 12. század végén jelent meg a forrásokban, ő később fiával, Borssal együtt, a Sopron vármegyei Borsmonostor alapítója volt. A kutatási területünktől viszonylag távoli vidékről származó család utóbb említett tagja révén jutott nagyobb földterületekhez Borsod vármegyében. Bors 1237-es végakaratában Sajó-völgyi falvakról is, így Vadnáról, Ivánkáról, Harnócról, illetve a közeli Barcáról és Karácsonyfalváról rendelkezett. A fenti településeket Bors, az említett, általa létesített monostorra hagyta volna, de valószínűsíthető, hogy hamis oklevélről van szó, ugyanis ezek

[203] ENGEL 1987, 12.
[204] Nógrád megye kapcsán Simon Zoltán végzett hasonló birtokviszony elemzést a várak száma és az egyes nemzetségi ágak összefüggésében: SIMON 1988, 112-118.
[205] GYÖRFFY 1987 (I.) és GYÖRFFY 1987 (II.), valamint ILA 1944, ILA 1976.
[206] Itt köszönném meg Bodnár Tamás levéltárosnak (BAZmLt.), hogy adatait rendelkezésemre bocsátotta.
[207] A Miskolc nemzetség genealógiájára és birtoklástörténetére lásd: KARÁCSONY 1900, 820-826., vö. DRASKÓCZY 1996, 86-98.

a birtokok később sem szerepeltek az apátság falvai között.[208] A hamisítást igazolja, hogy Vadnát (mint az említett települések közti legjelentősebbet) ezután is a Miskolc nem tagjai bírták. Így 1263 körül e nemzetség tagja, Tamás fia Szőke Miklós örökölte a falut, aki közelebbről nem ismert időpontban, de biztosan 1268 előtt, hűtlenség vádjába esett. Sikkasztást követett el, az V. István ifjabb király által rábízott 300 márkát nem juttatta el unokatestvérének, Panyit ispánnak, aki a trónörökös megbízásából ezen összeggel fedezte volna költségeit követjárása során a tatároknál. Szőke Miklós ezt követően azon nyomban, még az 1268-as esztendő folyamán IV. Béla király területére, családja Valkó megyei birtokára távozott és soha nem tért vissza. Ezért az ifjabb király büntetésül elkobozta birtokait és azokat – köztük Sajó-völgyieket – az említett Panyitnak adományozta.[209]

Panyit és három fia, László, Miklós és II. Pál nagyobb, ámbár szigetszerű birtokokegyüttest épített ki a Bükk-hegység körül az 1260-1290-es évek folyamán. Ehhez tartozott Szilvásvárad és környéke, Tard és környéke, Vadna és környéke, valamint természetesen birtokosak voltak Miskolc területén is. Saját birtokaik mozaikszerűsége mellett gondot okozott számukra az is, hogy szomszédságukban az ellenséges Ákos nemzetség összefüggő birtoktestet alakított ki. E két nemzetség viszályának csúcsa 1265-ben volt, amikor a Tiszántúlon lezajlott csatában Panyit, V. István párthíveként foglyul ejtette IV. Béla hívét és hadvezérét, az Ákos nem fejét, Ernye bánt. Minden bizonnyal e feszült viszony ösztönözte várépítésekre a két felet, egymással szomszédos birtokaik biztosítására. Panyit és fiai valamennyi birtokukon erősséget emeltek: Éleskő várát a szilvásváradi birtokon,[210] Tard és Tárnokbála határában Cserép várát[211] és valószínűleg ebbe a sorba helyezhetjük Vadna 13. századi erősségét is, noha felmerülhet annak gondolata, hogy ez utóbbit esetleg még nem is Panyit, hanem az unokatestvér Szőke Miklós építette fel.[212] A vadnai vár sáncának építését, így feltehetően a vár alapítását is – mint láttuk – az ásatások során gyűjtött faszénminták radiokarbon koradatai a 13. század közepére valószínűsítik.[213] Mindenesetre a C-14 kalibrált dátuma és a két nemzetség jól

[208] SZENTPÉTERY 1916, 65. és 120.
[209] GYÖRFFY 1987 (I.), 813. A Vadna birtokosaként itt említett Ponicz ispán névalak feltehetőleg Panyit ispánnal azonosítható.
[210] DRASKÓCZY 1996, 95.
[211] Cserépvár korai építésére lásd: SZÖRÉNYI 2008, 146.
[212] A három Panyit fiú három vára kísérteties hasonlóságot mutat a nógrádi Kacsics nemzetség Illés ágának várépítkezéseivel, ahol Illés fia Péter egy-egy leszármazottja emelhette Baglyaskő, Sztrahora, Hollókő, Somoskő és esetleg Szőlős várát: PÁLMÁNY 1990, 22-36.
[213] Részletezését lásd a 2.3 fejezetben.

keltezhető konfliktusa alapján nagy valószínűséggel az 1240 és 1270 közé tehetjük Vadna várának építését.

A család birtoklástörténete kapcsán felmerülhet még, ezért megemlítendő, a mai Felsőzsolca közigazgatási határában álló Vár-domb erődítése és annak hovatartozása. Ez azonban vitatott, ugyanis az a Miskolc és Ákos nem birtokainak határán létesült. 1281-ben épp Panyit fiai, Miklós és László határolták el területeiket az Ákosok zsolcai és arnóti birtokától, mely határt a Sajó medre képezte.[214] Kérdéses, hogy e meder alatt a főfolyást, avagy annak lefűződését, a Kis-Sajót értették. Mivel a zsolcai várhely e két meder között fekszik, nem egyértelmű annak hovatartozása, de bizonyos, hogy a nevezett két nemzetség egyike emelhette azt a birtoka peremén.[215]

Panyit fiainak nem voltak fiúörökösei, így a birtokaik a rokonság kezére kerültek a századforduló idején, akik a tartományurak és a király háborúi idején Aba Amadé familiárisai lettek, miközben Panyit leánya a Károly Róbertet támogató Balog nembéli Szécsi családba házasodott. Az Anjou uralkodó konszolidációját követően, a Miskolc nemzetség egykori birtokait a királyhű Szécsi család kapta, így végül leányágon Panyit unokái örökölhették azt.[216]

6.1.2 ÁKOS NEM ÉS BIRTOKAIK[217]

Borsod vármegye legjelentősebb késő Árpád-kori, kora Anjou-kori nemzetségét, az előzőekben tárgyalt Miskolcok szomszédját a kazincbarcikai Vár-domb erőssége kapcsán mutatom be. Viszonylag egységesnek mondható birtoktestüket a Bükk-hegység keleti felében építette ki Ernye bán. Az Ákosok a Panyitokkal azonos időben jelentek meg a területen, 1254-ben már váruk is állt a dédesi hegyen.[218] Borsod megye területén összesen 39 helységben voltak birtokosok, ezek egy része a Sajó-völgyébe esett. Kazinc falut, hol

[214] GYÖRFFY 1987 (I.), 789., WOLF 2004, 683.
[215] A Panyitok kapcsán természetszerűen merülhetne fel Miskolc városa is, ahol a nemzetség minden ága birtokos volt, sőt feltételezhető, hogy az általuk alapított tapolcai bencés apátság környékén létezett egy vár is. Ennek helye azonban egyelőre teljesen kérdéses a kutatás számára, ezért ennek további elemzésébe itt nem bocsátkoznék.
[216] DRASKÓCZY 1996, 96-98.
[217] Az Ákos nemzetség birtoklástörténetére lásd: DRASKÓCZY 1996, 93-105.
[218] GYÖRFFY 1987 (I.), 769-770., MOL DL 56940. Kérdéses, hogy ez a korai vár a Kisvár-hegy sziklaszirtjén, avagy a késő középkori várnak is helyt adó Nagyvár-hegy területén állott. 2009-ben Gál Viktorral kisebb feltárást végeztünk a Nagyvár-hegyen, ahol késő Árpád-kori leletek keltezték 13. századra a vár kezdeteit. Ugyanakkor 2013-as Kisvár-hegyi terepbejárásom alkalmával szintén 13. századi anyagot gyűjtöttem, így a két „kő” egyidejű beépítése és használata sem kizárt.

Kozák Károly által részlegesen feltárt vár is állott,[219] szintén Ernye birtokolta, de 1265 körül további két közeli településsel egyetemben átadta azokat egyik szerviensének, Drugh fia Sándornak.[220] Így e szerviens is lehetett a vár alapítója, de a pontosabb korhatározás lehetőségének hiányában az sem kizárt, hogy ez a bizalmi ember egy már meglévő várral együtt kapta meg a birtokot Ernyétől további használatra.

6.1.3 RÁTÓT NEMZETSÉG ÉS BIRTOKAIK[221]

A Sajó bal partján elhelyezkedő várak közül Sajógalgóc lehetett a Rátótok kezében. Domokos, IV. Béla tárnokmestere 1238-1240 körül szerzett összefüggő birtokokat a Sajó északi partján, Gömör és Borsod vármegyék határterületén. A család ezt követően ugyan több ágra bomlott, de a testvérek és utódaik (Domokos fia István a Pásztói ág, Lestyák a Feledi ág és Olivér a Putnoki ág alapítói) az Árpád-kor folyamán és a 14. század elején még együttesen bírták Putnok és Kaza vidékét. 1283-ban közösen osztoztak e két vásártartó és vámszedő joggal rendelkező településükön.[222] Csak a 14. század folyamán kezdődött hosszú ellenségeskedés az unokatestvérek – a Pásztói ágból származó Kazai Kakas család és a Putnoki család ekkor élő tagjai – között. Magukat a családokat is csak 1322-től különböztették meg előnevekkel.[223] Ez a vita a század végére azt eredményezte, hogy a Kakasok önálló birtokot hasítottak ki a Putnok alatti részekből. Mindazonáltal a vizsgált időszakban, a 13. század második felében még egységesként tekinthetünk a Rátótok területére. Bár erről írott forrás nem szól, bizonyára ennek közepén emelték az általunk itt feltárt Árpád-kori leletek tanúsága szerint Sajógalgóc erősségét.

6.1.4 TOVÁBBI BIRTOKOSOK

A Rátótok putnoki központjával átellenben, a Sajó jobb partja a Hont-Pázmány nembéli Velezdi Kövér család tulajdona volt. Tagjai Alsóvelezden és a Váraljavelezdnek is nevezett Felsővelezden építették fel birtokközpontjukat. Ezt ugyan 1294-ben a Rátótok szerették volna megvásárolni, de mivel az később is a Velezdi Kövéreké, ezért valószínűsíthető, hogy az üzlet nem ment végbe, vagy esetleg visszaváltásra került sor. A

[219] Kozák Károly 1955-ös ásatási dokumentációja: MNM-Régészeti Adattár, 350.K.IV., továbbá Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2009.1.1.1-2009.1.10.71.
[220] GYÖRFFY 1987 (I.), 780.
[221] A Rátót nem genealógiájára lásd: KARÁCSONY 1900, 920-921., a birtoklástörténetükre: BODNÁR 2001, 109-117.
[222] BODNÁR 2001, 110. Putnok 1282-től vámszedőhely és vásártartó város.
[223] BAZmLt, XV-61. Ekkortól nevezik a Putnoki ágat Putnoki családnak, a kazaiakat pedig Kakas Miklós özvegye révén 1323-ban kezdik külön emlegetni.

település fölé magasodó Velezd várának 13-14. századi létezését – a Sajó-völgyben egyedi módon – írott forrásokból is ismerjük. Igaz, hogy helynév említése nélkül, de Fügedi Erik szerint minden bizonnyal a velezdi várral kapcsolatban született egy 1284. évi, továbbá egy 1290-1301 közé keltezhető oklevél.[224] Az előbbiben a Hont-Pázmány nembéli (Kövér) Miklós királyi engedélyt kapott várépítésre, míg az utóbbiban annak, mint engedély nélkül épült erősségnek a lerombolására kötelezték. Meglepő módon Miklós ez utóbbi kötelezés ellen nem a királyi építési engedély felmutatásával tiltakozott, hanem azzal, hogy a vár számos keresztény életét megmentette a (második) tatárdúlás idejében. Az erősség meg is menekült a lerombolástól, sőt huzamosabb ideig még használatban volt, hiszen egy 1362-es birtokosztás még castrumként említette Váraljavelezd határában. Azonban 1379-ben már csak loco castriként, elhagyott várhelyként tartották számon.[225] A velezdi várra vonatkozóan nem ismerünk olyan hiteles forrást, ami egyértelműen bizonyítaná annak 15. századi huszita elfoglalását. Dobosy László, Borovszky Samura hivatkozva tartja a brartik által megszállt Sajó-völgyi várak egyikének.[226]

A Sajó bal oldalába torkolló Keleméri-patak völgyének felső szakaszát a Gut-Keled nemzetség birtokolta 1232-től egészen a 15. század közepéig.[227] A sűrűn betelepült mellékvölgyben Kelemér, Kisfalud és Lőrincfalva hármashatárán állt, a közel teljes feltárásának eredményei alapján Árpád-kori alapítású Mohosvár, melyről nem ismert ugyan egykorú írott dokumentum, de felhagyását követően négy alkalommal is (1343/44-ben, 1397-ben, 1400-ban és 1430-ban) említették deserto castroként, illetve loco castriként.[228] A vár huszita megszállására csak többszörösen közvetett adatok utalnak. A szuhafői református egyház újkori eredetű jegyzőkönyvében egy 1449-1450-re keltezett pereskedés dokumentumának átírta szerepel. Ebben megemlítették, hogy a Kazai Kakas és a Putnoki családok között folyt hatalmaskodás során a Kakas család tagjai a csehekkel együttműködve, a keleméri erdőben felépített Mohosvárból háborgatták a vidéket.[229]

A Hangony-patak torkolatában fekvő Németi és a szomszédos Centerfalva tulajdonosai a Bükk nyugati oldalán kitüntetett szerepet jászott Bél nemzetség szerényebb

[224] MOL DL 74777, 75163., FÜGEDI 1977, 18, 51.
[225] MOL DL 5115., CSÁNKI 1890, 182. A vár tüzetesebb régészeti kutatása eleddig még nem történt meg.
[226] DOBOSY 1975, 42. Itt további hivatkozással.
[227] PUSZTAI 2007, 39-64., KARÁCSONY 1900, 496, 505.
[228] Az 1343/44-es említéshez: MOL DF 265358., ILA 1940, 24. 112. jegyzet, az 1397. évi említéshez: ZsO. I. 550, 4986., az 1400. évi említéshez: CD, X/2. 784, 786., az 1430. évi említéshez: CD, X/7. 313., ILA 1944, 486. Összefoglalóan: PUSZTAI 2007, 44.
[229] E szuhafői jegyzőkönyvre hivatkozik Dobosy László és Pusztai Tamás egyaránt, ám annak részletes további ismertetése nélkül: DOBOSY 1975, 25., PUSZTAI 2007, 44.

vagyonú tagjai voltak. Németiben ugyan a Miskolc nem is birtokolt részeket, de azokat 1246-ban megvásárolta tőlük Bél nembéli Károly fia János. Az ő és testvére, Miklós birtokai ezzel határosak lettek egymással, így azok minden bizonnyal magukba foglalták a mai Vár-hegyet is, ezért – amint azt az előzőekben láttuk – az Árpád-kori eredetű erősség építtetői nagy valószínűséggel János és Miklós családjában keresendők.[230] E viszonylag kicsiny birtok, a 16. század közepéig a Bél nemzetség leszármazottaié volt, akiket a későbbi források már németi Bekény családnak neveztek.[231]

Németi falu két egyházi birtokrész közé ékelődött. Nyugatról Sajópüspöki határolta, amelyet 1297-ben úgy említettek, hogy az emberemlékezet óta az esztergomi érsek földje volt. 1336-ig ez az állapot nem is változott, ekkor a falut megvásárolta a Rátót nembéli Putnoki család.[232] Németi déli, délkeleti szomszédságát ugyancsak egyházi birtokok alkották, Királd és Mercse 1234 óta a bélháromkúti ciszterci apátság falvai voltak. A Rátótok terjeszkedését jelzi, hogy Királdot 1293-ban megvásárolták, de Mercsét még 1330-ban is az apátság földjének mondták.[233] A bélháromkúti apát birtokán fekvő mercsei várra vonatkozóan okleveles adatról nincs tudomásunk. A huszita hasznosítását is csupán néphagyományként rögzítette Ferenczi Imre, akitől átvette Dobosy László, ám ennek bármiféle további bizonyítéka ma még nem ismeretes.[234]

6.2 A VÁRAK FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE, JELLEGE ÉS LÁTHATÓSÁGI ELEMZÉSE

A hét erősség hét különböző tulajdonos birtokán épült fel, egymástól néhány kilométeres távolságban. Ez olyan sűrűség, hogy egy-egy faluból akár két várra is fel lehetett tekinteni, vagy éppen fordítva, egy adott várból látható volt a szomszéd birtok és egy másik vár is. Mivel egy erődítésnél fontos lehetett a környező területekkel való vizuális kapcsolattartás és felderítés, így nem mindegy, mit lehetett onnan megfigyelni. Ezért az, hogy mit „látott” az adott vár, illetve honnan látták azt, akár az erődítmény funkciójára is rávilágíthat, véleményem szerint. Így feltétlenül érdemes végigelemezni minden eddig tárgyalt Sajó-völgyi objektum földrajzi, domborzati jellegéből fakadó egyedi láthatóságát.

[230] HOkl. 14.
[231] KARÁCSONYI 1900, 251-256., CSÁNKI 1890, 183.
[232] GYÖRFFY 1987 (II.), 536-537.
[233] GYÖRFFY 1987 (I.), 782, 787.
[234] FERENCZI 1963, 113., DOBOSY 1975, 61.

A térképre pillantva látható, hogy az erősségek jelentős része a hegység/dombság peremén magasodik, közvetlenül a Sajó folyó fölött. Zömük ma is remek kilátóhely, így nem nehéz elképzelni, hogy mit is láthattak onnan az egykori várbeliek. Bizonyos helyzetekben azonban – például sűrű növényzeti fedettség esetén – sokszor még a helyszínen sem lehet megállapítani, hogy mi volt látható az egykori, leirtott növényzetű várhegyről, illetve, hogy honnan látták azt. A ma természetes tájelemként megbúvó vármaradványok a középkorban épített objektumként, tágabb előterükkel egyetemben, egy mesterséges, antropogén egységet alkottak. A vizuális hatásuk gyökeresen különbözött mai formájuktól, már pusztán a csupasz, leirtott magaslat is kitűnt a környezetéből, amit az épített elemek tovább fokoztak. A mai formájukhoz képest ezért sokkal inkább uralkodó földrajzi fókuszpontot alkottak, amelynek egykori pszichológiai hatása ugyan történeti módszerekkel nem mérhető, de léte megkérdőjelezhetetlen. Ez ma topográfiai szempontból vizsgálható, ehhez kínálnak lehetőséget a különböző láthatósági modellezések. Maga az analízis ugyanakkor csupán egy kísérlet, mivel mára semmiféle épített elem nem látszik a tárgyalandó várakból, csak analógiák útján sejthető az eredeti építészeti struktúrájuk, így alapvetően egykori építményeik magassága. Ezért egy prediktív módszerrel, egy hipotézishalmazból, logikai úton indulhatunk ki annak megállapítására, hogy mi volt látható a várból, illetve honnan volt az észlelhető a régi korokban. Az elemzéshez felhasználható többek között az adott terület 1:50.000-es méretarányú térképe alapján egy 10x10 m-es rácsháló pontjainak magasságadataiból generált digitális domborzatmodell, az ún. DDM10 rendszere. E látványos modell hátránya azonban, hogy az adatokat viszonylag kis méretarányú térképről nyeri, így a pontossága – gondoljunk csak egy kis alapterületű, néhány száz négyzetméteres várhegy kúpjára – tág hibahatárok között mozoghat. Ugyanakkor viszont egy-egy objektum nagyobb környezete is modellezhető vele.[235]

Digitális domborzatmodell hiányában hasonló pontossággal, analóg módon is meghatározható két pont egymáshoz viszonyított láthatósága, például két vár, vagy egy vár és egy faluhely vizuális kapcsolata. Ezen elemzés topográfiai elővizsgálatokon nyugvó geometriai számításokat és nagy méretarányú, 1:10.000-es topográfiai térkép használatát igényli. Tételezzük fel, hogy két vár láthatóságára vagyunk kíváncsiak, de a köztük fekvő további hegyek domborzati jellege, mérete nem teszi egyértelművé lehetséges vizuális kapcsolatuk megállapítását. Azaz csak a térkép olvasásával egyértelműen nem dönthető el,

[235] A DDM10-es módszer ötletét Kelemér – Mohosvár láthatósági modellezése kapcsán Pusztai Tamás vetette fel: PUSZTAI 2007, 59-64.

hogy ezek az erősségek „látták-e egymást”, avagy sem. Ilyenkor adott lehet az a lehetőség, hogy a rendelkezésünkre álló térképi adatok alapján kiszámítjuk, hogy látható, vagy éppen kitakart a másik erődítésünk. Ez esetben képzeljük el, hogy virtuálisan az **„A”** várban állunk és a **„B”** várat akarjuk látni. **(75-76. ábrák)** Az analízis alapja a Pitagorasz-tétel. Az 1:10.000-es térképről leolvasható a két vár tengerszint feletti magassága, így meghatározható ezek különbsége (***a*** befogó). A köztük lévő légvonalbeli távolság (***b*** befogó) szintén pontosan lemérhető. Pitagorasz-tételével kiszámítható a ***c*** átfogó, ami jelen esetben nem más, mint a tekintetünk hossza egyik várból a másikba.

$$a^2 + b^2 = c^2$$

Ez után arra vagyunk kíváncsiak, hány fokos szögben tekinthetünk fel **„A”** várból **„B”** várba, azaz mekkora az **α** szögünk. Ehhez az a szintén közismert tétel használható, hogy egy háromszög szögei meghatározhatóak, ha ismert annak három oldala. Az *arkuszszinusz* inverz trigonometrikus függvénnyel kiszámítható az ***α*** szög.[236]

$$\arcsin \alpha = a / c$$

Az így kapott fok tehát az, amellyel felnézünk egy magasabban lévő pontra. A továbbiakban azt kell megvizsgálni a topográfiai térképen, hogy nézőpontunk (**„A”** vár) és a vizsgálandó erősség (**„B”** vár) között van(nak)-e olyan potenciális magaslat(ok), vagy hegy(ek), amely(ek) esetleg kitakarja(k) a láthatóságot. Amennyiben van, azt nevezzük **„C”** magaslatnak, melyre vonatkozóan szintén ki kell számítanunk a fenti egyenletekkel a tekintetünk szögét. Az így kapott szöget nevezzük **β** szögnek.

Ha α > β, akkor „A” várból látható „B” vár.

Ha α < β, akkor „A” várból nem látható „B” vár.

Másik számítási módot is alkalmazhatunk, ebben az esetben az **„A”** vár (ahol virtuálisan állunk, tehát a nézőpontunk) tengerszint feletti magasságát nevezzük **A**-nak, **„B”** vár (amely láthatóságára kíváncsiak vagyunk) tengerszint feletti magasságát nevezzük **B**-nek, **„A”** és **„B”** vár közötti távolság a ***b*** befogó. Az **„A”** és **„B”** várak közötti potenciálisan takaró hegyet nevezzük **„C”**-nek. **C** tengerszint feletti magassága leolvasható a térképről, ezt most nevezzük **Z**-nek. **„C”** hegy és **„A”** vár közötti távolságot nevezzük **Y**-nak. **(77. ábra)**

[236] Az arkuszinusszal kiszámítandó α szöget a számítógép számológépének tudományos nézetében az Inverz funkció bepipálását követően a szinusz billentyű lenyomásával kaphatjuk meg.

Ezekből az adatokból meghatározható az a tengerszint feletti magassági érték, nevezzük **M**-nek, amely a **„C”** pontban megegyezik azzal a virtuális magassággal, ahol az **„A”** és **„B”** várak közti átfogó vonala, azaz a tekintetünk vonala átfut. Ezek alapján:

$$A + (B - A) / b * Y = M$$

Tehát:

Ha M > Z, akkor „A” várból látható „B” vár.

Ha M < Z, akkor „A” várból nem látható „B” vár.

Ezen módszerrel nagyobb méretarányú térképi adatokkal egészíthető ki, ezáltal pontosítható a digitális domborzatmodell láthatósági analízise. Mindehhez térképolvasással megvizsgálandó, hogy melyek azok a pontok, amelyek szóba jöhetnek, mint kitakaró tényezők. Ilyenek lehetnek a nézőponttal, vagy a megfigyelt ponttal közel azonos magasságú hegyek, amelyek a közelségük miatt takarhatnak. Azaz azok a pontok jöhetnek számításba, amelyek „A” vár és „B” vár tengerszint feletti magassága közötti értékkel bírnak. Bizonyos esetekben érdemes mindezt a „B” várnál magasabb hegyekre is kiszámítani, hiszen a váraknak egykor vertikális térbeli kiterjedése (lásd épületek, tornyok) is volt, amely növelte a magasságukat. Ha több potenciális magaslat van, amely kitakarhat, akkor mindegyikre vonatkozóan végig kell számítani a fenti egyenletek valamelyikét. A nézőpont és a vizsgált pont közötti, tekintetünkkel egyező képzeletbeli egyenes mentén az összes potenciális dombra és hegynyúlványra ki kell térni. Felmerülhet, mi van abban az esetben, ha például erdő fedte az egyik potenciális takaró hegyet, 20-30 m magas fákkal, hiszen akkor nagyobb a takarás szöge. Ezt a pluszmagasságot természetesen az egyenletben szereplő tengerszint feletti magasságokhoz hozzá lehet, vagy kell adni, így a fák feletti adattal számolhatunk. Továbbá a digitális modellezéshez hasonlóan itt is emelhető a nézőpont magassága (tengerszint feletti adat + egy várbeli torony/épület magassága), így ahhoz modellezhetjük a láthatóságot, mintha egy toronyban állnánk és onnan tekintenénk egy másik hasonló pontra. A módszerek alkalmasak arra is, hogy megállapítsuk, hogy milyen mértékben láthatták az adott objektumot, hiszen nem mindegy, hogy egy várnak éppen csak a toronyteteje tűnt-e ki a hegyek takarásából, avagy teljes kontúrjában uralta a tájat.[237]

[237] Analízisünk során számolnunk kell a Föld görbülete okozta hajlással is. Ez nagy légvonalbeli távolság esetén befolyásolhatja a vizualitást, de néhány km-re fekvő szomszéd birtokok láthatósága esetén elenyésző tényező. A Föld görbülete okozta hajlás kiszámításának egyenlete: $\mathbf{h=(0,28*S)^2}$, ahol a **h** a hajlás mértéke méterben megadva, az **S** a légvonalbeli távolság km-ben. Ez azt jelenti, hogy egy nézőpontban kifeszített síkhoz képest 5 km-en mindössze 1,96 m az elhajlás okozta magasságkülönbség, ami egy erődítés esetében jelentéktelen méret.

A továbbiakban egyedileg vizsgáljuk meg az eddig tárgyalt várak tágabb körű láthatóságát, azaz, hogy mit láttak az adott helyről kitekintők, illetve megfordítva a kérdést, honnan láthatták az adott erősséget. Az elemzések során a DDM10 adatait használtam fel. A láthatósági viszonyokat minden esetben 10 méter magas nézőponthoz (építménymagassághoz) viszonyítva analizáltam. A bizonytalan kitakartságú objektumok esetében azonban trigonometriai számításokkal is ellenőriztem, pontosítottam a végeredményeket. Az egyes láthatósági elemzések bemutatásának sorrendjét csupán azok földrajzi elhelyezkedése indokolja, a Sajó folyó alsó szakaszától felfelé haladva tárgyalom őket.

Kazincbarcika – Vár-domb: a 205 m (tszf) magasságú Várhegy-tető a tőle magasabb hegyek nyugati végében, sarkantyúhelyzetben található, a Tardona-patak völgye fölé 50 m-rel magasodva. A domborzat 180°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge: 40-220°).

A belátott települések/településrészletek és további várak **(78. ábra)**:[238] 1. Kazinc és Barcika falu a Sajó mellett, a Sajószentpéter – Putnok közti nagy út, a Tardona-patak egy rövid szakasza (Á). 2. Vadnai vár (M).

Vadna – Vár-tető: a 360 m (tszf) magasságú hegy a Sajó-völgy és a Bán-patak völgyének elágazása fölött 230 m-rel található. A vár a hegy legmagasabb pontján helyezkedik el, azaz hegytetővár, a domborzat így széleskörű, 300°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 140-200°). Gyakorlatilag csak a vár mögötti, lakatlan hegyvidéki területek nem láthatóak innen.

A belátott települések/településrészletek és további várak **(79. ábra)**: 1. Vadna, Sajóivánka, Harnóc falu és a Sajó hídja,[239] valamint a Sajószentpéter – Putnok közti nagy út (M). 2. Kazinc, Barcika falu, a kazinci Vár-domb (Á). 3. Kaza és teljes környéke, Galgóc és a galgóci vár, Putnok és teljes környéke (R). 4. Barca falu, az Eger – Putnok közti nagy út (Á, később Bárius család). 5. A velezdi vár (VK).

Sajógalgóc – Vár-hegy: a 270 m (tszf) magas objektum egy nála magasabb hegy keleti nyúlványának elvékonyodó gerincén, sarkantyúhelyzetben található, a Sajóba torkolló Galgóci-patak völgye felett 120 m-rel. Maga a település közvetlenül a vár alatt fekvő zsákfalu. A domborzat a településen túl mindössze 110°-os láthatóságot biztosít (a

[238] A birtok megnevezésének végén zárójelben található a 13. századi birtokos rövidítése: Á=Ákos nem; B=Bél nem; Ba=Balog nem; Bh=Bélháromkúti apátság; E=Esztergomi érsekség; GK=Gutkeled nem; Ha=Hangony nem; H=Hanva nem; M=Miskolc nem; R=Rátót nem, VK=Velezdi Kövér család.

[239] A Vadna és Galgóc közti híd hídvámját 1237-ben említették meg Bors ispán, fentebb idézett, hamisnak bizonyult végrendeletében, melynek szedése a Miskolc nemzetség jogosultsága volt.

kitakart területek szöge 200-90°). A kitakart területek jelentős része azonban csak lakatlan hegy- és erdővidék.

A belátott települések/településrészletek és további várak **(80. ábra)**: 1. Galgóc falu, Kaza (R). 2. Vadna, Ivánka, Harnóc falu, a vadnai vár, Sajó hídja, a Sajószentpéter – Putnok közti nagy út (M). 3. Barcika, Kazinc falvak (Á), az Eger – Putnok közti nagy út (Á, később Bárius család).

Sajóvelezd – Vár: 275 m (tszf) magasságban fekszik egy hosszú és széles gerinc keleti végében. Bár a gerinc legmagasabb pontja csak 30 m-rel magasabb nála, mégis kitakarja a vár számára ezt a nyugati oldalt. A domborzat így is 300°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 230-290°).

A belátott települések/településrészletek és további várak **(81. ábra)**: 1. Alsó- és Felsővelezd falu (VK). 2. Putnok és teljes környéke Kazáig, a Sajószentpéter – Putnok közti nagy út (R). 3. Hét falu és további Hanva földek (H). 4. Vadna falu és a vadnai vár (M). 5. A sajómercsei várnak legfeljebb a tornya látszott, amennyiben azt egy legalább 10 méter magas toronyból szemlélték, a teljes vár kontúrja azonban nem. (Bh)[240]

Sajómercse – Koloska-tető: 375 m (tszf) kúp, valójában a Kolozska-tető hosszú és széles gerincének legdélebbi csúcsa, amely a gerincen sarkantyúhelyzetben fekszik, az alatta futó völgy és Mercse falu fölé 175 m-rel emelkedve. A hosszú és széles Kolozska-tető, továbbá a vártól keletre és délre lévő lakatlan erdők és hegyek nagy területen elfedik a kilátást. Egyedül a nyugatra lévő falu és a Mercse-patak völgyének 2,5 km-es szakasza látható be. A domborzat 80°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 340-260°, ez alól csak a vártól keletre lévő, velezdi várhoz lefutó Határ-völgy a kivétel, amelynek szűk nyomvonalán pontosan kilátni a szomszéd erődítésre.

A belátott települések/településrészletek és további várak **(82. ábra)**: 1. Mercse falu völgye és az itt futó Putnok – Eger közti út egy rövid szakasza (Bh). 2. A sajóvelezdi vár (mint az előzőekben tárgyaltuk, csak abban az esetben látszik, amennyiben egy legalább 10 méter magas toronyból szemlélték) (VK). 3. Putnoktól keletre a Sajószentpéter – Putnok nagy út egy rövid szakasza (R). 4. Püspöki falu és környéke (E).

Sajónémeti – Vár-hegy: a 250 m (tszf) magasságú vár tulajdonképpen egy önálló hegy kúpját fogalja el, amelyik egy teljesen elvékonyodó gerinccel csatlakozik keleti

[240] A digitális domborzatmodell alapján nem láthatta egymást Velezd és Mercse, csak, ha mindkét helyen egy-egy, legalább 10 m-es építményből tekintettek ki. Ezt a fenti trigonometriai egyenlettel elvégzett ellenőrzés során állapítottam meg. Azonban az olyan szintű láthatóságot, amikor legfeljebb az épületek teteje volt felfedezhető a tájban, aligha nevezhetjük vizuális kapcsolatnak.

irányba a tőle jóval magasabb Aszó-hegyhez, így ahhoz képest sarkantyúhelyzetben áll. Mai napig remek kilátópont, 180°-os láthatósága van a Sajó- és a Hangony-völgyére (a kitakart területek szöge 45-225°). Közvetlenül a falu és a Hangony torkolata felett fekszik, 100 m-es relatív szintkülönbséggel.

A települések/településrészletek **(83. ábra)**: 1. Sajónémeti falu, Centerfalva (B). 2. Hét falu (H). 3. Abafalva, Lénártfalva, valamint északra a további Hanva területek (H). 4. Málé és környéke, a Putnokról Rimaszombatba futó nagy út (R). 5. Püspöki, Velkenye falvak (E). 6. Rimaszécs és a Rima völgye (Ba).

Kelemér-Mohosvár: a 340 m (tszf) magasságú vár egy önálló hegytetőn, kúpon épült fel. A környék, hasonló magasságú hegyei maximum 180°-os láthatóságot biztosítanak (a kitakart területek szöge 45-225°).[241]

A belátott települések/településrészletek **(84. ábra)**: 1. Kelemér, Poszoba, Fancsal, Lőrincfalva és a Keleméri-patak völgyében futó nagy út (GK). 2. A Hanva nem területei, Lénártfalva (H). 3. Rimaszécs és a Rima völgye (Ba).

A bemutatott analízis szerint tehát széles körű láthatósága volt az egyes erősségeknek. Még a hegység belsejében elhelyezkedő Mercse és Mohosvár esetében is olyan helyet választottak várépítésre, ahonnan legalább a környező utakról látható volt az erődítés.[242] A Sajó menti várak, Velezd, Galgóc, Vadna és Kazinc pedig egyenesen olyan helyen épült, ahonnan nemcsak a tágabb folyóvölgy volt belátható, hanem a szomszédos várral, vagy birtokközponttal is vizuális kapcsolatban lehettek.

6.3 ÁRPÁD-KORI VÁRAINK FUNKCIÓJA

Abból a kérdésből kiindulva, hogy miért ott van egy adott vár, ahol felépítették, sok esetben válasz nyerhető az erősségek funkciójára is, amely így szorosan összefügg a helyválasztás problematikájával. Ezt az összefüggést azonban eleddig hanyagolta a kutatás. A közvélekedés általában három leegyszerűsített alaptényezőt emel ki, melyek a várak helyszínválasztásában szerepet játszottak: a védekezést, az útellenőrzést és a vízellátást.[243] Kijelenthető azonban, hogy több, további tényezőt is figyelembe vettek egy vár helyszínének kiválasztása során. Ennek általános faktorait vázolta fel a közelmúltban Martin Krenn, melyek röviden összefoglalva a következők.[244]

[241] A láthatóságot Pusztai Tamás digitális domborzatmodellel elemezte.
[242] PUSZTAI 2007, 60.
[243] KRENN 2006, 217.
[244] U.o. 217-230.

1. Elsődleges a topográfiai, domborzati helyzet, amely meghatározza a fizikai korlátokat.

2. Alapvető az összes vár esetében, hogy védelmi feladatokat kell ellásson, bárhol is helyezkedik el, saját magát, a benne tartózkodókat kell megvédenie.

3. A közlekedési viszonyok kérdése inkább a védelmi funkcióhoz köthető, hiszen a legjobban védhető, ezáltal ellenőrizhető megközelítési útvonal különösen fontos szempont egy vár esetében. A tágabb közlekedést viszont csak a legritkább esetben volt képes kontrollálni egy vár. Csak közvetlenül az úton, vagy éppen híd, gázló mellett álló objektumok ellenőrizhették ténylegesen az úton lévőket, márpedig a magyarországi várak zöme (Visegrádot leszámítva) nem rendelkezett ezt lehetővé tevő védműrendszerrel. Minthogy az útellenőrzés központi, azaz uralkodói feladat volt, ezért a magánváraknak ilyen feladata legfeljebb elvétve volt.

4. Az építkezések során az építési helyszín történeti előzményei, tehát a meglévő „infrastrukturális" háttér és annak jogi alapja fontos adottságok voltak, hiszen a jelentős költségek miatt minden várépítő igyekezett a pénzügyileg kedvezőbb lehetőségeket megkeresni. Akár korábbi erődítések (lásd őskori, vagy éppen, mint a dolgozatom központi tárgyát képező husziták esetében az Árpád-kori elemek) újrafelhasználásával, akár régi várhelyek – jogilag locus castri – felhasználásával.

5. Minden váralapítás hátterében számolnunk kell továbbá olyan individuális, személyes szándékok meglétével, ami a történettudomány számára igen nehezen, vagy egyáltalán nem megfogható.

Összességében azonban nem lehet csak egy-egy tényezőt kiemelve általánosítani, hanem egyedileg kell elbírálni melyek az adott vár – bizonyos korszakokban – betöltött fő és mellékfunkciói, azaz egy-egy vártulajdonos miért és milyen célra építette azt. Pontosan a tárgyalt időszakunkban, a 13. században bizonyosodott be, hogy egy-egy erősség nemcsak a tatárok elleni védekezésre alkalmas, hanem birtokosai a királyi hatalommal szemben is dacolhattak. Éppúgy szolgálhatott hatalmi bázisként, mint végső menedékként.[245] Ezt felismervén a világi előkelői réteg azon tagjai, akik megtehették, tömeges várépítésbe kezdtek a 13. század – elsősorban második felének – folyamán melynek okait, s ezáltal az ekkor emelt erősségek funkcióit az alábbiakban vizsgáljuk meg.

[245] ZSOLDOS 2007, 137.

6.3.1 SZIMBÓLUM-SZEREP – A HATALOM DEMONSTRÁCIÓJA

E kérdés tárgyalása során elsődleges, hogy hol helyezkednek el az adott várak. Az előzőekben ismertetett topográfiai elemzésekből kiderült, hogy a birtokon általában olyan helyet kerestek, amely földrajzilag, domborzatilag megfelelő, jól védhető, kis alapterületű, tehát viszonylag kevés munkával erődíthető, lehetőleg meredek oldalú hegy, domb, vagy magaslat. A 13. századi írott forrásokban használatos fogalom volt a „várépítésre alkalmas hely".[246] Ez a terephez való pragmatikus viszonyulás teljesen általánosnak tartható a történeti korok földrajzi szemléletében, gondoljunk csak arra, hogy az ország első, már a 18. században született, teljes körű, szabványszerű térképe, az I. katonai felmérés és az ahhoz készült leírás, is stratégiai szempontok szerint vette lajstromba a tájat. A stratégiai értékű magaslatokat tehát potenciális várhelynek tartották, amit bizonyíthat egy Sáros vármegyei adat, a Tarkő-hegyre épített Sóvár esete is. A Baksa nembeli Simon fia György 1285-ben adományként nyerte el Sóvár, Sópatak és Delna falvakat. Az említett György megparancsolta Tamás nevű szerviensének, hogy őrizze meg számára az itt emelkedő Tarkő nevű hegyet, nehogy valaki várat építsen rajta és kiűzze onnan őt a birtokából. Ennek Tamás úgy látszik megfelelően eleget is tett, ugyanis 1298-ban már épülőfélben volt György vára a nevezett hegyen.[247] Ezen oklevél szerint is a birtokosok különös becsben tartották a várépítésre alkalmas helyszíneket. Már pusztán a hegyet is képesek voltak hosszabb ideig őriztetni, amíg lehetőség nem nyílott az építkezésre. Ugyanakkor megválaszolatlan kérdés maradhat, hogy György kitől és miért féltette a hegyet, ha az a saját birtokán feküdt. Vagy éppen a birtok peremén, esetleg határán helyezkedett el a hegy? Nyilván egy középponti fekvésű magaslat esetében nem tartott volna annak elfoglalástól. De miért is félt ettől? György valószínűleg nem tartózkodott a mondott birtokon, ezért azt helyettese, Tamás felügyelte. A hegy őriztetésének magyarázata pedig, hogy a birtokhatárokat kevésbé tarthatták tiszteletben.[248]

György mester idézett mondatainak vége különös jelentőségű: „nehogy kiűzzön bennünket birtokunkból". Ebből következik, hogy egy vár olyan erőt képviselt, amellyel szemben – Fügedi Erik megfogalmazása szerint – „A várral rendelkező uradalom

[246] FÜGEDI 1977, 19.
[247] CD, VI/2, 150-151.
[248] A birtokhatárok figyelmen kívül hagyása nem egyedi eset. Hasonló események történtek száz évvel később a pécselyi Zádorvár építése során, ahol az építtető, Vezsenyi Domokos fia László, a királyné által kijelölt és számára átengedett Szabad-hegy helyett más birtokára, a veszprémi káptalan Péczel-hegyére építkezett. A birtokháborítással hosszú pereskedés indult: VERESS D. 1996, 45-46. A kérdéshez újabban: HORVÁTH – KOPPÁNY 2008, 17-38.

szomszédjának nem volt más választása, mint hogy maga is várat építsen, ha nem akart szomszédja szabad prédájává lenni."[249]

Horváth Richárd közelmúltban megjelent összefoglalása szerint a nemzetközi és a hazai kutatás is immár tisztázta, hogy a várak a középkorban kevésbé katonai, mint inkább politikai, hatalombiztosítási, és/vagy igazgatási funkciót töltöttek be.[250] Véleményem szerint Árpád-kor végi váraink esetében a hatalombiztosítás kérdése hangsúlyozandó, ugyanis a tulajdonosuk hatalmát reprezentálta egy, a táj fölött uralkodó, bármilyen kisméretű vár is, ezzel demonstrálva, hogy az adott környéken az adott várúr a tulajdonos. Az erősség birtoklása pedig az úri létet jelentette.[251] Tehát György mester azt a hatalmat féltette, amely, egy jól megválasztott és jól látható helyen az ő erejét jelölte volna a birtok lakóinak és a birtokon kívülieknek egyaránt. Bár a várúr nem mindig, vagy bizonyos esetben csak ritkán tartózkodott az adott birtokán, az oda épített erősség mindig jelképezte a hatalmát.

A 13. századi váraink ezen, az úri hatalmat szimbolizáló szerepére épp a láthatóság-analízissel mutatott rá korábban Pusztai Tamás Kelemér – Mohosvár példáján keresztül, illetve magam is hasonló elemzéssel vizsgáltam a korai Cserépvár kérdéskörét.[252] A Fügedi Erik által kifejtett „vár várat szül elv" alkalmazása valószínűsíti, hogy adott birtokos a saját birtokának védelmén túl, személyes hatalmának demonstrálásaként is emelhette a várát, ezért a helyválasztásban a vizualitásnak fontos szerepe lehetett.

Bár Miklós Zsuzsa és Terei György a várak és települések kapcsolatáról írt tanulmányukban a saját birtok ellenőrzését tartották e 13. századi várak egyik fő feladatának,[253] úgy vélem azonban, hogy ez birtokosaik számára csak egy részszempont lehetett. Álláspontom szerint ők sokkal inkább egy olyan hadászatilag alkalmas helyet kerestek, ahonnan a saját területek esetleges felügyeletén túl, a szomszédos, nem általuk birtokolt területekkel is vizuális kapcsolat jöhetett létre. Ez alatt azt értem, hogy erősségük látványával kívántak kifelé reprezentálni, erőt demonstrálni.

A Sajó-völgy 13. századi várainak többségét rendre olyan magaslaton helyezték el, melyet a szomszéd birtok lakói is tökéletesen láthattak. A Miskolc nembeliekhez köthető vadnai vár szinte uralja a völgyet, így a Rátót nemzetség kazai birtokán mindenhonnan ezen erősségbe ütközött a tekintet. Putnok lakói is hasonló helyzetben voltak. A település

[249] FÜGEDI 1977, 40.
[250] HORVÁTH 2009, 76-77.
[251] u.o., 84.
[252] PUSZTAI 2007, 39-64., SZÖRÉNYI 2008, 146, 152.
[253] MIKLÓS – TEREI 2006, 219.

környékének meghatározó látképi eleme a Sajó túlpartja fölött magasodó velezdi vár volt. Mindezt aligha hagyhatták figyelmen kívül az utóbbi két helyen birtokos Rátótok. Bár nem ismert a vadnai, a velezdi és a galgóci vár egymáshoz viszonyított kronológiája, gyanítható, hogy egymás reakcióinak tarthatjuk őket, egymás születését gerjesztették.

Az Ákos nemzetség és a Miskolcok történeti forrásokból ismert viszálya nyomán számomra már-már evidenciának tűnik az egymással szemben létesített kazinci és vadnai várak topográfiai viszonya. Amennyiben a két nemzetség akciójának és reakciójának tartjuk a 13. század közepére keltezett, korábban említett Dédest és a természettudományos vizsgálatokkal ugyanekkorra datált Vadnát, akkor gyanítható, hogy az e folyamatok sorába illeszthető kazinci vár felépítése sem történhetett sokkal később.

Németi vára sem csupán az alatta meghúzódó kicsiny Németit és Centerfalvát hivatott ellenőrizni, sokkal inkább a szomszédos két nagybirtokosnak, a Rátótok putnoki tulajdonának és a Balog nemzetség rimaszécsi központjának, továbbá a környékbeli Hanva földek kisebb tulajdonosainak jelezte a Bél nembéliek erejét.

Pusztai Tamás a keleméri Mohosvár elemzése során fogalmazta meg abbéli véleményét, hogy a vár építőinek különösen fontos volt, hogy a külvilág felé megmutassák a birtokos hatalmát. Szerinte éppen ezért választották „más, várépítésre alkalmas hely közül a Mohos-tavak fölötti dombot".[254] Itt nem a szomszéd birtoknak, hanem a főutakon közlekedőknek reprezentáltak a várral. Ugyanezt a szerepet betöltötte valamennyi előbb elemzett erősség is. Ez nyilvánvalóan nem jelentett fizikailag megvalósítható útellenőri szerepet, hiszen az attól való távolságuk és relatív szintkülönbségük kizárta, hogy teljes kontroll alatt tarthatták volna a közlekedést.

Ez a helyválasztásban megnyilvánuló szimbolikus funkció természetesen nem lehetett egy kötelezően érvényesülő sablon, hiszen nemcsak az a vár jelképezhette tulajdonosa hatalmát, ami már messziről látható volt, de a helyszín kiválasztásánál minden bizonnyal figyelembe vették e szempontot is. Ezt a megállapítást támaszthatja alá az, hogy a vár uralkodik a tájon és vonzza a tekintetet. Ezzel egyrészről reprezentálja a tulajdonosát, másrészről egy elrettentő pszichológiai hatást is nyújt a lehetséges ellenfelek számára.

Ezek kronológiája kapcsán felmerült az a hipotézis, hogy a település melletti, valamint az attól távoli, nehezen megközelíthető helyeken alapított várak esetében időbeli különbség lenne feltételezhető. A Feld István által megfogalmazott elképzelés feltételesen

[254] PUSZTAI 2007, 60.

a falvaktól távolabbiakat tartja későbbinek.[255] Ezt a feltevést Miklós Zsuzsával egyetértésben, még nem érzem biztos alapokon nyugvónak, épp amiatt, hogy nem minden település közvetlen környezete rendelkezett alkalmas építési hellyel, így bármikor építkezhettek azoktól távolabb is. A várépítők a domborzat nyújtotta lehetőségeket törekedtek maximálisan kihasználni. A meredekség ugyanakkor nem volt elegendő szempont a helyválasztásban, hiszen nem mindegy az sem, hogy mekkora területet kellett körbevenni árkokkal, sáncokkal, vagy éppen falakkal. A várak építéséhez a legalkalmasabb terület a néhány száz, vagy ezer négyzetméteres hegytető, gerinc, vagy nyúlvány lehetett. Amennyiben ilyet nem találtak, hajlamosak voltak a birtok központjától távolabb keresni várépítésre alkalmas helyszínt. Azonban még ilyen esetekben sem hanyagolhatták el teljesen a láthatóságot, ügyeltek arra, hogy váruk észlelhető legyen, de igaz az is, hogy csak a tökéletes láthatóság kedvéért nem építkeztek rosszul védhető helyre.[256] A településtől távoli, nehezen megközelíthető, gyakran szélsőséges adottságú helyek kiválasztása során is inkább azt feltételezem, hogy egyszerűen itt találták meg a kellő védelem domborzati adottságait. A középkori várépítő így a védhetőség, a rendelkezésre álló terep és a láthatóság kényes kritériumai mentén egyensúlyozva dönthetett a helyszín kiválasztásakor.

6.3.2 VÉDELMI, ÉRTÉKŐRZŐ SZEREP

Természetes, hogy egy-egy vár létesítése komoly beruházást jelentett tulajdonosának, ezért nem csupán egyetlen, hanem több elvárásnak is megfelelően épült. Az objektumok esetében a hatalom szimbolikus megjelenítése csak az egyik, de igen fontos szerepkör volt. Ez azonban önmagában mit sem ért volna, ha nem lett volna mögötte érdemi védelmet biztosító épített struktúra. Ezért tulajdonképpen a két funkció elválaszthatatlan, egymást kiegészítve értelmezhető.

A Miklós Zsuzsa révén elterjedt nézet szerint, Árpád-kori váraink kis alapterülete nem tette lehetővé nagyobb létszám befogadását, így azok számottevő védelmet nem biztosíthattak.[257] Ezt az álláspontot azonban véleményem szerint újra kell gondolni, hiszen

[255] FELD 1991, 207-208., MIKLÓS 2007, 431-432. A jelenlegi kutatási eredmények erre ma még nem adhatnak megnyugtató és végleges választ. Az egyes várakra vonatkozó szórványos okleveles adat, valamint a száz évnél pontosabb korhatározásra nem alkalmas Árpád-kori kerámiatipológia miatt jelenleg csak tapogatózunk ezen kérdésben. Biztosabb választ csak a különböző topográfiai adottságú várak ásatásai során vett, nagy szériaszámú természettudományos minta abszolút koradatai birtokában fogalmazhat meg a közeljövő kutatása.
[256] FELD 2014, 367.
[257] MIKLÓS 2003, 377., MIKLÓS 2007, 433.

a legtöbbször csak a belső magot vesszük figyelembe, a külső védvonalat, az árkot és külső sáncokat hajlamosak vagyunk elfelejteni, holott, ahol ilyenek léteztek, ott lényegesen nagyobb csapat férhetett el.

Kis alapterületű	Sajómercse – Kolozska-tető – kb. 230 m²
	Kazincbarcika - Vár-domb – kb. 340 m²
	Sajónémeti - Vár-hegy – 376 m²
Közepes és nagy alapterületű	Vadna - Vár-tető – 436 m²
	Sajógalgóc - Vár-hegy – 530 m²
	Sajóvelezd - Vár (belső rész) – kb. 600 m²
	Kelemér - Mohosvár – 900 m² (falon belüli területe azonban mindössze 294 m²)

(A tárgyalt várak belső magjának hasznos alapterülete – sáncok és külső erődítések nélkül)

Erre lehet példa a barcasági Feketehalom vára, ahol V. István ifjabb király 1264-ben sikeresen ellenállt apja, IV. Béla seregeinek. A védők közül utólag 39 személyt említettek meg név szerint, de ezek mindegyike közvetlen udvari ember lehetett, akiken kívül további fegyverforgatókkal is számolni kell, ha képesek voltak a királyi sereggel dacolva a felmentő sereg érkezéséig helytállni.[258] 1271-ben, II. Ottokár cseh király Pozsony megyébe törve nemcsak az útjába eső várakat foglalta el, hanem a távolabbi Detrekőt is, nehogy onnan hátba támadják.[259] Többször kényszerült például védekezésre királyi seregekkel szemben az Amadék kicsiny vára is Gönc fölött.[260] Bizonyos tehát, hogy akár nagyobb ostromokhoz, komolyabb ellenfelekkel szemben is alkalmas volt egy-egy 13. századi vár. Vitathatatlan azonban, hogy az erősségek többsége kisebb támadásokhoz, nem pedig a királyi seregekhez volt méretezve, belőlük legfeljebb földesúri hatalmaskodások ellen védekezhettek. Ezek védőinek létszámára, így tényleges katonai erejére utalhat egy korai, 1244-es adat a Pinka feletti Óvárról, hol a Csém nemzetségnek állandóan ötfőnyi őrséget kellett állomásoztatnia, további öt főt pedig készenlétben tartania, akik támadás esetén az erősségből ki-kitörve az ellenséget elrettentették volna.[261]

A várak tehát immár a passzív védelem mellett, az aktív ellentámadások lehetőségét is biztosították. A biztonságos falak mögé történő bezárkózás mellett gyakran ki is törtek a védők, kisebb-nagyok károkat okozva a támadók soraiban, akik mire felocsúdhattak volna, azok visszahúzódtak a falak védelmébe. Így, akár az ostromlók sorainak megbontása, akár

[258] ZSOLDOS 2007, 56-65., 74. Zsoldos Attila szerint a várostrom 1264 decemberében egy hónapig is elhúzódhatott.
[259] FÜGEDI 1977, 61.
[260] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 47-48. 1281-ben és 1317-ben is az uralkodó ostromoltatta Göncöt.
[261] SZŰCS 1993, 28.

a szomszéd birtok területén történt hatalmaskodás után biztosította a visszavonulási lehetőséget a várépítésre megfelelő helyen emelt erődítés.[262]

A várak klasszikus értelemben vett katonai szerepe a birtokos és családja közvetlen védelmén és a hatalmi szerepen túl, kétségkívül kiegészülhetett értékőrző funkcióval is. A késő középkorból több adat is utal arra, hogy az erősségekben értékeket tároltak.[263] Ez hasonló lehetett a korábbi időkben is. A késő Árpád-kor politikai légköre, így IV. Béla és István ifjabb király viszálya, majd a század utolsó évtizedeiben az oligarchák melletti és elleni pártoskodások kiváló táptalajt nyújtottak a teljes bizonytalanság kialakulásához. A mindennapossá vált hatalmaskodásokat csak egy ekkor nem létező, erős központi hatalom lett volna képes megállítani. Az uralkodók gyenge kísérleteket tettek e tarthatatlan helyzet megváltoztatására, az országgyűléseken (1277. Rákos, 1290. Óbuda, 1298. Pest) döntések sorát hozták a hatalmaskodások, birtokfoglalások és fegyveres pusztítások ellenében, ezek azonban jobbára hatástalanok maradtak.[264] A közbiztonság megteremtésének hiányában mindenki egyénileg próbálta saját védelmét biztosítani, ezt is szolgálthatták a gombamód szaporodó várak, egyaránt erődemonstrációként és védelemként.

Ilyen viszonyok között nemcsak a birtokos család tagjainak, hanem nagyobb anyagi értékeiknek, sőt a különös gonddal őrzött birtokjogi igazoló okleveleiknek is védelmet nyújtott a vár.[265] Erre többek között jó példa a Sajó egyik mellékvölgyében emelt hangonyi Birinyvár 1285. évi esete. Ekkor a szomszéd birtokos, Balog nembéli Miklós, nemcsak elfoglalta a várat, hanem az ostrom során megölte a tulajdonost, Hangonyi Pétert, fiát elhurcolta és elrabolt további 40 márka értéket.[266] Hogy mi lehetett az itt őrzött vagyon, arra az oklevél nem ad választ, de szerencsés régészeti feltárások segítséget nyújthatnak értelmezésükhöz. Kelemér – Mohosváron vaseszközöket, baltát, csákányt, kapát és ekevasat találtak.[267] Bár az első három lelet szükséges egy vár építéséhez, vagy karbantartásához, az utóbbi már kérdéseket vet fel. Mit keresett egy eke a hegytetőre épült várban? Erre két lehetséges válasz merülhetne fel:

[262] FÜGEDI 1977, 41.
[263] HORVÁTH 2009, 82. 1459-ben Pálóczi László Ajnácskőn tartotta az okleveleit (ekkor a huszita hadjáratok indokolhatták a fokozott őriztetést); klasszikus példa, hogy 1526-ban a Perényiek Füzéren őrizték a Szent Koronát (itt szintén egy válságos, bizonytalan időről van szó). 1330 körül a gönci várban őriztette tételesen említett kincseit Drugeth Vilmos: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 48.
[264] FÜGEDI 1977, 53. Az országgyűlésekre és határozatikra: SZŰCS 1993, 293, 323, 333-334.
[265] SIMON 1988, 114-115., FELD 2014, 365.
[266] MOL DL 89261, HOkl. 156-158.
[267] PUSZTAI 2007, 51. Az itt talált ekéről Pusztai Tamás szíves közlése alapján van tudomásom.

(a) Az ekére csak szántáskor van szükség a faluban, egyéb időszakokban biztonságos helyen elraktározzák, ugyanis a többi szerszámhoz képest értékesebb mezőgazdasági eszközről volt szó. Normál időszakban a raktárt a faluban is elképzelhetjük, de bizonytalan időkben jobb helye volt a várban.

(b) Megsérült, eltörött, és mint később felhasználandó nyersanyagot depózták a vár területén.

Egyik megoldási javaslat sem zárható ki, de mindkét válaszlehetőség ugyanazt jelenti: értéket tároltak itt. Az első esetben használati értéket, a második esetben megbecsült nyersanyagot, aminek indokolt volt a fokozott őrzése.

Az értéktárolás során, mint élelmiszerraktárak is feltűnnek váraink a régészeti forrásokban. Nagyobb mennyiségben kerülhetnek elő gabonafélék, vagy már feldolgozott húsfélék (csontjai), amelyek éppen a szerencsétlen kimenetelű ostromok során szenültek el és kerültek földbe. Ilyenre példa Kelemér – Mohosvár és Csabdi – Vasztélypuszta-Várdomb, ahol nagyobb mennyiségű szenült gabona nyomaira bukkantak, sőt ez utóbbi helyen ott tárolt gyümölcsök nyomát is azonosították. Az alsó-ausztriai Dunkelstein erősségének toronyépületének földszintjén zsákokban tárolt gabonát, ezen kívül húsféleségek raktározását mutatta ki a feltáró.[268] Ugyanakkor e régészeti feltárások során előkerülő élelmiszerdepókat interpretálhatjuk a várban állomásozó személyzet saját készleteként is, hiszen a feltárt mennyiségek megítélése a várőrség létszámának ismerete nélkül viszonylagos. Az élelmiszereken és magasabb értéket képviselő eszközökön túl, bizonyosan ide menekítették még, vagy általában itt őrizték a birtokos klasszikus vagyontárgyait, ékszereit és pénzét is, aminek legfeljebb sporadikus régészeti nyomaira bukkanhatunk szerencsés feltárási körülmények esetén.

Összegezve, a vár passzív védelmet nyújtó védműként óvta birtokosa személyes biztonságát és itt tezaurálták a tulajdonos ritkán használatos kincseit, illetve a vészterhes időkben ide menekítették mindennapi értékeit. Másfelől a passzív védelmi funkció aktívvá, sőt támadássá válhatott, amennyiben a tulajdonos a vár falai mögül kitörve, majd oda visszamenekülve okozott kárt támadóinak, vagy mások kárára követett el hatalmaskodásokat. E kettős szerep betöltésével az erősségek fizikailag is a territoriális hatalom központjaivá válhattak.

[268] Kelemér-Mohosvárhoz: PUSZTAI 2007, 51-52., Csabdi-Vasztélypusztához: TEREI 2004, 537., Dunkelstein várához: KÜHTREIBER 2006, 156-157.

6.3.3 A LAKÓFUNKCIÓ

A késő Árpád-kori erősségek lakófunkcióját, lakóinak kilétét és a lakottság mértékét differenciáltan szükséges kezelni. Az leszögezhető, hogy valamilyen szintű lakottsággal mindenhol számolhatunk: a felépült várakat üresen nem hagyták, hiszen így bárkinek szabad prédája és hatalmaskodásának bázisa lett volna. Ezért csekély létszámú, de állandó őrség jelenléte mindenhol feltételezhető, de ez természetesen nem ugyanaz, mintha maga a birtokos lakta volna. Ez utóbbi, tehát a birtokosi lakhely megítéléséhez kevés a vár topográfiai helyzetét és annak településhez való viszonyát tudni,[269] ismerni kell az adott tulajdonos személyét és további birtokállományát, de biztos következtetést levonni még ezen adatok birtokában sem feltétlenül lehetséges. Véleményem szerint, a Sajó-völgy Árpád-kori várainak zöme (Vadna, Kazinc, Galgóc, Mercse, Mohosvár) nem tartható birtokosi lakhelyeknek. A Miskolcok esetében ugyanis Miskolc településén sejthető a földesúri székhely;[270] az Ákosok a kazinci várat szerviensüknek adták, sőt nem zárható ki, hogy maga a szerviens építette azt, míg ők maguk diósgyőri kúriájukban éltek;[271] a Rátótok esetében két központi településük, Putnok és Kaza jelenthette az állandó lakhelyet; azt pedig nem is feltételezhetjük, hogy a bélháromkúti apát a kicsiny mercsei várban élt volna valaha is. Pusztai Tamás, Mohosvár ásatója, a már jórészt feltárt erősség elemzése során is hasonló meggyőződésre jutott. Ugyan az objektumban a mindennapi élet valamennyi kellékét megtalálták, de ezek semmiben sem különböztek a korabeli falvak leletanyagának színvonalától. Emellett a vár lakóépületei között nem azonosítottak palotának tartható kőépületet sem. Ezek és a rangosabbnak vélt leletek hiánya miatt, a feltáró véleménye szerint a tulajdonos huzamosabb ideig biztos nem lakta a Mohosvárat.[272]

Emiatt is valószínűsíthető, hogy a tulajdonosaik – az 1260-as évektől feltűnő – várnagyok, castellanusok által kezelték egyes váraikat,[273] míg ők maguk legfeljebb ritkán fordultak meg bennük. Továbbá az is feltételezhető, hogy békeidőben az időjárás viszontagságai miatt sem lakta a birtokos és családja az erődítést, ott legfeljebb várnagya és néhány főnyi őrség tartózkodott állandóan.[274] Így az ilyen várakat, köztük a Sajó

[269] E kérdéskör vizsgálatára: MIKLÓS – TEREI 2006, 221-223.
[270] DRASKÓCZY 1996, 99.
[271] U.o. 105-108. Itt további hivatkozásokkal., CZEGLÉDY 1988, 84, 88., FELD 2015, 364.
[272] PUSZTAI 2007, 58.
[273] FÜGEDI 1977, 68. A Miskolc nembéli Panyit, zalai ispánként kapott Purbach várát sem személyesen védelmezte II. Ottokár ellenében, hanem egy megbízott zalai nemes révén: ZSOLDOS 2007, 130.
[274] FELD 2014, 364.

völgyéből bemutatottakat csak veszély esetén lakták és a birtokos értékeit tárolták ott, illetve, ha kellett oda menekítették.

Csábító lenne a gondolat, hogy Velezd és Németi várait birtokosi lakhelynek tartsuk, hiszen tulajdonosaik központjait e várak környezetében kereshetjük. Erre utalhat a birtokosi előnevükben később, már a 14. század folyamán feltűnő németi és velezdi jelző (Bél nembéli németi Bekény és velezdi Kövér család). Ám az ilyen, várról történő elnevezés Magyarországon, a német területekkel ellentétben, nem volt szokás. Ennek hátterében azonban nem az a kérdés állt, hogy a tulajdonos lakta-e, vagy sem az erősséget, hanem azon, Engel Pál által feltételezett jogtörténeti sajátosság, hogy a 14. század első harmadáig a magánvárak nem voltak a birtokok jogi központjai. Ezért gyakran még külön nevet sem adtak nekik. Amennyiben pedig névtelenek voltak, sőt nem is jelentettek földesúri központot, akkor nem is feltételezhető, hogy a család arról nevezte volna el magát.[275] Így birtokosi székhelynek sokkal inkább maga a település tartható, ahol minden bizonnyal egy-egy udvarház nyújtott állandó lakhelyet számukra. Ilyen nemesi lakóépület nyomait vélem felfedezni Sajónémeti mai temetőjének területén, az előző fejezetben kifejtettek szerint. Így élve a gyanúperrel, e helyen és nem a Vár-hegyen keresendő a Bél nembéli Németi család késő Árpád-kori lakóhelye.

6.4 A SAJÓ-VÖLGYI VÁRAK ALAPÍTÁSÁNAK IDŐRENDJE

Néhány gondolat erejéig érdemes kitérni a Sajó-völgyi várak és a hozzájuk hasonló erősségek alapításának időrendjére. A kutatásban elfogadott nézet szerint ezen várakat a „hosszú” 13. században, azaz a 12. század vége és a 14. század eleje közti periódusban létesítették és e tág időintervallumon belül kell keresni azok építésének valós idejét. A korábbi történeti kutatás ezt a széles időskálát rövidebbnek gondolta. Engel Pál nézete szerint, a vár birtoklása a 13. század közepéig uralkodói privilégium volt, ezért csak ekkortól valószínűsíthető a magánvárak születése.[276] Az elmúlt évek történeti munkái azonban bebizonyították, hogy már a század közepe, sőt a tatárjárás előtt is számolni kell, az éppen ekkor kialakuló magánbirtokokon létesített nemesi (erődített) építményekkel.[277]

A magánvárak 1241 előtti létére csekély számú oklevél tesz csupán említést, de ugyanez az írott forrásszegénység jellemzi a tatárjárás utáni egy-két évtizedet is. E téren az 1270-es évektől történt elmozdulás, amikor megszaporodnak a várépítéssel kapcsolatos

[275] ENGEL 1987, 13.
[276] ENGEL 1984, 292.
[277] FELD 2014, 359., TOLNAI 2007, 24., HORVÁTH 2011b, 86-89.

írott dokumentumok. Zsoldos Attila tézise szerint IV. Béla és fia, István ifjabb király 1264-1265-ös konfliktusát követően várépítési láz tört ki a Magyar Királyságban és ennek során épült ki a Sajó-völgyi erősségekhez hasonló építmények sokasága.[278] Ugyanakkor sem ő, sem a hasonló véleményen álló Horváth Richárd nem tagadja, hogy ez csak a „várlétszám" – írásos adatokkal dokumentált – megnövekedésének időszaka, ami előtt is léteztek már magánépítésű erődítések.[279] Az ilyen várak alapításának időrendjével kapcsolatos nézeteket legújabban Feld István foglalta össze.[280] Tanulmányában hangsúlyozta, hogy IV. Béla tatárdúlást követően meghirdetett „várépítési programjával" az ország védekezőképességének javítását kívánta megvalósítani. A várak számának a növelését a magánosok bevonásával szerette volna elérni. Ezzel nem egy új építési akciót hirdetett meg közöttük, hanem egy már zajló folyamatot kívánt központosítani. Programjával ugyanis egy már létező magánvár-építési szándék élére állt.[281] A magánbirtokosok pedig a király által is szorgalmazott várépítésben meglátták az önös érdekeiket szolgáló egyéb lehetőségeket is. Az ágakra, családokra bomló nemzetségek tagjai hatalmi törekvésének bázisává lehettek, illetve lettek is az újonnan épített várak.

E folyamatok sorába illeszkednek a Sajó-völgyben és annak környezetükben álló erősségek is, ám itt egyelőre csak a „hosszú" 13. század második feléből ismerünk várépítéseket. Vadna 13. század közepi radiokarbon adatai és Dédes 1254-es okleveles említése jelzésértékű, hogy e régióban is számolni kell közvetlen a tatárjárás utáni években emelt várakkal. Továbbá ide sorolandó Sajógalgóc vára, ami, bár nem tudni hány évnyi használatot követően, de a C-14 korhatározás szerint az 1270-es évek közepén már el is pusztult. E kronológiai sort folytatja Velezd 1284-es építési engedélye. A széles időskála tehát az országos folyamatokhoz hasonló építkezési időrendet határoz meg a Sajó-völgyében is.

6.5 AZ ÉPÍTÉSI ENGEDÉLYEK ÉS AZ EGYMÁSHOZ VALÓ TÁVOLSÁG KÉRDÉSE

Egy történészi axióma, hogy vár csak az uralkodó engedélyével épülhetett. Ezt mondják ki a nyugat európai szabályozások, így a Szász tükör és az osztrák Landrecht is és

[278] ZSOLDOS 2007, 137.
[279] HORVÁTH 2011b, 92-93.
[280] FELD 2014, 353-361., FELD 2015, 362-363.
[281] HORVÁTH 2011b, 84.

elképzelhető, hogy a Magyar Királyság jogrendje is alkalmazta.[282] A legkorábbi hazai várépítési engedély 1211-ből származik, amikor II. András megengedte a Német Lovagrendnek, hogy fából erősségeket emelhessenek. 1222-ben, további engedélyében már a kővár építését is lehetővé tette számukra. A várépítés annyira szabályozott keretek között történhetett, hogy még az építőanyagot is meghatározták és az átépítéshez is külön engedély beszerzésére volt szükség.[283] Ennek ellenére nemhogy a Sajó-völgyének váraira, hanem országos szinten is alig ismerünk engedélyező oklevelet, így üdítő kivételnek számít a Sajó-völgyi Velezd fentebb említett, 1284-es királyi engedélye. Horváth Richárd, Engel Pálra hivatkozva, e hiányt természetszerűnek tartja, hiszen váraink ekkor még nem voltak az uradalom központjai, így kimaradhattak az okleveles említésekből.[284] A magánvárak építése fölötti joghatóságot azonban ettől függetlenül is az uralkodó gyakorolta, tehát elviekben az engedélye szükséges volt egy-egy – hangsúlyozandó – várnak tartott építmény emeléséhez.[285] Kérdéses ezzel párhuzamosan, hogy volt-e a korabeli magyar jogban az osztrák Landrechthez hasonló várépítési szabályzat, ami az egyes építmények méretétől és jellegétől függően kategorizálta engedélyköteles és nem engedélyköteles csoportokba az erősségeket, tehát megmondta, hogy mi számít várnak. Ha volt is, bár ez nem igazolható, nehezen lehet meghatározni, hogy mit tekintettek a 13. századi Magyarországon várnak, mi volt az a minimum, ami már engedélykötelessé tett egy építményt.

Ehhez kapcsolódóan röviden kitérnék váraink területi intenzitására. Feltételezhető, hogy Magyarországon az Árpád-korban nem létezett még olyan szabályozás, ami a várak közötti minimum távolságot meghatározta volna,[286] de ha volt is, azt az engedélyeztetéshez hasonlóan, a többség valószínűleg figyelmen kívül hagyta. Ebből adódóan, a Sajó völgyében is bemutatott, ma oly sűrűnek tartható várhálózat kialakulását éppen az elaprózódott birtokok befolyásolták. Mindez párhuzamban áll a nemzetségek ágakra, családokra szakadásával, így tulajdonképpen egy-egy birtok esetében egy-egy család

[282] KUBINYI 1990, 296. HORVÁTH 2009, 93-94., HORVÁTH 2011b, 80. Bár nincs rá bizonyíték, a nevezett kutatók úgy vélik, hogy a Szász tükör és az osztrák Landrecht kritériumrendszere nálunk is meghonosodott, ugyanakkor a korabeli várépítési gyakorlat ezt úgy tűnik, nem támasztja alá.
[283] HORVÁTH 2011b, 80-81.
[284] HORVÁTH 2009, 101., vö. ENGEL 1987, 13. „Amíg ugyanis a vár számított a birtok tartozékának és nem megfordítva, addig egyáltalán nem volt mindig szükséges, hogy a várról akár birtokjogi aktus alkalmával is említést tegyenek."
[285] HORVÁTH 2011b, 81-82.
[286] FÜGEDI 1977, 40-41. Ennek megjelenését csak az Anjou-korra helyezi.

hatalmi törekvése fedezhető fel.[287] Egy-egy vár mindenki számára látható és érthető szimbólumként a birtok tulajdonjogi jelképe és a tulajdonos hatalmi tükre volt. Evégett mindenki, minden birtokán igyekezett vár építésével biztosítani hatalmát, így születhetett például a Miskolc nemzetség valamennyi birtokán egy-egy erődítmény. Ha tehát a 13. századi várépítési hullám idején olyan változatos volt valahol egy adott terület birtoktérképe, mint a Sajó-völgyében, akkor hasonlóan sűrű várhálózat alakulhatott ki. Ez a tendencia fedezhető fel az Északi-középhegység több tucatnyi hasonló korú vára esetében is.[288]

6.6 A KÉSŐ ÁRPÁD-KORI VÁRAK FELHAGYÁSA

Károly Róbert felismerte ugyanazt a tényt, amit elődjei is tudtak, hogy a vár hatalom, így a magánvárak sokasága gyengíti az uralkodó érdekérvényesítési képességét. A királyi főhatalom elismertetésének feltétele tehát a védelmi célú objektumok elfoglalása volt, az uralkodóval szembenálló oligarcháktól és azok híveitől.

A Sajó-völgy várai ugyan nem játszottak központi szerepet az országos eseményekben, mégis híven tükrözik az általános folyamatokat. A várostromokkal járó konfliktusok sorozata e vidéket sem kímélte, így például Galgóc és a Mohosvár 13-14. századi történetét is nagy valószínűséggel egy-egy ostrom és az ennek nyomán keletkezett tűzvész pecsételte meg.[289] A többi, ásatással már vizsgált erősség esetében, így Vadnán és Sajónémetiben, ilyen direkt, pusztulásra utaló jel nem fedezhető fel ebben a korszakban, így talán gyanítható, hogy azokat egyszerűen – a leletanyag tanúsága szerint a 14. század első harmadában – felhagyták. Kivételként ismételten csak Velezd várát említhetjük, ami noha még évtizedekkel túlélte társait, de 1370 körül ezt is felhagyták.

Vajon miért nem épültek újjá, illetve miért hagyták elenyészni a várakat?

Felmerülhet, hogy egyszerűen túl sokba került azok fenntartása, ez azonban nem lehetett az egyedüli ok.[290] A válasz többtényezős. A háttérben inkább a birtokrendszer megváltozása állhat. Az oligarcha háborúkat követően, a király, a vele korábban szemben

[287] FELD 2014, 361.
[288] Ilyen helyzetet jelzett Simon Zoltán és Pálmány Béla Nógrád megyéből: SIMON 1988, 112-118., PÁLMÁNY 1990, 22-36.
[289] Mindkét helyszínen nagyszámú nyílhegy jelezte az idegen támadás nyomát. Mohosvárra lásd: PUSZTAI 2007, 55., illetve az ásató szíves szóbeli közlése. A galgóci nyílhegyek ismertetését és értelmezését lásd a jelen disszertáció korábbi, 4.2.3 és 4.4 fejezeteiben. A feltárások alapján Kazinc is tűzvészben pusztult el, ám a dokumentációkból nem teljesen világos, hogy ez a 13-14. századi periódus eseménye volt-e. Ehhez lásd Kozák Károly 1955-ös ásatási dokumentációját: MNM-Régészeti Adattár, 350.K.IV.
[290] FELD 2015, 367.

állók földjeit elkobozta és adott esetben új tulajdonosok kezébe juttatta. Így lettek új birtokosai a Miskolcok, vagy éppen az Ákosok földjeinek is.

1320 körül az Árpád-korban emelt erősségek zömét az országban másutt is elhagyták tulajdonosaik. Ekkortól lassan megváltozott a várak által betöltött szerep is. A királyi várbirtokok mintájára a birtok tényleges központjaivá váltak az erődítések, annak gazdasági magjává lettek. Ennek oka, hogy az elfoglalt várakat a király uradalom formájában tartotta meg, vagy adományozta tovább.[291]

A sűrűn elhelyezkedő, nagyszámú várból már csak a kedvezőbb adottságúak maradhattak életképesek, a többiek fenntartására nem volt szükség.[292] Továbbá, a közbiztonság normalizálódásával a védelmet is ellátó objektumok fenntartása „a hosszú béke korszakában értelmetlennek tűnt."[293]

Így a birtokosváltás, a közrend megszilárdulás és a gazdaságosság faktorai mellett a várak új birtokigazgatási szerepbe emelése szükségtelenné tette a megsokasodott állomány számottevő tömegét. Ezen várfelhagyási folyamat során nemcsak egyszerűbb kialakítású erősségeket, hanem magas kőfalakkal és tornyokkal erődített várakat is készek voltak sorsukra hagyni.

Az utóbbi évek folyamán megjelent vártopográfiák[294] alapján meghatározható volt a késő középkorban is továbbélő és a 14. század első harmadáig felhagyott várak körülbelüli számaránya. Erre alapozva, Feld István a „várpusztulás" nagyságrendjét a 13. századi eredetű várak kétharmadára becsülte.[295]

6.7 A TERMINOLÓGIA NYITOTT KÉRDÉSEI

Az Árpád-kori várak az ún. kisvárakkal kapcsolatos vita során híresültek el a kutatásban. Ezt a fogalmat először Miklós Zsuzsa alkalmazta, az akkor még időrendben a kővárfalas várak elé keltezett, az azoktól kivitelezésükben eltérőnek vélt, az írott forrásokban nem említett középkori erősségek sokaságára. Miklós Zsuzsa, valamint kutatótársai, Nováki Gyula és Sándorfi György börzsönyi, Gödöllő környéki, majd később tolnai terepbejárásai, felmérései és ásatásai mellett több más kutató, az ország számos

[291] ENGEL 1987, 13.
[292] SIMON 1988, 117., PÁLMÁNY 1990, 31.
[293] FÜGEDI 1977, 88.
[294] Borsod-Abaúj-Zemplén megyére: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007., Heves megyére: NOVÁKI – BARÁZ – DÉNES – FELD – SÁRKÖZY 2009., Fejér megyére: MIKLÓS 2007., TEREI – NOVÁKI – MRÁV – FELD – SÁRKÖZY 2011., Somogy megyére: MAGYAR – NOVÁKI 2005.
[295] FELD 2015, 368.

területéről ismertetett újabb és újabb hasonló erősséget.[296] A Műemlékvédelem című folyóirat 1987. évi 1. száma hasábjain eközben több vitaindító tanulmány látott napvilágot, melyek igazolták, hogy az újonnan felfedezett várak tudományos kérdéseinek tisztázásához nélkülözhetetlen a régészek mellett a történészek részvétele is a munkában. Az utóbbi kutatók részéről Fügedi Eriket követve, Engel Pál vette fel ezt a szálat, kinek e téren végzett munkásságát újabban Zsoldos Attila és Horváth Richárd folytatta.

A 13. századi várak kérdéskörét tárgyalva került sor 1989-ben Mátrafüreden a vizsgált korszakban épült mátrai várról elnevezett első Castrum Bene konferenciára.[297]

Ezt követően a topográfiai munkák sorában – elsősorban Nováki Gyula, Sándorfi György, majd Sárközy Sebestyén, Feld István, valamint Miklós Zsuzsa, Magyar Kálmán, Mráv Zsolt és Terei György révén – elkészült Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Tolna, Somogy és Fejér, megyék várainak topográfiai feldolgozása, bennük számos 13. századra keltezett erősséggel.[298] Mindemellett újabb feltárások további információkkal gazdagították ismereteinket e téren. A téma első alaposabb összefoglalására vállalkozott Feld István, a Chateau Gaillard 1994. évi konferenciakötetében.[299] Újabban, egyfajta szintézisként jelentek meg Miklós Zsuzsa, valamint jelen sorok szerzőjének publikációi a Castrum folyóirat 2011. évi számában.[300] Legújabban pedig a Századok 2014. évi 2. füzetében Feld István summázta a magánvárak építésének kezdeteinek kutatási, azon belül a terminológia kérdéseit.[301]

Az utóbbi három évtized várkutatása során használt nevezéktanból a kisvár elnevezés gyökeresedett meg leginkább a köztudatban. Ez a névalak azonban azt jelzi, mintha egy, a későbbi várakétól eltérő funkciójú, méretű, jellegű, önálló típusról lenne szó,[302] melyeket a 14. század folyamán felváltottak az új típusúnak tartott kővárak. Valóban mellékvágánya volt ez a magyar várak fejlődésének? A Műemlékvédelem 1987. évi 1. számában megjelent vitacikkében Feld István már megfogalmazta ama véleményét, hogy ezen várak esetében ugyanannak a földesúri erődítménytípusnak a változatairól van

[296] A Börzsönyre: NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979., a Gödöllői-dombságra: MIKLÓS 1982.
[297] Az 1987. évi vitaanyag: Gerő L. (szerk.), Műemlékvédelem 31, (1987/1). A mátrafüredi konferencia anyaga: Horváth L. (szerk.), Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös 1990.
[298] Részletes irodalmi hivatkozásukat lásd a 6.6 fejezetben.
[299] FELD 1994, 189-205.
[300] Miklós Zsuzsa a pécsváradi Zengővár kapcsán, jelen sorok írója pedig a Sajó-völgyi várak okán foglalta össze e témát: MIKLÓS 2011, 5-24., SZÖRÉNYI 2011, 25-70.
[301] FELD 2014, 374-379.
[302] FELD 2010, 500.

szó, melyekbe a klasszikus kővárak is besorolhatóak.[303] Ezt követően számos névalak született, melyek között máig nincs véglegesen elfogadott elnevezés.

A továbbiakban sorra veszem az ezekkel kapcsolatos kételyeket és kísérletet teszek egy átfogó megoldási javaslatra.

(a) A kisvár elnevezést a névadója eredetileg a vélt méretbeli különbségek révén alkotta meg. Az azóta elkészült vártopográfiák alaprajzi felmérései viszont egyértelműen bebizonyították, hogy érdemi méretkülönbséget nem lehet felfedezni a csak a 13. században és a 14. század elején élt, illetve a később is használt, ám az Árpád-korban alapított várak között. Egyes várak alapterülete akár sokszorosa, vagy éppen töredéke volt a másiknak még ugyanazon korszakban is és ez független volt a kiépítettség színvonalától.

(b) A közvélekedés földvárnak nevez minden olyan védművel rendelkező történelmi objektumot, amely régi korokból származik, s teszi ezt teljesen jogosan, ha a mai megjelenési formáját jelöli vele. A „castrum terreum" névalakot azonban csak akkor használták a kortársak, amikor már csak az elpusztult objektumot látták,[304] és az egykori, akár kő-, akár faszerkezetű erődítéseket elfedte a talajerózió. Így jegyezték fel földvárként például a 17. század végi vadnai romokat is.[305]

(c) A köztes megoldásként használt sáncvár kifejezés problémája, hogy az elsősorban a nagy kiterjedésű ispánsági várak elnevezésére utal. Ezek a kora Árpád-kori építésű, magas, földdel feltöltött, faszerkezetes védvonalak viszont nem ismeretesek az Árpád-kor utolsó századának erődítései között. Ugyanakkor a sánc kifejezést magam is alkalmazom a 13. századi várak egy jellegzetes morfológiai elemére, azok első, külső védvonalára. Ezek viszont az ispánsági várak sáncaival ellentétben eredetileg belső favázas támasztás nélküli, csupán a várat övező árok mélyítése során kihányt földrétegek voltak, melyek mára szétterülő, enyhe földtöltésként észlelhetőek a terepen. E védvonal ugyanakkor nem az egyetlen attribútuma a 13. századi váraknak, így a sáncvár, mint összefoglaló névalak használata kevésbé szerencsés.

(d) A megnevezés nehézségeivel szembesült a szlovák kutatás is, ahol Alojz Habovštiak révén a „hrad" kicsinyítőképzős alakja, a „hradok" honosodott meg, mint a kisméretű vár terminusa.[306] Úgy Habovštiak, mint később Michal Slivka és Adrian

[303] FELD 1987, 7., KUBINYI 1990, 291.
[304] BÓNA 1995, 20-21.
[305] Lásd a 2.1 fejezetben.
[306] HABOVŠTIAK 1985, 122-130.

Vallašek, a vidéki nemesség, a kisnemesség megerősített lakhelyét látta bennük, amelyek utánozzák a nagybirtokosok várait.[307]

E fenti névalakok ellen szól, hogy ezek használata elkülönülést sugall, holott ezek a 13. századi épületek méretükben, jellegükben alig térnek el az egyszerűbb, későbbi kővárfalas váraktól.[308] A kőfallal, toronnyal erődített, már-már európai szinten is minden alaptartozékkal rendelkezők Mohosvár és a fapaliszáddal övezett, csupán faházzal rendelkező kazinci vár ugyanúgy a magyarországi várfejlődés szerves részei voltak. Ezért a későbbi várfejlődéstől független, önálló várépítészeti típusnak aligha tarthatók. Sokkal inkább egy egységes várépítészeti fejlődési sor első, legfeljebb kiépítésük színvonalában különböző állomásai voltak.

A 13. századi váraink mai felszínalaktani megjelenése nagyon sok esetben kívülről sánccal és árokkal övezett meredek oldalfalú, központi, néhányszáz négyzetméter alapterületű belső vármag, hol további, felszínen is értelmezhető, épített elem nem található. Ezen sajátos jegyeik alapján általánosítva az ilyen formájú erősségekre használom az Árpád-kori geomorfológiai jegyeket hordozó vár szóösszetételt.

6.7.1 TERMINOLÓGIAI JAVASLATOK

A 13. századi magyar várépítészet fejlődését leginkább befolyásoló régió, a német területek keleti határvidéke, a mai Kelet-Ausztria lehetett. Ezen tájegység 11-12. századi betelepítése és határvédelmének kiépítése során nemesi várak sokasága született.[309]

Nyugati szomszédságunk korai erősségei fallal körülvett központi tornyok voltak, terepi védelemmel ellátott magaslatokon. Az ausztriai létesítmények fejlődési irányát jól reprezentálja Dunkelstein vára, melynek fallal övezett tornya fokozatosan egészült ki lakó- és gazdasági építményekkel. Dunkelstein példája nem egyedi. Az ilyen „klasszikus nemesi várak" kialakulása a délnémet vidékeken már a 12. századra helyezhető.[310] Mindegyikük esetében azonos fejlődési irány mutatható ki, a kezdeti központi torony körül később fokozatosan épültek ki a további várrészek.

A hazai várak formájukban semmiben sem különböztek az osztrák társaiktól. Méretben, külsőben és a kiépítettség jellegében hasonlóak voltak azokhoz, csupán csak megjelenésük feltételezhető későbbre, a 13. századra. Ezen délnémet korai (12-13. századi)

[307] SLIVKA – VALLAŠEK 1991, 18, 270.
[308] FELD 1990, 11.
[309] KÜHTREIBER – KÜHTREIBER 2007, 272, 279. 2. táblázat. A szerzők 45, forrásokkal azonosított nemesi birtoktest ugyanannyi várának létét sejtik Alsó-Ausztria keleti területén.
[310] KÜHTREIBER 2006, 147-148.

magánvárak általános elnevezése az Adelsburg, amely tükörfordításként történő magyarországi átvétele a teljes hasonlóság miatt indokolt lehet. A differenciált német társadalomban a nemesek mellett a miniszteriálisok egyaránt emeltek várakat (Adelsburg – Ministerialburg), annak ellenére, hogy ez utóbbi réteg nem tartozott a nemesek körébe. Ezzel szemben a Magyar Királyságban a tömeges várépítkezések már egy olyan korban indultak, amikor a társadalmi differenciálódás elhalványult és a várépítéshez elegendő forrással rendelkező további réteget, a szervienseket is a nemesek sorába emelték. Főtípus megnevezésként így *nemesi várakról, vagy korai (13. századi) nemesi várakról, vagy magánvárakról* indokolt beszélni.[311] Eme általános névalak használatával meghatározható a legtöbb ilyen típusú vár építtetőinek köre és mindemellett egységes építészeti típust sugall, a középkori várak fejlődéstörténetének első állomásaként.

A nemesi, tehát világi várépítészet mellett egyházi személyek, püspökök, apátok is létesítettek erősségeket.[312] Ilyen apátsági magánvárnak tartható a fentebb bemutatott mercsei vár is. Noha építtetőjét nem ismerjük hiteles forrásokból, egyházi tulajdonú föld lévén felmerülhet,[313] hogy a falu birtokosa, a bélháromkúti apát lehetett a vár alapítója.

A várak egységes nevezéktanát a földrajzi elhelyezkedésre vonatkozóan is indokolt lenne kialakítani. Az erősségeknek helyt adó földrajzi háttér jellege alapján a német nyelvű szakirodalom megkülönbözteti a Höhenburgot és a Flachlandburgot, azaz a *magaslati várat* és a *síkvidéki erősséget.* Az előbbit tovább differenciálja a hegytetőre, avagy kúp tetejébe létesített, valamint a hegygerinc végébe emelt várakra, Gipfelburgnak és Spornburgnak nevezve azokat. Domb- és hegyvidéki váraink e két kategóriába sorolhatóak, javasolt magyar terminológiájuk a *(hegy/domb)tetővár* (ilyen például a Mohosvár és Vadna) és a *sarkantyúhelyzetű vár* (ilyen Galgóc, a Kakasvár, Kazinc, Mercse, Németi és Velezd).

Síkvidéki várat az előzőekhez képest lényegesen kevesebbet ismerünk, amit részben összefüggésbe hozhatunk az alföldi régiók 100-150 éves intenzív mezőgazdasági művelése okozta fokozatos pusztulásukkal. Az osztrák kutatás a síksági várakon belül három alkategóriát különített el, a Niederungsburg, azaz a *lapályvárat*;[314] a magyarra

[311] Az Adelsburg névalakot, valamint annak magyar megfelelőjét, a nemesi vár kifejezést már 1994-es és 2000-es tanulmányában is használta Feld István: FELD 1994, 189., FELD 2000.
[312] FELD 2015, 360-361.
[313] GYÖRFFY 1987, 787.
[314] A lapályvárat, mint a Niederungsburg kifejezés magyar megfelelőjét Feld István vetette fel Nikolaus Hofer tanulmányának magyar nyelvű rezüméjében: HOFER 2007, 264.

lefordíthatatlan *Hausberg* kifejezését;[315] valamint a *mottét, a földhalomvárat*.[316] A lapályvár a tágabb környezetéhez képest nem emelkedik magasabbra és nincs feltöltött magja. A Hausberg a környezet enyhe kiemelkedését hasznosította és azt mesterségesen tovább alakították, megemelték és erődítették. A harmadik csoportot a motték jelentik. Az előző típussal szemben a motte jelentős beavatkozás eredménye, több rétegű, magasan felhordott földfeltöltésen, azaz egy mesterséges dombon létesített erődítmény. Bizonyíthatóan középkori eredetű – ásatással is igazolt – földhalomvár Magyarországon eleddig kizárólag két helyszínről, a Zala megyei Bánokszentgyörgy határában található középkori Szentmihály faluból és a borsodi Felsőzsolcáról ismert. Szentmihály középkori településének szélén álló kettős földhalom átvágása során az eredeti felszínhez képest közel 2 m-es földfeltöltést azonosított Nováki Gyula.[317] E zalai motte mellett ásatással igazolt földhalomvárként ismeretes számomra a Miskolc és Ákos nem zsolcai határkijelölésénél korábban már említett Felsőzsolca – Vár-domb. Az erősség magja néhány méterrel emelkedik a Kis-Sajó kanyarulata fölé. Ásatója, Simonyi Erika szerint a várárok kiásása során kitermelt földdel, vastagon megemelték a belső mag felszínét. Ezt támasztja alá, hogy a megtalált bronzkori eredetű járószint és a középkori vár használati szintje között 160-180 cm-nyi feltöltött földréteget figyeltek meg az átvágás során.[318] A többi régészetileg kutatott, motténak tartott objektumról kiderült, hogy annak dombja vagy nem mesterséges feltöltésű, vagy nem középkori eredetű.[319] Utóbbi kapcsán előfordult,

[315] A Hausberg terminológia részletezéséhez: HOFER 2007, 249.
[316] A motte-típus magyarországi elterjedéséhez és annak kérdéseihez összefoglalóan: FELD 2007, 217-245.
[317] NOVÁKI 1990, 210.
[318] SIMONYI 2010, 36. 154. tábla. A motte vastag feltöltési rétegére vonatkozó adatot Simonyi Erika a 2010-ben megvédett, eleddig kéziratos formában rendelkezésre álló doktori értekezésében közölte. A disszertáció rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm Simonyi Erikának. (Korábbi publikációjában még csak viszonylag vékony, 20-40 cm vastag feltöltésről beszélt, ami alapján a vár motte típusba sorolása megkérdőjelezhető volt. Ehhez lásd: SIMONYI 2003, 124.)
[319] SÁNDORFI 1980, 9-39. A szerző által említett öt borsod megyei „motte-típusú" objektumból három esetben, Miskolc-Tapolca-Leányváron: KEMENCZEI 1971, 265, 267., Sajónémetiben: lásd fentebb az 5. fejezetben és Kisgyőr-Halomváron: HOM Régészeti Adattár, ltsz. 5778-15. folytak régészeti kutatások. Míg Sajónémeti magja nem feltöltött domb (lásd az 5.2.3 és 5.3 fejezetekben), addig a Leányvár és a Halomvár több rétegben emelt központjairól még nem bizonyosodott be, hogy nem őskori létesítmények. A Leányvárban végzett ásatások során ugyanis Kemenczei Tibor neolit és késő bronzkori horizontot talált, de napvilágot látott kevés 14. századi kerámia is. A Halomvár perifériáján a Leányvárhoz hasonlóan késő bronzkorra tehető halomsírok helyezkednek el. Király Ágnes a vármag rétegsor-vizsgálata során azonban nem talált korhatározó leleteket. Kicsit távolabb, Nyírkarász-Gara-halom Árpád-kori várát a kutató, Juan Cabello a motte-típusú várak közé sorolta, noha később ő maga is úgy nyilatkozott, hogy „A várdomb platóját – az övezőárokból kitermelt földdel való (amúgy fáradságos) magasítás helyett – a peremen kialakított árokkal és kerítéssel magasított keskeny sánccal erősítették meg, amely vitathatatlanul az építtetők racionalitásáról tanúskodik.": CABELLO 2003.

hogy markánsan kiemelkedő őskori halomsírok dombját erődítették meg a középkorban, így magát a kurgánt hasznosítva motteként.[320]

A nemesi vár kiépítettségének, illetve erődítettségének fokát jelölheti az ún. Turmburg megnevezés,[321] mely minden esetben egy központi tornyot feltételez, amit falövvel vettek körül. Számos magyarországi példa igazolja a *toronyvárak* 13. századi, általános elterjedését. Valószínűleg e vártípusokat a középkori ember is a leglátványosabb eleméről, a toronyról ismerte meg és ezt tarthatta elnevezésre érdemes sajátosságnak. Talán nem tévedünk, ha ezekhez kötjük a forrásokban szereplő turris elnevezéseket és a magyar helynevekből ismeretes Toronyalja névalakokat. Ez utóbbi névhasználat jellegzetes példája a Sajó-völgyi Tornalja (ma Tornaľa, Szlovákia) településneve is, hol a faluhely egy 13. századi tornyos erődítés tövében létesült.[322] A helynévanyagban és az oklevelekben észlelhető megkülönböztetett figyelem sejteti a toronyvár korabeli szimbolikus értékét és pszichológiai hatását is.[323]

A nemesi várak e karakteres elemét több célból is építhették, így megfelelő belméret és kialakítás esetén lakhatták lakótoronyként (Wohnturm), de akár használhatták védelmi célú öregtoronyként is (Bergfried típusú torony). A Sajó-völgyében a nevezett Tornalja mellett további toronyvárak is ismeretesek. Bizonyosan ilyen volt a keleméri Mohosvár, hol a feltáró Pusztai Tamás egy, általa nem lakófunkciójúnak vélt kerek tornyot és egy bizonytalan rendeltetésű, véleménye szerint bejáratot alkotó négyszögletes tornyot azonosított.[324] A Sajó jobb parti Velezd toronyvár-besorolása egyelőre még hipotetikus, Feld István terepbejárásain egy, kelemérihez hasonló méretű kerek torony terepi nyomait vélte felfedezni a vármagban.[325]

Kérdéses lehet, hogy mennyire tartotta toronyvárnak a középkori ember a nem kőből emelt tornyokat. Számos feltárás igazolta fából létesített, nagyobb toronyszerű építmények nyomát, melyek megjelenésében már más minőséget képviseltek, de funkcióban, mint védelmi célú tornyok, hasonlítottak kőből emelt társaikhoz.[326] Az ilyen fa

[320] Dél-alföldi példaként ismeretes számomra, saját terepbejárásom révén, az Árpádhalom, az azonos nevű település határában, ahol az őskori kurgánon 13. századi leletek és a halom köré emelt – Nyírkarászhoz hasonló – övező földtöltés sejteti a késő Árpád-kori várként való hasznosítását.
[321] KÜHTREIBER 2006, 157. 25. lábjegyzet.
[322] B. KOVÁCS 1996, 23. Hasonló névalak figyelhető meg Márianosztra – Bibervár alatti középkori Toronyalja falu esetében: MIKLÓS 1997, 11-14.
[323] A toronyvár megnevezés legújabb összefoglalását adja: FELD 2014, 376., FELD 2015, 344-345.
[324] PUSZTAI 2007, 50, 57-58.
[325] NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 97.
[326] Toronyszerű fa építmények nyomaira a Sajó alsó szakaszáról, Felsőzsolcáról: SIMONYI 2003, 124-125. Tágabb kitekintésben ilyen a husziták által a 15. században szintén újrahasznosított, de 13. századi eredetű

szerkezetek emelése jelezte az építtető magasabb védelmi igényeit, ugyanakkor utalhatott annak szűkösebb anyagi hátterére is.

Bármilyen mértékben is volt kiépített egy 13. század végi vár, az ingatag politikai viszonyok közepette biztosította tulajdonosa számára az adott birtoka fölötti uralmat.

A 13-14. század fordulójához hasonló, belviszályokkal zaklatott időszak szűk másfélszáz esztendő múltán zavarta meg az ország, általam vizsgált részének nyugalmát. Ezen újabb válság haszonlesői, Giskra zsoldosai és a bratrik, akik katonai hatalmukat kiterjesztették Felső-Magyarország jelentős részére. A bratrik hatalombiztosítása azonban lényegesen korlátozottabb jelleget öltött egy-egy 13. századi birtokos nemeshez képest. Számukra pusztán a katonai hatalombiztosítás volt a cél. Ennek háttérbázisai ismételten az erősségek lettek, amelyek tisztán katonai, védelmi szerepet nyújtottak az esetleges összecsapások idejére. Az alig száz évvel korábban elpusztult, jobb esetben csupán csak kiürített várak sokasága pedig tálcán kínálta lehetőségként a várépítésre alkalmas helyeket. Az Árpád-kori elődeik által védelemre alkalmassá tett hegyek sáncai, árkai kényelmes lehetőséget jelentettek, hiszen a történelmi előzményekként itt maradt, de meglévő elemeit kellett a késő középkor haditechnikai követelményeihez igazítani. A bratri zsoldosok 15. század közepi erődítései így, az általam vizsgált területeken nem mások, mint újrahasznosított Árpád-kori várak.

Liptószentmária-Havran: PIETA 1996, 102, 104., továbbá Váchartyán-Várdomb: MIKLÓS 1978, 96, 101., vagy Sorkifalud-Zalak: KISS 2007, 172.

7. HUSZITA VÁRAK SAJÁTOSSÁGAI

Mint láthattuk, a Sajó-völgy huszitának tartott váraiban nem a bratrik voltak az első építők. Már az őskorban, majd a népvándorlás korában is magaslati telepként használták az egyes hegyeket. A koratörténeti idők erődítettségére vonatkozóan azonban nem rendelkezünk elegendő információval, arra csupán az ásatásokon előkerült csekély leletanyagból következtethetünk. Az azonban bizonyos, hogy a középkor folyamán, a 13. században már nem előzmények nélkül kezdtek a magaslatok megerődítéséhez. Ám a várak a főbb vonásaikat csak az Árpád-kori kialakításukkor nyerték el, sánccal és árokkal övezett, különböző kiépítettségi szintű magból állhattak. A 14. században tömegével hagyták fel az ilyen jellegű várakat, melyek ugyan funkciójukat elvesztették az Anjou-korban, de helyszínük stratégiai értéke a későbbiekben is megmaradt. E környezetük fölé magasodó egykori várhelyek harcászati jelentőségét ismerték fel a 15. század huszita zsoldosai, akik a Felvidék számos ilyen objektumát megszállták. Mellettük természetesen birtokukba kerültek ekkor még működő várak is, ezek körébe tartozott a Sajó-völgy szűkebb környezetében többek között Serke, Balogvár és Gedevár,[327] tágabb kitekintésben pedig Murány, vagy éppen Szádvár.[328] Azonban a 15. század derekán is funkcionáló és az oklevelekben is castrumként említett várak huszita kori története és régészeti emlékei most nem képezik vizsgálatom tárgyát.

Dolgozatomban a 15. század közepére már felhagyott, de a bratrik által újra megerődített,[329] illetve az általuk újonnan emelt várak sajátosságait kívánom részletezni. Ezek az újjáépített erősségek inkább csak a környezetük fölötti katonai hatalom bázisai voltak. Noha a cseh bratrik Sajó-völgyi története jobbára csak az 1450-1460-as évek fordulójára, mindössze néhány esztendőre szorítkozott, ám e viszonylag kevés idő is elegendő volt ahhoz, hogy a későbbi népi emlékezet szereplőivé váljanak és nem utolsósorban az egyes várakban megtaláljuk régészeti nyomaikat. Bár minden egyes, általam ásatással vizsgált vár esetében kimutatható volt a 13. századi használat, annak

[327] CSÁNKI 1890, 124, 125, 127., TÓTH-SZABÓ 1917, 345.
[328] TÓTH-SZABÓ 1917, 289. Murány esete bizonytalan. Nem tudni ugyanis, hogy az 1271-ben Castrum Mwran néven említett vár a 14-15. században működött-e még, avagy felhagyták és romos várhely lett. Legközelebb ugyanis csak 1454-ben említették, mint a husziták által emelt várak és erődítések egyike, lásd: MOL DL 15307. 1461-ben pedig Fortalicium Mvran néven szerepelt. Csánki Dezső is felvetette, hogy a murányi vár már elhagyott lehetett, amikor a csehek megerődítették: CSÁNKI 1890, 126., vö. SARUSI KISS 2007, 79. Szádvárra lásd még: DÉTSHY 1969, 144., DÉTSHY 2004, 7.
[329] Az egyes felhagyott Árpád-kori várak – husziták által történt – „rekonstrukciójának" tényét már Engel Pál is felvetette 1987-es tanulmányában: ENGEL 1987, 13.

építészeti emlékét szinte teljesen eltüntette a bratrik tevékenysége, így az itt feltárt erődítésnyomok már egyértelműen a huszita kori várépítészet sajátos jegyeit tükrözik.

A magyarországi huszita várak építői – a korábban részletezettek szerint – már csak névleg voltak huszita eredetűek. Megnevezésük sokkal inkább gyűjtőnévnek tartható, amivel Közép-Európa legkeresettebb, kiválóan képzett, soknemzetiségű zsoldosait is illették. Ez a mobilis, jól képzett katonacsapat számos harcászati újdonság ötletgazdájának és hordozójának tekinthető. Épp eme nagyszerű képességeik tették őket megkerülhetetlen tényezővé a 15. század derekán a Magyar Királyságban. Mindezt felismerte Hunyadi Mátyás is, aki számára kettős értéke is volt e zsoldosoknak. Egyrészről saját uralmának megerősítése végett szüksége volt ezen ütőképes katonaelemek alkotta egységekre. Másrészről a király – 14. századi elődjéhez, Károly Róberthez hasonlóan – tudatában volt annak, hogy a váraknak politikai jelentősége van, erre építve növelheti a hatalmát. Ám a váraknak csupán töredéke volt 1458-ban az uralkodó tulajdonában.[330] A király célja tehát a bratrik legyőzésével az északi országrész fölötti uralom megszerzése volt, miközben a legyőzött huszitákat saját hadseregébe integrálhatta.

Jelen fejezetben, a huszita zsoldosok erődítésépítészeti jellegzetességeként értékelem azokat a pusztán katonai hatalmat biztosító fortaliciumokat, mely objektumtípusba sorolhatóak a Sajó-völgy várai is. Ezen fortaliciumok kiemelkedően fontos részletét képezték az ekkor mind gyakrabban megjelenő külső- vagy elővédművek, továbbá a várak védvonalát oldalazótűz alatt tartó oldalazóművek, valamint ezeknek a fa-földszerkezetes változata, mely elsősorban a huszitákhoz köthető. Szintén bratri attribútumnak tartom a több fortalicium együttese által alkotott erődítéscsoportokat.

Ezért elengedhetetlen e védelmi jellegű struktúrák bemutatása, valamint kialakulásának, hátterének, formaváltozatainak és kései továbbélésének tágabb, a közép-európai térszintre fókuszáló részletezése, melyeket a következőkben ismertetek.

[330] ENGEL 1984, 292., ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998, 217-218, 242.

7.1 AKTÍV SZEREPŰ KÜLSŐ- ÉS ELŐVÉDMŰVEK A VÁRAK STRATÉGIAI TERÉBEN[331]

7.1.1 A SZEKÉRVÁR ÉS A GYALOGSÁGI HADVISELÉS, MINT ELŐZMÉNY ÉS BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Közismert, hogy az erődítésépítészet mindig reagált a fejlődő ostromeszközök kihívására, azaz akciójára.[332] Éppen ezért e tekintetben atipikus példának tekinthető a témánk szempontjából előzményként értelmezhető cseh szekérvár ötlete, ami a támadóeszközöket megelőzve, elsősorban védőműként okozott forradalmi újítást a 15. század első felében, a csehországi huszita háborúkban. Ebben az esetben – szokatlan módon – egy erődítésre kellett reagálnia az ostromlóknak. A szekérvár ugyanis nem volt más, mint egy mobilis védőmű, melynek aktív szerepe nemcsak a passzív védekezést tette lehetővé, hiszen onnan kitörve, majd a szükséges pillanatban oda visszavonulva eredményesen lehetett belőle ellentámadásokat folytatni.[333] A kortárs Aeneas Sylvius, azaz a későbbi II. Pius pápa leírása szerint a szekérvár hatékonyságát fokozta, hogy azt annak kezelői mindig a terepi adottságok kihasználása mellett, egy dombra, vagy éppen nehezen megközelítő helyre állították össze.[334] Véleményem szerint ez a mozgatható, gyorsan összeépíthető és a terepi lehetőségeket hasznosító tábori jellegű védekezési eszköz előképe volt a 15. századi, kizárólag katonai célú huszita fortaliciumoknak, védőműveknek.

Bár a késő középkorra a nyíltszíni ütközeteket egyre inkább felváltották a várostromok és ezzel párhuzamosan a szekérvárak is fokozatosan háttérbe szorultak,[335] ám a csatatereken jól bevált taktikai elemeket igyekeztek a harcoló felek átültetni akár az ostromtechnikába, akár az ezzel szembeni védekezésbe egyaránt. Az ellenfelek célja szöges ellentétben állt egymással, hiszen míg a támadók igyekeztek minél közelebb férkőzni az ostromlott várhoz, addig a védők törekedtek a támadókkal való első kontaktust a vártól lehető legtávolabb felvenni, hogy az utóbbiak tűzerejét a falaktól messze visszatartsák. Mégis az ezen ellentétes feladatokhoz használt fedezékek formai jegyeikben azonosak voltak. Önálló harci feladatokat ellátó, saját fedezettel bíró csapattestek a támadóknál és a vártól részben, vagy egészben független védművek a védekezőknél. Hipotetikus módon mindkettő esetében hasonlóság vélhető a zárt szekérvárral, amiből a

[331] A témával kapcsolatban megjelent publikációk: FELD – SZÖRÉNYI 2015., illetve magyarul: FELD – SZÖRÉNYI 2014.
[332] Gerő László fent idézett alaptéziséhez: GERŐ 1975, 9.
[333] PALACKÝ 1984, 470-471.
[334] TÓTH 1925, 27.
[335] U.o. 128-131.

védekezők az adott pillanatig forgácsolták az ellenfél erejét, majd kitörve onnan szétzavarták őket, vagy szükség esetén visszamenekültek oda.

A 15. századi védművek sajátosságainak megismeréséhez ezért érdemes a támadók ostromlás-módszertanába is bepillantani. Ostromtechnikájuk megtörése végett születtek ugyanis azok késő középkori új típusú védőművek, melyeknek ötletadói véleményem szerint nem mások voltak, mint a – szinte valamennyi közép-európai konfliktusban megfordult – huszitának nevezett cseh, lengyel és német származású zsoldosok.

E korszak újdonsága volt a támadó hadviselésben, hogy a lovasság árnyékából előlépett a gyalogság, aminek számaránya fokozatosan növekedett.[336] A gyalogsági alakulatok megítélés terén érdekes adatot nyújt egy 1428-as forrás, mely szerint a nürnbergi birodalmi gyűlésen egyenesen „schlechtes Volk"-nak nevezték őket.[337] Ez a negatív vélemény talán mégsem általánosítható, hiszen a várostromok megvívásához a gyalogosok mind inkább nélkülözhetetlenné váltak. Összetételükre és harcértékükre vonatkozóan sokatmondó az az 1481. márciusi levél, amiben Hunyadi Mátyás, apósát, Aragóniai Ferdinándot tájékoztatta a számára küldendő segélyhadakról.[338] E levél tartalma szerint Mátyás hadserege három fegyvernemre oszlott. Az elsőt a vértes lovasok, a másodikat a könnyűlovas huszárok, míg a harmadikat a gyalogság alkotta. Ez utóbbiak szintén vértesekre, pajzsosokra és közgyalogokra tagolódtak, továbbá voltak ún. puskások is.[339] A gyűjtőnévvel drabantoknak nevezett szálfegyveres gyalogosok, valamint a pixidariusnak hívott puskások és számszeríjászok a csata kezdetén a vértesek és pajzsosok mögött sorakoztak fel, akik falként vették őket körül. Az utóbbiak az egymásnak vetett pavese pajzsokkal kör alakú „erődítményt" formáltak és ennek fedezékében vonultak együtt mind közelebb és közelebb az ostromlási ponthoz. Eközben a puskás és számszeríjász lövészek a pajzsok védelméből lőve készítették elő a támadást, ahonnan – Mátyás levele szerint − alkalomadtán kitörtek a szálfegyveresek és ha szükség volt rá, oda visszamenekülhettek. Ezt, a cseh módnak nevezett támadási formát kiegészítették a gyalogsági fegyvernemhez sorolt pattantyúsok (maestri di bombarda). Számarányuk az

[336] A gyalogság szerepének növekedéséhez: NÓGRÁDY 2008, 194.
[337] TÓTH 1925, 32.
[338] V.KOVÁCS 1971, 269-270., vö. FRAKNÓI (II.) 1895, 107.
[339] Nógrády Árpád véleménye szerint Mátyás levelének magyar fordításában szereplő „puskások" (az eredeti latin nyelvű szövegben pixidarius) alatt többségében inkább számszeríjászokat kell sejteni. Szerinte a levél leírásakor a jegyző nem különítette el e két fegyvertípust és mindkettőre általánosította a puskás lövészt: NÓGRÁDY 2008, 196.

1466-os pozsonyi számadáskönyv szerint,[340] valamint Mátyás 1475. évi sereglajstroma[341] alapján a gyalogság létszámának csupán 2-3%-a lehetett. Noha a hatékony tűzerő ekkor még kísérleti fázisban volt, ám szerepük mind jobban kezdett felértékelődni. Ennek oka, hogy már a század derekára tudtak olyan lövegeket is előállítani, aminek immár nemcsak a pszichológiai hatásával, hanem rombolóerejével is számolni kellett.[342] Bár Mátyás idézett levelében az ágyúk helyett még inkább erős kővetőgépek használatára bíztatta apósát a török ellen, [343] a távolra ható tűzfegyverek rohamos fejlődését az is jelzi, hogy megszaporodtak az ellenük kifejlesztett várvédelmi építészeti struktúrák.

7.1.2 AZ ELŐVÉDMŰVEK ÁLTALÁNOS ISMERTETŐJEGYEI

E tökéletesedő tűzfegyverek egyre inkább olyan hatótávolsággal rendelkeztek, hogy a korábbi eredetű várak számára immáron veszélyessé vált minden olyan közeli (0-500 m) magaslat, ami eleddig szóba sem jöhetett támadási pontként. Egy vár helyének kiválasztása során általában törekedtek arra, hogy a lehető legkisebb energia befektetésével a lehető leghatékonyabb védelmet érjék el. Mint ahogy azt korábban említettem, ennek egyik fő feladata volt az ellenséget lehetőleg olyan messzire feltartóztatni, hogy a fegyverei már ne érhessék el a vármagot. Az első ezredforduló után gombamód szaporodó nemesi erősségek (német területeken ez az időszak a 11–13. század, a cseh, morva, magyar vidékeken elsősorban a 13. század) is alkalmazkodtak a korszak fegyvereihez, de ebben az időszakban még csak a vár közvetlen körzete számított veszélyes támadási területnek. A távolra ható fegyverek fejlődése, s főleg a tűzfegyverek megjelenése azonban sokkot okozott a védők számára. Immáron nemcsak a vár előteréből kellett távol tartani az ellenséget, hanem a tágabb környezet is a stratégiai tér részévé lett – egy-egy távolabbi magaslat, kilátópont stratégiailag ugyanolyan értékessé vált, mint maga a várhegy.

Ez az általános felismerés késztette a várvédőket arra, hogy a vártól részben, vagy teljesen független külső védőművekkel lássák el erősségüket. Így találkozhatunk váraink szűkebb (10-500 m) és tágabb (500-2000 m) előterében kisebb-nagyobb, jórészt önálló erődítésekkel. Utóbbiak sokszor már csak terepreliefként fedezhetők fel a tájban:

[340] NÓGRÁDY 2008, 198-200. A pavesek fedezékében előrenyomuló, cseh módra szerevezett gyalogságra, azaz a „bemisch fußvolkra": U.o. 195, 200.
[341] ÓVÁRI 1884, 509.
[342] KALMÁR 1971, 158-164. A huszita háborúk részletezése kapcsán František Palacký leírta, hogy a még zömmel kőgolyót lövő ágyúk csekély távolság esetén is lényegesen kisebb kárt okoztak a falakban egy-egy kővetőgépnél az 1420-as években: PALACKÝ 1984, 435-436.
[343] V.KOVÁCS 1971, 271-272. Itt a magyar fordításban ágyú helyett puska szerepel, holott az eredeti szövegben bombarda e fegyver megnevezése: FRAKNÓI (II.) 1895, 110.

sekély árok, enyhe sánc, kisebb kiemelkedő központi mag formájában. Szerencsés esetekben „beszélő" topográfiai helyneveik utalnak eredeti funkciójukra (így pl.: Őrhegy, vagy Tábor). Ez utóbbi elnevezések mind-mind rövid ideig és csupán néhány fő által használt, gyakran egyszerű szerkezetű erődítések emlékét őrizték meg. Ezek az esetek többségében a fővár előretolt, külső védművei voltak, ritkábban az ostromlók ostromművei, ez utóbbiak azonban nem képezik most vizsgálatom tárgyát.

Ezek, a német nyelvű szakirodalomban általában Vorwerk, Außenwerk, azaz elővédmű, külső védmű megnevezéssel illetett objektumok azonban korántsem képeztek egységes csoportot. Meg kell ugyanis különböztetni egymástól az egyes várak előterének magaslatain létesített erődítéseket stratégiai jellegük alapján aszerint, hogy az védelmi, avagy támadói szerepet töltött-e be. Megvizsgálandó egy adott külső védőmű kapcsán, hogy defenzív védműről van-e szó, ami csak egy, a vármag számára neuralgikus pontot foglal el, így megakadályozva, hogy az ellenség onnan tűz alá vehesse a várat. Megemlítendő, hogy hasonlóan defenzív szerepet töltöttek be a különböző útakadályok, a megközelítést nehezítő többszörös sáncárkok, pajzsfalak, melyek periférikusan kapcsolódnak a külső, illetve elővédmű típusaihoz, ezek részletezése azonban most nem célja a dolgozatomnak.[344]

Amennyiben az elővéd önmaga is képes volt ellentámadást indítani és a környezetét pásztázni, akkor viszont már aktív szerepet töltött be.[345] Ugyanakkor nem húzhatunk a két szerep közé éles határt, hiszen nehéz minden esetben biztosan meghatározni az egyes elővédművek létesítésének okát és azok pontos funkcióját. Ügyelni kell tehát az egyes elővédek megítélése során, hiszen nem ismerhetjük az építők személyes indíttatásait sem. Sok esetben minden stratégiai szándék nélkül is megerődíthettek egy-egy pontot. Emellett pedig a részletes régészeti kutatások hiányában sokszor nem ismerjük a várak előterében egykor esetleg még létezett további építményeket, létesítményeket sem, amelyek helyszínének tisztázása nélkül csak óvatosan értelmezhető az egyes védműelemek valódi szerepe.[346]

A kronológiájukat tekintve, a különböző külső védművek és előretolt védekező művek már a 13. századtól megjelentek, de a klasszikus korszakuk – a hatékony tüzérségi

[344] Csupán csak utalni kívánok rá, hogy ilyen, útakadály jellegű védekező elem meglétével számolok a korábban bemutatott sajóivánkai vártól keletre lévő bevágásban, mely az út megtörését és a várból való kontrollálását tehette lehetővé. Részletezését lásd: a 3.2.2 fejezetben.
[345] WAGENER – KÜHTREIBER 2010, 113.
[346] Köszönöm Olaf Wagenernek, hogy mindezekre felhívta a figyelmemet.

tűz megjelenése okán – a 15. század második fele, 16. század eleje volt.[347] Bár a legtöbb ismert, a fővár előtt elhelyezkedő védmű a 15. században, vagy később született, preventív módon már korábban is megerődítettek stratégiai pontokat. Ez utóbbiak során, kezdetben – a fegyverek kisebb hatékonysága miatt – főleg a vár közvetlen szomszédos és közeli magaslatait használták fel, majd később egyre távolabbi pontokat is bevontak a védelembe. Ugyanakkor korántsem szabad azt hinni, hogy a külső védművek vármaghoz képesti távolsága datáló értékű lenne.

Felmerül továbbá a kérdés, hogy milyen anyagból is emelték ezeket a védőműveket. Ennek megítélése rendkívül összetett és egyedi értékelést igényel. Egyértelmű választ csak olyan helyen adhatunk, ahol vagy régészetileg kutatott az objektum (ilyenből meglehetősen keveset ismerünk), vagy pedig máig felmenő falakkal rendelkezik, így vizuálisan azonosítható. Általánosan kijelenthető, hogy a most tárgyalt késő középkori védművek mind masszív építőanyagból, mind pedig fa-földszerkezettel, továbbá egyszerű faanyagból is épültek. Mivel – mint említettem – nagyon sok esetben ezen építmények csupán terepreliefként őrződtek meg számunkra, ásatás hiányában ritkán lehet bizonyosan állítani, hogy egy összeroskadt kőtoronyról, avagy egy szétmállott fa-földstruktúráról van-e szó. Erre utal a „mottenartige Anlage", vagy „mottenartiges Objekt" kifejezés, hiszen a legtöbb objektum ma már csak terepelem, mely egy-egy földhalomvárra hasonlít a vár előterében.[348] A témára elsősorban topográfiai kutatások révén irányította rá a figyelmet Thomas Kühtreiber és Olaf Wagener a német nyelvterületeken; Tomaš Durdík, Pavel Bolina és Miroslav Plaček, újabban pedig Milan Sýkora Cseh- és Morvaországban; míg Szlovákiában Peter Bednar és Eva Fottová.[349] Kutatási eredményeik mellett az elmúlt évek, évtizedek ásatásai során azonban egyre több külső védmű esetében nyerünk újabb adatokat annak építészeti megoldásáról.

A külső, illetve előretolt védműnek nevezett objektumforma egy tág fogalom, amely számos alcsoportra bontható. A továbbiakban – természetesen a teljesség igénye nélkül – építőanyaguk alapján csoportosítva külön tárgyalom a masszív, azaz kőből, esetleg téglából épült, valamint a fa-földszerkezetű előretolt erősségeket.

[347] DURDÍK – BOLINA 2001, 255.
[348] WAGENER – KÜHTREIBER 2007. 327.
[349] E témával kapcsolatos összefoglaló publikációik: WAGENER – KÜHTREIBER 2007., WAGENER – KÜHTREIBER 2010., WAGENER 2012., DURDÍK – BOLINA 2001., DURDÍK 2007., PLAČEK 2002., SÝKORA 2012b., BEDNAR – FOTTOVA 2006.

A terminológia kapcsán hangsúlyoznom kell, hogy az általam, a dolgozatban használt külső védmű, mint gyűjtőfogalom szinonimájaként használom az elővédművet, illetve az előretolt védművet.

7.1.3 ELŐRETOLT VÉDMŰVEK FALAZOTT SZERKEZETTEL

Az alábbiakban bemutatom azokat az előretolt tornyokat, melyek az elővédműveknek egy sajátos, falazott szerkezetű alaptípusát jelentették. Már a 13. század folyamán megjelentek a masszív, falazott anyagú külső védművek. Ekkor azonban még inkább csak előretolt tornyok épültek, sokszor csupán egy elővár jellegű védelem részeként. Jellemző példa erre Alsó-Ausztriából a Duna menti Freyenstein vára, ahol a sarkantyúhelyzetű vármag a közvetlenül fölé magasodó hegygerincről tökéletesen belőhető volt. **(85. ábra)** Ezért itt, 100 méterre a vármagtól, már a 13. század folyamán egy ötszögletű, éllel ellátott tornyot emeltek, s azt össze is kötöttek az utóbbival.[350] Míg ezen külső védmű még inkább egy nagyobb elővárnak tartható, amelynek területén egyéb gazdasági funkciójú épületet is elhelyezhettek, addig az Alsó-Ausztria és a mai Burgenland határán épült Kirchschlag védműve már egy átmenetei formát jelent az elővár jellegű védelem és a teljesen önálló előretolt külső erődítés között. **(86. ábra)** A vármagtól 50 méterre lévő, attól mély árokkal elválasztott magasabb, de kisebb platón egy négyzetes torony emelkedik, amelyet a 13. század közepi források „turris superioris" néven emlegetnek.[351] E plató, nagyságát tekintve elvileg további épületeknek is helyt adhatott, de ezt régészeti adatok eddig nem igazolták. A 13. században azonban teljesen önálló, tisztán külső védmű-helyzetben álló, a vár előtt emelt tornyok is léteztek, melyre kiváló, 13. század eleji példa az oberpalzi Flossenbürg négyszögletes tornya.[352] **(87. ábra)** Az említett megoldások közül mind az elővár jellegű rendszer részét képező, mind az önálló torony egyértelmű feladata volt a várba vezető útvonalak ellenőrzése, illetve a vármag számára esetleg veszélyes magaslat preventív védelme – tehát elsősorban passzív védelmi szerepet töltöttek be és az ellenség mozgásának nehezítését szolgálták.

Az előretolt tornyok száma a távolra ható fegyverek, így a különböző hajítószerkezetek, valamint a tűzfegyverek, azaz a tüzérségi szerszámok, ágyúk és a kézi lőfegyverek fejlődésének hatására jelentősen növekedett a 15. században. Az építők célja

[350] KALTENEGGER – KÜHTREIBER – REICHHALTER – SCHICHT – WEIGL 2007, 181. Lásd még: KÜHTREIBER – WAGENER 2007, 21, 32.
[351] WAGENER – KÜHTREIBER 2007, 337-338. A várat 1252-ben IV. Béla, magyar király seregei ostromolták, ennek nyomán említik az elővédművet.
[352] KÜHTREIBER – WAGENER 2007, 21, 32, 3. ábra.

egyértelmű: a vármagtól távol, minél hamarabb felvenni az első kontaktust az ellenséggel.[353] Azonban még e korszakban sem ritkaság, hogy csupán megelőző módon pozíciót foglaltak el egy-egy magaslaton, nehogy az az ellenfél kezére kerüljön.

Ezt bizonyítják a felső-ausztriai Alt-Pernstein várának előterében lévő, 15. századra keltezhető külső védőművek. A vármag fölötti gerincen, attól 150 m-re emelt, önállóan álló torony nem rendelkezett tüzérség számára alkalmas lőrésekkel, az egyszerűen csak a saját helyszínét volt képes biztosítani. Az ugyanazon gerincen lévő, a várhoz közelebbi, attól 50 m-re álló torony pedig hiába volt ellátva tüzérség számára alkalmas lőrésekkel, a védmű meredek környezete révén, abból távolabbi területekre nem láttak rá. Így ez utóbbi torony is kizárólag a közvetlen környezetét tudta ellenőrizni.[354] **(88. ábra)** Hasonló jelenség tapasztalható az alsó-ausztriai Wimberg váránál, ahol szintén két, különböző jellegű előművet emeltek a 15. század végén. A kedvezőtlen stratégiai helyzetű vármag fölött, attól 100 m-re lévő magaslaton kerek tornyot építettek, ám ez semminemű aktív jellegű támadási lehetőséggel nem bírt, hiányoztak a lőrések, formáját tekintve a korábbi – tisztán védelmi célt ellátó – bergfried típusú[355] tornyokkal mutatott hasonlóságot. Kialakításával legfeljebb a toronynak helyt adó területet tudták innen megvédeni. Emellett ugyanakkor a vármag közvetlen előterében is emeltek egy másik, már többszintes tüzérségi állásokkal rendelkező előművet is, ami a vár környezetét már hatékonyan tarthatta tűz alatt.[356]

Ez utóbbi torony funkciója már átvezet az ellentámadásra alkalmas, azaz aktív szerepű elővédművek típusaihoz. Az előző példák mellett már egyre több olyan esetet is ismerünk e korszakból, amikor az ellenséges tűzerő távoltartására előretolt toronyként szinte kisebb, önálló életet élő várat emeltek. Jó példa erre Dürstein (Alsó-Ausztria) városának 1476. évi címeres levele, ahol a fővár fölötti, 15. században létesített védmű önálló kis építményként jelenik meg.[357] **(89. ábra)** Eme kisméretű várformájú elővédek két klasszikus csehországi példája Český Šternberk déli,[358] vagy Libštejn északi előretolt védműve.[359] **(90-91. ábrák)**

[353] DURDÍK 2007, 87.
[354] WAGENER – KÜHTREIBER 2010, 114. Olaf Wagener szíves szóbeli közlése szerint e defenzív szerepű külső tornyok csak pozíciót foglaltak a vár számára veszélyes környezetben.
[355] A tornyok, így a bergfried típus részletezésére: DURDÍK – BOLINA 2001, 252.
[356] WAGENER – KÜHTREIBER 2010, 115.
[357] KÜHTREIBER – WAGENER 2007, 29.
[358] DURDÍK – SUŠICKÝ 2000, 13-15. és 172.; DURDÍK – BOLINA 2001, 255.
[359] DURDÍK – SUŠICKÝ 2005, 105-106. és 283-284.; DURDÍK – BOLINA 2001, 255.

Ezek, a 15. század második felében létesített masszív, azaz falazott anyagú, többszintes ágyútornyok mind a nehéz ágyúk, mind pedig a könnyű kézifegyverek elhelyezésére is alkalmasak voltak.[360] Nemcsak a vármag számára veszélyes magaslatokat védték (azaz a passzív védelem elemei voltak), hanem kiépítettségük és felszereltségük révén képesek voltak jelentős tüzérségi erőt befogadni és az aktív védelem bázisaiként szolgáltak, hiszen belőlük tűz alá lehetett venni az ellenséges csapatmozgásokat is. Ezekben az esetekben a torony környezetét tették komplexebbé övező fallal, külső árokkal, sáncokkal, így vált az tulajdonképpen egy kisebb várrá. Ezen tagolt védelmi rendszernek természetszerű oka, hogy a vártól nagyobb távolságban szükséges volt az önálló védelem megteremtése is, amire egy szabadon álló torony kevésbé volt képes. Mindez lehetővé tette, hogy az itt elhelyezett őrség a fővártól szinte függetlenül, teljesen önállóan, hosszabb ideig harcolhasson, ellátás, vagy külső fedezés nélkül.

Természetesen léteztek kevésbé tagolt védelemmel bíró előretolt négyzetes tornyok is, ahol az építmény önmagában állt. Ezek legfőbb feladata elsősorban nem egy veszélyes hely megelőző megszállása és annak biztosítása, hanem egy olyan alkalmas stratégiai pont nyújtása a tüzérség számára, ahonnan nagyobb tér pásztázható, illetve a fővár jelentős része tartható oldalazótűz alatt. Ennek egy korai és még szinte kísérleti jellegű példánya a németországi Odenwaldban található Frankenstein vára. Itt mindössze 15 méterre a vár külső falától emeltek egy négyszögletes alaprajzú, emeletes tüzérségi védőművet a 15. század második felében. Innen a vár déli előtere és a megközelítő út jól pásztázható volt.[361] **(92. ábra)**

A vár elé, attól alig 10-20 m-re elhelyezett négyszögletes előretolt torony Magyarországon sem ismeretlen, de viszonylag ritka. A dunántúli Somló várában figyelhetők meg egy hasonló épület ásatással még nem vizsgált nyomai, mely szintén a 15. század második felére keltezhető.[362] **(93. ábra)** Esetében feltételezhető, hogy a vármag számára beláthatatlan északkeleti gerincet tarthatták innen tűz alatt.

A 15-16. század fordulójától megjelentek az önállóan álló, előretolt, kör alaprajzú ágyútornyok.[363] Az előbbiek közé sorolható a kelet-csehországi Lipnice várától 300 m-re, egy különálló magaslat csúcsán emelt Bíla věž,[364] vagy a nyugat-csehországi Zelená Hora

[360] A magyarországi, 16. századi ágyútornyokra lásd: FELD 2008, 186-187.
[361] BILLER 2005, 58-59.; WAGENER – KÜHTREIBER 2010, 116.
[362] FÜLÖP 2007, 23-27.
[363] A belül zárt, kör alaprajzú ágyútornyokra: FELD 2008, 186, 187.
[364] DURDÍK – SUŠICKÝ 2005, 74-77, 200.; DURDÍK 2007, 89, 2. ábra.

melletti Dolní bašta.[365] **(94. ábra)** Az előzőekhez képest lényegesen nagyobb átmérőjű és vastagabb falú objektumok a hesseni Lichtenberg kastélya mellett, 1503-ban emelt ún. Krautbütt (Pulverfass) torony, [366] vagy az 1520 elé keltezhető alsószászországi Wachtmeisterturm (vagy Hausmannsturm) elnevezésű robusztus ágyútorony, Liebenburg kastélya mellett.[367] **(95-96. ábrák)** Ezen kerek alaprajzú építmények jellemzője, hogy a vastag falakban számos nagyobb lőállás volt. Az alábbiakban részletesebben mutatom be a kör alaprajzú ágyútornyok struktúráját a Wachtmeisterturm példáján keresztül.

Földszintjén kizárólag könnyű kézi tűzfegyverek számára alakítottak ki négy lőállást, mindegyik állásban három-három irányba néző lőréssel, melyek lefelé, az árok alja felé irányultak. Így feltételezhető, hogy innen csak a közeli teret, az övező árok vonalát ellenőrizhették és védhették. Az első és második emeleten ismét négy lőállás figyelhető meg, de ezek már nehéz tűzfegyvereket, ágyúkat szolgáltak. Az ágyúállásokban oldalirányba további két-két kisebb lőrés is nyílt a kézi tűzfegyverek számára is. A három szinten elhelyezett lőállásokat egymáshoz képest elfordítva alakították ki, így a torony minden irányt képes volt pásztázni. Az emeleteken elhelyezett nehézfegyverek a távolabbi területeket is tűz alatt tarthatták. Valamennyi lőállásban légakna is található, a lőporfüst elvezetésére és a kommunikáció biztosítására. Így a Wachtmeisterturm és a hasonló objektumok kifejezetten a tüzérség számára épített létesítmények voltak.

Ezen kerek védművek mindegyike önálló, a fővártól távolabb álló építmény, a tárgyalt kisméretű várjellegű elővédművekhez hasonlóan szintén volt körülöttük saját védelmet biztosító árok, sánc, paliszád. A Wachtmeisterturm körül félkör alakú, ma is 4 m mély, sziklába vésett árok található, külső oldalán egykori sánc erodált terepi nyomával.[368] Az utóbbi tetején esetleg palánk, vagy kerítés futhatott, amire közvetett bizonyíték lehet az, hogy a torony földszintjén csupán kézi lőfegyverek számára volt a közvetlen előtérre és az árokra irányuló nyílás.

A tárgyalt kerek védművek funkcióját megmagyarázza a topográfiai viszonyuk: míg a Dolní bašta és a Krautbütt egy-egy hegygerinc sarkantyúhelyzetében áll és így képes ellenőrizni a várba vezető útvonalat, addig a Bíla věž és a Wachtmeisterturm a vármag

[365] DURDÍK – SUŠICKÝ 2012, 260-262, 318., vö. DURDÍK 2000, 45.
[366] WAGENER – KÜHTREIBER 2010, 117-118.; BILLER 2005, 207.
[367] SCHULTZ 1980.
[368] Hans Adolf Schultz előző jegyzetben i.m. tévesen motteként írta le a Wachtmeisterturm magaslatát, azonban az objektum nem mesterséges földhalomra épült, csupán csak egy meredekre faragott kúp, körülötte félkör alakú árokkal. Ez jól látható a vár 1641-es ostromáról készült 17. századi ábrázoláson is (az ábrázolás a liebenburgi kastély egyik információs tábláján látható, további pontos forrásmegjelölés nélkül).

számára veszélyes magaslat tetejét foglalja el, és amellett, hogy biztosítja annak védelmét, tűz alatt tudja tartani a vár teljes előterét.

7.1.4 FA-FÖLDSZERKEZETŰ ELŐVÉDMŰVEK A KÉPI ÉS ÍROTT FORRÁSOKBAN

A külső-, vagy más néven elővédművek további csoportját a fa-föld szerkezetű erődítési elemek alkotják. Ezek esetében is, régészeti ásatások hiányában, csak hipotéziseket lehet megfogalmazni az egykori külső védművek szerepéről és formájáról. Az elsősorban terepreliefként fennmaradt objektumok a legtöbbször árokkal övezett motteszerű földhányásként jelentkeznek. Többségüket eddig csupán topográfiai kutatások során írták le, esetleg kiegészítették néhány helyszínen készített LIDAR felvétellel, míg ásatás alig-alig történt ezekben az építményekben.

Ugyanakkor a fennmaradt 16. század eleji képi forrásokon is viszonylag sok és sokféle földmű figyelhető meg. Így a Habsburg Miksa császár életét és hadjáratait bemutató számos ábrázolás hátterében találkozunk egy-egy ilyen védművel. Jörg Kölderer 1510 körüli Festungshandschriftjében tiroli fa-földművek láthatók.[369] **(97, 109-110. ábrák)** Ágyúlőréses föld és favédművek találhatóak Albrecht Altdorfer és műhelye által 1512-1515 körül készített „Triumphwagen mit Städten und Schlössern" című pergamenen.[370] De más példák is említhetők, egy lengyel forrás, a „Rei Tornamentariae" nemcsak összképet, hanem mérnöki igényű metszeteket is tartalmaz eme objektumtípus belső szerkezetéről.[371] **(98. ábra)**

A képi ábrázolásokon felül írott források is segíthetnek a fa- és földszerkezetű védekező művek formájának, építészeti megoldásainak rekonstruálásában. A Rei Tornamentariae ábráját egészítheti ki Hans Schermer, 1485-1500 között, Frankföldön készített, „Zubuchßen und buwen" című munkája, amelyben a fa-földszerkezetű sáncok építéséről is értekezett. Schermer leírása egyértelművé teszi, hogy az ilyen szerkezetű védművek esetében ácsolattal kötötték össze a gerendaváz elejét és hátsó részét, ezt követően töltötték ki földdel.[372] Az ilyen, viszonylag gyorsan összeállítható struktúrák harcértékét bizonyítja a III. Frigyes, osztrák császár udvarában szolgált Michael Beheim, „Buch von der Wienern" című 13.000 versszakból álló krónikája. A mű szerzője katonai

[369] Österreichische Nationalbibliothek; cod. 2858, fol. 6r. Foto: IMAREAL, http://tethys.imareal.sbg.ac.at/realonline/, Bildnummer: 006656. Letöltés dátuma: 2015. 06. 01.
[370] MICHEL – STERNATH 2012, 227. 50. ábra.
[371] BOGDANOWSKI 2000, 42. 4. ábra.
[372] BROHL 2000, 27.

parancsnokként vezette, s utána le is jegyezte az alsó-ausztriai Scheuchenstein ostromát.[373] A vár kapcsán napra pontosan rímbe szedve ismertette az eseményeket, melyekből kiderül, hogy a védők három, a német nyelvű műben „tábornak" nevezett külső védművel erősítették meg a fővár környezetét. Mindezek gyorsan elkészített – tehát bizonyosan tábori jellegű – létesítmények lehettek, ugyanis mindösszesen egy nappal az ostrom előtt kezdték építeni őket, de a jó helyválasztásnak köszönhetően az itt állomásozó 5–8 katona képes volt 14 napig megakadályozni az ostromlókat a fővár elfoglalásában. A központi vármag ostromának kezdete előtt, kényszerűségből napokat kellett így eltöltenie a támadó császári seregnek az egyes táborok bevételével, hogy azokból ne okozzanak nekik érzékeny veszteségeket a védők. Ezek után voltak csak képesek elindítani a fővár ostromát. A huszita háborúk történetét feldolgozó František Palacký is megemlítette az ilyen jellegű, hatékony védelmet jelentő védművek jelentőségét. Leírja, hogy Jan Žižka a prágai Vitkov-hegyen facölöpökből rakatott védműveket, melyek köré árkot ásatott, valamint földből és kőből sáncot emeltetett. Jó helyválasztásának köszönhetően a vitkovi földművet 26 férfi képes volt megvédeni Luxemburgi Zsigmond támadásával szemben is.[374]

E képi és szöveges források mind-mind gyorsan összeállítható, egyszerű szerkezeteket sejtetnek, melyek erőssége nem kizárólag az építőanyagukban, hanem topográfiai helyzetükben is rejlik.

7.1.5 AZ ELŐVÉDMŰ ÉS A FŐVÁR KAPCSOLATÁNAK KÉRDÉSEI

Az elővédművek kapcsán – függetlenül attól, hogy azok masszív anyagból, vagy fa-földszerkezettel épültek – szót kell ejteni azok vármaggal való kapcsolatáról is. A szó klasszikus értelmében a külső-, vagy más néven elővédmű a vármag elé helyezett, kizárólag katonai funkciójú objektum, feladata a vár védelme, a megközelítő út, esetleg a várhoz közvetlenül tartozó létesítmények, gazdasági épületek biztosítása, vagy csupán egy potenciális támadási pont preventív célú megszállása.[375] Ezek a vár elé épített, attól fizikailag független elővédek az ún. előretolt erődítések (német szakirodalomban: vorgeschobene Befestigung). **(107, 121-123. ábrák)** A topográfiai felmérések ugyanakkor felhívták a figyelmet azokra a külső védőművekre is, melyek csak részben önállóak, ugyanis a megfigyelhető terepi nyomok szerint egy keskeny nyaktag, vagy korridor a

[373] BEHEIM 1843, 385–408.
[374] PALACKÝ 1984, 259.
[375] WAGENER-KÜHTREIBER 2007, 330., WAGENER-KÜHTREIBER 2010, 111.

fővárhoz kötötte őket.[376] Erre jó példa az 1421-ben épített csehországi Kalich várának északi elővédműve,[377] a 15. század végére keltezhető Nová bašta, a már korábban említett Libštejn várától délre,[378] továbbá a morvaországi Střílky vára.[379] **(91, 99-100. ábrák)** Ez utóbbi létesítményeket a német szakirodalom vorgelagerte Befestigung névvel illeti. Ezen fogalomnak még nincs külön magyar nyelvű megfelelője. Azonban úgy vélem, hogy az előretolt védmű kifejezés ezt a típust is takarja, csak e terminus technikus használata során fel kell tüntetni, hogy az adott objektum izolált helyzetű, avagy a fővárral összeköttetésben lévő védműelem-e.[380]

Felvetődik a kérdés, hogy vajon ez utóbbi csoport is külső védműnek tartható-e. A válasz igen. Hiszen az az elővédmű, amit ma teljesen különálló helyzetűnek látunk a terepen, a középkorban esetleg körül volt kerítve, azaz össze lehetett kötve a fővárral, egy romlandó anyagú kerítéssel, sövénnyel, vagy egy, a német szakirodalomban spanischer Reiter-nek, azaz spanyol lovasnak nevezett, kihegyezett karók sokaságával ellátott korláttal. Az ilyen kerítés gyakori létét épp Jörg Kölderer említett leichtenbergi ábrázolása igazolja. **(97. ábra)** Ugyanezt támasztják alá a sajónémeti elővédmű és a fővár közötti gerincen a roncsolásmentes kutatási módszerekkel azonosított terepi jelenségek és felszín alatti, geofizikai anomáliák.[381] Tehát az elővédművek adott esetben rendelkezhettek fizikai kapcsolattal a fővárral – ami az esetleges visszavonulási útvonalat is biztosította, így nem feltétlenül kell őket teljesen független létesítménynek tartani.

7.1.6 ÁSATÁSSAL VIZSGÁLT FA-FÖLDSZERKEZETES ELŐVÉDMŰVEK TANÚSÁGAI

Bővebb adatokat szolgáltató régészeti feltárás eddig még ritkán történt külső, fa-földszerkezetű védművekben. Az egyik legkorábbi és legrészletesebb ásatás a morvaországi Mstěnice erődített udvarháza (cseh nyelven tvrz, német szakirodalomban Feste) fölötti elővédművekben zajlott. Funkciójukat megmagyarázhatják a tágabb környezet domborzati adottságai, amit a Google Earth térképi nézetében készíthető domborzatprofil is kellőképpen tükrözhet. **(101. ábra)** A völgyben fekvő nemesi lakóhely

[376] E két típust a morvaországi külső védművek kapcsán Miroslav Plaček definiálta. Szerinte a „kitolt" erődítés összeköttetésben van a várral, míg az „előretolt" erődítés nincs: PLAČEK 2002, 153.
[377] SÝKORA 2012a, 23, 15. ábra., SÝKORA 2012b, 232, 5. ábra.
[378] DURDÍK – SUŠICKÝ 2005, 104-105, 283-284.
[379] PLAČEK 2007, 597-598.
[380] Tehát a Miroslav Plaček által definiált „kitolt" és „előretolt", illetve a németben használt „vorgelagerte" és „vorgeschobene" kifejezések külön bevezetését nem tartom szükségesnek a magyar szaknyelvbe.
[381] Részletesen lásd az 5.2 fejezetben.

fölé emelkedő fennsík peremén helyezték el a két előretolt védművet, úgy, hogy azok az udvarház számára láthatatlan plató területét ellenőrizhessék.

Az ásató, Vladimir Nekuda az 1. számú külső védmű teljes egészét feltárta. Ennek során kettős alapozási árokra bukkant. A 6,8 m átmérőjű védművet kör alakban övezte az első árok, míg ezt, belülről, de csak a támadási irány felőli oldalon, patkóalakban egy további árokszakasz is kísérte. Mindkét alapárokban 80-90 cm-enként megégett faoszlopok nyoma volt felfedezhető. Egy tűzvész nyomai a védmű belsejében is azonosíthatóak voltak, faszénréteg, illetve égett paticssáv formájában. Ezen pusztulási rétegeket és az oszlopárkokat elfedte egy 1,5 m vastag agyagréteg, amely a védmű belseje irányába fokozatosan elvékonyodott. Bár Vladimir Nekuda egyértelműen nem állítja, a rétegtani helyzetet bemutató metszetrajza alapján mégis feltételezhető, hogy ez az agyagréteg a két, egykor bizonyára fonással-tapasztással rendelkező oszlopsor közé bedöngölt földtöltés lehetett, ami a pusztulást követően a védmű belső része felé omlott. **(102. ábra)**

A védmű tehát az ellenséges tűz irányában földtöméses palánkkal, míg az udvarház felé csupán egy egysoros paliszáddal volt védve. Az ásatáson kutatóárokkal megvizsgálták annak előterét is, ahol, ugyancsak a támadási irányban, további erődítésként dupla árok, köztük pedig földfeltöltéses sánc védte félkörívben az így teljes méretében 30 m sugarú objektumot. **(103. ábra)**

Csupán kisebb szondaárkokkal vizsgálták a 2. számú védművet, ami az előzőhöz képest nagyobb alapterületű, kb. 14x10 m-es volt. Építészeti struktúráját eleddig nem tisztázták részletekbe menően. Belsejének peremén egy kör alakú sánc töltése futott körbe, ami egy összeomlott földtöméses fal maradványaként értelmezhető. Kívül, a támadási irányban egy félkör alakú árok övezte, ami a védett oldalon fokozatosan megszűnt.

A védművek építési idejét a leletek alapján a 14-15. század fordulójára keltezte a feltáró, de pusztulásukat már Hunyadi Mátyás 1468. évi morvaországi hadjáratával hozta összefüggésbe. Ekkor a völgyben lévő udvarházzal együtt tűzvész áldozatai lettek.[382] Nézetem szerint a mstěnicei előretolt védművek 14-15. század fordulójára keltezett kiépítése talán kissé korai dátum lehet. Formája alapján gyanítom, hogy azokat a már hatékony tűzfegyverek elleni védelemként inkább csak a 15. század közepe körül emelhették.

A feltárt mstěnicei 1. számú védművel feltűnő hasonlóságot mutat a tőle mindössze 60 km-re fekvő, alsó-ausztriai Gars am Kamp elővédműve. A vármagtól 400 m-re, a felette

[382] NEKUDA 1985, 63-75, 244, 249., PLAČEK 2007, 411-414.

lévő fennsík peremén létesült a Tabor-nak nevezett külső erődítés. Az ásató Alexandrine Eibner itt két elkülönülő horizontot állapított meg. A helyszínen már a 11-12. század fordulóján Hausberg típusú vár létesült, amiről viszonylag keveset lehet tudni. Annyi bizonyos, hogy egy sánccal és árokkal övezett magaslaton egysoros paliszádkerítés biztosította a védelmet, ezen belül egy kőházzal. Az erődítménybe északról, a külső árkon keresztül, egy fahídon lehetett bejutni. A 14-15. századra keltezett megújítás során azonban e korábbi fázis építményeit szinte teljesen elplanírozták az építők. Ekkor megváltozott az erődítés rendszere is. Az építkezés előtt a belső magot rendezték, majd az árok kitisztításából nyert törmelékkel felszínét kissé megemelték és egy kerek, két oszlopsorból álló földfeltöltéses palánkkal övezték. Ennek 90 cm-enként elhelyezett oszlopait, Mstěnicéhez hasonlóan, egy külső kerek és egy belső patkóformájú alaprajzú alapozási árokba helyezték. Ez a rendszer a támadási irányba, azaz a fennsík felé, zárt formát mutatott, a bejárata – ellentétben az első periódussal – immár nem északról, hanem a fővár irányából, délről nyílt. **(104. ábra)** A védmű belsejében egy, 1 m mély négyszögletes gödröt találtak, amit az ásatója egy toronyszerű épület pinceszintjeként értelmezett. Ezen épületet véleménye szerint időszakosan lakhatták is a belőle előkerült kályhacsempe és kerámiaanyag alapján.[383]

Az előzőekhez képest korlátozottabb feltárások folytak Magyarországon, a Nógrád megyei Zagyvafő előretolt védművében. Zagyvafő várát 1435-ben már elhagyott erősségként említették, majd arról értesülünk, hogy 1457-ben a várba fészkelt csehek innen fosztogatták a környéket. 1460-ban pedig a szomszédos Salgó várát is innen kiindulva foglalták el a husziták. Ezt követően azonban Hunyadi Mátyás még ugyanezen év őszén elfoglalta tőlük a fortalicium néven említett erősséget.[384] Az ostrom hevességét jelzik a fővár feltárói, Bodnár Katalin és Juan Cabello által felfedezett égett pusztulási rétegek.

A kutatók az 1988-as ásatási idényben a vármag alatt, az északnyugati lefutó gerincen elhelyezkedő, 20x15 m-es ovális alakú előretolt védmű dombját, az ún. Kis Kőasztalt is megvizsgálták.[385] Ennek teljes felületű feltárása azonban a következő évben a lelőhely vandál feldúlása miatt, már sajnálatos módon elmaradt. Az árokkal övezett

[383] EIBNER 1973, 111-116.
[384] A vár késő középkori történetére vonatkozóan: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 90. további hivatkozásokkal, vö. TÓTH-SZABÓ 1917, 297, 319.
[385] Sándorfi György hipotetikus felvetése szerint ezen objektum időben megelőzte volna a fővárat, amivel – véleménye szerint – nem alkotott egy rendszert: SÁNDORFI 1987, 18. Sándorfi György nézetét Feld István elővédművekről írt dolgozatában kérdőjelezte meg: FELD 2006, 105-107.

objektumot mindössze két kutatóárokkal vágták át.[386] **(106. ábra)** A humusz alatt az ostromot követő pusztulás égett, 30-40 cm vastag paticsrétege húzódott. A tapasztásdarabok rendszertelenül elhelyezkedő cölöplyukakat fedtek, melyek egy faszerkezetű belső épületet jeleztek. Ennek a struktúráját ugyanakkor a kicsiny ásatási felület miatt nem sikerült meghatározni. A védmű nyugati peremén, azzal párhuzamosan, egy vonalban cölöplyukak sorakoztak, amelyektől 2 m-rel beljebb további cölöplyukak voltak találhatók. Bár az 1 m széles kutatóárok csekély kutatási felülete ezt teljes mértékben nem bizonyíthatta, mégis feltételezhetőnek tartom, hogy mindezek egy kettős palánksor külső és belső elemei lehettek. Ez a struktúra az ásatók szerint a védmű fővár felöli, északkeleti oldalán minden bizonnyal megszakad, ugyanis itt nem találtak ilyen építményre utaló cölöplyukakat. Mindezt kiegészítheti, hogy a vastag paticsomladék a védmű nyugati peremétől indulva fokozatosan elvékonyodik és elfogy a keleti oldalig. Ezek alapján a keleti, északkeleti oldal nyitott lehetett, ezen a helyen valószínűsítve a bejáratot.[387]

Az ásatáson feltárt égett paticsos rétegben egy-egy 1463-ban és 1465-ben vert Hunyadi Mátyás denárt is találtak. Mivel a feltárásokon bizonyosságot nyert, hogy a fővárat az ostrom után még egyszer kijavították és rövid ideig használták, ezért e két pénzérme alapján úgy vélték az ásatók, hogy az elővédmű is minden bizonnyal továbbélt az 1470-es évekig.[388] Mindezt azonban véleményem szerint cáfolja a Kis Kőasztal lelőhelyének stratigráfiai helyzete, ugyanis az utolsó égett réteg fölött már csak a felhagyást követő vékony humuszos szint feküdt, nem volt rajta olyan réteg, vagy a paticsos omladékot vágó utólagos beásás, ami egy további hasznosításhoz köthető lett volna. **(106. ábra)** A fővárban ugyanilyen, 1465-ös érme került elő az említett megújításból, így inkább azt tartom valószínűbbnek, hogy a vár épületeinek kijavításakor az elővédműben is rendezték a terepet és ennek során kerültek ide a pénzek, de ide már nem emeltek újabb építményt.

---

[386] Köszönöm Juan Cabellonak, hogy a kutatási dokumentációt a rendelkezésemre bocsátotta.

[387] A Zagyvafőről megjelent publikációkban ezen bejárat helyét, tévesen az elővédmű délkeleti oldalán jelölték meg az ásatók: BODNÁR – CABELLO 1990, 181., vö. BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 97. Mivel a kutatóárok a délkeleti oldalt nem, csak a keleti, északkeleti oldalt érintette, így e bejárat valójában keleten lehetett.

[388] A fővár 1460 utáni kijavítására csak régészeti adatok utalnak. Az 1468-as, 1469. évi átiratban fennmaradt oklevélben említett „fortlicio Zaghwa" valóban Zagyvafőre vonatkozik, ám egy 11 esztendővel korábbi, 1457-es esemény kapcsán említették meg, amit ekkor vizsgáltak ki: MOL DL 61047, vö. TÓTH-SZABÓ 1917, 457-458. XCIX. oklevél. Így ezen oklevél nem lehet a vár továbbélésének bizonyítéka, mint ahogy arra először hivatkoztak az ásatók: BODNÁR – CABELLO 1990, 181. Ezt a későbbi publikációban már helyesen közlik: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 90.

Elővédművek tekintetében a legintenzívebb régészeti kutatás Szlovákia területén zajlott, ahol viszonylag sok külső védműben végeztek szondázó feltárásokat az elmúlt évtizedek folyamán. Ezek a kis felületű ásatások azonban jobbára csak az egyes objektumok kronológiáját tisztázták, miközben azok építészeti struktúráját, azok fővárhoz való viszonyát nem vizsgálták. Az alábbiakban röviden összefoglalom a szlovákiai elővédművekkel kapcsolatos, rendelkezésre álló adatokat. **(105. ábra/3-9)**

A Felvidék északnyugati szélén, a Vág-völgyében lévő Egbelény (Gbeľany) falu fölötti Hradisko-hegyen, 1976-ban két, sánccal övezett erődítést fedezett fel Josef Moravčík. A tetőt elfoglaló nagyobb, 60x30 m-es objektum területén 1980-ban három kutatóárkot nyitott Josef Moravčík amelyben zömmel az őskori, Kr.e. 1. századi Puchov-kultúra leletanyagát találta, csekély késő középkori kerámiával és egy 1464-es Hunyadi Mátyás denárral. A várat szárazon rakott kőfal kerítette. Alatta, tőle 75 m-re helyezkedik el egy 24x14 m-es, sánccal és árokkal védett elővédmű, ahol csak leletgyűjtés történt. Ennek során 15. századi tárgyi anyagot, közte egy kályhaszem töredéket talált.[389] A feltáró szerint e védmű szerepe a várba vezető út felügyelete lehetett, ugyanis a ma is észlelhető eredeti útvonal közvetlenül mellette halad el.

A Vág folyó túlpartján emelkedő Sztrecsény (Strečno) várától 400 m-re, egy attól független gerincen, a várhoz képest alacsonyabban található a Bašta nevű magaslat, hol egy filmforgatás előkészítéseként terepet rendeztek 1974-ben. Ekkor megégett gerendák és tapasztásdarabok bukkant elő, amit a felszínre került kerámialeletekkel együtt, a leletmentést végző Ondrej Šedo, a 15-16. századra keletezett.[390] E lelőhelyet Peter Kalman 1994-ben két kutatóárokkal vizsgálta. A három oldalról sánccal és árokkal védett, 35x30 m-es gyűrűt a negyedik oldalról egy meredek lejtő óvta. A végletekig lekopott, 3,6 m talpszélességű sánc csupán az árokból felhányt földtöltés volt, belső szerkezet nélkül. A védmű központját egy kisebb domb alkotta, ahol a szondázó ásatások során, az 1974-ben megfigyeltekhez hasonlóan vastag hamuréteget találtak, benne elszenült deszkákkal és gerendákkal, amit egy leégett épület részleteként értelmezett az ásató. Valamennyi előkerült lelet a 15. századból származott. Peter Kalman az objektumot ostromműnek tartotta, Josef Moravčikra hivatkozva azt feltételezte, hogy 1431-ben innen próbálták elfoglalni a husziták Sztrecsény várát.[391] Ez azonban egyelőre nem támasztható teljes bizonyossággal alá, így esetleg a Bašta a várhoz tartozó védőmű is lehetett. 1440-1442

[389] MORAVČÍK 1977, 188, 394. 124. ábra, vö. BEDNÁR – FOTTOVÁ 2006, 31.
[390] ŠEDO 1975, 99-100.
[391] KALMAN 1996, 104-105., vö. BEDNÁR – FOTTOVÁ 2006, 31.

között Sztrecsény várát Ulászló király ugyanis cseh huszita kapitányának Jan Čapeknek adta zálogul,[392] így akár erre az időszakra is tehető a Bašta használata, mint a fővár elővédműve. A feltárt épületmaradványok és annak vastag hamurétege véleményem szerint ellentmondhat egy rövidebb ideig tartó, csupán ostrommű jellegű használatnak.

A liptói Vichodna (Východná) települése fölött három erődített objektumot azonosítottak, amelyekben Karol Pieta és Marta Giertlová végzett kisebb szondázásokat 1997-ben. A fővárként értelmezett Zámčisko I. elnevezésű lelőhelytől 80 m-re, attól alacsonyabban helyezkedik el a Zámčisko II. elnevezésű kicsiny, 8x10 m-es elővédmű. A feltáráson átvágták annak árokkal és sánccal csak részben védett platóját, aminek a peremén egy erősen megégett, fából és szárazon rakott kőből emelt építmény nyomaira bukkantak. Az előkerült leletek 15. századi eredetűek voltak, többségük katonai használatú, harcászati tárgy volt. Az elővédmű alatti völgy túloldalán egy további, harmadik erődített objektumot is azonosítottak (Zámčisko III.), ahol egy 19x25 m-es területet védett fa-földszerkezetes sánc. Az ásatók szerint a feltárt leletek is megerősítik, hogy az egyes vichodnai erődítések Peter Komorowsky és a liptói bratrik uralma idején épültek.[393]

Az egykori Nógrád vármegye peremén, Divényben (Divín), a középkori vártól 3,5 km-re, délkeletre, a Divínsky háj nevű hegy déli végén két erődítés nyomai találhatók, hol Peter Bednár, Eva Fottová, Stanislava Gogová és Zuzana Slivenska végzett szondázó ásatásokat 2003-ban. A Divínsky háj I. nevű, fővárként értelmezett objektum alatt, tőle 50 m-re található a Divínsky háj II. elnevezésű elővédmű. Ez utóbbi, 25x13 m-es objektumot kívülről árok övezte. Az árok fölé magasodó domb peremén futó enyhe sánc a védmű egykori belső falának, védvonalának maradványait jelölheti. Ez az északnyugati, azaz a fővár felé néző oldalon rövid szakaszon megszakad, amit a kutatók bejáratként értelmeztek. Az objektum belsejében nyitott két kis szonda tanúsága szerint a sziklafelszínt csupán vékony erdei agyag takarta, amiben szórványos leletanyagot fedeztek fel. Az előkerült tárgyak a késő középkorra datálták e védőművet.[394]

Gömörben, az Újvásár település (Rybník) határában található derenki (Drienok) vár fölött két, külső védőmű nyoma volt azonosítható. **(107. ábra)** A várban és a védművekben is folytatott kisebb szondázó feltárást 2004-2005-ben Peter Bednár és Eva Fottová. A

[392] MOL DL 13694
[393] PIETA – GIERTLOVÁ 1999, 134-136., vö. BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 33.
[394] BEDNÁR – FOTTOVÁ – GOGOVÁ – SLIVENSKA 2004, 30-31., vö. BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 34, 37.

sarkantyúhelyzetű – őskori eredetű – fővárba vezető, egykori megközelítési útvonal fölötti hegyoldalban létesítettek egy kisebb, árokkal és sánccal erősített kerek objektumot. A feltárók a belsejében előkerült kevés lelet alapján csak ritkán használt elővédműnek tartották. Stratégiailag lényegesen kedvezőbb helyen volt ugyanis a fölötte emelkedő hegytető, ahol egy jóval nagyobb elővédművet is találtak. Ennek a kerek belső magja ugyan csak 15 m átmérőjű, de mindezt koncentrikusan dupla árok és földsánc veszi körbe. Itt az ásatások során három szondát nyitottak, kettőt a magban, további egyet pedig a belső sáncvonalon, azt részben átvágva. A védmű belsejében erősen megégett tapasztásdarabok és szögek jeleztek egy ún. fachwerk szerkezetű épületet. Az egyéb tárgyi leletek, kerámiák és számos hadieszköz a 15. századra voltak keltezhetők.[395] A derenki késő középkori leleteket pontosabban keltezik a fővár területén talált Hunyadi Mátyás denárok. A külső védműveket a leletek alapján valószínűleg a huszita megszállás éveiben alakították ki. Pusztulásuk, a fővárral egyetemben Mátyás 1460. évi gömöri hadjáratával hozható kapcsolatba.[396]

Komlóskeresztes (Chmeľov) Zadňa hura, korábban Váracska elnevezésű hegyén 1961-ben végzett kutatásokat Belo Polla.[397] A hegy déli lejtőjén, sarkantyúhelyzetben található a fővár. Az e fölé emelkedő, fennsíkszerű hegytető peremén, a vármagtól 250 m-re, északra helyezkedik el az előretolt védmű. **(117. ábra)** Ezt, a 30x25 m belméretű objektumot 5 m széles, ma is 2 m mély árok övezi, ami a déli, azaz a fővár felőli oldalon, feltehetőleg bejáratot képezve, megszakad. A belső mag peremén enyhe, erodált sánc nyomai fedezhetőek fel. Belo Polla egy kutatóárkot nyitott itt. A védmű szélén futó sánc az 1961-es ásatás tanúsága szerint egyszerű, szárazon rakott, illetve törmelékből emelt kőfal volt. Az ezzel övezett területen belül nem találtak lakóobjektumra utaló jelenséget, épület nyomát. A leletanyagot 15. századinak határozták meg, így a védművet a forrásokban is ismert bratri megszállás idejére keltezték.[398]

A szlovákiai ásatással vizsgált előretolt védművek sorát az egykori Bars vármegyei Saskő (Šašov) várának külső védőművével zárom. A sarkantyúhelyzetben épült fővár

[395] Ezen elővédmű intenzív használatát jelzi, hogy az erdei növényzeti fedettség ellenére napjainkban is nagyszámú felszíni leletanyag gyűjthető, amit magam is tapasztaltam az erődítés helyszíni bejárása alkalmával.
[396] BEDNAR – FOTTOVÁ 2007, 26-28., vö. BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 36-38, 12-13. ábrák, PLAČEK – BÓNA 2007, 41, 53. ábra. A vár elfoglalására vonatkozóan: TÓTH-SZABÓ 1917, 319.
[397] A Váracska elnevezés a falu, év nélkül idézett canonica visitatio-jából ismert: POLLA 1962, 73. 29. lábjegyzet.
[398] POLLA 1962, 53, 66. A komlósi erősség bratri történetéhez: TÓTH-SZABÓ 1917, 316., vö. POLLA – SLIVKA 1980, 68.

stratégiailag kedvezőtlen helyzetben fekszik. A közvetlenül az erősség fölé magasodó hegytető ugyanis potenciális veszélyforrást jelentett a távolra ható fegyverek korában, hiszen a 200 m-re lévő csúcsról könnyedén belőhették azt. Ezért alakították ki a tetőn azt az elővédet, amit 1980-ban, 1983-ban és 1986-ban Jozef Hoššo több kutatóárkokkal vizsgált. Az objektum magjában egy kőalapozású, feltehetően fából épült, felmenő szerkezetű, toronyszerű épületet azonosított, amit ötszögű kőfal övezett. Mindezt még egy fa paliszád is védte, a fővár felé néző bejárattal. További védelmet egy árok, annak külső oldalán pedig egy közel 60 m átmérőjű, terméskőből szárazon rakott sánc jelentett.[399] Kiépítettségének színvonala, formai jegyei és mérete alapján a saskői elővédművet akár besorolhatjuk a masszív építőanyagú külső védműveknél fentebb bemutatott, kisebb várként kialakított előretolt tornyok kategóriájába is.

Saskő vára 1441 és 1462 között Jan Giskra birtokában volt.[400] Minden bizonnyal erre az időszakra keltezhető az az építkezés, melynek folyamán megerődítették a hegycsúcsot is, ezt támasztják alá az itt feltárt, az ásató szerint kizárólag a 15. századra keltezhető leletek.

A fa-földszerkezetes huszita erődítésépítészet kapcsán említésszinten szeretnék csak kitérni az egyetlen, a középkori Magyar Királyság területén közel teljesen feltárt bratri erősségre, Liptószentmária (Liptovská Mara) Havran várára. Az 1960-1970-es évek folyamán több ásatási cikluson keresztül kutatták az erősség magját, Václav Hanuliak vezetésével. E helyszínen egy 13. századi eredetű vár újrahasznosítása történt. A 15. század közepén a korábbi vár helyét közel 75 cm vastag agyaggal elfedték, ezzel megemelve a járószintet. Az így kialakított új felszínen egy nagyobb boronaszerkezetes, a feltáró szerint toronyépületet és egy további kisebb boronaszerkezetes házat emeltek, míg az udvart kőlapokkal burkolták. Az erősség peremén egy sorban feltárt cölöplyukak egy paliszádfalra engedtek következtetni. A vár ezen horizontjának leletei és pénzérmei annak kiépítését a 15. század közepére valószínűsítették, így a feltáró szerint alapítása a Liptót megszálló bratrikkal hozható összefüggésbe.[401] A vár további részletes ismertetését mellőzöm dolgozatomból, mivel itt nem azonosítottak olyan, általam vizsgált, a huszitákra jellemző építészeti attribútumot, mint az imént bemutatott előretolt védmű, illetve a későbbiekben részletezendő oldalazómű.

[399] HOŠŠO 1987, 48-49., vö. BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 29.
[400] TÓTH-SZABÓ 1917, 212, 378-380. XXVIII. oklevél, 386-388. XXXIII. oklevél.
[401] PIETA, 1996, 16-18, 102-109.

A fentiekben tárgyalt morvaországi, ausztriai, magyarországi és szlovákiai várak kisebb-nagyobb mértékben feltárt külső védművei párhuzamba állíthatók a munkám 5.3 és 5.4 fejezeteiben részletesen tárgyalt sajónémeti vár nyugati, előretolt védőművével. **(124. ábra)** Valamennyi esetében azonos időszakra, a 15. századra keltezhető létesítésük. A magyarországi és szlovákiai példák alapításának hátterében ugyanazon történeti események állnak, hiszen azok egytől-egyig a bratrik megszállásának idejéhez köthetők és ugyancsak a huszita időszak idejében született a mstěnicei udvarház két elővédje Morvaországban. A garsi Tabor tekintetében ugyan már nem lehet ilyen direkt módon meghatározni az építők körét, de a cseh-morva vidékek területi közelsége révén nem zárható ki egy esetleges huszita hatás.[402]

A vizsgált elővédművek formai jegyei szintén nagyrészt azonosak, valamennyi objektum árokkal és sánccal övezett kör, vagy ovális alaprajzú építmény volt. Mštenice, Gars, Zagyvafő, Saskő és Sajónémeti vonatkozásában az ásatás igazolta, Divény és Komlós elővédjeinél a felmért terepjelenségek valószínűsítették az egykori bejárat helyét, ez kivétel nélkül a fővár irányába nyílt. Csak a védmű támadási oldalát erősítették meg összetett építészeti struktúraként, patkó alakban, földdel kitöltött, több soros palánksorral, míg a hátoldalát legfeljebb egysoros paliszáddal, kerítéssel tették zárttá, amit a mštenicei, garsi, zagyvafői és sajónémeti ásatások eredményei valószínűsítenek.

A védművek belső részének feltárása során a legtöbb esetben azonosítható volt olyan jelenség, ami annak lakhatóságára, avagy lakottságára vallott. Ilyen közvetlen jelek voltak a favázas, agyagtapasztásos házak leégett maradványai (Gars, Sztrecsény, Derenk), az itt lévő fűthető épület(ek)re utaló kályhaszem töredékek is (Gars, Egbelény) és minden bizonnyal egyszerű lakókunyhó gödre lehetett a Sajónémetiben talált S55 mélyedés, a benne lévő cölöplyukak alapján. Továbbá, a zagyvafői védmű közepén elhelyezkedő, − a kicsiny feltárt felület miatt egyelőre rendszertelennek tartott − cölöplyukak is egy épület szerkezeti nyomai lehettek.

A fővárak előterében emelt külső-, más néven elő-, vagy előretolt védművek fából és földből emelt változatainak földrajzi elterjedése a husziták révén közvetlenül érintett cseh, morva területekre és a középkori Magyar Királyság északi vidékeire, míg a bratrik közvetett hatásaként Ausztria egyes régióira – melyre a későbbiek folyamán még részletesebben kitérek – volt jellemző. Mindez csak részben magyarázható az ezeken

[402]Alexandrine Eibner szerint a garsi Tabor feltárása során napvilágot látott 14-15. századi kerámiaanyag is kapcsolatot mutatott a cseh területekkel: EIBNER 1973, 118.

kívüli, további területek kutatatlanságával. E védműépítészeti elem, védműtípus sokkal inkább egy bizonyos társadalmi csoport direkt, vagy indirekt hatásának eredménye. Ezen csoport tagjai a csehországi huszita háborúk résztvevőiben és azok utódaiban, a Közép-Európában szolgált zsoldosokban keresendők. Gyorsan összeállítható, azaz tábori jellegű építészetük egyik alapötletét a már a 13. századtól megjelenő, a várak szűkebb és tágabb előterében emelt, előretolt tornyok jelentették. Ehhez hasonló objektumok gyors és a lehető legegyszerűbb anyagok felhasználásával járó alkalmazására törekedtek már a huszita háborúk idején is, először még a nyílt színi csatározásokban, melyre korai példa a Vitkov-hegyi védőmű, majd egyre inkább váraik védelme kapcsán. Ez utóbbihoz minden bizonnyal az egyik legelső mintát Jan Žižka Kalich várában kialakított birtokközpontja adta, ahol már 1421-ben kiépült egy nyaktaggal a várhoz kötött külső kerek védmű.[403] Az 1420-as évektől tehát rendszeresen alkalmazták e fa-földműveket és ezt a sajátos formát később, külföldi államokban zsoldosként szolgálva is használták a rájuk bízott, vagy éppen általuk elfoglalt váraknál, ha annak védelme megkívánta azt.

7.2 FA-FÖLDSZERKEZETŰ OLDALAZÓMŰVEK

A huszita várépítészet további egyedi sajátossága volt, az elővédművekhez hasonló, fa-földstruktúrájú oldalazóművek kialakítása. Ezek elhelyezkedésükből adódóan, képesek lehettek a vár védvonalait oldal irányú tűz alatt tartani.

Az ilyen típusú objektumokat a német szakirodalomban általánosan „Bastei”-nak, cseh nyelven pedig „bašta”-nak nevezik.[404] Bár a cseh szakirodalom ugyanígy Bastei-nak, illetve bašta-nak tartja az előző fejezetben részletezett előretolt védműveket is, azoktól meg kell különböztetni az alább tárgyalandó a fővár saját védelmi vonalaiban létesített oldalazóműveket. Az építész végzettségű, lengyel származású Janusz Bogdanowski ezt a típust didaktikus módon Linienbastei-nak nevezte el, jelezve, hogy ez a forma a vár védvonalainak helyezkedik el.[405] A magyar terminológiában még nincs elfogadott szakkifejezése e típusnak, ezért leginkább a funkciójából adódóan megfontolandó lenne a fentebb is használt „oldalazómű” meghatározás alkalmazása.

[403] SÝKORA 2012a, 23, 53. Vavřinec Březova, a Huszita krónika szerzője „lignis municione” létesítését jegyezte fel 1421-ben, Žižka kalichi erődítése kapcsán: U.o. 12.
[404] DURDÍK 2009, 1. Tomaš Durdík a Mátrafüreden rendezett, 11. nemzetközi Castrum Bene konferencián tartott Artilleriefortifikationsglieder című előadásában egyebek mellett definiálta a Basteit, mint tüzérségi védelmi elemet.
[405] BOGDANOWSKI 2000, 43.

Míg Tomáš Durdík a 2009-es nemzetközi Castrum Bene mátrafüredi konferenciájának előadásán alapvetően a bastei-ok falazott változatait ismertette – melyek most nem képezik dolgozatom tárgyát –, addig most az oldalazóművek föld-fastruktúrájú típusait kívánom bemutatni.

E védműfajta formailag legtöbbször félkör, patkó, esetleg sokszög alakú volt és alapvetően nem emelkedett magasabbra a környező védővonalaknál. 15. századi alkalmazásukra példa a Frankföldön készült, feltehetően Martin Merz nevéhez köthető, 1473-as kiadású Feuerwerksbuch egyik ábrája. Itt egy ismeretlen toronyvárat övező védvonalon két, a védvonalból kiugró, háromnegyed kör alakú földművet ábrázolt, aminek testében lőréseket, koronáján paliszáddal védett állást alakítottak ki.[406] **(108. ábra)** Félkör alakú oldalazómű található az elővédművek során már korábban bemutatott, Jörg Kölderer által megörökített tiroli Leichtenberg várának előterében, ahol a sövényből készült védelmi vonalból két oldalazásra alkalmas földmű ugrik ki. **(97. ábra)** A Festungshandschrift szerzőjének további két rajza emelhető ki, ahol fa-földstruktúrájú oldalazóműveket is ábrázolt. A tiroli Stein elővárának dupla soros, földtöméses palánkján két oldalazómű található. Az egyik a bejáratot is alkotta, míg a másik – témánk szempontjából érdekesebb – nem más, mint a palánk földtestének patkó alakú, rondella jellegű kiugrása, koronáján egysoros paliszádfallal.[407] **(109. ábra)** Egy további ábrázoláson spanyol lovasnak nevezett karókerítés vonalából ugrik ki több, poligonális oldalazómű.[408] **(110. ábra)**

A felsorolt képeken is ábrázolt, a várak közvetlen védvonalát alkotó sáncok, összekötő falak, kortinák, vagy akár sövénykerítések hatékony oldalazására alkalmas védműveket már a 15. század első felétől építettek fa-földszerkezettel. Viszonylag sokat ismerünk cseh- és morva területekről, ám ezeknek eddig kizárólag topográfiai felmérése történt meg. Alsó-Ausztria területén ugyanakkor két olyan lapályvárban, azaz a német terminológia szerint Niederungsburgban is folytak feltárások, hol a 15. században a védvonalat alkotó sáncot földtöltéses oldalazóművekkel látták el. Martin Krenn és Alexandra Krenn-Leeb 1987-1998 között végzett kutatásokat Sachsendorf várában, melynek eredményeit eddig csupán előzetes jelentésekben publikálták.[409] A 13. századi

[406] MERZ MARTIN, Feuerwerksbuch. MünchenerDigitalisierungszentrum, http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/ausgaben/thumbnailseite.html?fip=193.174.98.30&id=00045460&seite=124 Letöltés dátuma: 2015. 06. 06.

[407] ÖsterreichischeNationalbibliothek; cod. 2858, fol. 2r. Foto: IMAREAL, http://tethys.imareal.sbg.ac.at/realonline/, Bildnummer: 006651. Letöltésdátuma: 2015. 06. 01.

[408] ÖsterreichischeNationalbibliothek; cod. 2858, fol. 3r. Foto: IMAREAL, http://tethys.imareal.sbg.ac.at/realonline/, Bildnummer: 006652. Letöltésdátuma: 2015. 06. 01.

[409] KRENN – KRENN-LEEB 1993, 57-58, 59. 12. ábra.

eredetű várat a 15. század közepén, 5 m magasan feltöltött, négyszögletű sánccal övezték, koronáján paliszáddal. A sánc testéből minden irányba kinyúló, félkör alakú, több szintes lőállással ellátott, az ásatók által „Bastion" megnevezéssel illetett védművet építettek ki. A késő középkori erődítést már az 1470-1480-as évek fordulóján elpusztították Hunyadi Mátyás seregei. **(111. ábra)**

Részletesebben publikált a Duna melletti Grafendorf vára, Stockerauban, ahol viszont a belterületen lévő erődítést szinte teljesen megsemmisítették az 1970-es évek beépítéseivel. A 14. századi eredetű lapályvár eredetileg szintén szögletes formájú lehetett egy fennmaradt 1878-as felmérés szerint. Ennek csupán részleteit tudták az 1975-ös és 2002-2003-as ásatásokon feltárni. A központi vármagot dupla sánccal és árokkal védték. A 6 m magas és 20 m széles belső sáncot két fázisban alakították ki. A töltést a második, 15. századra keltezett periódusban kiszélesítették és ennek során az északi szakaszának közepén, a töltéskoronából patkószerűen kiugró bővítményt emeltek. A többrétegű, 5,8 m vastag földfeltöltés tetején létesített egykori paliszád és járószintek nyomait azonban már a recens bolygatások miatt nem lehetett részletekbe menően értelmezni. A 19. századi felmérés bizonysága szerint a négyszögletes sánc többi oldalán is lehetett ilyen kiugró tüzérségi oldalazómű.[410] **(112. ábra)**

Sajónémeti várában a központi magot övező sáncon kettő, háromszög alakban kiugró védőművet azonosítottunk, valamint egy harmadikat, mely a sánc előtt áll, attól árokkal leválasztva. Ilyen, a sánc vonalából kiugró oldalazóművek más, huszita bratrik által megerődített, az elővédművekkel összefüggésben már bemutatott szlovákiai várakból is ismertek. Divény, Vichodna, Komlós, valamint a korábban még nem részletezett Jolsva – Óvár (Jelšava – Hradovisko) esetében ugyan valamennyi objektumban voltak feltárások, de közülük csupán csak Divényben vizsgálták meg egy szondával a fővár sarkából előreugró oldalazóművet. **(105. ábra/6, 7, 9, 10)**

A már említett Divínsky háj I. elnevezésű, 60x35 m-es alapterületű hegytetővár eredetileg hatszögletű formájú erődítés lehetett, melynek sarkain félkör alakú védőművek, a feltárók terminológiája szerint Bastei-ok ugranak ki. Mára négy ilyen objektum maradt épen, melyekből a délkeleti védművet vizsgálták meg 2003-ban. **(113. ábra)** A kicsiny, 2,5x0,6 m-es kutatóblokkban egy késő középkori leletekkel keltezett fa-földstruktúra

[410] SALZER 2012, 169-179.

maradványait találták meg, ám a pontos szerkezetét a korlátozott ásatási felület miatt nem tudták meghatározni.[411]

A szintén már említett Vichodna Zámčisko I. feltárása során csupán a belső vármagot kutatták, melynek pénzérmékkel keltezett használata a 15. század középső harmadára tehető, sőt ebben a periódusban a várat egyszer meg is újították. A 25x10 m-es vármagot kettős árok és sánc övezte, melyből a belső sánc északkeleti és délnyugati szakaszai a töltés vonalából oldalazásra alkalmas módon nyúlnak ki. Ezeket a feltárók „Doppelbastion" elnevezéssel illették.[412]

Jolsván az erőteljesen bolygatott felszínű Óvárban Ladislav Olexa és Tököly Gábor az 1976. évi ásatásukon elkülönítették a vár késő Árpád-kori horizontját egy későbbi, a bratri megszállásra tehető fázistól. Ez utóbbit tíz darab, V. László vereteiből álló éremlelet keltezte a 15. század közepére.[413] Noha tervezték a feltárások későbbi folytatását, az végül nem valósult meg. Így a vármagot körülvevő árokban kialakított, a völgy irányába néző, két „kiflialakú" földmű kora, szerkezete és rendeltetése egyelőre csak hipotetikusan határozható meg. Formai jegyeik alapján, a vár védvonalából kiugró, oldalazótűz nyitására alkalmas földművek lehettek, melyek – véleményem szerint – a várbelsőben feltárt huszita periódushoz köthetők. **(114-115. ábrák)** A vár 2013. évi terepbejárása alkalmával, Milan Sýkora-val egy újabb oldalazóművet is felfedeztünk, mely nem szerepel Michal Slivka és Adrian Vallašek 1991-es vártopográfiájában közzétett felmérésén.[414] A nyugati árokszakasz külső oldalán emelkedő sánc vonalából egy további – Sajónémetiből is ismert – háromszög alakú földmű markáns terepi eleme látható, mely egyértelműen oldalazásra alkalmas objektumra utal, ám régészeti vizsgálata még várat magára. **(116. ábra)**

Belo Polla – az előretolt védműveknél már említett – 1961. évi komlóskeresztesi ásatásai zömmel a sarkantyúhelyzetű fővárat érintették. A belső mag peremét szárazon rakott kőfal szegélyezte. Ezen belül három, kisebb lakóépületet is azonosítottak. A leletek kizárólag 15. századi eredetű tárgyak voltak, amelyek keltezését további két Mátyás ezüstdenár pontosította.[415]

---

[411] BEDNÁR – FOTTOVÁ – GOGOVÁ – SLIVENSKA 2004, 30-31., vö. BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 33, 34.
[412] PIETA – GIERTLOVÁ 1999, 134-136. A kutatáskor nem készült geodéziai felmérés a vár terepi elemeiről. Ezt az információt Martin Furmannak és Martin Pristásnak (Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal) köszönöm. Úgyszintén Martin Furmannak köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a várban végzett terepbejárásának dokumentációját.
[413] OLEXA – TÖKÖLY 1977, 206-208., a vár felmérésre: SLIVKA – VALLAŠEK 1991, 131. 74. ábra.
[414] SLIVKA – VALLAŠEK 1991, 131. 74. ábra.
[415] POLLA 1962, 55-62.

Komlós birtokát 1212-ben II. András adományozta a johannita kereszteslovagoknak és megengedte számukra a kolostor építését. Belo Polla véleménye szerint e kolostort később megerődítették és ez az építmény lehetett az 1413-ban említett itteni castrum. Komlós bratri megszállásának idejében nem elégedtek meg a zsoldosok e várral, hanem a stratégiailag sokkal kedvezőbb Zadňa hura-n „noviter […] erectum" létesítettek fortaliciumot.[416]

A Zadňa hura-n 2015 tavaszán folytattunk terepbejárást Király Ágnessel és Tóth Krisztiánnal. Ekkor fedeztük fel a fővár eddig figyelemre nem méltatott, s így felmérésre sem került további védelmi elemeit. A fővár és a korábban említett előretolt védmű közötti nyeregbe tehető a középkori felvezető út nyomvonala. E nyereg fölé magasodik a vármag, melyet árok és sánc védett. A sánc, nyereg felőli aljához további védőműként egy 25x20 m-es, félkör alakú földművet is illesztettek, melynek korát a várban feltárt leletek a huszita időszakra valószínűsítik. Formai jegyei megegyeznek az egyéb bratri − köztük a sajónémeti − erődítés oldalazóműveivel, így feladata minden bizonnyal a vár előterének kereszttűz alatt tartása volt. Mivel a feltételezett megközelítő út egy kevésbé meredek völgyön érkezik a várba, így ez az oldal lehetett leginkább kitéve a támadásnak. A terepen itt további három, egymással párhuzamos sorban futó terasz tereplépcsői azonosíthatók, melyek hipotetikusan a támadási irányba néző további védvonalaknak tarthatóak. **(117. ábra)**

Valamennyi fentebb bemutatott, s minden bizonnyal egyformán fa és földstruktúrájú oldalazómű – Sajónémeti hasonló védőelemeivel egyetemben – a 15. századra tehető. Bár csak korlátozott számú és felületű ásatások történtek eddig ilyen objektumokban, mégis a zömük egyszintes tüzérségi állásnak tartható, de a korabeli képi ábrázolásokon megörökített erősségek és a feltárással is vizsgált sachsendorfi példa is jelzi, hogy már a 15. század második felében biztosan születtek többszintes, ágyúkamrás változatok is. Az ilyen oldalazóművek feladata a környező védelmi vonalak oldalazótűz alatt tartása volt. Kárpát-medencei megjelenésük kizárólag a bratrik által megerődített várakban mutatható ki, így az bizonyíthatóan a huszita erődítésépítészet egy további egyedi jellegzetességének tekintendő.

[416] U.o. 73-75., vö. CSÁNKI 1890, 281.

7.3 HUSZITA ERŐDÍTÉSCSOPORTOK

Minden valószínűség szerint a bratri zsoldosok az uralmuk alá vont területeken valamennyi stratégiailag fontos pontot megerődítethettek. Számos új erősséget emeltek ekkor, hiszen például nem volt középkori előzménye az egbelényi, a vichodnai, a divényi és a komlósi fortaliciumoknak, s még több korábbi eredetű várat hasznosítottak újra. E huszita várak nagy számát jelzi, hogy nem is mindegyik szerepel az okleveles forrásokban. Sokról, így például az imént említett Egbelényről, Vichodnáról és Divényről is egyszerűen hallgatnak az írott dokumentumok. Mindezt kiegészítheti, hogy a sajónémeti ostrom kapcsán is említettek további három olyan ismeretlen nevű fortaliciumot, amelyekkel kapcsolatban minden más korabeli irat néma.[417] Így az ilyen, forrásokban nem szereplő felvidéki fortaliciumok huszita volta csak a feltárt leletanyag és a jól értelmezhető terepjelenségek analógiája alapján következtethető.

A dolgozatomban áttekintett, különböző mértékű régészeti kutatásokkal vizsgált erődítések esetében alapvetően megállapítható volt azok elsődleges feladata. A huszita fortaliciumok kizárólag katonai szerepet töltöttek be, a bratrik hatalmának bázisai voltak.[418] Lakottságuk ugyan szinte mindenütt igazolható volt, ám ez csupán kis létszám, legfeljebb az itt állomásozó néhány főnyi állandó őrség számára volt biztosított. Bár valamennyi erősség hadászati funkciójú volt, komplexitásuk természetesen különbözött. Nehezen hihető, hogy a kicsiny Vadna vára – az okleveles forrás megfogalmazásának megfelelően – a csehek főfészke lett volna.[419] Ugyanakkor, ha egy egységként kezeljük a bizonyára befejezetlen sajóivánkai és esetleg a galgóci várakkal, akkor e fortaliciumok együttese már tényleges territoriális hatalmat jelenthetett a bratrik számára. Sajónémeti részletgazdag kiépítettségével minden bizonnyal központi erőssége lehetett Giskráéknak, amit a Czudar Simon féle levélben említett további három ismeretlen fortalicium esetleg kisebb erősségként oltalmazhatott. Németi fortaliciuma emellett szűkebb környezetén belül is többelemű rendszert alkotott. A várat és a mai temetőben feltételezett falusi udvarházat egy egységnek kell tartani, hiszen – nézetem szerint – épp ezen utóbbi elem fedezésére is emelték a vár előretolt védművét.

Feltételezhető tehát, hogy a huszita „centrumok” középkori említése kapcsán nem csupán egy-egy – ma önálló lelőhelyként értelmezett – várhelyet kell érteni, hanem egy

[417] IVÁNYI 1910, 192. 1226. oklevél.
[418] A fortaliciumra, mint a kizárólag katonai jellegű és célú erődítés terminológiájára: HORVÁTH 2009, 65.
[419] MOL DL 15278, 15279

több objektumból álló összetettebb struktúrát. Ezt bizonyíthatja az alább részletezendő komlósi és jászói fortaliciumok esete is.

Komlós fortaliciumáért 1460 tavaszán, Pálóczi László, Homonnai István és Perényi István – minden bizonnyal a király közbenjáróiként – hajlandóak voltak 4.250 aranyforint kifizetésére, hogy az ottani bratrik azt lerontsák és többé ne háborgassák a környéket.[420] Ez az összeg szinte érthetetlen egy elővéddel együtt is csak 1 hektár alapterületű fa-földszerkezetű várért, mikor ez előtt és ez után is ugyanilyen várak sokaságát foglalta el könnyedén a királyi sereg. Az összeg nagyságrendje talán mégis értelmet nyer, ha azt nem csupán a Zadňa hura erődítésére vonatkoztatjuk. Valószínűtlen ugyanis, hogy ne lett volna a komlósi bratrik felügyelete alatt a faluban lévő korábbi eredetű castrum[421] és a szomszédos tapolymeggyesi vár.[422] Ez utóbbi erősség huszita megszállásának bizonyítékát tárta fel 1982-ben Michal Slivka és Adrián Vallašek.[423] A Zadňa hura 3 km-es sugarú körzetében így további két erősséggel bírhattak a husziták. A környék legmagasabb hegyén emelt zadňa hurai fortalicium így tehát egy, több objektumból álló erődítéscsoportnak csak az egyik hadászati eleme volt, míg a husziták tényleges komlósi hatalmát az említett környékbeli objektumok együttese biztosíthatta.

Hasonló jelenség gyanítható az Abaúj vármegyei jászói fortalicium kapcsán, melynek visszaszerzéséért szintén komoly energiákat fektettek be a király megbízottjai. Jászót és premontrei kolostorát 1455-ben foglalta el Jan Talafus.[424] Egy évvel később, az országnagyok felajánlására, pénzváltság fejében átadta Talafus a fortaliciumot és kivonult Jászóról. 1457-ben viszont már a lengyel származású Udricky és huszita zsoldosai kezében volt, akiktől végül 1458 júniusában foglalta vissza Rozgonyi Sebestyén.[425]

A város és a kolostor fölé emelkedő mészkőszirten állt, a pontosabban még nem datált, feltehetően 13-14. századi eredetű Jászó vára, melynek késő középkori történetéről hallgatnak a források. A stratégiailag kiváló helyen lévő erősségben eleddig csupán topográfiai jellegű kutatások zajlottak, így annak régészeti háttere egyelőre homályos, de adatai alkalmasak hipotetikus megállapításokra.

---

[420] TÓTH-SZABÓ 1917, 316.
[421] Belo Polla a komlóskeresztesi Fejérváry kastély kutatása során megállapította, hogy annak helyén állt a középkorban castrumként említett vár. Polla véleménye szerint e castrum előzménye lehetett a johanniták kolostora: POLLA 1962, 68.
[422] Köszönöm Luby Viktornak, hogy felhívta a figyelmemet erre.
[423] SLIVKA – VALLAŠEK 1986, 162., vö. SLIVKA – VALLAŠEK 1991, 159-163. A meggyesi késő Árpád-kori eredetű kővár 14. századi felhagyását követően a 15. század közepén megszállták Jan Talafus huszitái.
[424] TÓTH-SZABÓ 1917, 291, 449-451. XCIII. oklevél., lásd még: MOL DL 16451.
[425] U.o. 294, 308, 420-421. LXIX. oklevél.

A völgyben fekvő, környező hegyek által körbeölelt apátságot elfoglaló husziták vélhetően nem hagyták figyelmen kívül az 500 m-re lévő, kőfalakkal bíró, magas sziklán álló várat. A Jászói-kőnek nevezett szirten lévő várban és környékén a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal munkatársai, Marcela Ďurišová és Martin Horvát végeztek revíziós bejárásokat, melynek dokumentációjában összegezték a várra vonatkozó addigi ismereteket.[426]

A várat mély, sziklába vágott árokkal, továbbá egy 20 m-rel távolabb, az árokkal koncentrikusan futó – ma már csak enyhe tereplépcsőként érzékelhető – sánccal védték.[427] Tóth-Szabó Pál nézete szerint a bratrik e várat és az annak helyet adó hegyet nem, csak a városban lévő kolostort szállták meg.[428] Martin Bóna és Miroslav Plaček, Tóth-Szabó Pállal ellentétes véleménye szerint azonban e külső sánccal védett területen volt a husziták táborhelye, tehát szerintük elfoglalták azt.[429]

Nemcsak a 13-14. századi várat, hanem a tövében található barlang előterét is használták a késő középkorban. Ladislav Olexa, Jászói-barlangban folytatott feltárásai során őskori, császárkori és szláv leletek mellett szórvány késő középkori tárgyakat is talált.[430] Ladislav Olexa a barlang ásatása idejében terepbejárásokat is folytatott a vár környezetében. Ennek nyugati előterében robosztus sáncokat azonosított. A 250 m hosszú, igen markáns megjelenésű, egyenes vonalú töltés 5-6 m magas és 10-15 m széles. Mindezt egy 80 m-es szakaszon egy további külső, lényegesen kisebb sánc is kíséri. E kettős töltés a várhegy délnyugati, lankásabb lejtésű, tehát támadhatóbb oldalát védte. Bár a felfedezője szerint építésének kora kérdéses, Michal Slivka és Adrián Vallašek, kelet-szlovákiai vártopográfiájukban a középkori vár kapcsán tettek róla említést,[431] kimondatlanul is a középkorba sorolva a sánc kiépítését. A töltéssel övezett területen belül azonban eleddig semminemű régészeti bizonyíték nem került elő. 2015 tavaszi terepbejárásunkkor Király Ágnessel és Tóth Krisztiánnal felmértük e sáncjelenséget, melynek formai jegyei akár őskori, akár késő középkori eredetre is utalhatnak, de ma is tekintélyt parancsoló méretei bármely korszakban komoly védelmet nyújthattak. **(118. ábra)**

[426] ĎURIŠOVÁ – HORVÁT 2014. Köszönöm Martin Pristásnak, a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal régészének, hogy a dokumentációt a rendelkezésemre bocsájtotta.
[427] BÓNA – PLAČEK 2007, 146. 206. ábra.
[428] TÓTH-SZABÓ 1917, 294, 308.
[429] U.o. 147.
[430] ĎURIŠOVÁ – HORVÁT 2014, 3. A barlangban lévő bratrikra és a losonci csatára vonatkozó feliratra – melynek középkori eredete kétséges – nem térek ki. Ehhez lásd: POLLA – SLIVKA 1980, 83.
[431] SLIVKA – VALLAŠEK 1991, 129.

A helyszíni szemle idején megvizsgáltuk a Jászói-kő további területeit is. A 13-14. századi vártól 100 m-re, északnyugatra, a hosszanti sziklaszirt kolostorhoz legközelebbi peremén ismételten antropogén eredetű terepnyomokra, teraszokra lettünk figyelmesek. Ezen kívül a várheggyel azonos magasságú, tőle mindössze 200 m-re, nyugatra lévő magaslatot is bejártuk, ahol egy további, 35 m-en követhető, mesterséges tereplépcső jelzett újabb, az előzőektől izolált helyzetű erődítésnyomokat. Bár a várhegy vizsgálata a barlangon kívül kizárólag felszíni jellegű volt, az ezek során azonosított számos erődítésnyom és a Bódva folyó völgye fölé kiugró topográfiai helyzet olyannyira kedvező, hogy annak felhasználása nélkül lehetetlen lett volna a jászói kolostort tartósan megszállni. Ezek a közvetett bizonyítékok mind-mind arra utalnak, hogy az országnagyok nemcsak a völgyben megerősített kolostorért, hanem a Jászói-kövön lévő erődítésekért is fizethettek Jan Talafusnak. Így a forrásokban szereplő jászói fortalicium ismételten egy több katonai objektumból álló erődítéscsoportot jelölhetett. Mindez természetesen csak hipotetikus felvetés lehet, ami további alátámasztást igényel, így mindenekelőtt annak a régészeti bizonyítékát, hogy a felmért terepelemeket és környezetüket valóban használták-e a 15. század közepén.

Tehát egy-egy vidék megszállása során a husziták elfoglalhattak minden hadászatilag alkalmas építményt, falusi udvarházat, templomot, vagy kolostort. Ezek mellett megszállták a környéken lévő felhagyott Árpád-kori eredetű várhelyeket, vagy éppen őskori sáncokat. Ez utóbbi objektumok fa-földszerkezetekkel történt megerődítése „noviter errectum”-nak tűnt a kortársak szemében és ezeket tartották és tarthatjuk mi is az adott régió fölötti katonai hatalmuk bázisának, de nem feltétlen egyedüli elemének. Az ilyen erődítéscsoportok léte természetesen nem általánosítható valamennyi huszita fortalicium esetére. Így nem kell minden bratri vár szűkebb, avagy tágabb környezetében hasonló együtteseket feltételezni. Mindenhol egyedileg szükséges megvizsgálni ennek lehetőségét.

7.4 A HUSZITA VÁRÉPÍTÉSZET ELEMEINEK TOVÁBBÉLÉSE

A huszita várak – előzőekben ismertetett – egyedi jellegzetességei megtalálhatóak egyes osztrák várak környezetében is. Megjelenésük hátterében, véleményem szerint, Hunyadi Mátyás 1470-1480-as években folytatott ausztriai hadjáratai állnak és az azokban résztvevő királyi zsoldosok direkt és indirekt hatása fedezhető fel bennük. Mátyás Ausztriában is hadakozó, idegen származású zsoldosserege ugyanis részben azokból a cseh

és lengyel származású bratrikból állt össze, akiket az uralkodó az 1450-1460-as évek fordulóján legyőzött felvidéki hadjáratai során. Az észak-magyarországi husziták a király teljes győzelmével végetérő harcokat követően nem széledtek szét, hanem az uralkodó szolgálatába léptek. E bratrikból szervezett hadseregre utal egy 1472-es forrás is, amelyben Hunyadi Mátyás zsoldosai „testvéreknek", „fratresnek" nevezték önmagukat.[432] A seregben szolgáló katonák származása miatt gyakran „Bohemicus exercitus" néven emlegették Mátyás haderejét, mivel azonban egyre több német anyanyelvű harcos csatlakozott Morvaországból és főképp Sziléziából, ezért a sereg olykor „exercitus Germanicus"-ként is feltűnt az írott forrásokban.[433] Természetszerű, hogy idővel mind kevesebb olyan bratri szolgált a királyi zsoldoshadseregben, aki még részt vett a század közepi magyarországi harcokban is. Így e zsoldosokban, jórészt már csak a husziták utódait láthatjuk, akik viszont továbbörökítői és közvetítői lehettek kiváló elődeik katonai-hadászati ismereteinek.

E zsoldosok lettek főszereplőkké az Ausztriában vívott küzdelmekben. Az itteni események részletes dokumentációi további adalékkal szolgálhatnak a fa-földstruktúrájú erődítésépítészet megismeréséhez. Mindenekelőtt azonban vázlatosan ismertetem a háborúhoz vezető folyamatokat.[434]

A magyar – osztrák viszony az 1460-as évek második felében fokozatosan megromlott, s ennek részben az volt az oka, hogy III. Frigyes császár vonakodott Mátyás török elleni harcait támogatni. Ezért a magyar király pártolni kezdte egyes osztrák bárók arra irányuló törekvéseit, hogy korlátozzák a császár hatalmát, majd nyíltan kiállt az ún. Baumkircher-féle lázadás mellett is. Bár tárgyalások zajlottak e feszült viszony rendezésére, mindezek hatástalanok maradtak. Az 1470-es évekre teljes lett a bizalmatlanság a két uralkodó között, előrevetítve a fegyveres konfliktust. Ennek egyik első állomásaként, 1472 nyarán léptek magyar zsoldosok Ausztria területére. A Jan Zeleni vezette seregtestek csupán a Duna mellékét fosztogatták és nagyobb csatákba nem is bocsátkoztak, de az egyes területek fölötti hatalmuk biztosítására már ekkor is a Magyarországon jól bevált tábori jellegű erődítéseket készítettek.[435] Mint ahogy negyed évszázaddal korábban, a Magyar Királyságban emelt „huszita" fortaliciumok sokasága

[432] TÓTH 1925, 147-148.
[433] U.o. 243.
[434] Az ismertetett eseménytörténetre általánosságban: ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998, 255-258.
[435] TÓTH 1925, 205.

állandó problémát jelentett, az azokból fosztogató zsoldosok miatt,[436] ugyanúgy ezek ausztriai léte is számos bonyodalom forrása lett. Frigyes és Mátyás közt 1473-ra enyhült a fesztültség és a felek hajlandóságot mutattak a megegyezésre, melynek érdekében azt kérte a császár, hogy az Ausztria területén emelt – a német nyelvű forrásokban „teber" néven említett – erődítéseik sokaságát rontsák le a magyarok és vonják vissza zsoldosaikat.[437] Hogy az utóbbiak e kívánalomnak mennyire tettek eleget nem tudni, mindenesetre néhány évig szüneteltek Ausztriában a zsoldosok okozta incidensek. Ennek azonban nem a tényleges megbékélés állt a hátterében, sokkal inkább Mátyás leterheltsége a sziléziai és a török frontokon. Mikor azonban 1476-ban átpártolt a császárhoz Beckensloer János esztergomi érsek és főkancellár, aki nem mellesleg hatalmas vagyonát is Frigyeshez menekítette, a konfliktus ismételten kiújult. A Beckensloer vagyon segítségével ugyanis hozzákezdhetett a császár a saját belső ellenzékének felszámolásához, aminek tagjait Mátyás épp Frigyes gyengítése végett támogatta. Ezért a magyar király nyílt háborút üzent ellenfelének és 1477-ben megtámadta Ausztriát. A kisebb-nagyobb megszakításokkal tíz évig tartó háborúskodás két nagyobb fronton zajlott. Mátyás igyekezett a korábbi hadjáratai során már érintett Alsó-Ausztriát hódoltatni, ugyanakkor hatalmi törekvéseinek további célpontját jelentették a Stájer-, a Krajnai- és Karintiai-hercegségek is. Az 1480-as évek derekán e tartományok jelentős része is a magyar király ellenőrzése alá került.

2014-ben az egykori stájer-karantán hadszíntér harcaiban érintett négy olyan várában folytattam terepbejárásokat, ahol jól értelmezhető fa-földszerkezetű erődítések nyomai találhatóak és hozhatók összefüggésbe Mátyás zsoldosainak jelenlétével. **(119. ábra/1-4)** Ezeket az alábbiakban ismertetem.

Bekensloer Jánost 1478-ban Frigyes salzburgi érseknek akarta kinevezni, lemondatva az addigi érseket, Bernat Rohrt. Utóbbi ezért Hunyadi Mátyáshoz fordult segítségért és hozzájárult ahhoz, hogy az érsekség stájer, krajnai és karintiai birtokait védnöksége alá vegye a magyar király. 1479-ben IV. Sixtus pápának írott levelében Mátyás az egyház birtokainak megóvásával indokolta, hogy bevonult serege a déli osztrák tartományokba.[438] Az ún. „Ungarkrieg" eseményeit alapos részletességgel ismertette a 15. századi történetíró, Jakob Unrest „Österreichische Chronik" című művében.[439] Ebben

[436] Ennek részletezését lásd a disszertáció 1.2.3 és 1.2.4 fejezeteiben.
[437] KÁROLYI 1892, 3, 29.
[438] FRAKNÓI (I.) 1893, 460-462.
[439] UNREST 1957. Reprint kiadású művének digitális változatát közli a Münchener Digitalisierungszentrum, lásd: daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00000691/images/ Letöltés dátuma: 2015. 06. 09.

számos esetben értesülünk a várak előterében újonnan épített „bastei”, vagy „pastei” megnevezéssel illetett erődítésekről.

Egyik ilyen vár volt a karintiai Libenfels, amit a magyar zsoldoshadsereg 1484-ben, harc nélkül szállt meg. A hat évig tartó uralmuk idején a Hans Haugwitz von Biskupitz és Sigmund Schwusky által irányított megszállók a környék fosztogatásából tartották fenn magukat. Ottlétük során megerősítették a vármagot is, de a környék topográfiai adottságai miatt külső védművek kialakítása is szükségessé vált, ugyanis a vár egy olyan lejtő sarkantyúszerű kifutásán épült, amelyet ugyan mély völgy határol, ez azonban keskeny mivolta miatt tűzfegyverekkel áthidalható, tehát a vár a lejtőről könnyedén belőhető volt.

Minden bizonnyal erre utal Jakob Unrest következő mondata: „sie paweten zwo pastein…”[440] s ez a két „pastei” mind a mai napig felismerhető a terepen.[441] **(120. ábra)** A vármagtól északnyugatra 150 m-re egy kisebb hegy tetején építették ki az egyik, míg a vártól északra 200 m-re, egy viszonylag lankásan lefutó lejtő peremén emelték a másik előretolt védművet. E két, hasonló formájú, patkó alakú, jelenleg is 1,5-2,5 m magas, 2-3 m széles sánc 11-12x5-7 m alapterületű belső védett udvart öveztek. A patkó szárai a fővár irányába nyitottak és ugyanezen irányba csökken a sáncok magassága is. A védművek közül a lankás lejtő peremére épült északi objektumot további védelemként mély külső árokkal is övezték. Mindkét védmű egyértelmű feladata azon pontok biztosítása volt, ahonnan a vármagot könnyedén lőhette volna az ellenség, ugyanakkor innen lehetséges volt az optimális támadási irány tüzérségi tűz alatt tartása is. Liebenfels esete is igazolja, hogy a fővár és az előretolt védművek közét sem feltétlenül hagyták erődítetlenül. A terepen ugyanis további rézsűnyomok jeleznek egy összetettebb védműrendszert a vár és az elővédek közti völgyben.[442]

Jakob Unrest hasonló részletességgel tájékoztat a stájerországi Eppenstein váráért folytatott küzdelmekről, ahol szintén két „pastei” létesítéséről tudósít, ám itt nem a várvédők, hanem az ostromlók építkezéseként.[443] A látványos sziklavárat 1483-ban foglalták el a magyar csapatok. Mátyás seregét egy bizonyos Königsfelder nevű – korábban Frigyes császár szolgálatában állt, most éppen a magyar oldalon harcoló – zsoldos vezette. A sziklaszirtet „titkos” utakon mászták meg, majd a vár kapuit megnyitva

[440] U.o. 184. az idézet feloldása: ők [azaz a magyar zsoldosok] két pastei-nak nevezett védművet építettek.
[441] WAGENER 2012, 43-44.
[442] A völgyben lévő erődítésnyomokra Olaf Wagener hívta fel a figyelmem, terepbejárásom során a sűrű növényzeti fedettség miatt e terepelemek azonosítására nem volt módom.
[443] UNREST 1957, 142. Eppenstein 1483-1484. évi ostromaihoz és Unrest krónikájának értelmezéséhez: TOIFL 2012, 23-25.

a sereg többi része előtt, elfoglalták azt és 1486-ig megszállva tartották. A stratégiailag fontos erősség elvesztését nem nézték tétlenül a császáriak, akik már 1484 pünkösdjén „machten zwo pastein für Eppenstein",[444] hogy azokból kiindulva foglalhassák vissza a várat. Tehát a középkori történetíró ugyanazon kifejezést használta a támadók ostromműveinél, mint a Liebenfelsnél is tárgyalt várvédő előműveknél. Az eseménytörténet szempontjából kiemelkedően fontos, hogy még a pastei-ok viszonylag pontos helyéről is tudósított a szerző: „aine zu Weyssenkirchen, und aine oben vor dem gschloss." [445] A krónika szerint tehát legalább egy pastei kereshető a vár fölötti hegyoldalban, míg egyet lent, a völgyben lévő Weissenkirchen faluban építettek ki. A területről készült LIDAR felmérés ehhez az írott forráshoz képest többletinformációt is nyújt. **(121. ábra)** A sarkantyúhelyzetű, három rondellával is védett fővár fölött ugyanis nem egy, hanem kettő földmű nyoma észlelhető. 2014-ben ezek értelmezésére terepbejárást folytattunk a helyszínen Astrid Steineggerrel, a várat kutató régésszel.

A vármagtól nyugatra, egy lassan emelkedő gerinc húzódik, ami támadás esetén potenciális veszélyforrást jelenthetett a védők számára. 250 m-re a fővártól egy ovális, külső sánccal és árokkal körülvett védmű található. 28x18 m-es központi magja meredek oldalú, peremén enyhe sánc formájában látható a védmű egykori falazatának, védővonalának maradványa. A belsejéből eleddig egy őskori kőbalta került elő, de hangsúlyozandó, hogy itt még nem volt szisztematikus leletgyűjtés.

E pont fölött, a gerinc folytatásában, tőle 130 m-re egy további patkó alakú földmű helyezkedik el. Ez utóbbi valójában egy kétrészes erődítés, amelynek központi négyszögletes magja meredek oldallal és külső árokkal védett a támadási irányba, míg a fővár irányába nyitott, itt csak a meredek lejtő adott természetes védelmet számára. A támadási irányban, az előzővel párhuzamosan, egy további, szögletes, de sarkain félkör alakban kialakított árok is felfedezhető. Az eddig végzett fémkeresős kutatások 15. századi hadi eszközöket, vértdarabokat, számszeríjnyílhegyeket derítettek fel ezen a helyen.

Noha a két objektum közül csak az utóbbiból származnak késő középkori leletek, mégis formai elemei alapján az alacsonyabban lévő erődítés is középkorinak tartható, hiszen ugyanilyen morfológiai jegyeket hordoznak a korábban részletezett magyarországi és szlovákiai, bizonyosan a 15. századra keltezhető földművek is.

[444] Az idézet feloldása: két pastei-t készítettek Eppenstein számára, illetve inkább az ellenében szó lehet a helyes fordítás.
[445] Az idézet feloldása: egyet Weißenkirchenben és egyet fent a vár előtt.

Hogy a két erődítésből melyik lehetett a császáriak ostromműve és melyik egy, a várhoz tartozó, forrásokban nem említett előretolt védmű, jelenlegi ismereteink szerint nem eldönthető.

Témánk szempontjából ennél talán sokkal fontosabb az a tény, hogy nemcsak a magyar király zsoldosai létesítettek földműveket, hanem Frigyes császár katonái is. Ám a harcoló felek katonái könnyedén elhagyták megbízójukat és álltak annak az oldalára, aki jobban megfizette őket. Eppenstein elfoglalásához épp egy korábbi császári zsoldos segítette hozzá a magyar alakulatokat. Az ilyen váltás egyáltalán nem számított ritkaságnak az osztrák háborúk idejében. A személyek cserélődése révén a technológiai tudás is könnyebben áramlott. Így nem is lehet csodálkozni azon, hogy az egykori bratrik fa-földszerkezetű erődítésépítészetét néha alkalmazták a császári csapatok is, s mivel nem igényelt speciális tudást, széles körben is elterjedhetett.

A nyugat-stájerországi Deutschlandsberg vára, mint salzburgi érseki birtok, 1479-ben került a magyar zsoldosok kezére és egészen 1490-ig tartott a megszállása. A központi magtól 200 m-re lévő Tanzboden elnevezésű – az őskorban is használt – magaslaton egy 30 m átmérőjű, sánccal és árokkal erődített, előretolt földművet építettek ki Mátyás katonái. Az itt folytatott fémdetektoros kutatások és leletgyűjtések során 15. századi eszközöket és kerámiaanyagot gyűjtöttek, köztük a védmű lakottságára utaló kályhacsempe töredéket.[446]

2014-ben terepbejárást végeztünk a helyszínen Christoph Gutjahr régésszel, akivel a kerek erődítésen kívül további védelmi jellegű terepreliefeket is felmértünk. A külső sánc lankásabb, nyugati és keleti szakaszain egy-egy háromszög alakban előreugró jelenséget észleltünk, melyek minden valószínűség szerint oldalazóművek lehettek. Az ezektől lefutó gerincen pedig további rézsűnyomok és árkok nyomvonalai jelölték a helyszín egyéb középkori védvonalait. **(122. ábra)** Bár a 11 éves magyar megszállás idejéről nincsenek olyan közvetlen írott forrásaink, mint az előző várak esetében, mégis úgy gondolom, hogy ekkor történhetett a vár elővédművel való megerősítése. Ugyanis az objektum valamennyi terepjelensége erős hasonlóságot mutat a felvidéki és kifejezetten a sajónémeti huszita építkezésekkel, így elképzelhető, hogy korábbi bratri zsoldosok irányították a tanzbodeni munkálatokat.

A magyarországi és szlovákiai huszita várak egy további közeli analógiáját jelenti a Tanzbodentől mindössze 8 km-re fekvő, beszédes elnevezésű Taborkogel várhelye, St.

[446] HERBERT 1994, 67-68, 73.

Martin im Sulmtal település határában. **(123. ábra)** Az előzőekben említett osztrák példákkal ellentétben, e vár kapcsán nincs történeti adat arra vonatkozóan, hogy azt Hunyadi Mátyás zsoldosai megszállták volna. 1994-ben négy kutatóárokkal vizsgálta a vármagot Diether Kramer, amelynek eredményeit eddig csupán előzetes publikációkban közölte.[447] A 75x65 m-es, deltoid alakú vár négy sarkán egy-egy félkör alakú oldalazómű helyezkedik el. A várbelsőben egy, valószínűleg ún. fachwerk szerkezetes épület alapjait tárták fel, ami tűzvészben pusztult el a 15. század folyamán. A mag peremén jól látható enyhe sánc jelöli az egykori védővonalat, melynek külső oldalán árok fut. Noha az ásatáson ezeket is átvágták, de érdemi információkat nem nyertek. A feltáró e védvonalon egy „masszív kerítést" feltételezett, további szerkezeti részletezés nélkül.

A vármag alatt, attól 25 m-re egy önálló, 15 m átmérőjű kerek földmű intakt nyomait figyelték meg, ám annak funkcióját „rejtélyes" eredetűnek tartotta Diether Kramer. Rövid ásatási közleményének összegzésében úgy fogalmazott, hogy a Taborkogel a pettaui püspökség és a salzburgi érsekség viszályai során, a 15. század kezdetén pusztulhatott el.

2014-ben terepbejárást folytattunk a várban Christoph Gutjahrral. Ennek során megállapítottuk, hogy a vármag négy sarkán létesített félkör alakú védőmű egyértelmű feladta az összekötő falak oldalazótűz alatt tartása lehetett. Formai jegyeik alapján közeli párhuzamaiknak tarthatók a felvidéki divényi fővár, a Divínsky háj I. oldalazóművei. A vár alatti külső védmű jellegét tekintve, az szintén a huszita elővédművekkel mutat rokonságot. Ez az intakt állapotban megőrződött külső védmű a részletesebben kutatott, huszita kori előretolt földművekhez hasonlóan aszimmetrikus kialakítású. Míg palástjának vár felöli oldala lankás, addig a támadási felületen meredek falú. Ugyancsak különbözik az övező árok két oldala, míg ugyanis a vár felé sekély, addig a támadási irányban – még jelenlegi, feltöltődött állapotában is – mély.

A Taborkogel oldalazóművekkel ellátott vármagja és előretolt külső védműve is valószínűleg a hatékony tűzfegyverek számára, illetve azok ellen épült, így az ásatóval ellentétben kialakításukat nem tartom korábbinak a 15. század közepénél. Ugyanakkor nem kizárt, a feltárt leletek alapján, hogy egy korábbi várhelyet tettek alkalmassá a tűzfegyverek nyújtotta követelményeknek.

Korábbi várak újrahasznosítása – a Kárpát-medencei bratri erődítések sokaságához hasonlóan – nem számított ritkaságoknak az osztrák hadjáratok idejében sem. Erre jó példa

[447] KRAMER 1995, 73-77.

az alsó-ausztriai Wildenstein 14. század után felhagyott vára, amit Mátyás seregei 1487-ben megszálltak és kijavítottak. **(119. ábra/5)** Ezt egy melki forrásban a következőképpen jegyezték fel: „Wildenstein, ain öd Schloß, bawen“.[448]

A magyar király zsoldosainak ausztriai védműépítészetéhez nyújt további adatokat Kápolnai Pauer István 1888-ban publikált „Magyar sánczok Felső-Ausztriában” című tanulmánya. A szerző itt ismertette a 19. század végén még látható, mára azonban teljesen elpusztult ún. Tettauer-sáncokat.[449] **(119. ábra/6)** Wilhelm Tettauer, Hunyadi Mátyás zsoldos kapitánya 1485-ben épített ki Alsó- és Felső-Ausztria határán fa-földszerkezetű erődítést, ami a magyarországi és szlovákiai fortaliciumok ismertetőjegyeit hordozta. Sajnos a dolgozat szinte teljesen nélkülözi a forráshivatkozásokat, miközben fontos adatokat közöl. Az Enns folyó két partján, Ernsthofen települése mellett emelt hídfőállás a környék fölötti katonai bázisa és fosztogatásaik központja volt a magyar seregnek, amit 1490-ig nem is tudtak elfoglalni a császári csapatok. Kápolnai szerint a földből hányt töltésekhez a 2500 főnyi zsoldos gyalogság fele és további 1500 osztrák paraszt munkájára volt szükség. A publikáció fa palánkok rekonstrukciójához szolgáló információja, hogy a sánc építéséhez 30 arasz hosszú és 4-5 arasz kerületű szálfák szállítására kötelezték a helyieket.[450] A több objektumból álló erősség összetett voltát jelzi, hogy a folyó melletti földművön kívül, Kápolnai Pauer István még a fölötte emelkedő Gaisberg nevű hegyen is talált önálló erődítésnyomokat, amit már ő is egy, „a vidék szemmeltartására” szolgáló őrhelyként értelmezett. A környék fölötti teljes hatalom biztosítását ezen kívül kiegészítették egy korábbi vár, a közeli Schiferegg megszállásával is – mindezek együttese hipotetikusan egy erődítéscsoportként feltételezhető.

A Tettauer-sáncok építését megelőzően, azok közelében, Steyr városa mellett, 1480-ban létesítettek Mátyás zsoldosai földműveket. **(119. ábra/7)** E töltéseket 150 évvel később, 1630 körül még látta a város történetírója, Valentin Preuenhueber, aki Steyr városáról írott krónikájában szűkszavúan megemlékezett róluk. Bár művében az építészeti struktúra kapcsán csupán annyit említett, hogy azok felhányt sáncok voltak, írása értékét növeli, hogy megtudjuk belőle annak középkori elnevezését. A cseh származásúnak tartott

[448] KALTENEGGER-KÜHTREIBER-REICHHALTER-SCHICHT-WEIGL 2007, 404. Az idézet feloldása: Wildenstein, [ahol] egy felhagyott várat építettek [újjá].
[449] KÁPOLNAI 1888, 24-31.
[450] U.o. 28. A hosszmértékként használt 1 arasz 22-28 cm között változott a 17-19. században: BOGDÁN 1990, 135. Tehát, 30 arasz 750 cm körüli hosszúságnak feleltethető meg. 4-5 arasznyi kerület kb. 100-125 cm-t jelent, átmérőre átszámítva tehát 32-40 cm átmérőjű fákra volt szükségük az építkezésekhez. Ez utóbbi adat párhuzamba állítható az egyes fortaliciumok ásatása során feltárt oszlophelyek méretével.

zsoldosok által épített sáncokat a krónikás szerint „die Böhmen in ihrer Sprach Tabor nennen”.[451]

Mátyás osztrák háborújában harcoló zsoldosok tehát számos erődítésépítészeti emléket hagytak maguk után. Ezeket részben írott források említik, részben pedig máig felfedezhetőek a terepen. A zsoldosok készítette fa- és földszerkezetű építmények megjelentek – a Kárpát-medence északi részéhez hasonlóan – a várak stratégiai előterét biztosító elővédművekként, de ugyanúgy ismeretesek a magyarországi forrásokban fortaliciumknak nevezett önálló, vagy több elemből álló katonai célú objektumokként. Úgy tűnhet, hogy az előbbit e vidéken bastei-nak/pastei-nak, míg az utóbbit tabornak/tebernek nevezték a német nyelvű írott emlékek. Ugyanakkor ezen fogalmak következetes alkalmazását a még oly részletes osztrák forrásokban sem szabad keresni. Épp Jakob Unrestnél láthattuk, hogy ugyanúgy pastei-nak nevezte a várat védő előretolt védműveket, mint a támadók ostromműveit. A korábban idézett Michael Behaim pedig az Unrestnél pastei-ként említett külső védőműveket tabornak hívta.[452] A „bastei” és a „tabor” között ezért ma inkább nem is a funkcióbeli különbséget kell kihangsúlyozni, hanem sokkal inkább azok építészeti hasonlóságát. Mindkettő gyorsan elkészíthető, fa és föld felhasználásával emelt erődítés volt, amit védekezésre és támadásra is egyaránt használtak.

A fa-földstruktúrájú előretolt védművek nem voltak ismeretlenek az osztrák háború előtti években sem Ausztriában, ám széles körű elterjedésük mégis Mátyás és Frigyes küzdelmének éveiben figyelhető meg és elsősorban azokon a vidékeken, hol harcok dúltak. Már felhagyott várak földművekkel történt kiegészítése és újrahasznosítása, valamint a teljesen újonnan épített, tábornak nevezett fa-földerődítések készítése korábban nem volt jellemző az osztrák tartományokban. Ezek itteni feltűnése egyértelműen Mátyás zsoldosainak hatása volt.

Hogy elsősorban a magyar király oldalán harcolók építettek ilyen erődítéseket, az annak köszönhető, hogy Mátyás zsoldosait Csehországból, Sziléziából és az észak-magyarországi bratrik köréből verbuválta, kik korábban egy-egy vidék ellenőrzésére már sikerrel alkalmazták e gyors technológiát. Az ilyen erődítések fő közvetítői Ausztria irányába azután azok a zsoldosok voltak, akik Mátyás halála után új megbízót keresve

[451] PREUENHUEBER 1740, 132. A mű digitális változatát közli a Münchener Digitalisierungszentrum, lásd: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10934631_00005.html Letöltés dátuma: 2015. 06. 14. Az idézet feloldása: a csehek a maguk nyelvén tábornak nevezik.
[452] Lásd Eppenstein leírását Unrestnél: UNREST 1957, 142. és Scheuchensztein ostromát Beheimnál: BEHEIM 1843, 385-408.

átálltak Habsburg Miksa oldalára.[453] Az immár a császár mellett szolgáló katonák érdeme, hogy e tüzérség számára alkalmas, egyúttal azzal szemben védelmet biztosító fa-földszerkezetű védművek a 15. század végére még szélesebb körben elterjedtek e vidéken.

[453] TÓTH 1925, 313.

8. ÖSSZEGZÉS

A késő középkori erődítésépítészet mesterei voltak a cseh huszitáknak hívott zsoldosok. Bár megnevezésük egységes csoportra utal, korántsem tarthatóak homogén eredetűeknek. Közép-Európa különböző térségeiből összeverődött katonaelemekről van szó, névadó magjukat képezték a csehországi huszita háborúkban szolgált, rendkívül tapasztalt harcosok. Csoportjaik főszerepet töltöttek be a térség 15. századi hadtörténeti eseményeiben.

E században a harcászat rendkívül intenzív fejlődésen ment keresztül, nyomában számos újítással. Gyökeresen megváltozott a háborúk jellege, a politikai hatalom alapja a várak, erődített helyek birtoklásán alapult. A harcmezőkön vívott, nyílt színi ütközeteket háttérbe szorították a várostromok.[454] A várak helyszíneit jellemző földrajzi adottságok miatt már kevésbé tudta érvényesíteni erőfölényét a lovasság, mind inkább előtérbe került a gyalogsági harcmodor. E szerepváltás mellett erre a századra már számolni kellett az új fegyvernemmel, a rohamosan fejlődő tüzérséggel is. Mindezek új, megoldandó feladat elé állították a háborúzó feleket. Természetesen érdemi válaszok ott születhettek, ahol éppen ekkor zajlottak elhúzódó, komolyabb háborúk. A 15. század első harmadában közel másfél évtizedig harcok dúltak Csehországban, hol a husziták egyedi megoldást találtak a korszak új hadászati követelményeire. Fa és földstruktúrájú védműveket építettek, illetve a várak előtereit hasonló anyagú elővédművekkel és oldalazóművekkel látták el.

Ugyancsak ezen időszak változása volt, hogy az ideiglenes és nehezen összeálló, gyakran szervezetlen és vegyes kvalitású nemesi felkelő csapatok és bandériumok mellett mind sűrűbben alkalmaztak az uralkodók állandó jellegű, fizetett zsoldoshadseregeket. A hosszú csehországi huszita háború befejezését követően rendkívül sok cseh veterán állt zsoldosnak, így nemcsak ötletgazdái voltak az egyes újításoknak, hanem külföldi szolgálataik révén azok közvetítőivé is váltak. Természetszerűnek tűnik, hogy magukkal vitték új típusú katonai megoldásaikat. A legtöbb cseh huszita eredetű zsoldos, akik mellé más nemzetiségű (lengyel, német és magyar) kalandorok sokasága is csatlakozott, a század közepén a Magyar Királyságban talált munkát.

A korszak kiemelkedő hadászati problémáját a középkori várak hatékony, tüzérségi tűzzel szembeni védelme jelentette. A huszita zsoldosok által alkalmazott fa-földszerkezetű védőművek megfelelő megoldást kínáltak erre, aminek technológiája az ő közvetítésükkel terjedt el egyre szélesebb körben. Ezekre, az első tüzérség ellen épített védőművekre,

[454] ENGEL 1984, 292.

illetve a tüzérségi tűzfegyverek, így az ágyúk és kézi lőfegyverek számára emelt állásokra eddig kevésbé figyelt fel a kutatás. Ennek magyarázata, hogy az ilyen, romlandó anyagú, fa-föld védőelemek megismerése összetett régészeti kutatási módszereket, így a várak tágabb környezetének topográfiai vizsgálatát, valamint ásatását igényli. Az elmúlt évtizedekben azonban számos ilyen objektum kisebb-nagyobb mértékű kutatása történt meg Közép-Európa országaiban, amelyek így már lehetővé tették az egyes erődítések összehasonlítását és a kérdéskör összefoglaló jellegű elemzését.

Az általam vizsgált területen, az észak-magyarországi Sajó folyó völgyében tucatnyi olyan erődített objektum ismert, melyet a történeti forrásanyag, vagy a népi emlékezet a huszitának nevezett zsoldosokkal köt össze. A dolgozatban tárgyalt négy ilyen vár szisztematikus régészeti kutatásával arra kerestem válaszokat, hogy milyen egyedi erődítésépítészeti jellegzetességei voltak a huszitáknak. Vadna, Sajóivánka, Sajógalgóc és Sajónémeti váraiban folytatott roncsolásmentes vizsgálatok és ásatások során megállapítható volt, hogy valamennyi esetben egy, már létező várhelyet használtak fel erődítéseikhez az egymást bratrinak nevező zsoldosok. E várhelyeket őskori hasznosításukat követően, a 13. század folyamán építették ki, melyek tulajdonosaik környék feletti hatalmát hivatottak biztosítani és azt szimbolikusan jelezni. Az Árpád-kori horizontokról jórészt csak a feltárt leletanyag tájékoztat, ugyanis a 15. században a várhelyeket megszálló husziták jelentős átalakításokat végeztek bennük. A várak belső magjaiban talált korábbi maradványokat, felhagyási rétegeket rendezték, elplanírozták. Magukról az Árpád-kori várak részleteiről így keveset tudunk, de a topográfiai, birtoktörténeti adatok elemzése ezek szempontjából is fontos új eredményeket és feltevéseket eredményezett. A meglévő külső védelmi struktúrákat a 15. század „újrahasznosítói" ugyan részben felhasználták, de azokat esetenként további aktív, azaz ellentámadásra is alkalmas védelmi elemmel bővítették ki. A Sajó-völgyében ezen újrahasznosításnak különböző fokozatait fedeztük fel. Galgóc és Vadna 13. századi eredetű vármagjait mindössze rendezték és palánkkal, illetve paliszáddal vették körül a bratrik. További kiépítés, e helyszínek korlátozott felületű ásatásainak tanúsága szerint, nem történt. Vadna esetében azonban, hipotetikus módon, egy további védművel is számolok. Az attól 500 m-re található ivánkai várat nem önálló erősségként, sokkal inkább a vadnai vár előretolt védműveként értelmezem. E szerepét támaszthatja alá környezetének újkorban használt topográfiai helyneve, a Párkány-oldal névalak is. Vadna és Ivánka együttesét már egy összetettebb védelmi struktúraként tartom számon.

A huszita újrahasznosítás eltérő típusa volt azonosítható Sajónémetiben. Az Árpád-kori vár helyszínének és védvonalainak felhasználásán túl jelentősebb erődítési munkákat is végeztek. Az itt feltárt várban komolyabb munkák révén új fa-földszerkezetű védelmi létesítményeket, oldalazóműveket és előretolt védművet is emeltek. A husziták építkezéseire beásott oszlophelyek, levert cölöpök lyukai és összetömörödött földrétegek, valamint feltöltött sáncok utaltak.

Az egyes lelőhelyek régészeti periódusainak keltezése a kerámialeletek és vaseszközök mellett, a fellelt numizmatikai anyagon és elsősorban radiokarbon korhatározásokon alapult. A megtalált érmék és a C-14 vizsgálatok eredményeinek értékét növeli, hogy a kutatásokon előkerült egyéb leletanyag zöme töredék, jelenleg száz évnél pontosabb korhatározásra nem alkalmasak. Noha az Árpád-kori és késő középkori fázisok ezen kisebb-nagyobb darabok alapján is elkülöníthetők egymástól, az ezen korszakokon belüli pontosabb keltezésüket már csak a pénzleletek és a radiokarbon koradatok finomíthatják. Azonban az érmék előkerülése az egyes rétegekből „ad hoc" jellegű, a természettudományos vizsgálatok elvégzése pedig – azok költséges volta miatt – ma még csupán kis szériaszámban lehetséges, s így nem feltétlenül vezet perdöntő eredményekhez.

A Sajó völgyi husziták várait összehasonlítottam a középkori Magyar Királyság északi régiójának további erősségeivel. A bratri zsoldosok várai csupán a katonai hatalombiztosítás bázisai voltak. Felépítésüknél a gyorsaság élvezett prioritást, így a felhasznált nyersanyagok is a legkönnyebben elérhetők és felhasználhatóak voltak: fa és föld. A központi magot fa paliszáddal, azaz egy sorban sűrűn egymás mellé helyezett faoszlopokból létesített kerítéssel övezték, néhol azonban két sorba rakott oszlopsor közé földet döngölve palánkot raktak és így védekeztek. E vármagokat árok és külső sánc kerítette, mely utóbbiak a korábban is emelt, az Árpád-kori váraknál megfigyelt töltésekhez hasonlóan belső tartószerkezet nélküli földhányások voltak. Kifejezetten a késő középkori huszita zsoldosok építészeti jellegzetességeinek tarthatók a tűzfegyverek oldalazását, azaz a védvonalak oldalazótűz alatt tartását lehetővé tevő oldalazóművek és a távolabbi területek pásztázását szolgáló, általában félkör alakú, a fővár felé nyitott, a támadási irányba zárt előretolt védművek. Mindkét forma sajátossága, hogy ezek is faszerkezettel és földtöméssel, gyorsan felépíthető, általam tábori jellegűnek nevezett elemek voltak.

Ezek a Felvidéken a 15. század közepén alkalmazott védműépítészeti sajátosságok a század utolsó harmadában már Ausztria területén is kimutathatók voltak. A huszita

erődítésépítészet ilyen továbbélése figyelhető ugyanis meg egyes osztrák tartományok várainak előterében is, melyek Hunyadi Mátyás, majd később a német császárok oldalán harcoló bratrik utódainak építményei. Használatukat mi sem bizonyítja jobban, minthogy a 15-16. század fordulóján több képi ábrázoláson is láthatók a Felvidékről is ismert, fa-földépítésű elővédművek és oldalazóművek.

Az e körbe tartozó erősségek romlandó anyagból készült falszerkezeteinek felmenő részletei ma már sehol sem állnak, építészeti struktúrájuk azok pusztulásakor összeomlott. Értelmezésük kizárólag az ásatási eredmények alapján lehetséges.

A Sajó-völgyi ásatások és a kisléptékű szlovákiai feltárások eredményeit kiegészítik az egyre bővülő roncsolásmentes kutatási módszerek. Az utóbbi években elvégzett mikrodomborzati felmérések sokasága, illetve a légiszkennelés terjedése nemcsak megnövelte a várak körül található összeroskadt földművek számát, hanem értelmezésüket is elősegítette. További roncsolásmentes vizsgálatokkal, így geofizikai felmérésekkel, szisztematikus fémdetektorozásokkal, vagy földstruktúrák rétegvizsgálatához keresztszelvényszerű próbafúrásokkal, az eddig nyitott kutatóárkok jelenségei is átfogóbb értelmezésre adnak lehetőséget. Minél nagyobb szériaszámú, ilyen jellegű összetett kutatás bővíteni fogja a késő középkori fa-földszerkezetes védművekkel kapcsolatos ismereteinket. Természetesen ezek az ásatásokat nem pótolhatják, csak kiegészíthetik azt.

Az általam behatóan vizsgált Sajó-völgyi erősségek a magyarországi huszita váraknak csupán egy kis – részben felderített – szeletét képezik. Az Északi-középhegység további területein még számos, cseh huszita eredetűnek tartott vár kínál hasonló kutatási lehetőségeket.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Feld Istvánnak, témavezetőmnek, a kutatásaim során nyújtott szakmai támogatását, értékes tanácsait és a disszertációm megírása során adott hasznos lektori véleményét.

Köszönöm Családom kitartó türelmét és támogatását.

Köszönettel tartozom Nagy S. Józsefnek a dolgozatomhoz készített szép rajzokért, Nagy Zoltánnak a képek szerkesztéséért és számtalan segítségéért. Külön köszönöm Csengeri Piroskának, Fábián Sárának, Polyák Teodórának, Honti Szabolcsnak és a Herman Ottó Múzeum Régészeti Tára, illetve a Herman Ottó Múzeum valamennyi munkatársának a kutatásaimhoz nyújtott segítségét.

A külföldi terepbejárásaim alkalmával nyújtott közreműködésükért és szakmai tanácsukért hálával tartozom Thomas Kühtreibernek, Christoph Gutjahrnak, Astrid Steineggernek, Milan Sýkorának és Hynek Veselý-nek.

Hálás köszönettel tartozom Wolf Máriának és Pusztai Tamásnak szakmai segítségükért és baráti támogatásukért.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁRTFAI SZABÓ 1907

Bártfai Szabó László, Pata és Újvár megyék. Századok 41, (1907), 193-218.

BEDNÁR – FOTTOVÁ 2006

Bednár, Peter – Fottová, Eva, Terrain und sein Einfluss bei der Baulösung der Burgen der West- und Mittelslowakei. In: Durdík Tomáš (Szerk.), Castrum Bene 9 – Burg und Ihr Bauplatz. Praha, 2006, 23-40.

BEDNÁR – FOTTOVÁ 2007

Bednár, Peter – Fottová, Eva, Hrad Drienok a jeho fortifikačny systém. [Burg Drienok und ihr Befestigungssystem.] AVANS 2005, (2007), 26-28.

BEDNÁR – FOTTOVÁ – GOGOVÁ – SLIVENSKA 2004

Bednár, Peter – Fottová, Eva – Gogová, Stanislava – Slivenska, Zuzana, Stredoveké opevnené objekty z Divína. [Mittelalterliche befestigte Objekte aus Divín.] AVANS 2003, (2004), 30-31.

BEHEIM 1843

Beheim, Michael, Buch von den Wienern. 1462-1465. Wien, 1843.

BILLER 2005

Biller, Thomas, Burgen und Schlösser im Odenwald. Regensburg, 2005.

BODNÁR – CABELLO 1990

Bodnár Katalin – Cabello, Juan, A Zagyvafői vár. [Zagyvafő.] In: Horváth László (Szerk.), Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990, 180-183.

BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993

Bodnár Katalin – Cabello, Juan – Simon Zoltán, A zagyvafői vár kutatása. [Die Erforschung der Burg Zagyvafő.] In: Lővei Pál (Szerk.), Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Művészettörténet – Műemlékvédelem. Budapest, 1993, 85-113.

BODNÁR 2001

Bodnár Tamás, Putnok középkori története 1526-ig. In: Bodnár Mónika (Szerk.), Putnok monográfiája. Putnok, 2001, 107-165.

BOGDANOWSKI 2000

Bogdanowski, Janusz, Erdbasteien in Malopolska (Kleinpolen) im Licht des Traktats Rei tormentariae (15.-16. Jh.). In: Brohl, Elmar (Szerk.), Militärische Bedrohung und bauliche Reaktion, Marburg, 2000, 33-44.

BOGDÁN 1990

Bogdán István, Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest, 1990.

BONFINI 1995

Bonfini, Antonio, A magyar történelem tizedei. Ford., Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

BOROVSZKY 1909

Borovszky Samu, Borsod vármegye története I. Budapest, 1909.

BÓNA 1995

Bóna István, Az Árpádok korai várairól. Debrecen, 1995.

BROHL 2000

Brohl, Elmar, Polnische Einflüsse auf den frühen Festungsbau in Mitteldeutschland um 1500. In: Brohl, Elmar (Szerk.), Militärische Bedrohung und bauliche Reaktion. Festschrift für Volker Schmidtchen. Marburg, 2000, 14-32.

CABELLO 2003

Cabello, Juan, A nyírkarászi Árpád-kori vár régészeti kutatása. Castrum Bene Hírlevél 2003.

CZEGLÉDY 1988

Czeglédy Ilona, A diósgyőri vár. Budapest, 1988.

CSÁNKI 1890

Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.

DÉTSHY 1969

Détshy Mihály, Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. [Eine unbekannte Burg in Ungarn – Szádvár.] HOMÉ VIII, (1969), 143-186.

DÉTSHY 2004

Détshy Mihály, Szádvár. Perkupa – Miskolc, 2004.

DOBOSY 1975

Dobosy László, Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi Kismonográfiák, 1. Miskolc, 1975.

DRASKÓCZY 1996

Draskóczy István, Miskolc a középkorban. In: Tóth Péter – Kubinyi András (szerk.), Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Miskolc, 1996, 81-156.

DURDÍK 2000

Durdík, Tomáš, Die vorgeschobenen Basteien der böhmischen Burgen des späten Mittelalters. Château Gaillard XIX, (2000), 43-54.

DURDÍK 2007

Durdík, Tomáš, Vorgeschobene Basteien mittelalterlicher Burgen in Böhmen. In: Müller, Heinz-Schmitt, Reinhard (Szerk.), Zwinger und Vorbefestigungen. Langenweißbach, 2007, 87-101.

DURDÍK 2009

Durdík, Tomáš, Artillerische Verteidigungsglieder. A 2009. évi mátrafüredi nemzetközi Castrum Bene konferencia előadásának kézirata, 2009.

DURDÍK – BOLINA 2001

Durdík, Tomáš – Bolina, Pavel, Středověké Hrady v Čechách a na Moravě. [Mittelalterliche Burgen in Böhmen und Mähren.] Praha, 2001.

DURDÍK – SUŠICKÝ 2000

Durdík, Tomáš – Sušický, Viktor, Zříceniny hradů, tvrzí a zámků - Střední Čechy. [Ruins of Castles, Fortresses and Strong-Holds – Central Bohemia.] Praha, 2000.

DURDÍK – SUŠICKÝ 2005

Durdík, Tomáš – Sušický, Viktor, Zříceniny hradů, tvrzí a zámků - Východní Čechy. [Ruins of Castles, Fortresses and Strong-Holds – East Bohemia.] Praha, 2005.

DURDÍK – SUŠICKÝ 2012

Durdík, Tomáš – Sušický, Viktor, Zříceniny hradů, tvrzí a zámků - Západní Čechy. [Ruins of Castles, Fortresses and Strong-Holds – West Bohemia.] Praha, 2012.

ĎURIŠOVÁ – HORVÁT 2014

Ďurišová, Marcela – Horvát, Martin, Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu (prieskumu). Jasov, okres Košice – okolie, poloha Jasovská skala národná kultúrna pamiatka – hrad čislo ÚZPF 420/1. Kézirat. Košice, 2014.

ENGEL 1984

Engel Pál, Vár és hatalom. Az uradalom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. Világosság 25, 288-295, 367-375.

ENGEL 1987

Engel Pál, Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. Műemlékvédelem 31, (1987), 9-14.

ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998

Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András, Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998.

EIBNER 1973

Eibner, Alexandrine, Der „Tabor" eine mittelalterliche Wehranlage in Gars am Kamp / Niederösterreich. Vorbericht über die Grabung. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 1/1973, 111-121.

ÉRI – BÁLINT 1959

Éri István – Bálint Alajos, Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai). Régészeti Füzetek Ser.:II-4. szám. Budapest, 1959.

FELD 1985

Feld István, A gönci Amadé-vár. [Die Amadé-Burg in Gönc.] HOMÉ XXII-XXIII, 59-73.

FELD 1987

Feld István, Keramika. In: Marosi Ernő (Szerk.), Magyarországi Művészet.1300-1470 körül. I-II. kötet. Budapest, 1987, 261-281.

FELD 1990

Feld István, A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. [Die ungarische Burg des 13. Jahrhunderts in der bisherigen Forschung.] In: Horváth L. (Szerk.), Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. [Burgen im 13. Jahrhundert.] Gyöngyös, 1990, 8-21.

FELD 1991

Feld István, Középkori váraink kutatásáról. [Über die Erforschung der mittelalterlichen Burgen in Ungarn.] Műemlékvédelem XXXV, (1991), 197-219.

FELD 1994

Feld István, Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Chateau Gaillard XVI, (1994), 189-205.

FELD 2000

Feld István, 13. századi nemesi várak toronyépületei. Castrum Bene Hírlevél, Budapest, 2000.

FELD 2006

Feld István, A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. [Zur Frage der vorgeschobenen Befestigungen und der Vorburgen in Ungarn.] In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (Szerk.), "Gondolják, látják az várnak nagy voltát". Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006, 101-118.

FELD 2007

Feld István, A motték kérdése Magyarországon. [Die Frage der Motten in Ungarn.] Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 31/2, (2007), 217-245.

FELD 2008

Feld István, Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok. [Artillery Defences in military Architecture during the first half of the 16th Century. Fallacies, Issues, Further Research.] Studia Agriensia 27, (2008), 175-196.

FELD 2010

Feld István, Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. [Archaeological Research into Medieval Castles and Residences.] In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi, A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I. [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I.] Budapest, 2010, 495-520.

FELD 2014

Feld István, A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. [The beginnings of the construction of private castles in medieval Hungary in the mirror of the archaeological evidence I.] Századok 148, (2014/2), 351-386.

FELD 2015

Feld István, A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. [The beginnings of the

construction of private castles in medieval Hungary in the mirror of the archaeological evidence II.] Századok 149, (2015/2), 333-381.

FELD – SZÖRÉNYI 2014

Feld István – Szörényi Gábor András, Várak külső védművei és elővédművei Közép-Európában. Castrum 17, (2014), 17-40.

FELD – SZÖRÉNYI 2015

Feld István – Szörényi Gábor András, Außenwerke und Vorwerke der Burgen in Mitteleuropa. In: Bitterli, Thomas – Hoffmann, Yves – Hofrichter, Hartmut – Thomas Kühtreiber (Szerk.), „Dem Feind zum Trutz" Wehrelemete an mittelalterlichen Burgen. Braubach, 2015, 205-217.

FERENCZI 1963

Ferenczi Imre, Huszita emlékek és a néphagyomány. In: Gunda Béla (Szerk.), Műveltség és hagyomány V. Budapest, 1963.

FÉNYES 1851

Fényes Elek, Magyarország geographiai szótára I-III. Pest, 1851.

FRAKNÓI 1889

Fraknói Vilmos, Carvajal János bibornok magyarországi követségei. 1448 – 1461. Budapest, 1889.

FRAKNÓI (I.) 1893

Fraknói Vilmos, Mátyás király levelei. Első kötet 1458-1479. Budapest, 1893.

FRAKNÓI (II.) 1895

Fraknói Vilmos, Mátyás király levelei. Második kötet 1480-1490. Budapest, 1895.

FÜGEDI 1977

Fügedi Erik, Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.

FÜLÖP 2007

Fülöp András, Ásatások Somló várában. Kutatási helyzetkép. Műemlékvédelem 51, (2007/1), 23-27.

GÁL-MLAKÁR 2007

Gál-Mlakár Viktor, Komlóska – Pusztavár régészeti feltárásának eredményei.

[Archeological Investigations at Komlóska – Pusztavár.] HOMÉ XLVI, (2007), 87-113.

GÁL-MLAKÁR 2009

Gál-Mlakár Viktor, A 13-14. századi kerámia kutatástörténete Északkelet-Magyarországon. [The Historical Foundation in Research of the Ceramics in the 13th-14th Century in North-East Hungary.] Marisia XXIX, (2009), 165-184.

GERE 2003

Gere László, Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból [Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Metallfunde aus dem Burgkastell von Ozora.] Opuscula Hungarica 4. Budapest, 2003.

GERŐ 1975

Gerő László, Várépítészetünk. Budapest, 1975.

GYÖRFFY 1987 (I.)

Györffy György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1987.

GYÖRFFY 1987 (II.)

Györffy György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest, 1987.

HABOVŠTIAK 1985

Habovštiak, Alojz, Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava, 1985.

HARČAR 2005

Harčar, Peter, Bratrícke pevnôstky na Slovensku. Egyetemi szakdolgozat. (Kézirat) Filozofická Fakulta Univerzity Komenského V Bratislave. Bratislava, 2005.

HERBERT 1994

Herbert, Bernhard, Neues Fundmaterial von der Burg Deutschlandsberg und Überlegungen zu seiner Interpretation. Fundberichte aus Österreich Materialhefte A/2, (1994), 67-73.

HEUSSI 2000

Heussi, Karl, Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest, 2000.

HOFER 2007

Hofer, Nikolaus, Hochmittelaltrlicher Burgenbau im ostösterreichischen Flachland. Entwicklung und Erscheinungsbild im Spiegel archäologischer

Quellen. [Középkori várépítészet a kelet-ausztriai síkságon. Fejlődés és forma a régészti források tükrében.] Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 31, 247-266.

HORVÁTH 2009

Horváth Richárd, Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. [Castles and their Lord sin late medieval Hungary. (Possible Directions of Research.)]. In: Neumann Tibor, Rácz György (Szerk.), Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok, 40. Budapest-Piliscsaba, 63-104.

HORVÁTH 2011a

Horváth Richárd: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490). Budapest, 2011.

HORVÁTH 2011b

Horváth Richárd, Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim (Szerk.), Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest, 2011, 79-93.

HORVÁTH – KOPPÁNY 2008

Horváth Richárd – Koppány András, Zádorvártól Vázsonykőig. Castrum 7, (2008), 17-38.

HOŠŠO 1987

Hoššo, Jozef, Výskum vysunutej pevnosti hradu Šašov. [Untersuchung der vorgeschobenen Festung der Burg Šašov.] AVANS 1986, (1987), 48-49.

ILA 1940

Ila Bálint, Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 54, (1940), 1-28, 53-72.

ILA 1944

Ila Bálint, Gömör megye II. Magyarság és nemzetiség: tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből 1/3. Budapest, 1944.

ILA 1976

Ila Bálint, Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Budapest, 1976.

IVÁNYI 1910

Iványi Béla, Bártfa szabad királyi város levéltára 1319 – 1526. Budapest, 1910.

JÓSIKA 1905

Jósika Miklós, A csehek Magyarországon. Korrajz első Mátyás király idejéből. Budapest, 1905.

KALMAN 1996

Kalman, Peter, Prieskum vojenského opevnenia v Strečne. [Erkundung der militärischen Befestigung in Strečno.] AVANS 1994, (1996), 104-105.

KALMÁR 1957

Kalmár János, Armbrust-Pfeilspitzen als Rangabzeichen. FolArch IX, (1957), 153-166.

KALMÁR 1971

Kalmár János, Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.

KALTENEGGER – KÜHTREIBER – REICHHALTER – SCHICHT – WEIGL 2007

Kaltenegger, Marina – Kühtreiber, Thomas – Reichhalter, Gerhard – Schicht, Patrick – Weigl, Herwig, Burgen im Mostviertel. Wien, 2007.

KARÁCSONY 1900

Karácsony János, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900.

KÁPOLNAI 1888

Kápolnai Pauer István, Magyar sánczok Felső-Ausztriában. Hadtörténeti Közlemények I, (1888), 24-31.

KÁROLYI 1892

Károlyi Árpád, Adalék Frigyes császár és Mátyás király viszályai történetéhez. Történelmi Tár 1892, 1-41.

KEMENCZEI 1971

Kemenczei Tibor, Kisgyőr – Leányvár. ArchÉrt 98, 1971, 265, 267.

KISS 2007

Kiss Gábor, Sorkifalud – Zalak. Castrum 5, (2007/1), 172-174.

KOPPÁNY 1999

Koppány Tibor, A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, 1999.

KOTOWICZ – MUZYCZUK 2008

Kotowicz, Piotr N. – Muzyczuk, Anna, Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna. Acta Militaria Mediaevalia 4, (2008), 125-166.

KOVÁCS 1952

Kovács Endre, Magyar – cseh történelmi kapcsolatok. Budapest, 1952.

B. KOVÁCS 1996

B. Kovács István, Stredovekỳ hradok v Tornali. [Mittelalterliche Kleinburg in Tornaľa.] AVANS 1994, (1996), 23-24.

V.KOVÁCS 1971

V.Kovács Sándor, Magyar humanisták levelei. XV-XVII. század. Budapest, 1971.

KRAMER 1995

Kramer, Diether, Der Tabolkogel bei St. Martin im Sulmtal – Ein befestigter mittelaltelicher Herrenhof in der Weststeiermark. Archäologie Österreichs 6/1, (1995), 73-77.

KRENN – KRENN-LEEB 1993

Krenn, Martin – Krenn-Leeb, Alexandra, Sachsendorf – ein Beitrag zum derzeitigen Forschungsstand der mittelalterlichen Burganlage. Archäologie Österreichs 4/2, (1993), 51-60.

KRENN 2006

Krenn, Martin, Bauplatz Burg. [Building Site Castle.] In: Durdik Tomáš (Szerk.), Castrum Bene 9 – Burg und ihr Burgplatz. Praha, 2006, 217-230.

KRISTÓ 1998

Kristó Gyula, Magyarország története 895-1301. Budapest, 1998.

KUBINYI 1990

Kubinyi András, Árpád-kori váraink kérdése. /Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához./ [Zur Frage der Árpádenzeitlichen Burgen. Versuch einer interimistischen Forschungsbilanz.] In: Horváth L. (szerk.), Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. [Burgen im 13. Jahrhundert.] Gyöngyös, 1990, 290-301.

KÜHTREIBER 2006

Kühtreiber, Karin, Archäologisch erschlieβbare Nutzungsräume und –areale in der Burg Dunkelstein, Niederösterreich. In: Krenn, Martin –

Krenn, Alexandra Leeb (Szerk.), Castrum Bene 8 – Burg und Funktion. Wien, 2006, 145-164.

KÜHTREIBER – KÜHTREIBER 2007

Kühtreiber, Karin – Kühtreiber, Thomas, Frühe Herrschatfbildung und Burgenbau im südöstlichen Niederösterreich. [Korai várépítés és hatalom Alsó-Ausztria délkeletei részén.] Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 31, 267-284.

KÜHTREIBER – WAGENER 2007

Kühtreiber, Thomas – Wagener, Olaf, Die Burg vor der Burg als Forschungsproblem – Vorgängeranlage, Vorwerk, Belagerungsanlage? In: Müller, Heinz-Schmitt, Reinhard (Szerk.), Zwinger und Vorbefestigungen. Langenweißbach, 2007, 19-36.

KÜHTREIBER – WAGENER 2008

Kühtreiber, Thomas – Wagener, Olaf, „…sie paweten zwo pastein ob dem geschloss auf die puhl…" Vorwerke / vorgeschobene Befestigungen im deutschsprachigen Raum. [„…sie paweten zwo pastein ob dem geschloss auf die puhl…" Vysunutá / předsunutá opevněni v německojazyčném prostoru. „…sie paweten zwo pastein ob dem geschloss auf die puhl…" Outer defence / advanced fortifications in German speaking regions.] Castellologica Bohemica, 11, (2008), 113-164.

MAGYAR – NOVÁKI 2005

Magyar Kálmán – Nováki Gyula, Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.

MEZŐSINÉ KOZÁK 2006

Mezősiné Kozák Éva, A hollókői vár kutatási eredményei.[Die Ergebnisse der Erforschung der Burg Hollókő.] In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (Szerk.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006, 187-201.

MICHEL – STERNATH 2012

Michel, Eva – Sternath, Maria Luise, Kaiser Maximilian I. und die Kunst der Dürerzeit. München, 2012.

MIKLÓS 1978

Miklós Zsuzsa, Árpád-kori földvár Váchartyán – Várhegyen. [Árpádenzeitlicher Burgwall in Váchartyán – Várhegy.] ArchÉrt 105, (1978), 95-105.

MIKLÓS 1982

Miklós Zsuzsa, A Gödöllői dombvidék várai. Aszód 1982.

MIKLÓS 1983

Miklós Zsuzsa, Ásatás Márianosztra – Biberváron. [Ausgrabung von Márianosztra – Bibervár.] ArchÉrt 109, (1983), 10-23.

MIKLÓS 1997

Miklós Zsuzsa, Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. [Dörfer, Burgen, Klöster im Südteil des Börzsöny-Gebirges.] Váci Könyvek 8, (1997), 7-153.

MIKLÓS 2003

Miklós Zsuzsa, Kisvárak. In: Visy Zsolt (Főszerk.), Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003, 377-378.

MIKLÓS 2007

Miklós Zsuzsa, Tolna megye várai. Varia Archeologia Hungarica, XXII. Budapest, 2007.

MIKLÓS 2011

Miklós Zsuzsa, A Zengővár helye a hazai várépítészetben. Castrum 13, (2011/1), 5-24.

MIKLÓS – TEREI 2006

Miklós Zsuzsa – Terei György, A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. [Das Verhältnis zwischen Burgen und Siedlungen in Ungarn im 13. Jahrhundert.] In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (Szerk.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006, 203-226.

MKK 2010

Dövényi Zoltán (Szerk.), Magyarország kistájainak katasztere. Budapest, 2010.

MORAVČIK 1977

Moravčik, Josef, Stredoveké opevnenie v Kotrčinej Lúčke. [Mittelalterliche Befestigung in Kotričná Lúčka.] AVANS 1976, (1977), 188.

MORAVČIK 1981

Moravčik, Josef, Výskledky zisťovacích a záchranných výskumov Považského Múzea v Žiline. [Ergebnisse der Feststellungs- und Rettungsgrabungen des Waagtalmuseums zu Žilina.] AVANS 1980, (1981), 179-185.

MÜLLER 1982

Müller Róbert, A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. [Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis zum Ende der Türkenherrschaft.] Zalai Gyűjtemény 19/II., (1982).

NEKUDA 1985

Nekuda, Vladimir, Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – prědsunutá opevnění. Brno, 1985.

NĚMCOVÁ 1955

Němcová, Božena, Vzpominky z cesty po Uhřích. Praha, 1955.

NEOGRÁDY 1950

Neogrády Sándor, A légifénykép és az archaeologiai kutatások. Térképészeti Közlöny 7, (1950), 283-327.

NOVÁKI 1990

Nováki Gyula, A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei. [Der Burgwall und die Äcker des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály.] Zalai Múzeum 2, (1990), 209-219.

NOVÁKI – BARÁZ – DÉNES – FELD – SÁRKÖZY 2009

Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén, Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest – Eger, 2009.

NOVÁKI – SÁNDORFI 1991

Nováki Gyula – Sándorfi György, Nógrád megye középkori várai I. Műemlékvédelem 35, (1991/4), 258-267.

NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a

Nováki Gyula – Sándorfi György, A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruckorig). Die Burgen des historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc, 1992.

NOVÁKI – SÁNDORFI 1992b

Nováki Gyula – Sándorfi György, Nógrád megye középkori várai III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. Műemlékvédelem 36, (1992/3), 147-153.

NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979

Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa, A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979.

NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007

Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István, Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest-Miskolc, 2007.

NÓGRÁDY 2008

Nógrády Árpád, Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. In: Veszprémy László (Szerk.), Rex invictissimus. Budapest, 2008, 193-200.

OLEXA – TÖKÖLY 1977

Olexa, Ladislav – Tököly Gábor, Zisťovací výskum na stredovekej lokalite Hradovisko v Jelšave. [Feststellungsgrabung auf der mittelalterlichen Fundstelle Hradovisko in Jelšava.] AVANS 1976, (1977), 206-208.

ÓVÁRI 1884

Óvári Lipót, Jelentés olaszországi kutatásaimról. Századok XVIII (1884), 504-510.

PALACKÝ 1984

Palacký, František, A huszitizmus története. Budapest, 1984.

PARÁDI 1976

Parádi Nándor, A Nyáregyháza – Pusztapótharaszti sarlólelet. [Der Sichelfund von Nyáregyháza – Pusztapótharaszt.] FolArch 27, (1976), 171-182.

PARÁDI 1982

Parádi Nándor, A kácsi középkori lakótorony. [Der mittelalterliche Wochnturm in Kács.] HOMÉ XXI, (1982), 9-30.

PÁLMÁNY 1990

Pálmány Béla, A Kacsics nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13-14. század fordulóján. [Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlechts zum Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád um die Wende der 13-14. Jahrhunderte.] In: Horváth L.

(Szerk.), Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. [Burgen im 13. Jahrhundert.] Gyöngyös, 1990, 22-36.

PESTY 1988

Pesty Frigyes, Borsod vármegye leírása 1864-ben. Szerk.: Tóth Péter, Documentatio Borsodiensis, V., Miskolc, 1988.

PIETA 1996

Pieta, Karol, Liptovská Mara. Ein Frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei. Monumenta Archaeologica Slovaciae, 5. Bratislava, 1996.

PIETA – GIERTLOVÁ 1999

Pieta, Karol – Giertlová, Marta, Zaniknutá dedina Belansko a stredoveké hradky pri Východnej. [Das Dorfwüstung Belansko und mittelalterliche Feudalburgen bei Východná.] AVANS 1997, (1999), 134-136.

PLAČEK 2002

Plaček, Miroslav, Externí fortifikace moravských hradů. [Die externe Fortifikation der mährischen Burgen.] Archaeologia Historica 27/02, (2002), 139-154.

PLAČEK 2007

Plaček, Miroslav, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha, 2007.

PLAČEK – BÓNA 2007

Plaček, Miroslav – Bóna, Martin, Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007.

POLLA 1962

Polla, Belo, Historickoarcheologický výskum na bratrickej posádke v Chmeľove. Nové Obzory 4, (1962), 52-76.

POLLA – SLIVKA 1980

Polla, Belo – Slivka, Michal, Husiti, Jiskrovci a bratríci na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania. [Hussiten, Anhänger Jiskras und Brüder in der Ostslowakei im Lichte der archäologischen Forschung.] Archaeologia historica 5, (1980), 69-103.

PREUENHUEBER 1740

Preuenhueber, Valentin, Annales Styrenses: sammt dessen übrigen Historisch- und Genealogischen Schrifften, Zur nöthigen Erläuterung der Oesterreichischen, Steyermärckischen und Steyerischen Geschichten; Aus

der Stadt Steyer uralten Archiv und ... bewährten Fontibus, ... verfasset. Nürnberg, 1740.

PUSZTAI 1997-1998

Pusztai Tamás, Késő középkori épületek Muhiból – A periféria. [Spätmittelalterlichen Gebäude aus der zerstörten Marktflecke Muhi – Die Peripherie.] HOMÉ XXXV-XXXVI, (1997-1998), 5-33.

PUSZTAI 2007

Pusztai Tamás, A keleméri Mohosvár. Egy 13-14. században használt vár kutatásának lehetőségei. Castrum, 5, (2007/1), 39-64.

RADY 2010

Rady, Martin, Jiskra, Hussitism and Slovakia. Doležalova, Eva, Pánek, Jaroslav (Szerk.), Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective. Prague, 2010, 59-72.

RÁCZ 2006

Rácz Miklós, A sámsonházai Fejérkő régészeti kutatása (2004-2005). [Archäologische Untersuchung in der BurgFejérkő von Sámsonháza (2004-2005). In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (Szerk.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006, 237-246.

SALZER 2012

Salzer, Ronald, Die spätmittelalterliche Burg Grafendorf in Stockerau, niederösterreich – eine ungewöhnliche Burg mit außengewöhnlichen Funden. [The late mediaeval castle of Grafendorf in Stockerau, Lower Austria – an unusual castle with exepcional finds.] Burgen und Schlösser 3/2012, 169-179.

SARUSI KISS

Sarusi Kiss Béla, Murány történeti szerepe a kezdetektől a 17. század végéig. Castrum 5, (2007/1), 77-104.

SÁNDORFI 1980

Sándorfi György, Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében. [Castles of Motte type in the one-time Borsod County.] HOMÉ XIX, (1980), 9-41.

SÁNDORFI 1987

Sándorfi György, Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárak” problémájához. Műemlékvédelem 31, (1987/1), 16-20.

SCHULLER 1976

Schuller, Anton Leopold (Szerk.), Georg Matthäus Vischer, Topographia Archiducatus Austriae Inferioris Modernae 1672. Reprint kiadás. Graz, 1976.

SCHULTZ 1980.

Schultz, Hans Adolf, Burgen und Schlösser des Braunschweiger Landes. Braunschweig, 1980.

SUGÁR 2011

Sugár József, Adatok a középkori nyílhegykutatás módszertanához. Egyetemi szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK Magyar középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék. Budapest, 2011.

ŠEDO 1975

Šedo, Ondrej, Stredoveká keramika z hrádku nad Strečnom. [Mittelalterliche Keramik aus der Wohnburg oberhalb von Strečno.] AVANS 1974, (1975), 99-100.

SIMON 1988

Simon Zoltán, A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV, (1988), 103-131.

SIMON 1992

Simon Zoltán, Ismeretlen erődítés a füzéri Őrhegyen. Műemlékvédelmi Szemle (1992/2), 25-31.

SIMONYI 2003

Simonyi Erika, Előzetes jelentés a Felsőzsolca – várdombi ásatásról (1992-2001). [Report of the Excavations at Felsőzsolca – Várdomb (1992-2001).] A HOMÉ XLII, (2003), 109-133.

SIMONYI 2005

Simonyi Erika, Adatok a 10-13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. [Data on Pottery from the10th–13th Century in North-East Hungary.] HOMÉ XLIV, (2005), 37-55.

SIMONYI 2010

Simonyi Erika, 10-13. századi tepelülések Északkelet-Magyarországon és a régió Árpád-kori kerámiája. Doktori Disszertáció. (Kézirat) ELTE BTK Történemetudományi Doktori Iskola. Budapest, 2010.

SLIVKA – VALLAŠEK 1986

Slivka, Michal – Vallašek, Adrian, Archeologický výskum stredovekého hrádku v Medziankach. Nové Obzory 28, (1986), 137-162.

SLIVKA – VALLAŠEK 1991

Slivka, Michal – Vallašek, Adrian, Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991.

SUGÁR 2011

Sugár József, Adatok a középkori nyílhegykutatás módszertanához. Egyetemi szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK Magyar középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék. Budapest, 2011.

SÝKORA 2012a

Sýkora, Milan, Kalich, Panna und Litýš – tři hrady doby husitské na Třebušínsku. [Die Burgen Kalich, Panna und Lityš– drei Burgen der hussitischen Zeit im Gebiet von Třebušin.] Castellologica Bohemica 13, 2012, 9-56.

SÝKORA 2012b

Sýkora, Milan, Kelch, Jugfrau und Litaisch – drei Hussitenburgen in Nordwestböhmen. Burgen und Schlösser 4, 2012, 230-240.

SVINGOR 2012

Svingor Éva, A C-14 kormeghatározás alapjai és problémái. [Radiocarbon dating: basics and problems.] Archeometriai Műhely 2012/3, 135-146.

SZABÓ 1954

Szabó György, A falusi kovács a XV-XVI. században. FolArch 6, (1954), 123-145.

SZENTPÉTERY 1916

Szentpétery Imre, A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei. Budapest, 1916.

SZÉKELY 1956

Székely György, A huszitizmus és a magyar nép. Századok 90, (1956), 331-367, 556-590.

SZILÁGYI – GÁL-MLAKÁR – RÁCZ – SAJÓ – SIMONYI 2010

Szilágyi Veronika – Gál-Mlakár Viktor – Rácz Tibor Ákos – Sajó István, Simonyi Erika, 12-14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. Gesta 9, (2010), 153-167.

SZÖRÉNYI 2008

Szörényi Gábor András, Cserépvár kutatásának eredményei. Castrum 7, (2008/1), 137-154.

SZÖRÉNYI 2010

Szörényi Gábor András, Késő középkori előretolt védművek és elővédek a Sajó-völgyében. [Late medieval castle fortifications in the Sajó Valley.] HOMÉ XLIX, (2010), 103-127.

SZÖRÉNYI 2011a

Szörényi Gábor András, Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. Castrum 13, (2011/1), 25-70.

SZÖRÉNYI 2011b

Szörényi Gábor András, Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról). In: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim (Szerk.), Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest, 2011, 251-260.

SZÖRÉNYI 2012a

Szörényi Gábor András, Befestigungen der Hussiten in Nordost-Ungarn. [Hussite fortifications in north-east Hungary.] Burgen und Schlösser 3/2012, 180-186.

SZÖRÉNYI 2012b

Szörényi Gábor András, Huszita erődítések Északkelet-magyarországon. [Befestigungen der Hussiten in Nordost-Ungarn.] HOMÉ LI, (2012), 113-126.

SZŰCS 1993

Szűcs Jenő, Az utolsó Árpádok. História Könyvtár Monográfiák 1. Budapest, 1993.

TEMESVÁRY 1961

Temesváry Ferenc, Kulcstípusok és zár mechanizmusok fejlődése a XV. században. [Entwicklung der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen vom XV. Jahrhundert an.] FolArch 13, (1961), 151-181.

TEREI 2004

Terei György, XII-XIV. századi várak Fejér megyében. [Twelfth-fourteenth-century fortresses in Fejér county.] In: Kovács Gyöngyi (Szerk.), „Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára – Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. Budapest, 2004, 533-554.

TEREI – HORVÁTH 2007

Terei György – Horváth Antónia, Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. [Die Eisenfunde des Arpadenzeitlichen Dorfes Kána I.] CommArchHung 2007, 215-246.

TEREI – NOVÁKI – MRÁV – FELD – SÁRKÖZY 2011

Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén, Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest, 2011.

TOIFL 2012

Toifl, Leopold, Die Steiermark zwischen Friedrich III. und Matthias Corvinus. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark CIII, (2012), 9-40.

TOLNAI 2006

Tolnai Gergely, Tábori erődítések a végvári háborúk korában. [Befestigungen der Feldlager in der Zeit der Türkenkriege.] In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (Szerk.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006, 269-280.

TOLNAI 2007

Tolnai Gergely, Erősségek a tatárjárás korában. In: Ritoók Ágnes, Garam Éva (Szerk.), A tatárjárás (1241-42), Budapest, 2007, 22-26.

TOMKA 1999

Tomka Gábor, Közép és kora újkori településrészlet Mohi mezőváros belterületének peremén (Jelentés az M-30-as autóút 41. számú lelőhelye I. és IV. munkahelyének régészeti feltárásáról). [Mittelalterliche und

frühneuzeitliche Siedlungsspuren am Rand des inneren Gebietes des Marktes Mohi (Bericht über die archäologischen Ausgrabungen vollgebracht am Fundorte M-30/41, Arbeitstelle I. und IV.).] HOMÉ XXXVII, (1999), 417-446.

TÓTH 2007

Tóth Péter, Válogatott források Sajószentpéter történetéhez. Sajószentpéter, 2007.

TÓTH 1925

Tóth Zoltán, Mátyás király idegen zsoldosserege (A fekete sereg). Budapest, 1925.

TÓTH-SZABÓ 1903

Tóth-Szabó Pál, Giskra, különös tekintettel Abaujmegyére. Budapest, 1903.

TÓTH-SZABÓ 1917

Tóth-Szabó Pál, A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917.

UNREST 1957

Unrest, Jakob, Österreichische Chronik. Weimar 1957.

UNTERMANN 1990

Untermann, Matthias, Der Burgenbau des 13. Jahrhunderts in Südwestdeutschland, dem Elsass und der Nordwestschweiz nach neueren archäologischen Forschungen. [13. századi várépítészet Délnyugat-Németországban, Elzász és Északnyugat-Svájc területén a legújabb régészeti kutatások alapján.] In: Horváth L. (Szerk.), Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. [Burgen im 13. Jahrhundert.] Gyöngyös, 1990, 271-289.

K.VÉGH – KEMENCZEI 1965

K.Végh Katalin – Kemenczei Tibor, A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1964-ben. HOMÉ 5, (1965), 449-453.

WAGENER 2012

Wagener, Olaf, Burgen in Kärnten – Vorwerke und mehrteilige Burganlagen. In: Stefanie Lieb (Szerk.), Burgen in Alpenraum, Petersberg 2012, 39-47.

WAGENER – KÜHTREIBER 2007

Wagener, Olaf – Kühtreiber, Thomas, Die Motte vor der Burg – Vorgängeranlage, Vorwerk, Belagerungsanlage? Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23, 2007, 327-347.

WAGENER – KÜHTREIBER 2010

Wagener, Olaf – Kühtreiber, Thomas, Taktik und Raum. Vorwerke als Elemente des Burgenbaus im 15. und 16. Jahrhunder. Die Burg zur Zeit der Renaissance. Forschungen zu Burgen und Schlössern. Band 13, 2010, 111-126.

WOLF 1985

Wolf Mária, Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon. [Mittelalterliche Kirche und Siedlung in Szendrő-Gacsal.] ArchÉrt 112, (1985), 240-264.

WOLF 1989

Wolf Mária, Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. [Siedlungen aus der Árpád-Zeit im südlichen Teil des Burgkomitates Abaúj.] Borsodi Kismonográfiák 30. Miskolc,1989.

ZSOLDOS 2007

Zsoldos Attila, Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. História Könyvtár Monográfiák 24. Budapest, 2007.

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
AVANS	Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku
BAZmLt	Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár
CD	Fejér György, Codex Diplomaticus Hungariae. Buda.
CommArchHung	Communicationes Archæologicæ Hungariæ
C.II.	Réthy László, Corpus Nummorum Hungariae. II. kötet. Budapest, 1907.
Dipl.Eml. I.	Nagy Iván – B.Nyáry Albert, Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. Budapest, 1875.
FolArch	Folia Archaeologica
H	Huszár Lajos, Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Budapest, 1979.
HOkl.	Hazai Oklevéltár
HOM	Herman Ottó Múzeum
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve
IMAREAL	Universität Salzburg, Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit,
MOL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MOL DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MOL DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár
ZsO. I.	Mályusz Elemér, Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399). Budapest, 1951.

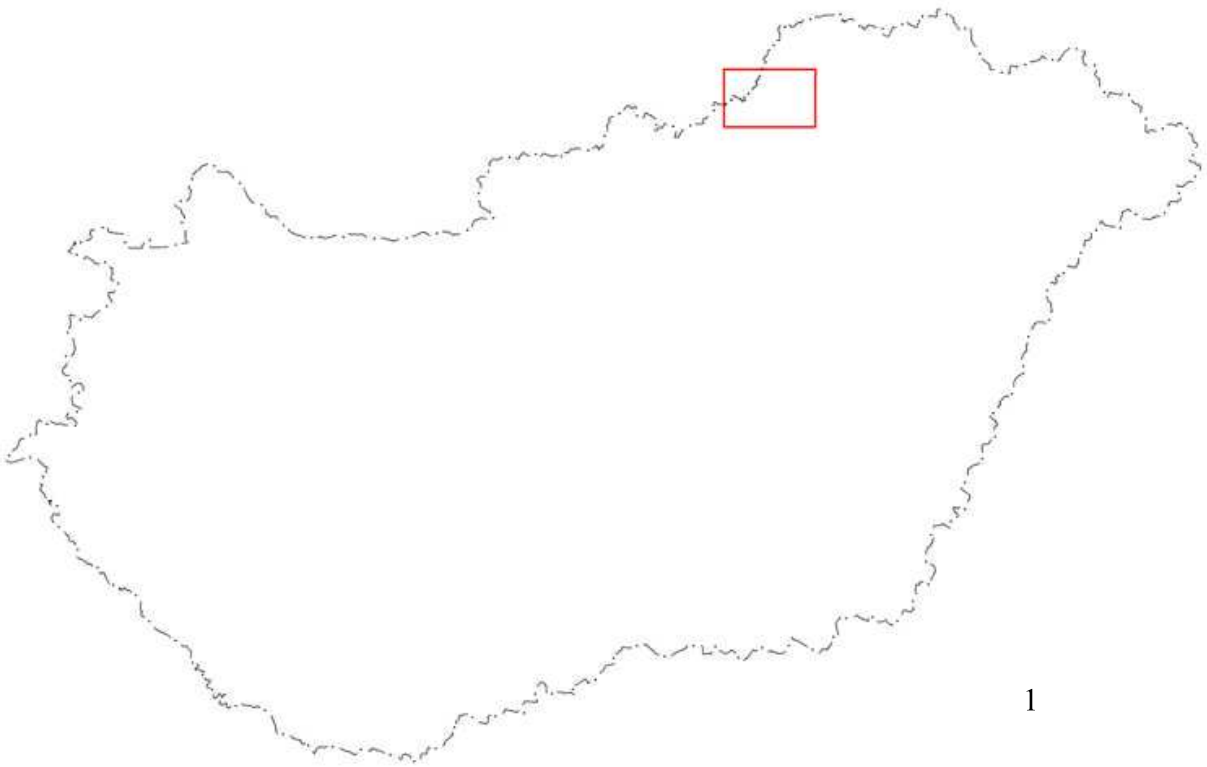

1

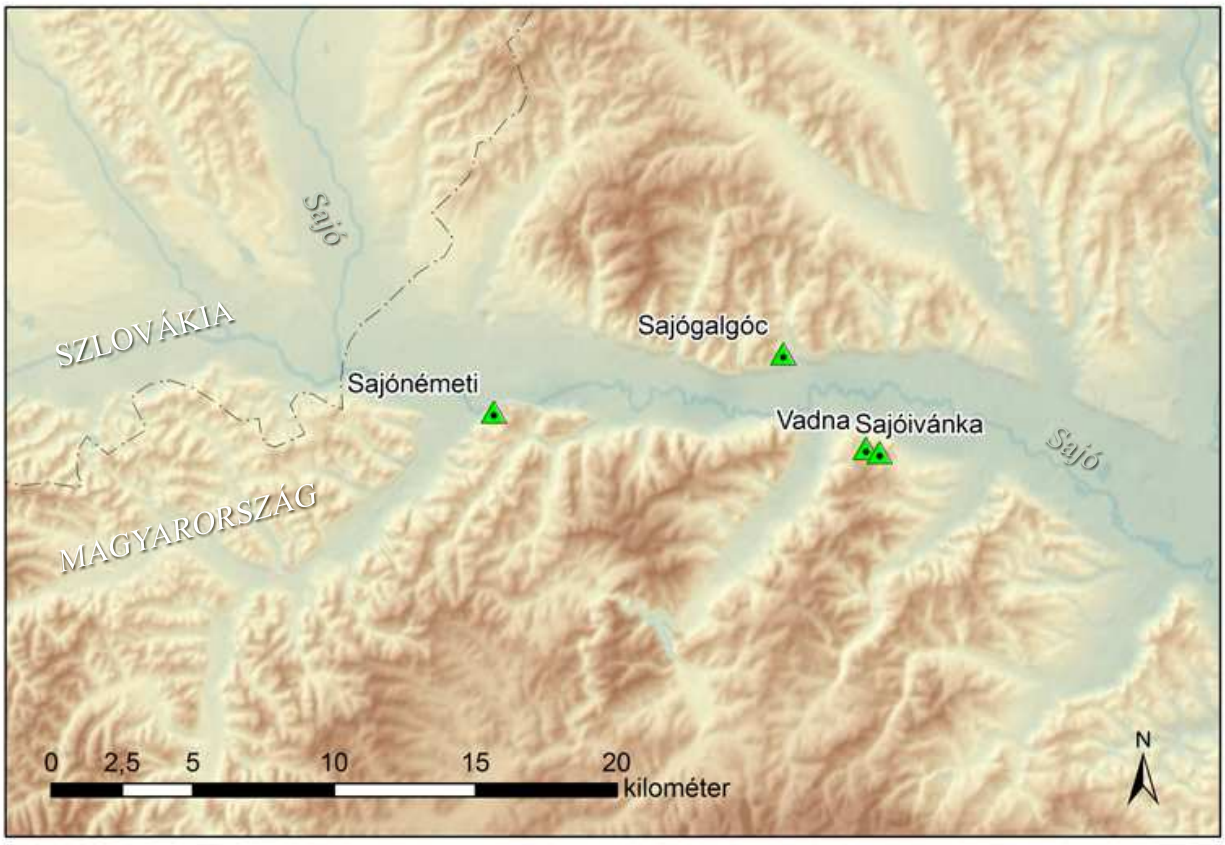

2

1. ábra: A kutatási terület elhelyezkedése Magyarország térképén, **2. ábra**: Régészetileg vizsgált Sajó-völgyi huszita várak

3

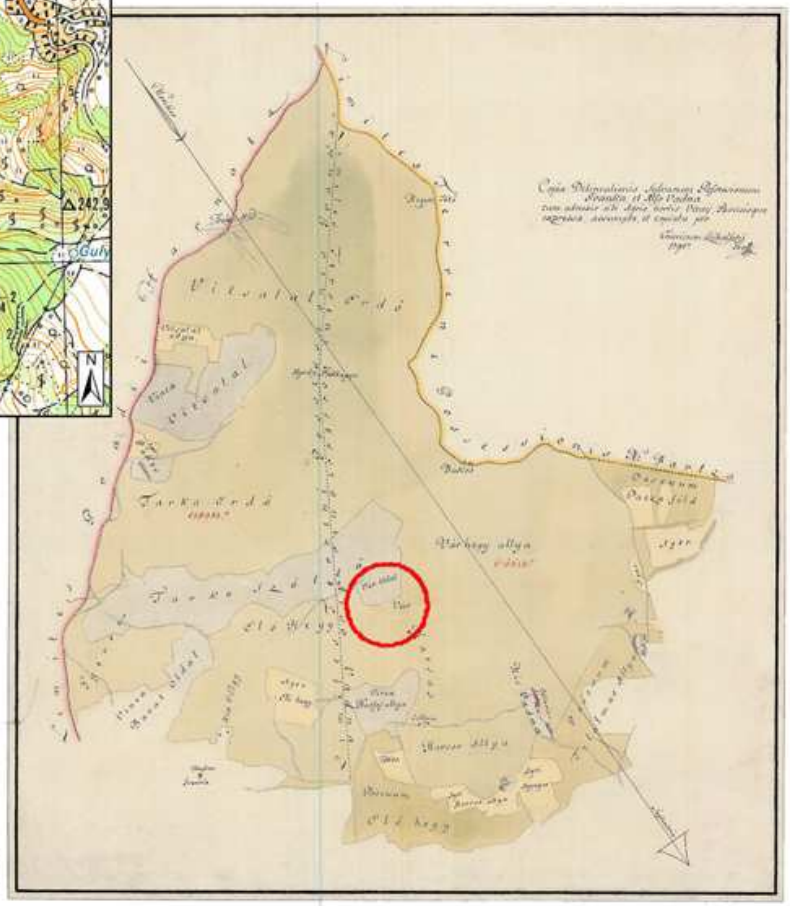

4

5

3. ábra: Vadna várának (bal oldali körrel jelölve) és Sajóivánka várának (jobb oldali körrel jelölve) topográfiai helyzete, **4. ábra:** Ivánka és Alsó Vadna külterületei, a vadnai vár jelölésével, az 1790-es kéziratos térképen *(forrás: BAZmLt Bmt 56/2)*, **5. ábra:** Alsó Vadna határának 1864. évi térképe, Vasvár helynévvel *(forrás: BAZmLt BMU 60)*

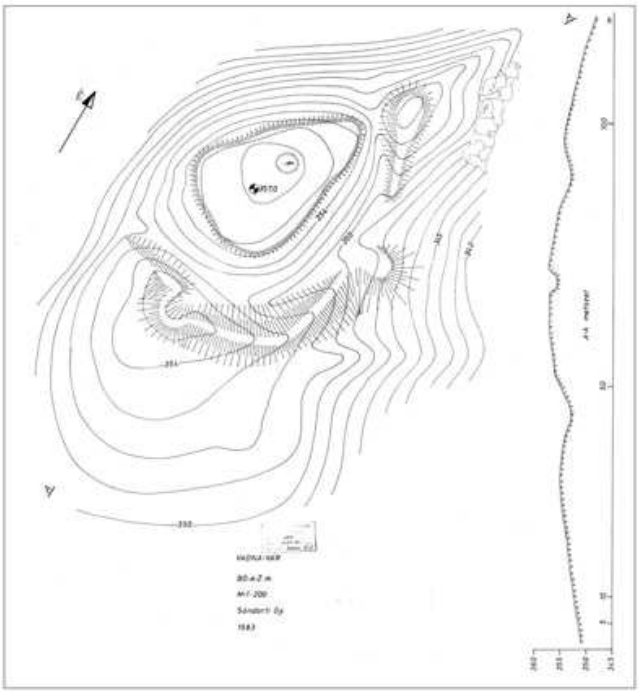

6

7

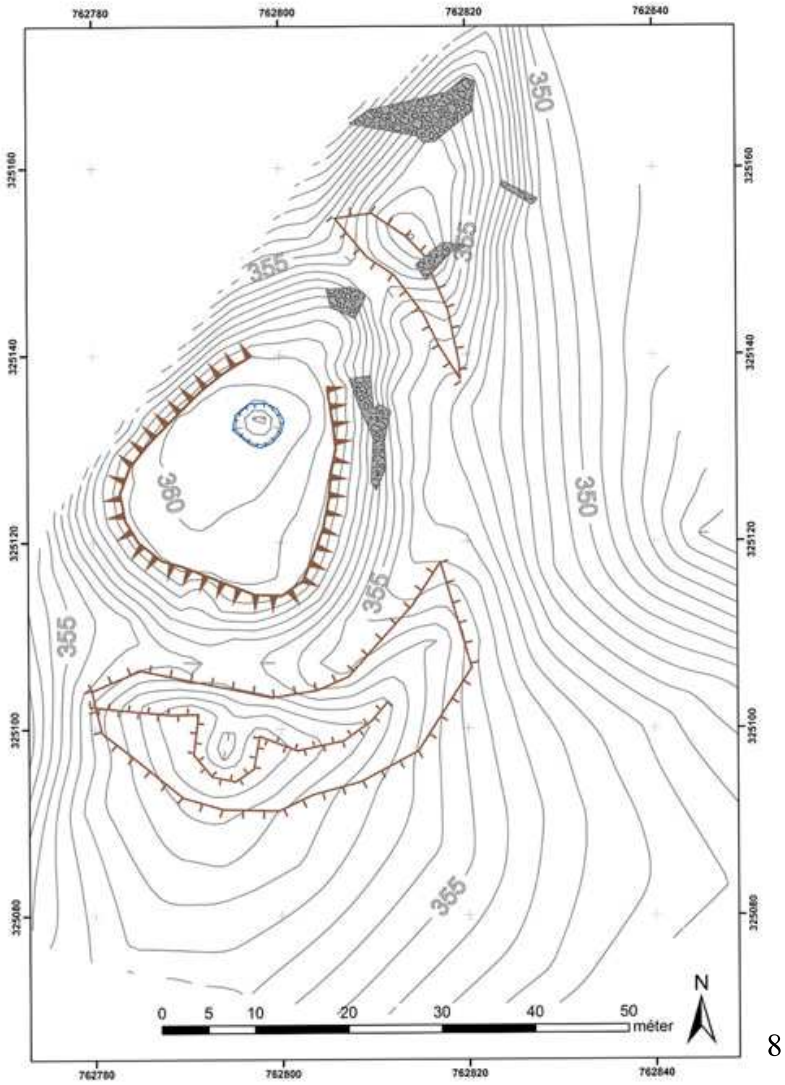

8

6. ábra: Vadna – Vár felmérése, készítette Sándorfi György *(forrás: HOM Régészeti Adattár, ltsz. 1799-85)* , **7. ábra:** Vadna – Vár-tető 2006. évi légifotója *(Czajlik Zoltán fotója)*, **8. ábra:** A vadnai vár mikrodomborzati felmérése *(készítette: szerző)*

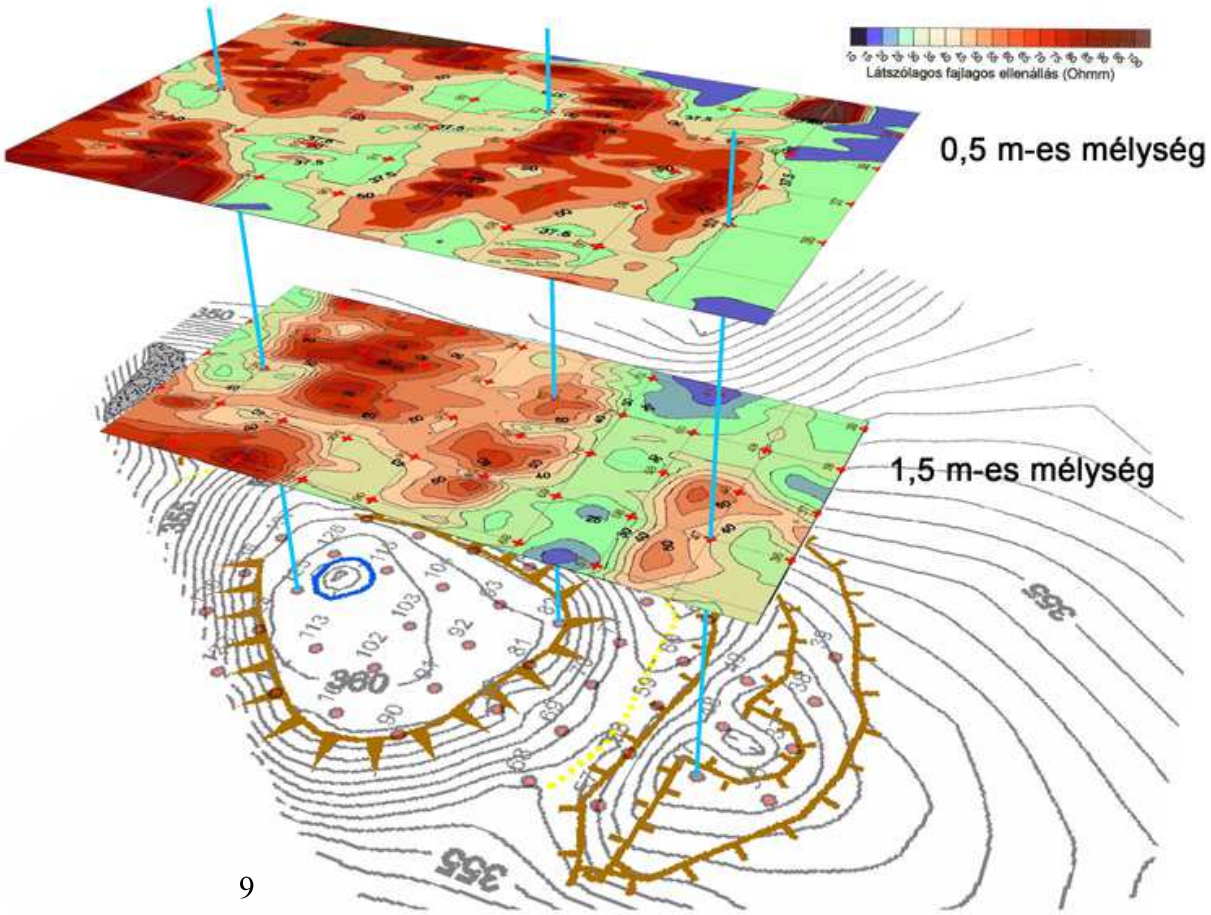

9

10

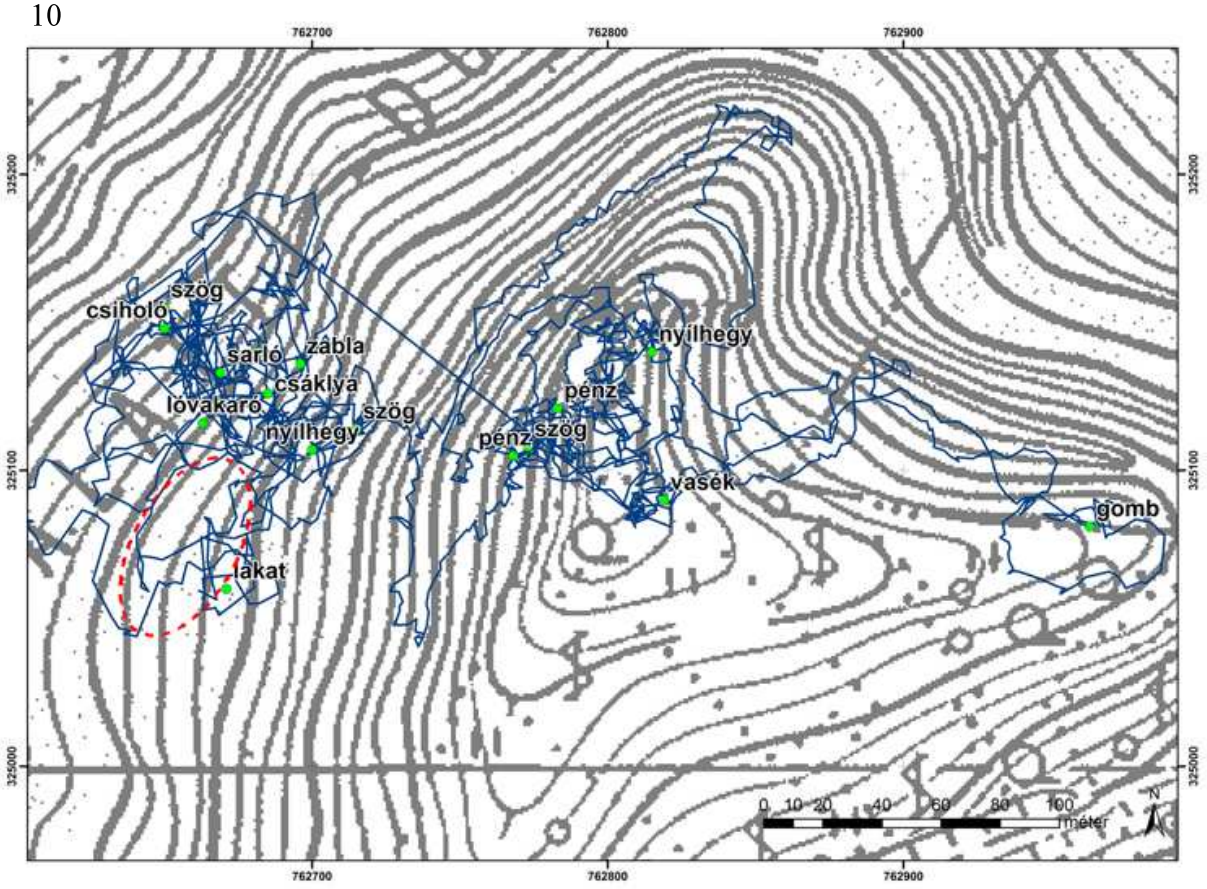

9. ábra: A vár geoelektromos felmérései (0,5 m-es és 1,5 m-es mélységek) a geodéziai felmérésre vetítve *(geofizika: Háromkő Bt., georeferálás: szerző)*, **10. ábra**: Fémdetektoros kutatás bejárási útvonala és a leletek találási helyei, piros szaggatott vonal jelöli a terepen azonosított depressziót *(tracklog: Bacskai István)*

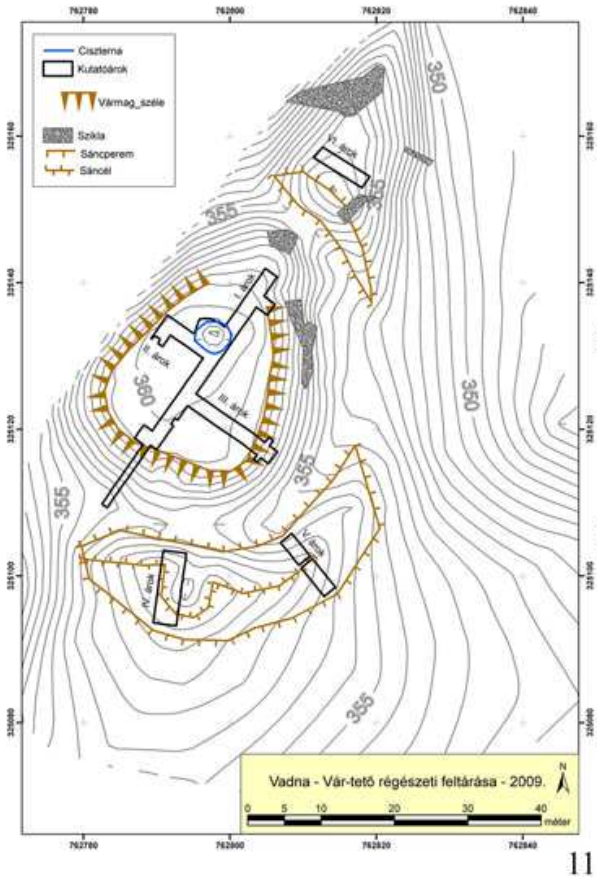

11

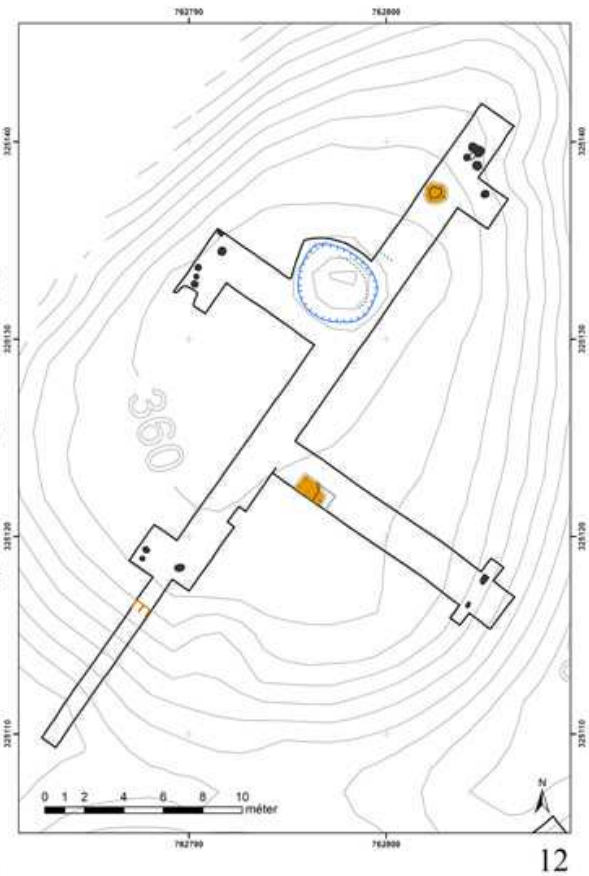

12

13

14

11. ábra: Vadna – Vár-tető 2009. évi feltárása, a kutatóárkok kiosztása, **12. ábra:** A vármag feltárásának összesítő felszínrajza *(digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **13. ábra:** Sziklába vájt oszlophelyek az I. árok északi végében *(fotó: szerző)*, **14. ábra:** Az S1-et vágó oszlophelyek az I. árok déli végében *(fotó: szerző)*

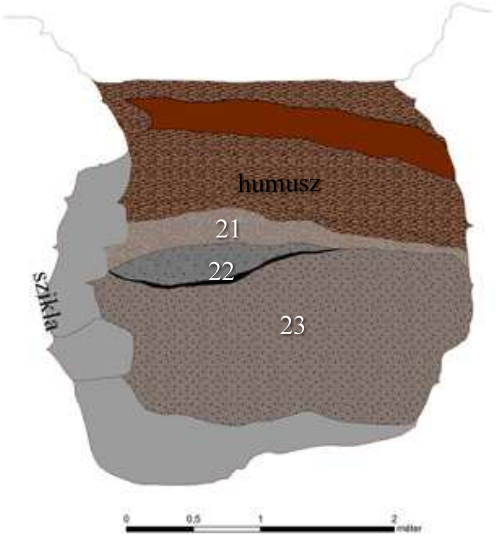

15

16

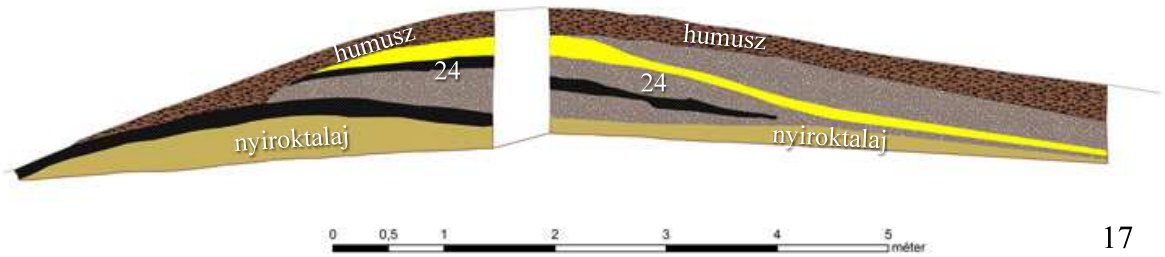

17

18

19

15. ábra: A ciszterna metszetrajza *(rajz: Sáfrány Andrásné, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **16. ábra:** A ciszterna metszetfotója *(fotó: szerző)*, **17. ábra:** Az V. árok sáncátvágásának északkeleti metszete *(rajz: Sáfrány Andrásné, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **18. ábra:** Az V. árok sáncátvágásának délnyugati metszete *(fotó: szerző)*, **19. ábra:** Az V. árok sáncátvágásának északkeleti metszete a tanúfallal *(fotó: szerző)*

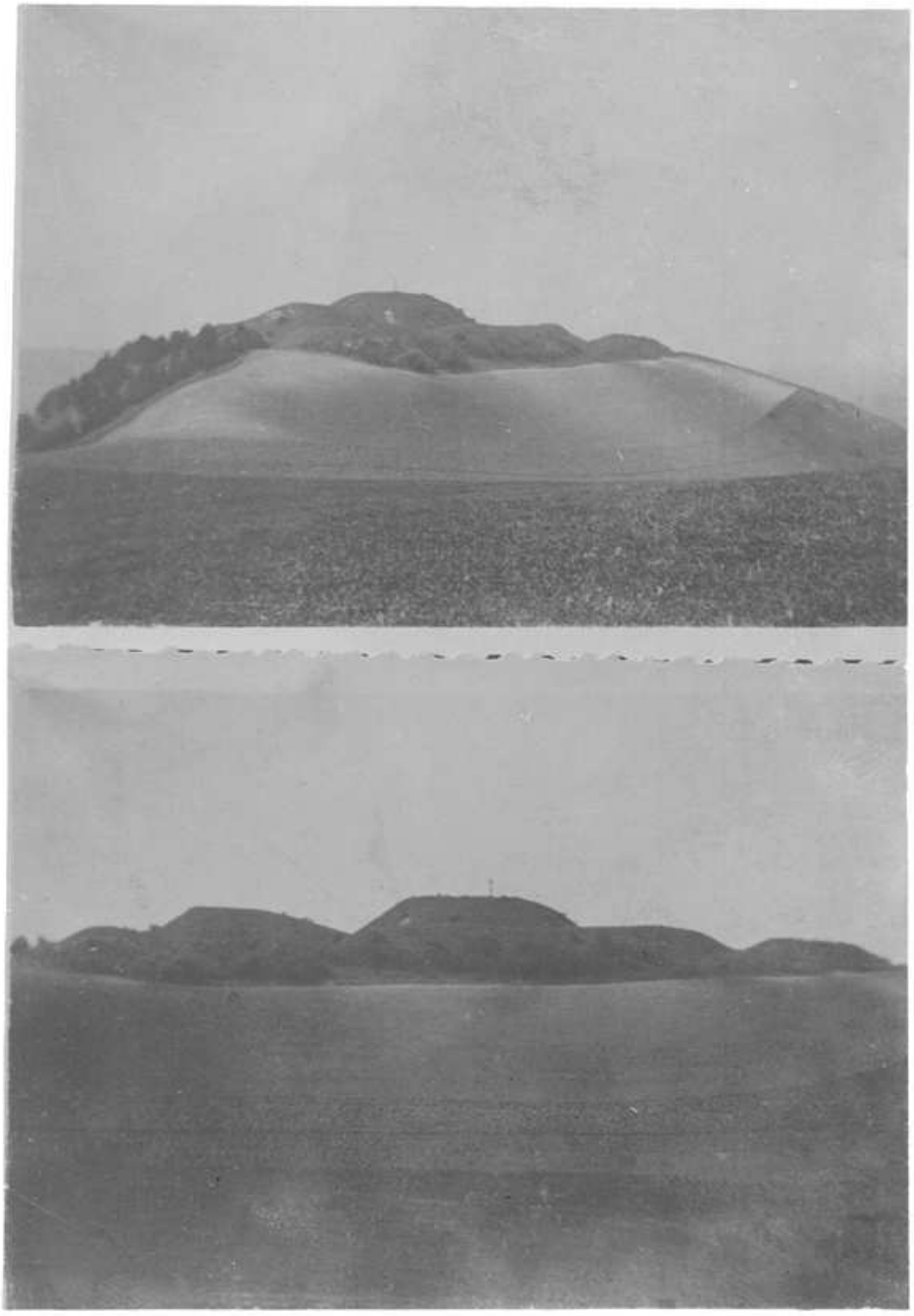

20

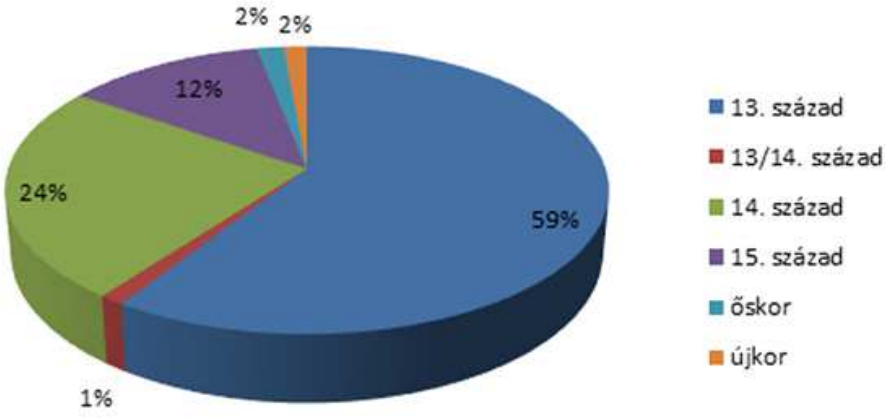

21

20. ábra: Vadna vára az 1920-as években, archív üvegnegatív *(forrás: HOM Fotónegatív Tár, ltsz. 8768)*, **21. ábra:** Vadna – Vár-tető kerámia leletanyagának korszakonkénti megoszlása

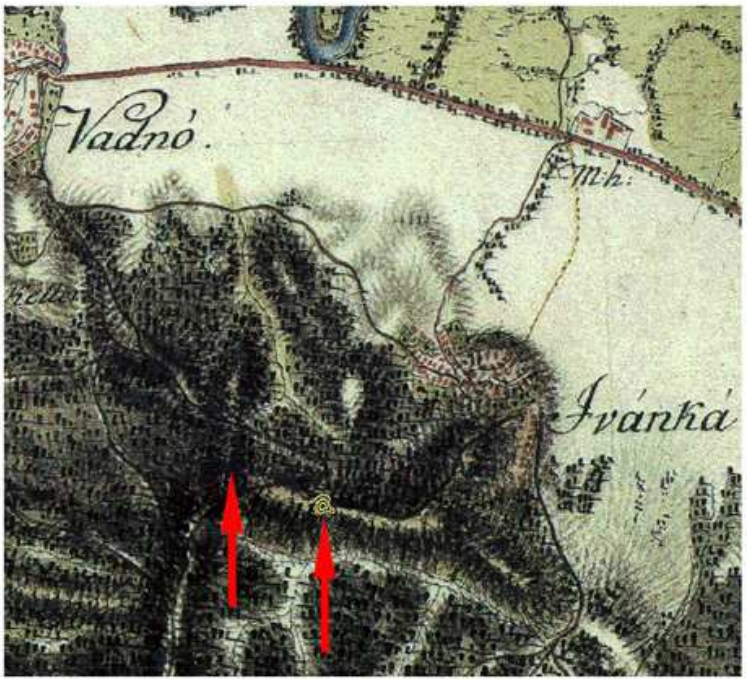

22

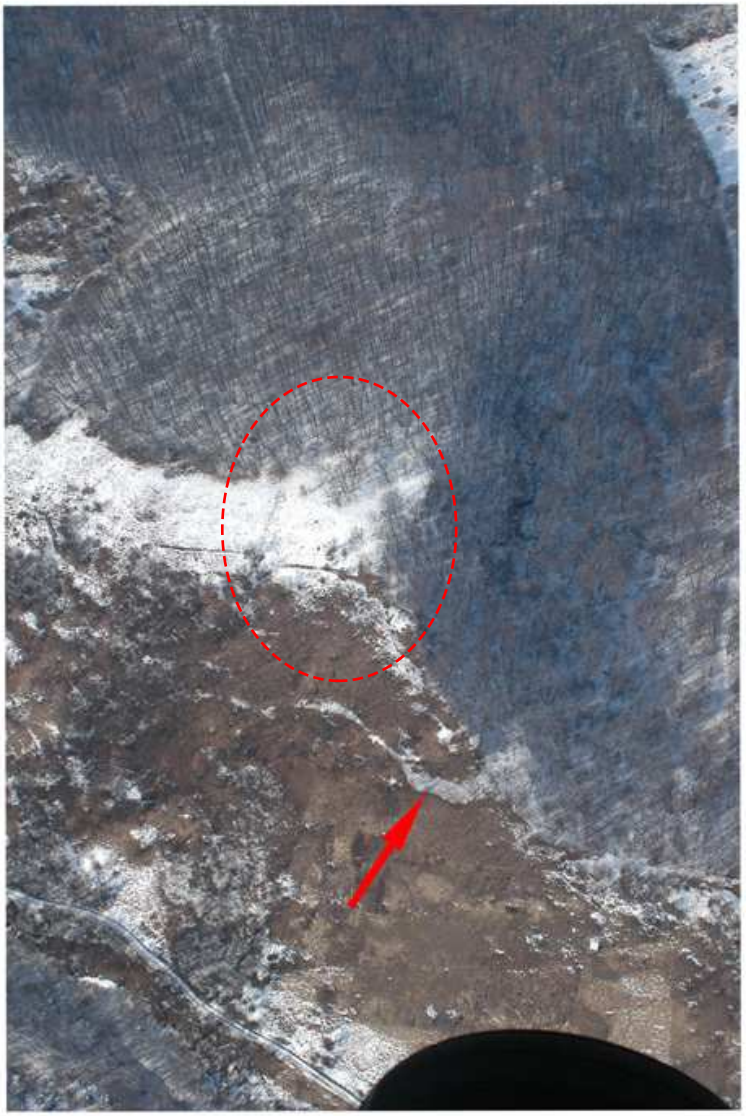

23

22. ábra: A vadnai és a sajóivánkai várak környezete és úthálózata az I. katonai felmérésen (a nyilak a két várhelyet jelölik) *(forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár)*,
23. ábra: Sajóivánka – Vár 2006. évi légifotója (a nyíl a középkorinak tartott út nyomát jelöli) *(Czajlik Zoltán fotója)*

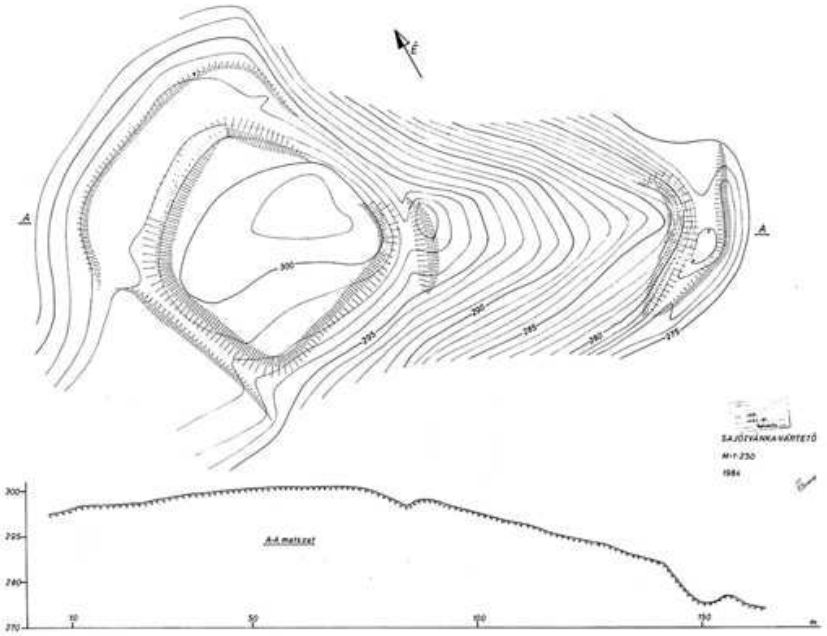

24

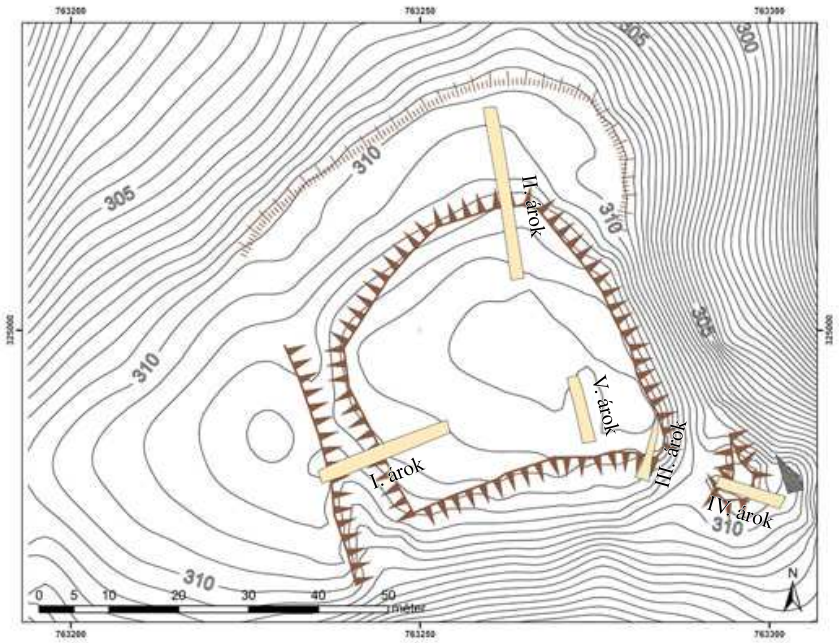

25

26

24. ábra: Sajóivánka – Vártető felmérése, készítette Nováki Gyula és Sándorfi György *(forrás: HOM Régészeti Adattár, ltsz. 1792-85)*, **25. ábra:** A sajóivánkai vár mikrodomborzati felmérése, a 2011. évi ásatás kutatóárkaival *(készítette: szerző)*, **26. ábra:** I. kutatóárok keletről fotózva, háttérben a vadnai vár előterével *(fotó: szerző)*

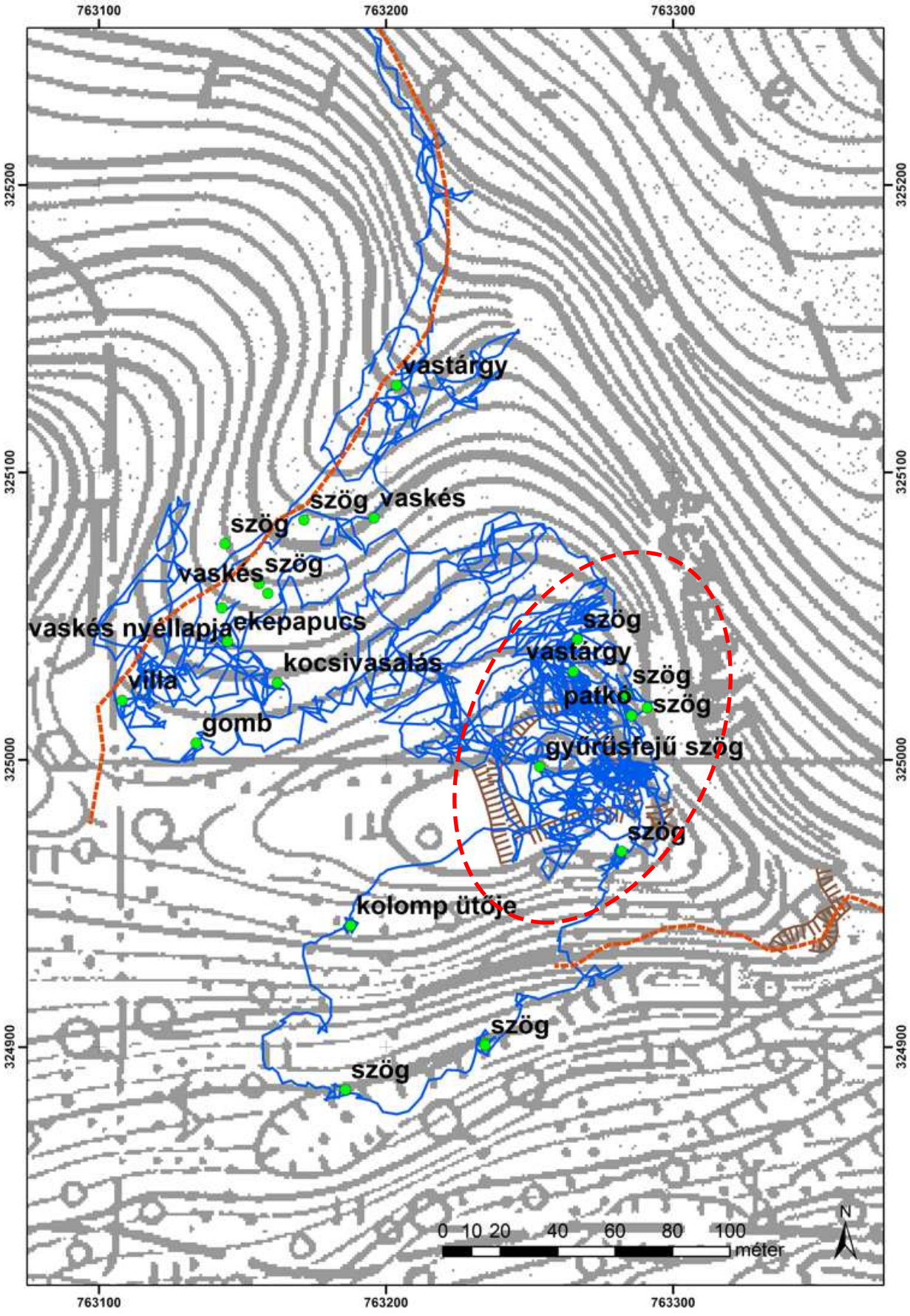

27. ábra: Fémdetektoros kutatás bejárási útvonala és a leletek találási helyei, narancsszínű szaggatott vonal jelöli a terepen azonosított középkorinak tartott utak helyét, piros ovális jelzi a várat *(tracklog: Bacskai István, Bakos Gábor)*

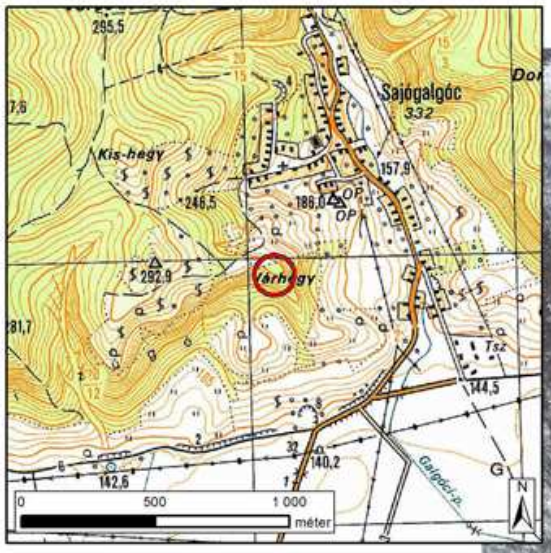

28

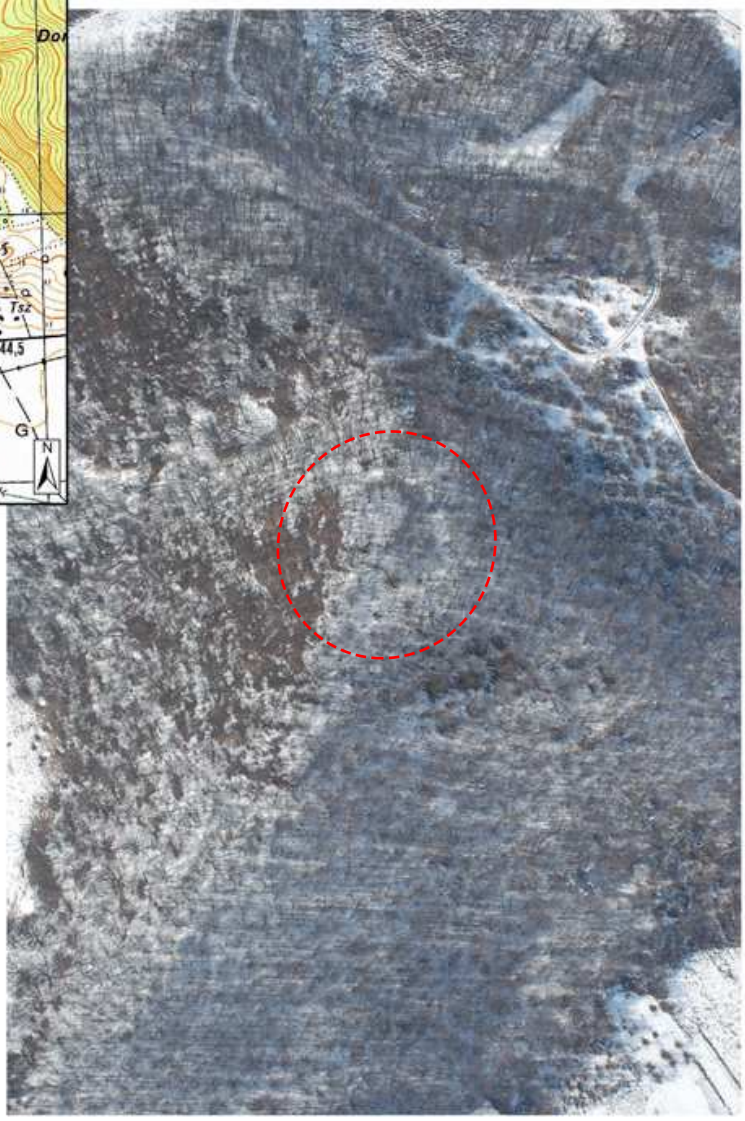

29

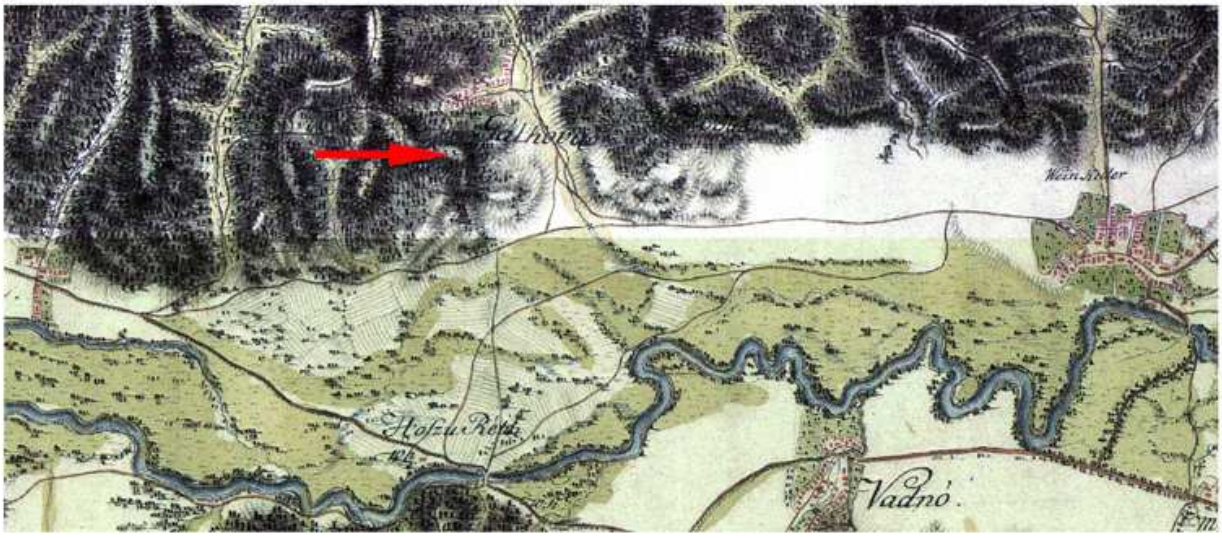

30

28. ábra: Sajógalgóc várának topográfiai helyzete, **29. ábra**: Sajógalgóc – Vár-hegy 2006. évi légifotója *(Czajlik Zoltán fotója)*, **30. ábra**: A galgóci vár környezete az I. katonai felmérésen, a vár helyét a piros nyíl jelöli *(forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár)*

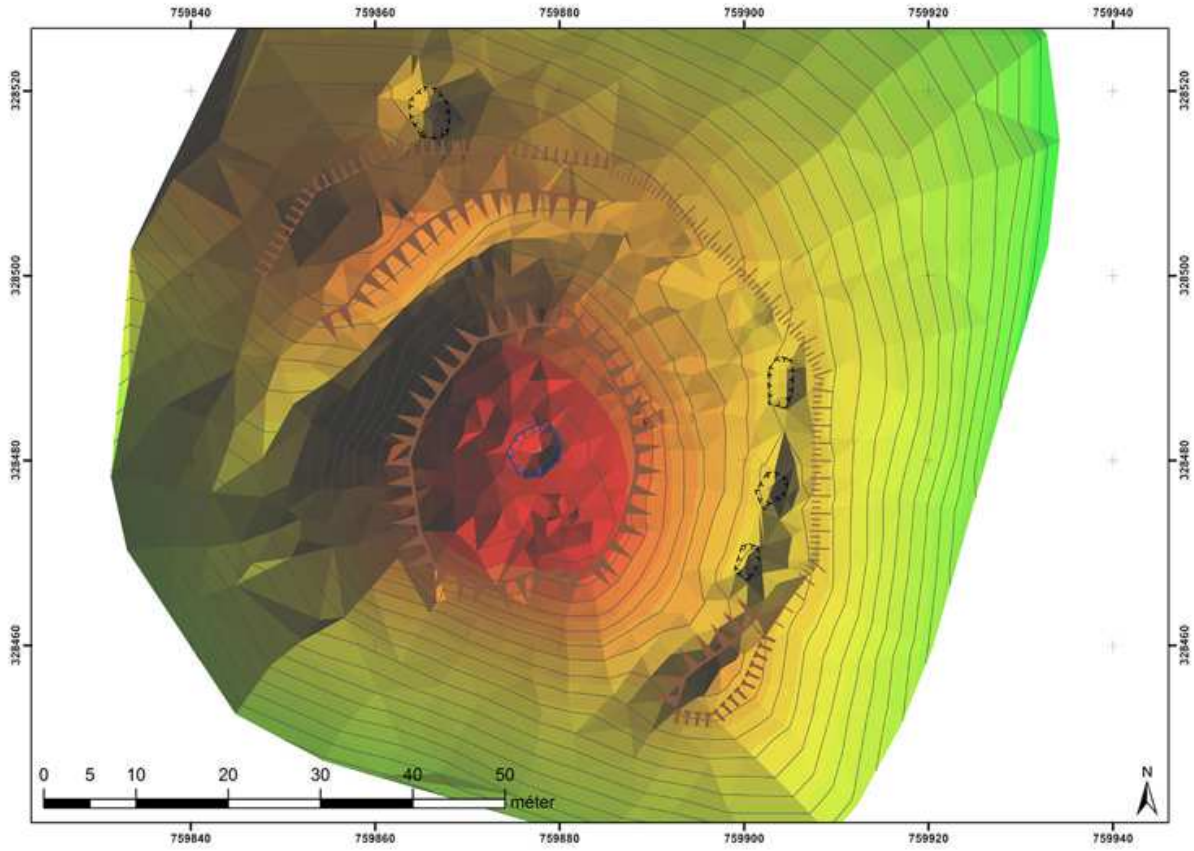

31

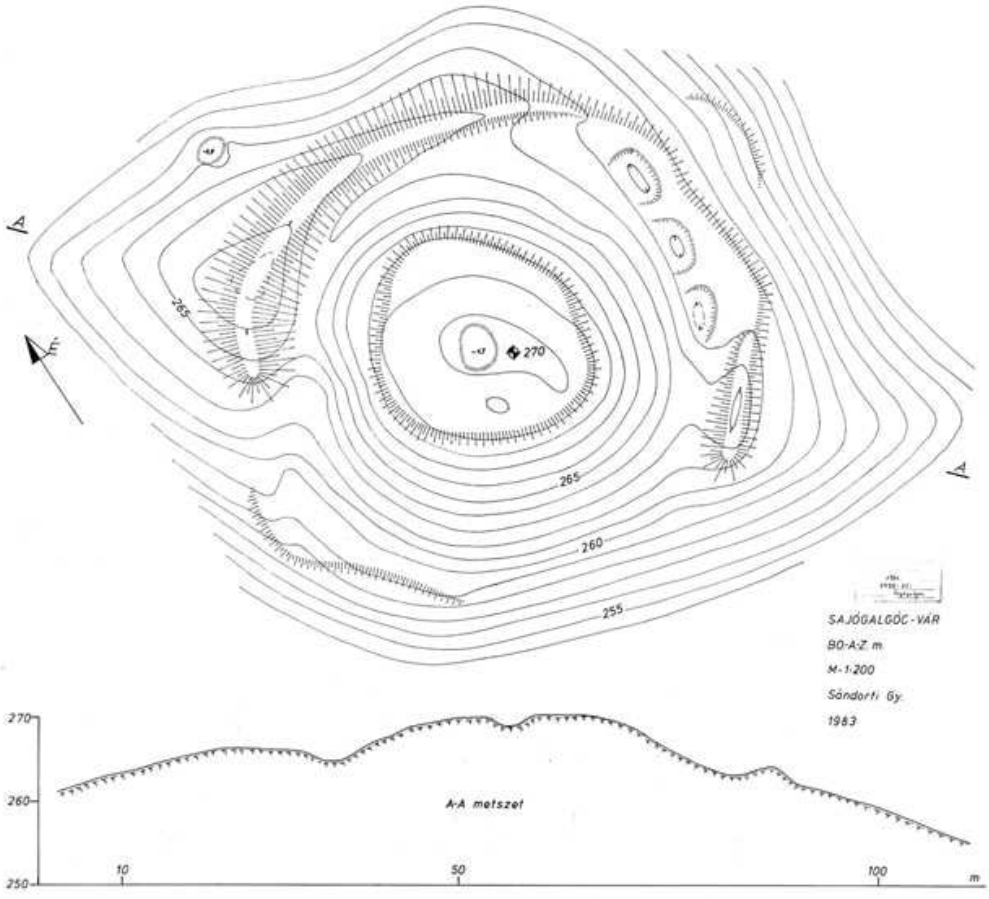

32

31. ábra: A sajógalgóci vár mikrodomborzati felmérése *(készítette: szerző)*, **32. ábra**: Sajógalgóc - Vár felmérése, készítette Sándorfi György *(forrás: HOM Régészeti Adattár, ltsz. 1798-85)*

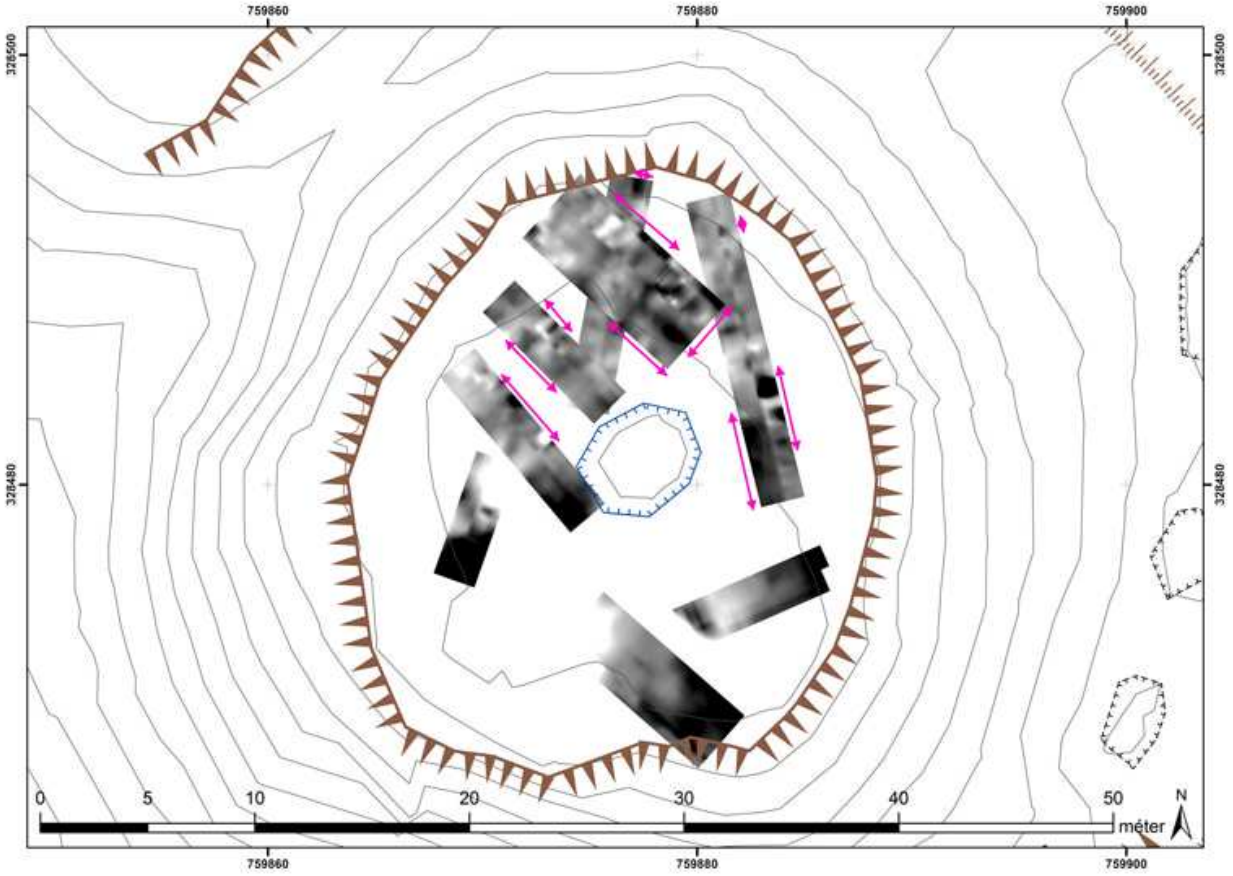

33

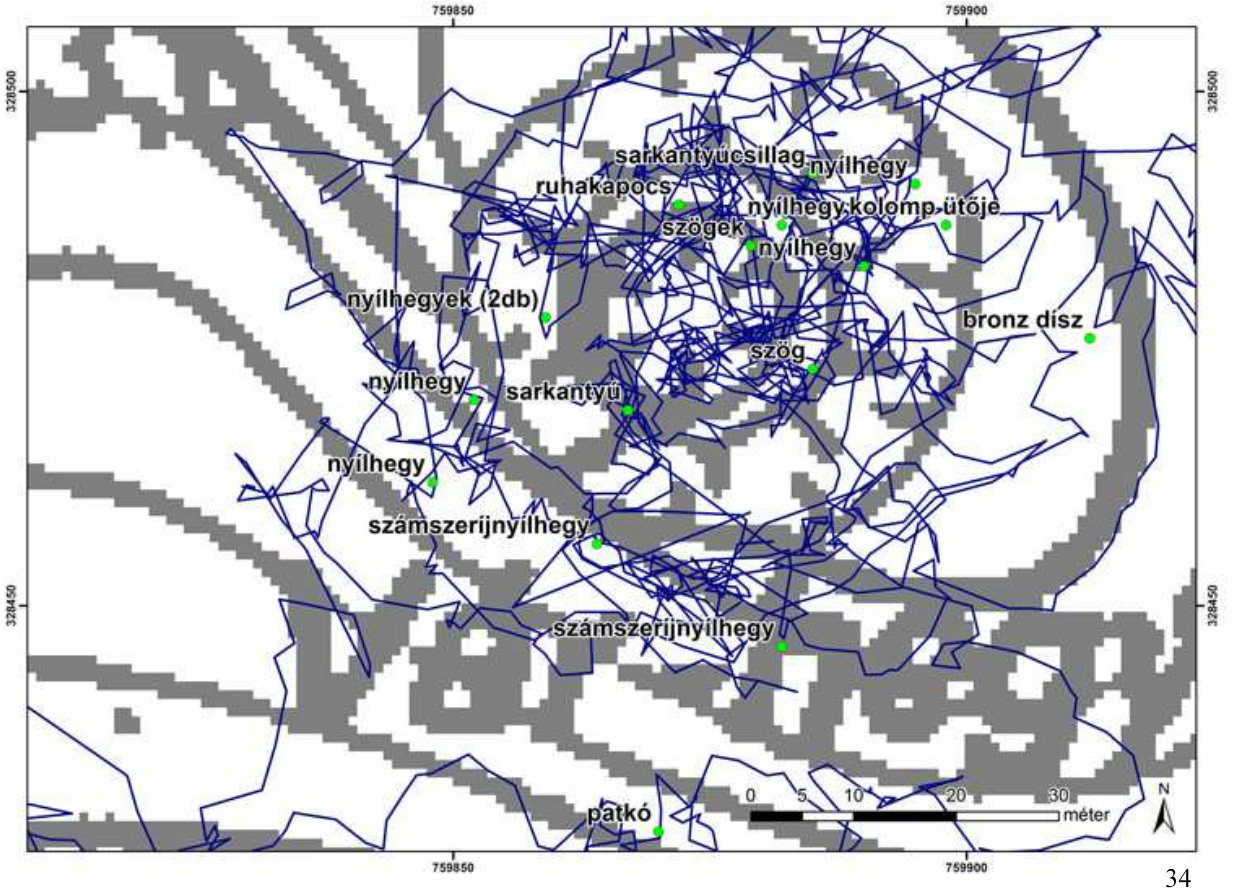

34

33. ábra: A vármag magnetométeres felmérése (lila nyilak jelzik a geofizikai anomáliák helyét) *(felmérés: Honti Szabolcs, Nagy Zoltán, szerkesztés: szerző)*, **34. ábra**: Fémdetektoros kutatás bejárási útvonala és a leletek találási helyei *(tracklog: Bacskai István)*

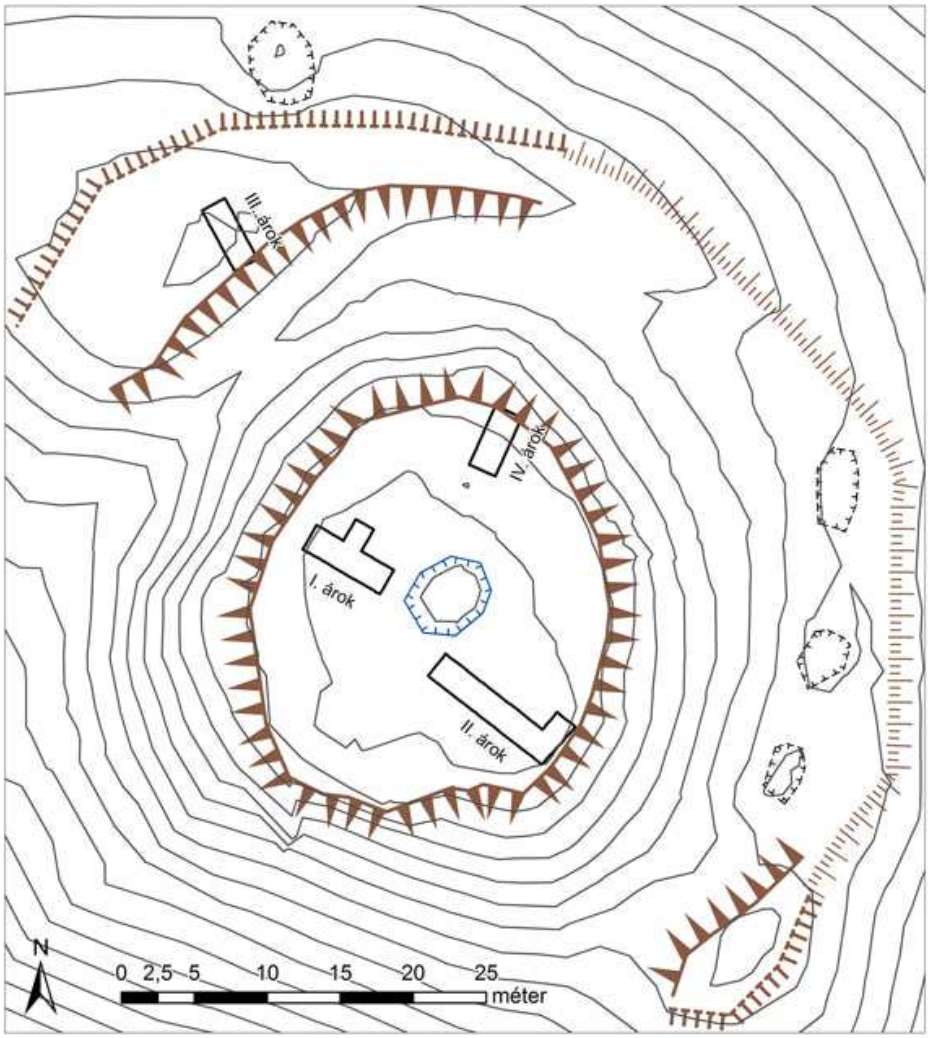

35

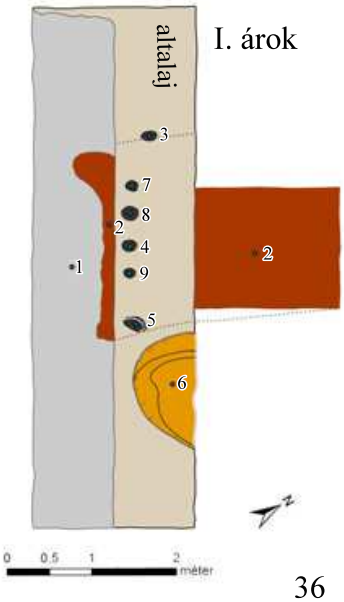

36

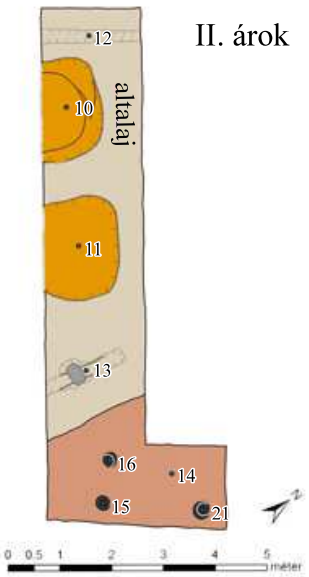

37

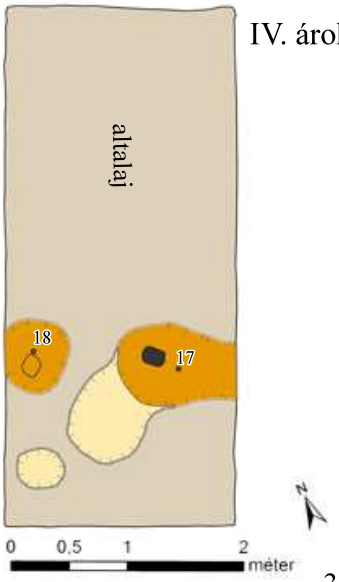

38

35. ábra: Sajógalgóc – Vár-hegy 2011. évi feltárása, a kutatóárkok kiosztása, **36-38. ábrák:** Az I., II. és IV. árok felszínrajza *(rajz: Sáfrány Andrásné, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

39

40

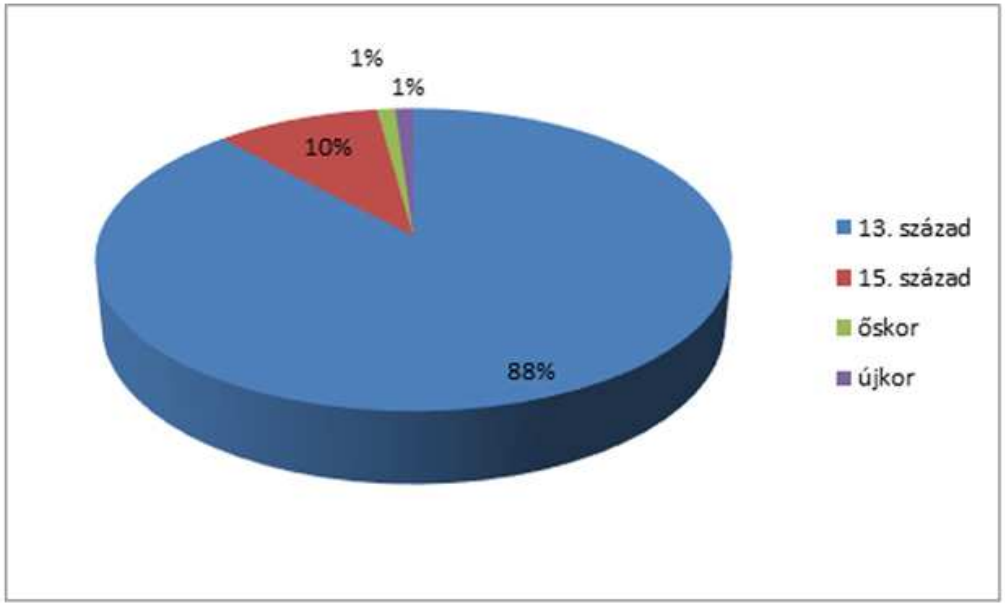

41

39. ábra: A II. árok délkeleti végében feltárt cölöplyukak *(fotó: szerző)*, **40. ábra:** A III. árok sáncátvágása, északkeleti metszet *(fotó: szerző)*, **41. ábra:** Sajógalgóc – Vár-hegy kerámia lelet-anyagának korszakonkénti megoszlása

42

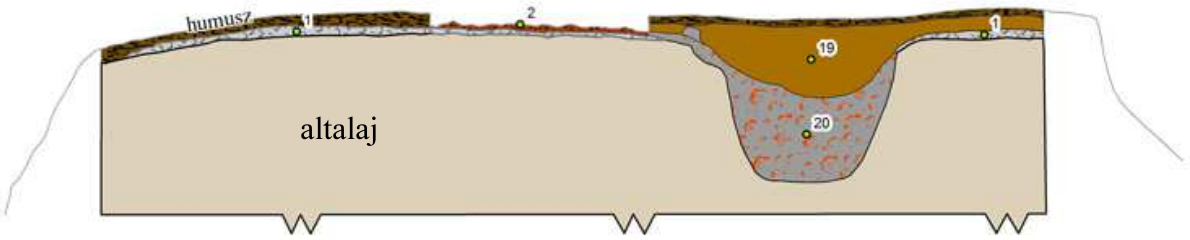

43

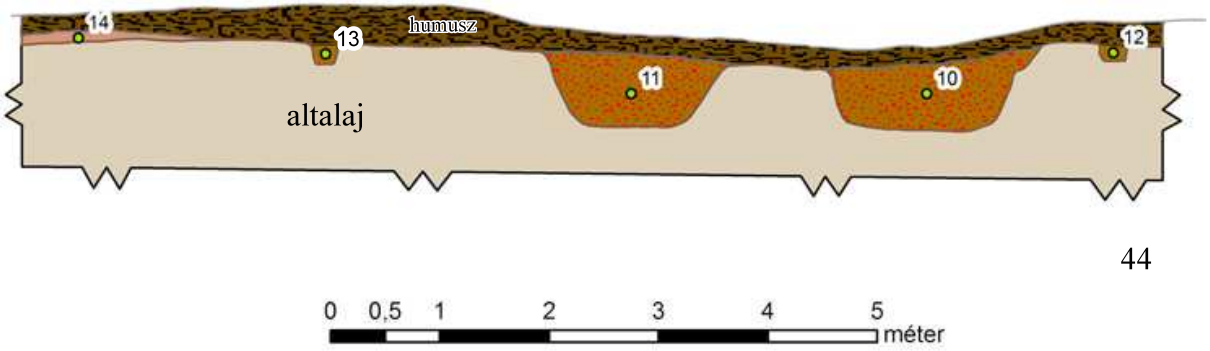

44

42. ábra: Az I. árokban feltárt S2 omladék és az S6 gödör felszíne és északkeleti metszete *(fotó: szerző)*, **43. ábra:** Az I. árokban feltárt S2 omladék és az S6 gödör északkeleti metszete *(rajz: Sáfrány Andrásné, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **44. ábra:** A II. árok délnyugati metszetfala *(rajz: Sáfrány Andrásné, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

45

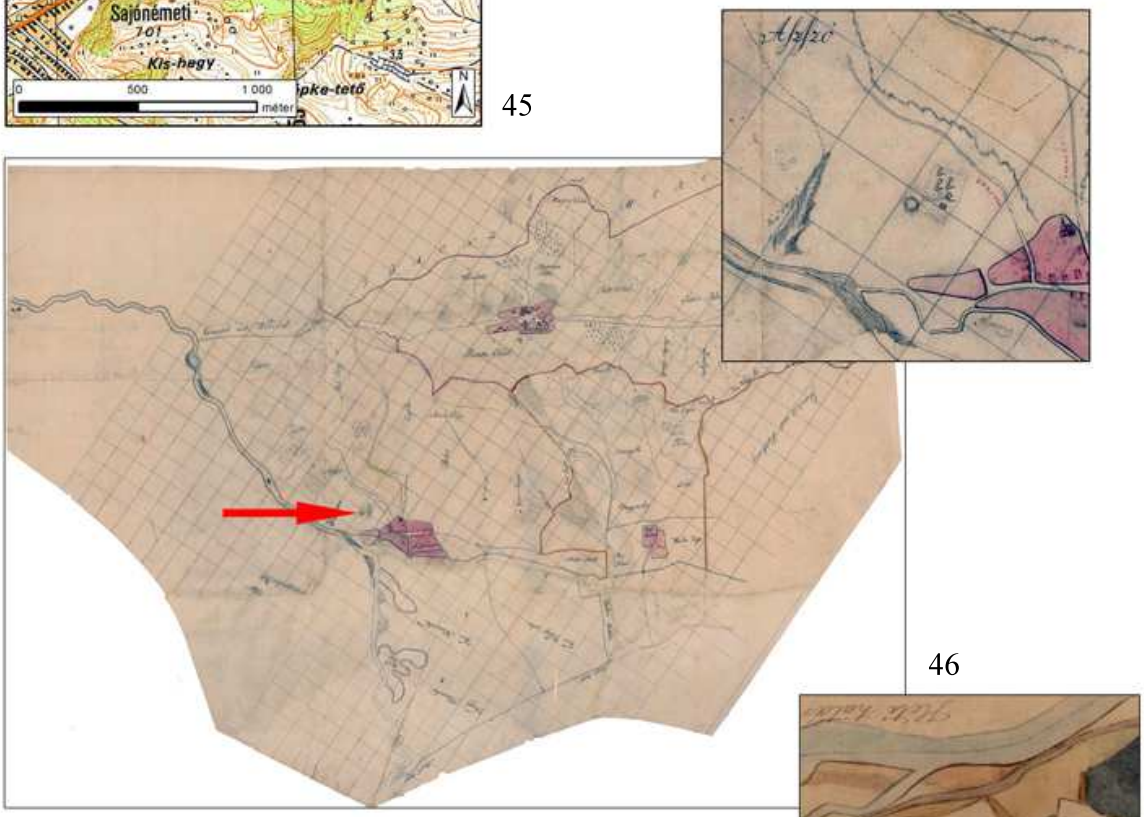

46

47

45. ábra: Sajónémeti várának topográfiai helyzete, **46. ábra:** 19. század eleji kéziratos térkép Sajónémeti határáról, a kép jobb felső sarkában kinagyítva a vár és környezetének ábrázolása *(forrás: BAZmLt, Bmt 61)*, **47. ábra:** 19. század közepi kéziratos térkép Sajónémeti határáról, a kép jobb felső sarkában kinagyítva a vár és környezetének ábrázolása *(forrás: BAZmLt, BMU 775)*

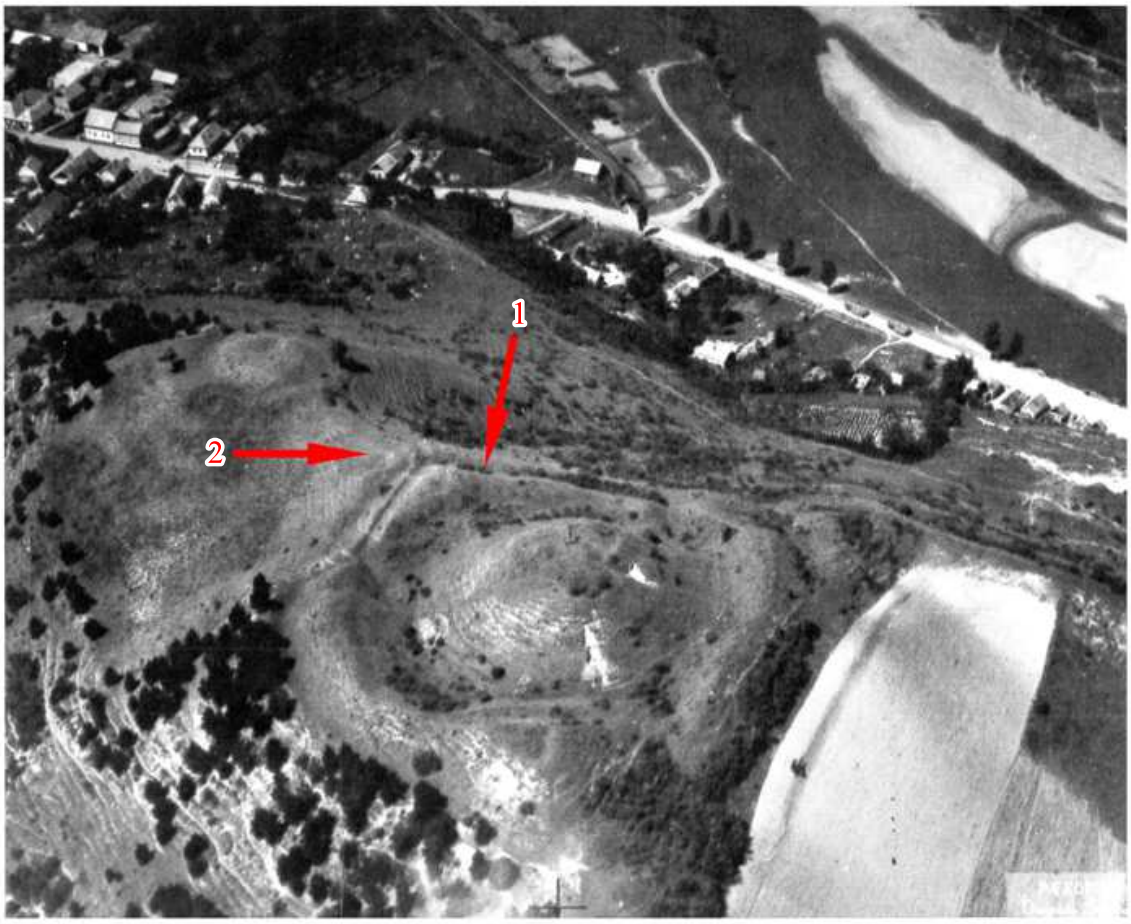

48

49

48. ábra: Sajónémet váráról készült 1930-as évekbeli légifotó (*forrás: NEOGRÁDY 1950, 326-327.*), **49. ábra**: A vár 2006. évi légifotója *(Czajlik Zoltán fotója)*

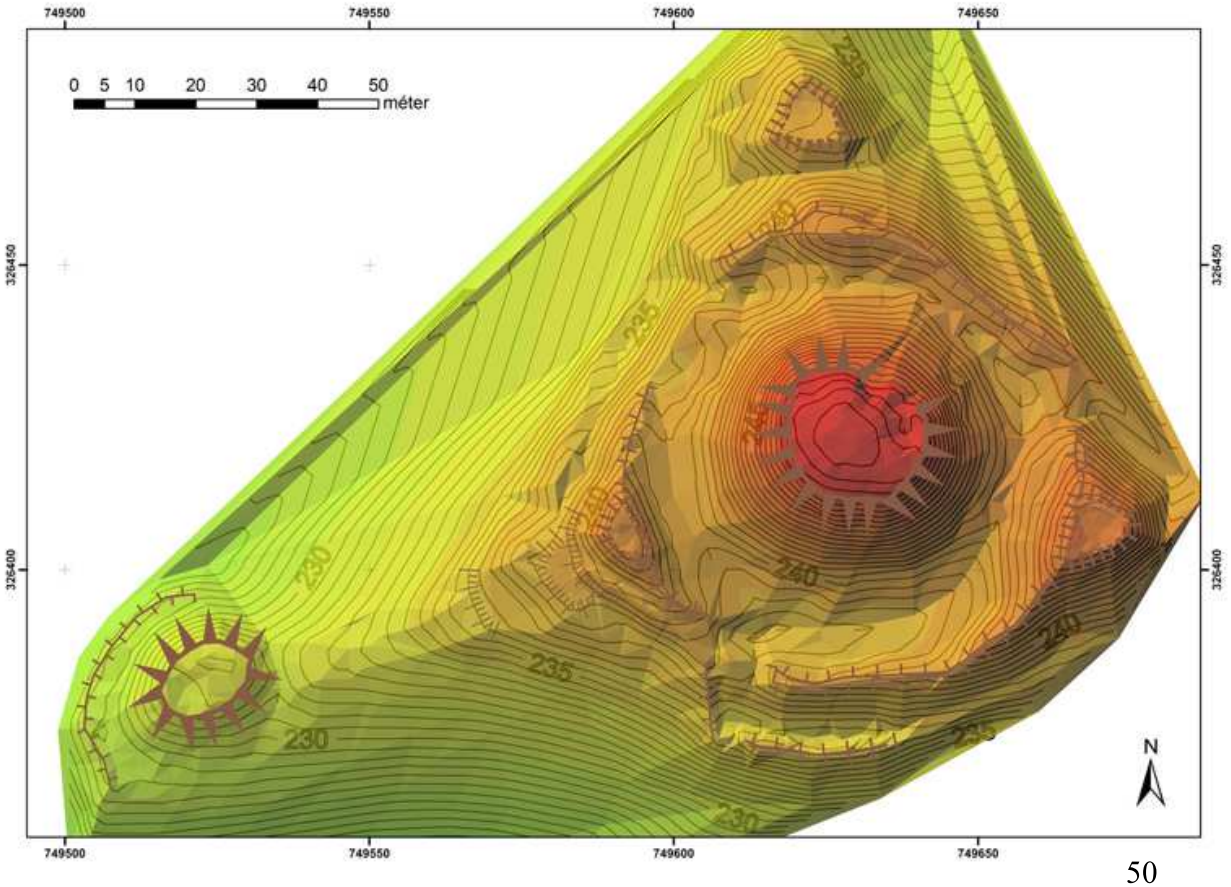

50

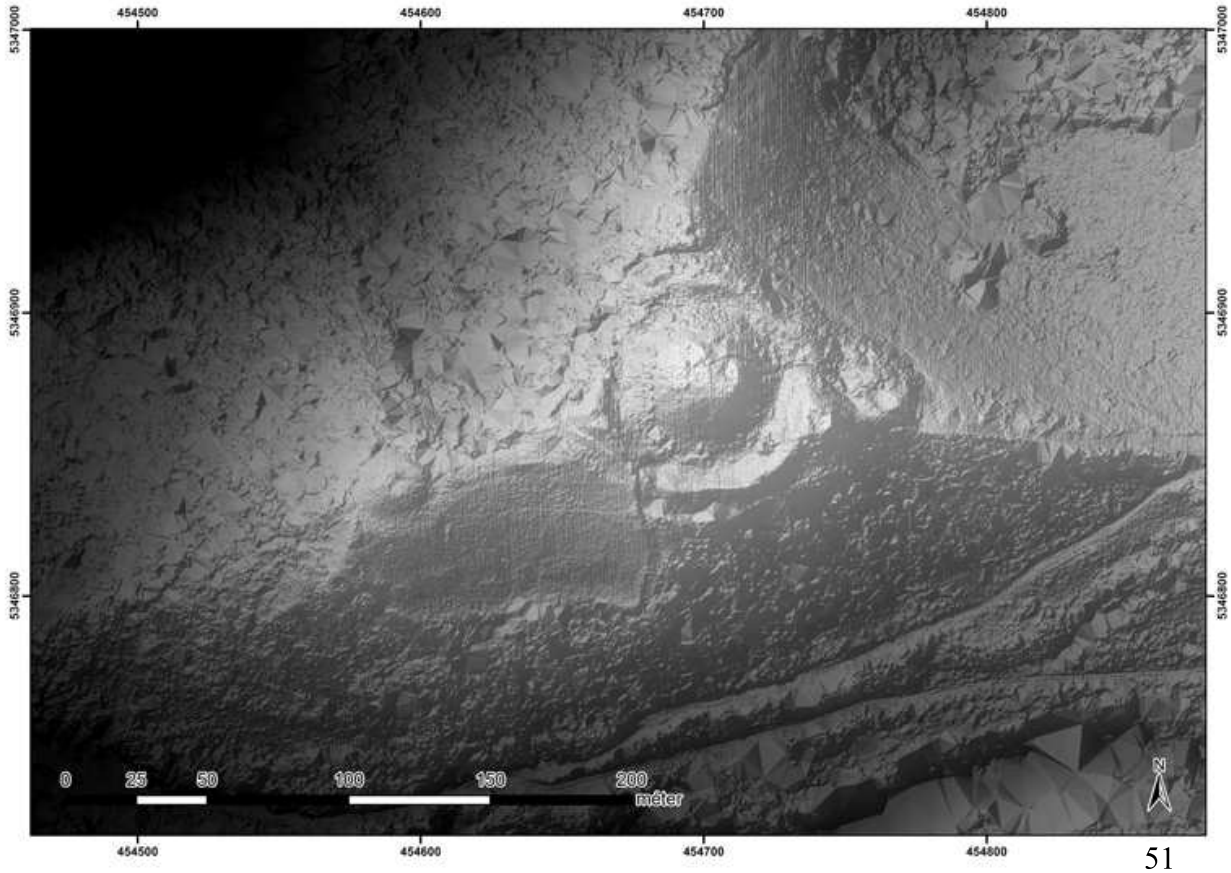

51

50. ábra: A sajónémeti vár mikrodomborzati felmérése *(készítette: szerző)*, **51. ábra:** LIDAR felmérés Sajónémeti váráról *(forrás: Károly Róbert Főiskola Távérzékelési és Vidékfejlesztési Kutatóintézet)*

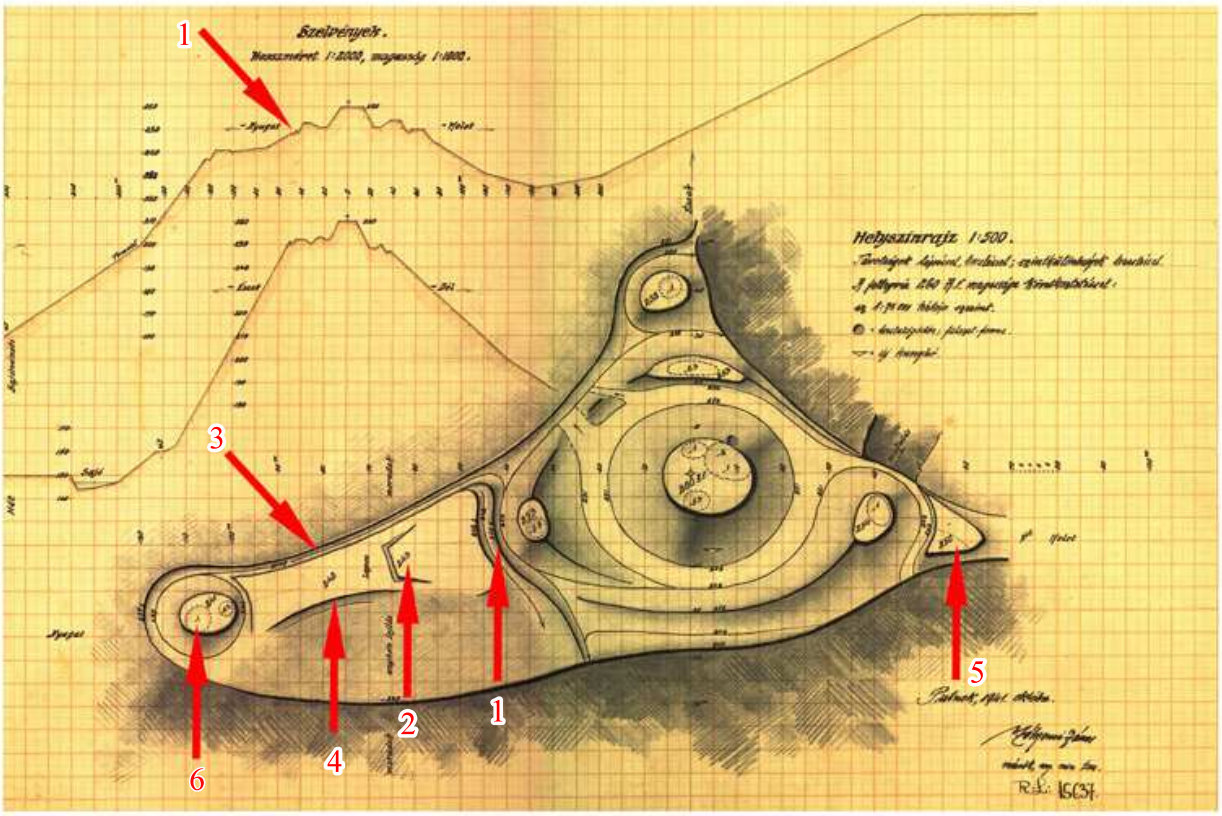

52

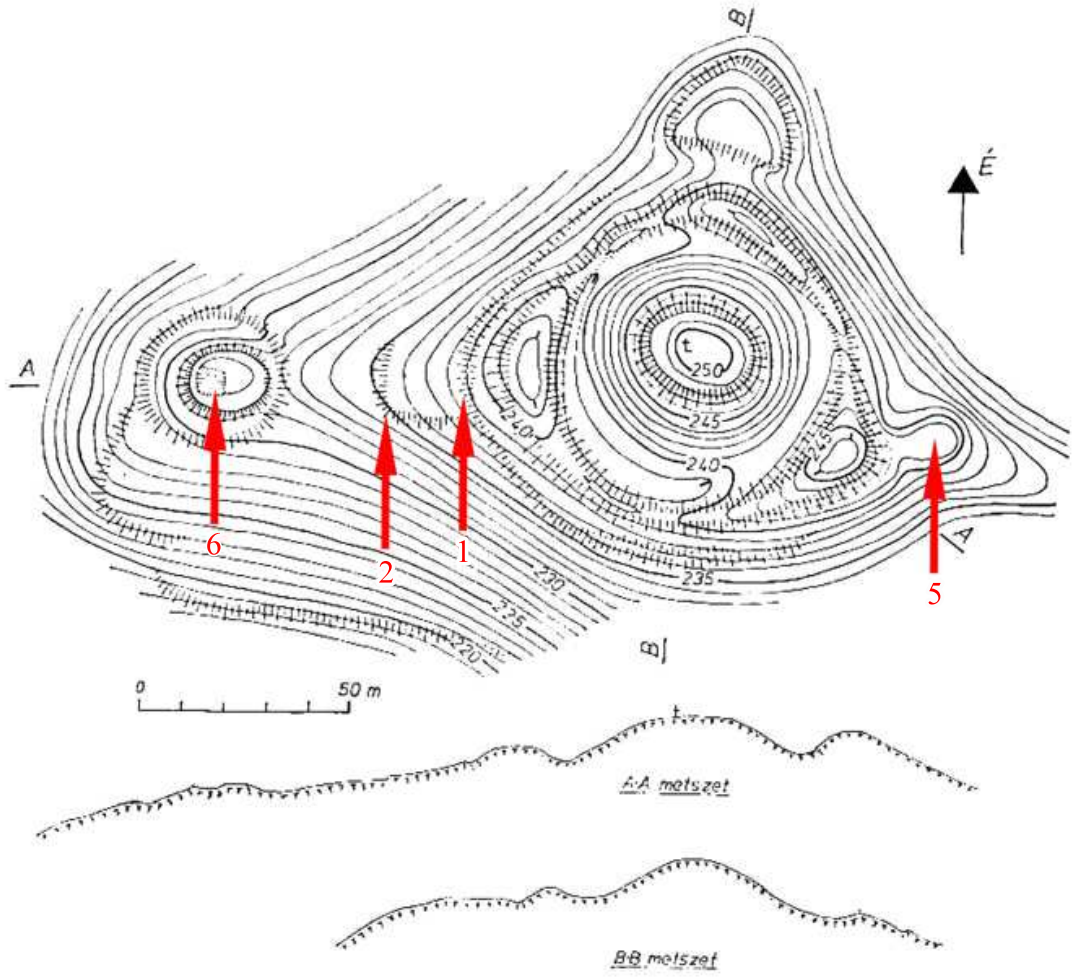

53

52. ábra: Zólyomi János felmérése 1941-ből *(forrás: HOM Régészeti Adattár, ltsz.: 2061-88.)*,
53. ábra: Sándorfi György felmérése 1979-ből *(forrás: SÁNDORFI 1980, 35)*

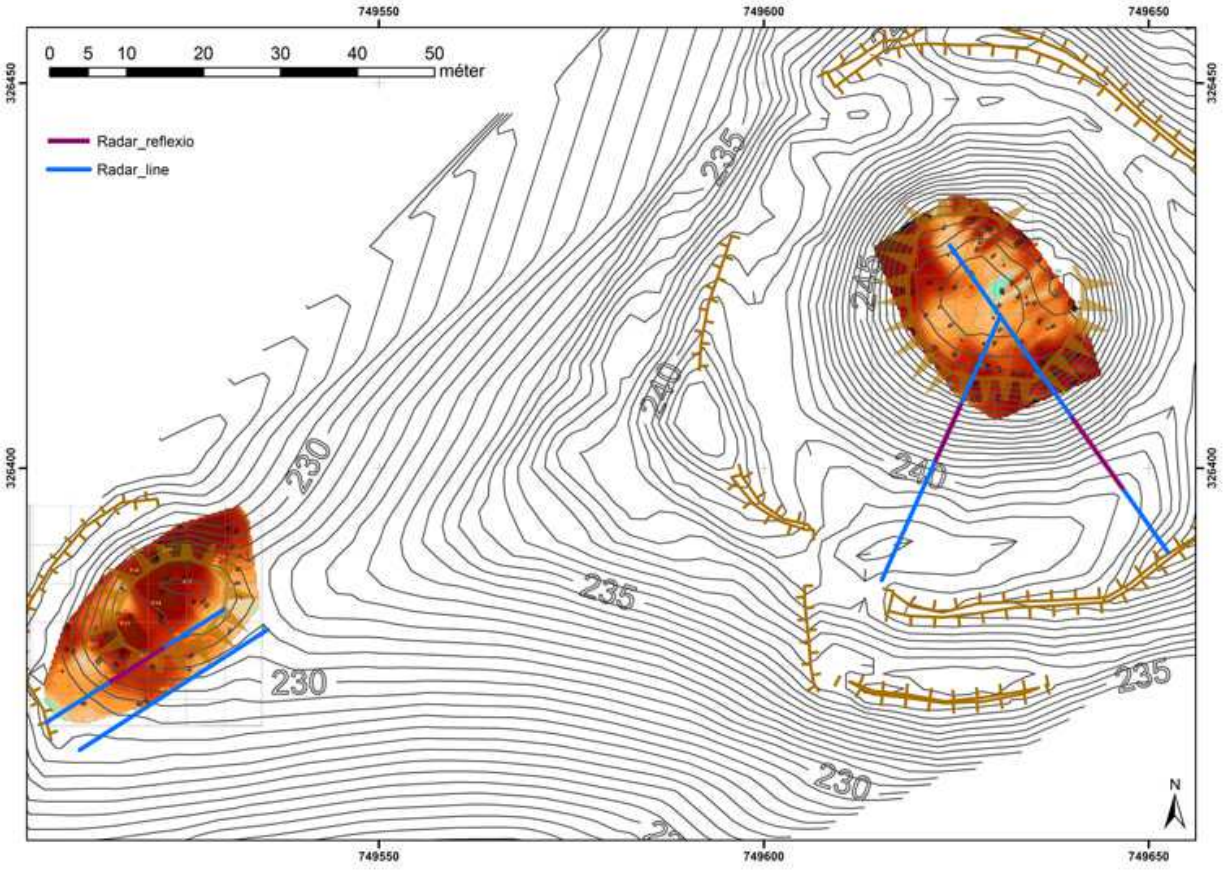

54

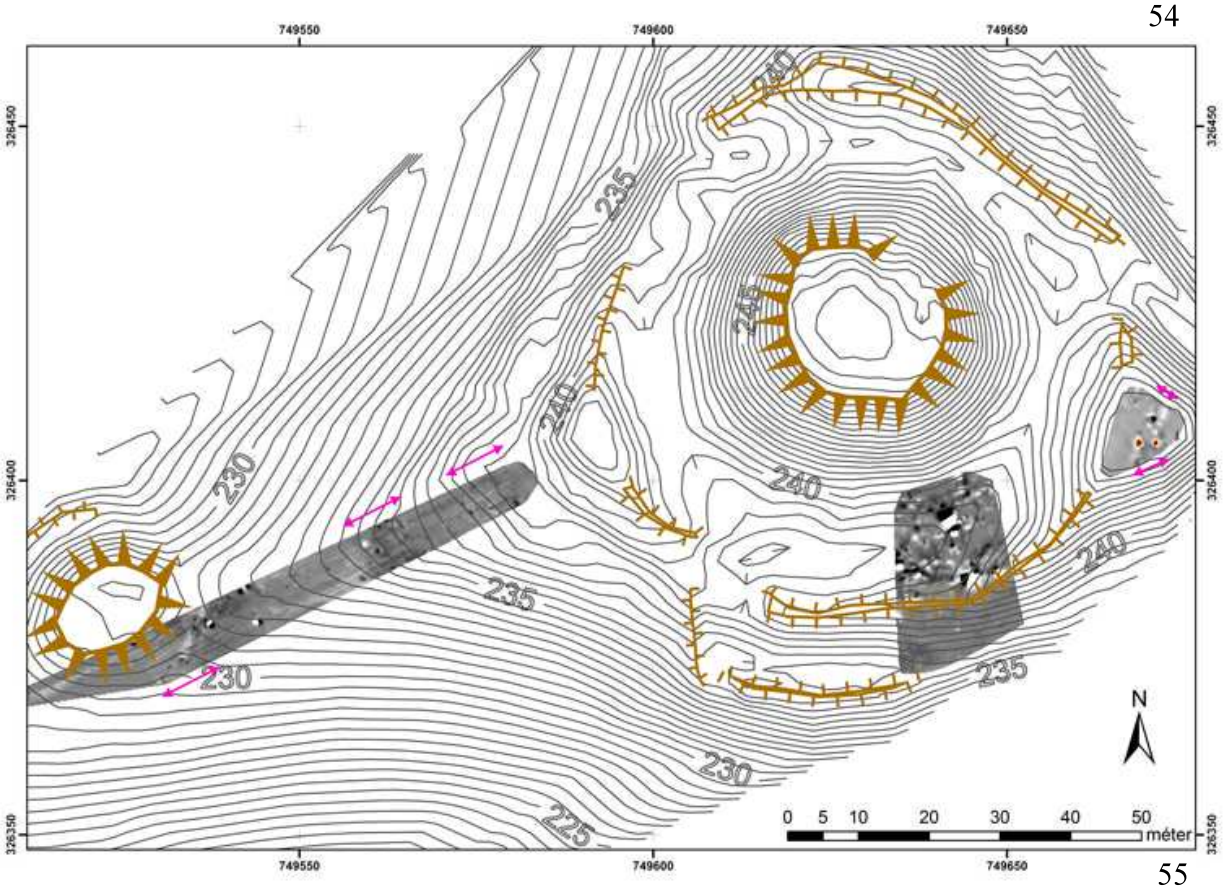

55

54. ábra: Geoelektromos mérés, 0,5 m-es mélységi szint; kék vonal jelzi a talajradar keresztszelvényeket, rajta lilával a reflexiós szakaszokat *(geofizika: Háromkő Bt., georeferálás: szerző)*, **55. ábra:** Magnetométeres felmérés (lila nyilak jelzik a geofizikai anomáliák helyét) *(geofizika: Archeodata Bt.)*

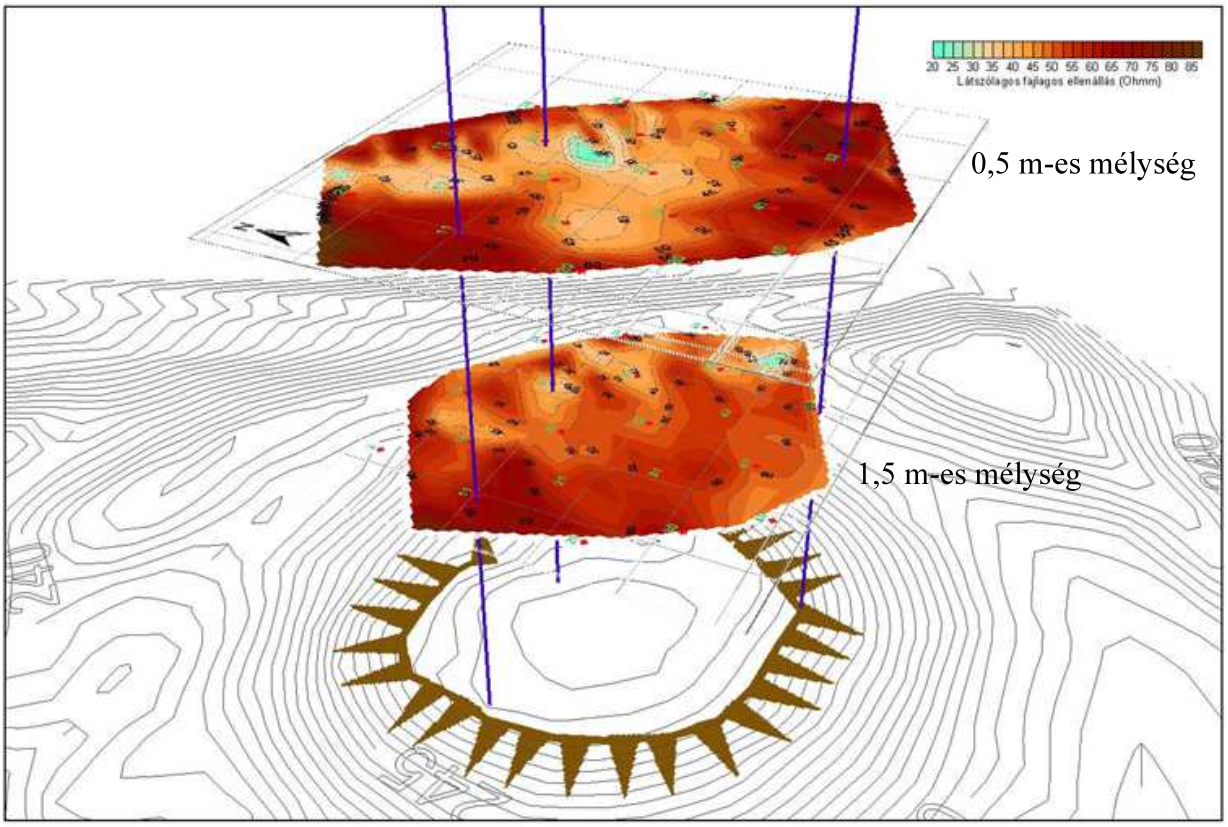

56

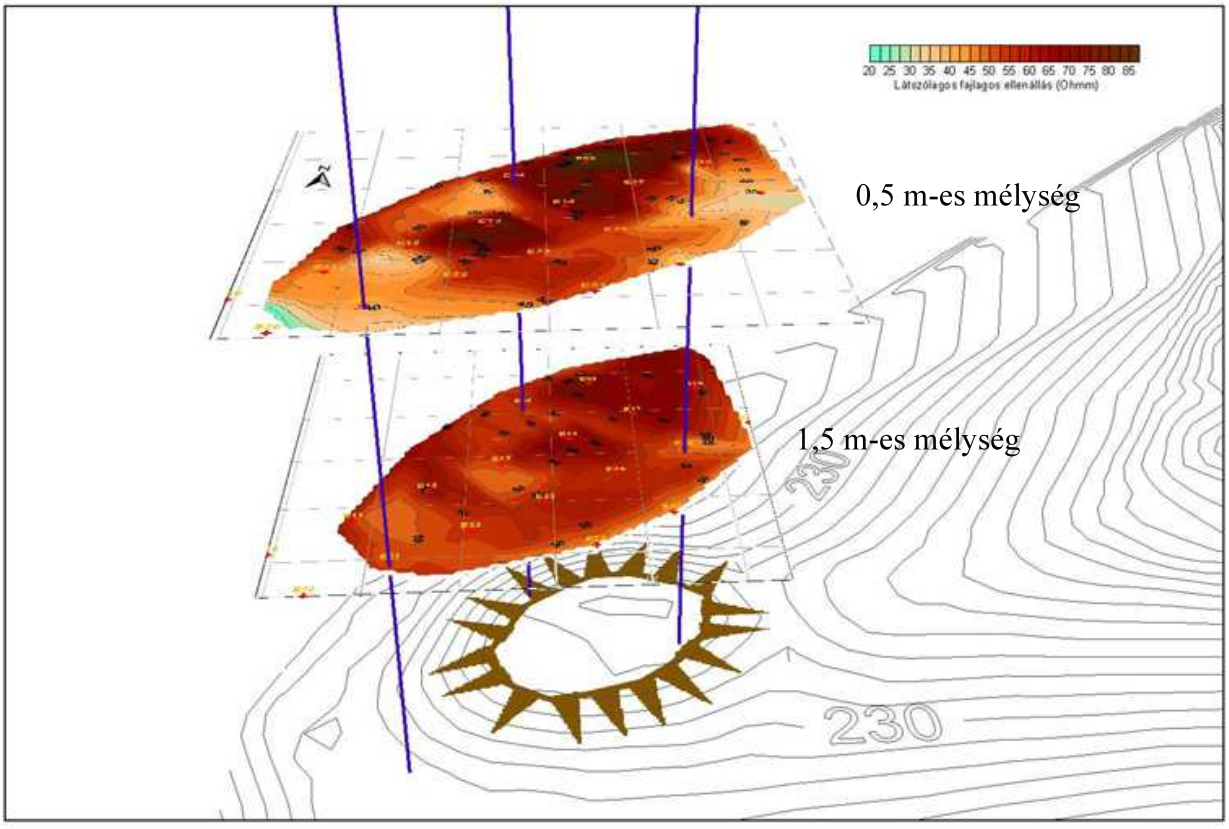

57

56. ábra: A sajónémeti fővár geoelektromos mérése (0,5 és 1,5 m-es mélységi szintek) a geodéziai felmérésre vetítve *(geofizika: Háromkő Bt., georeferálás: szerző)*, **57. ábra:** Az előretolt védmű geoelektromos mérése (0,5 és 1,5 m-es mélységi szintek) a geodéziai felmérésre vetítve *(geofizika: Háromkő Bt., georeferálás: szerző)*

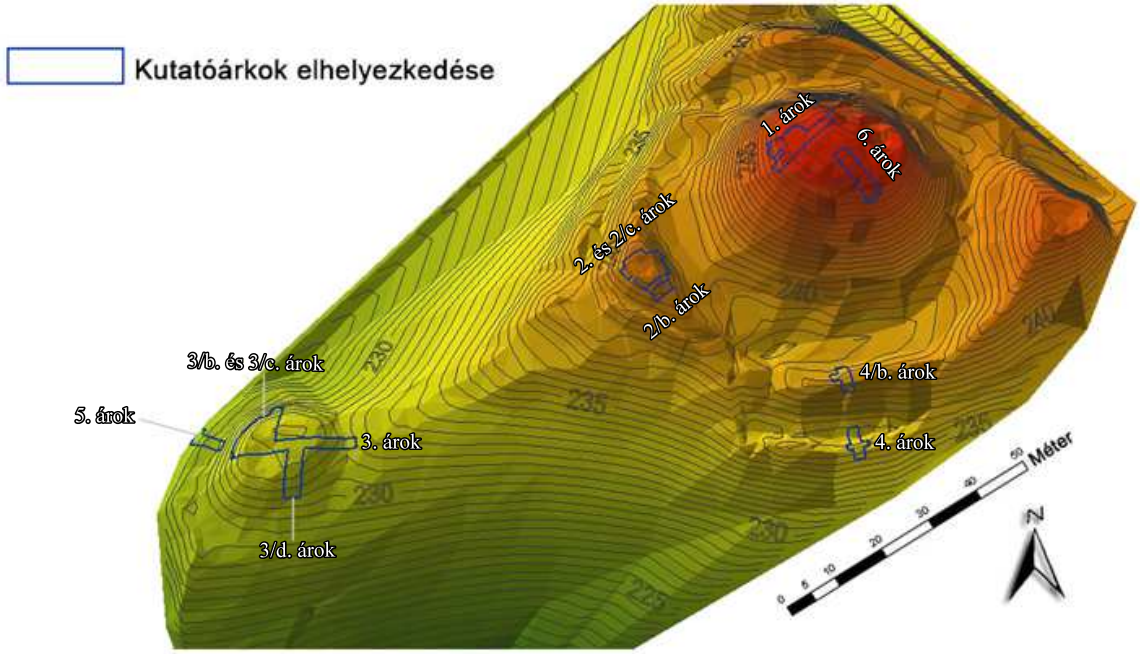

58

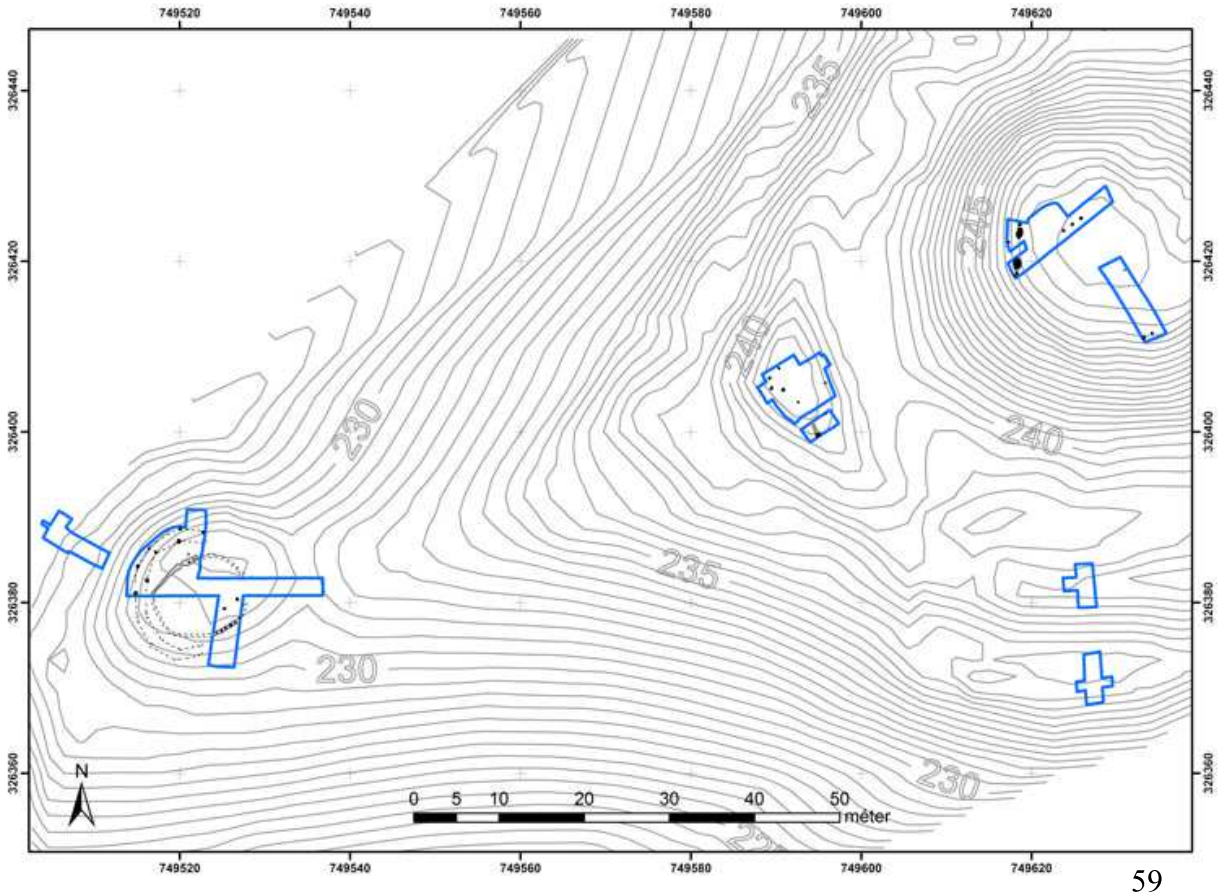

59

58. ábra: A sajónémeti ásatás kutatóárkainak elhelyezkedése, **59. ábra:** A fővárban, a sáncból kiugró védművön és az előretolt védművön feltárt oszlophelyek, cölöplyukak, cölöpárkok összesítő rajza *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

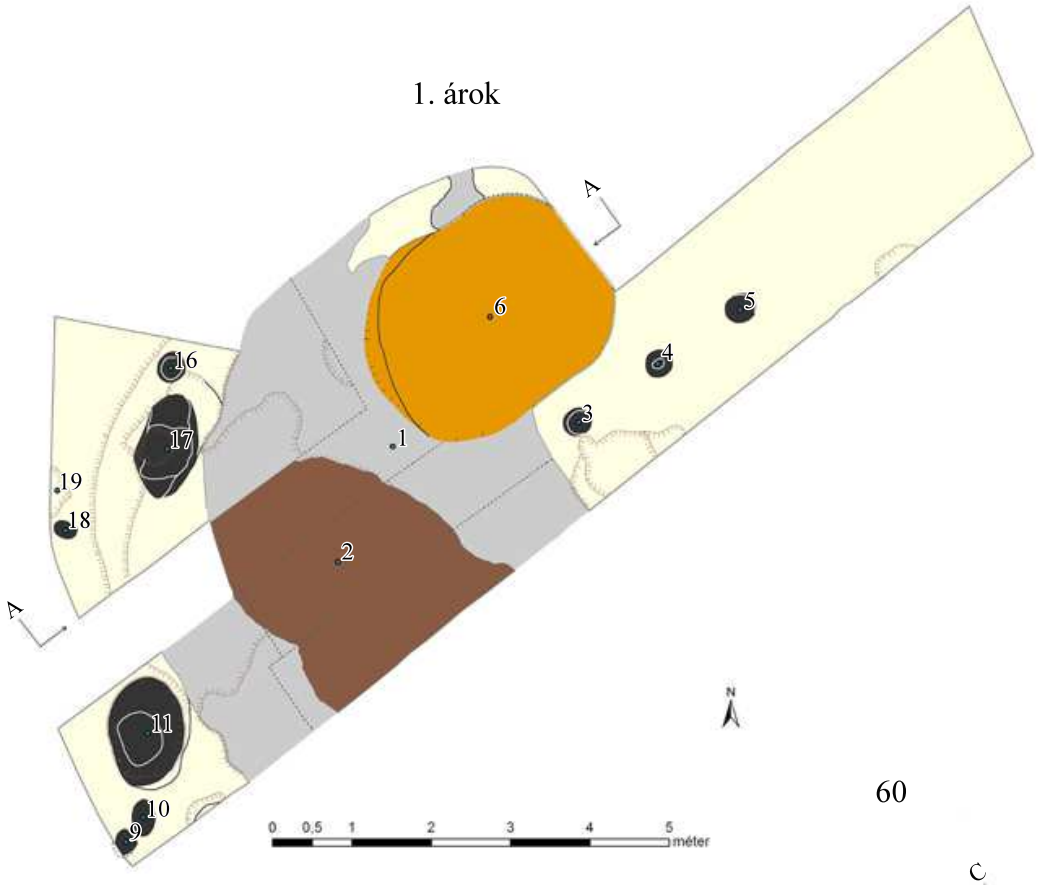

60

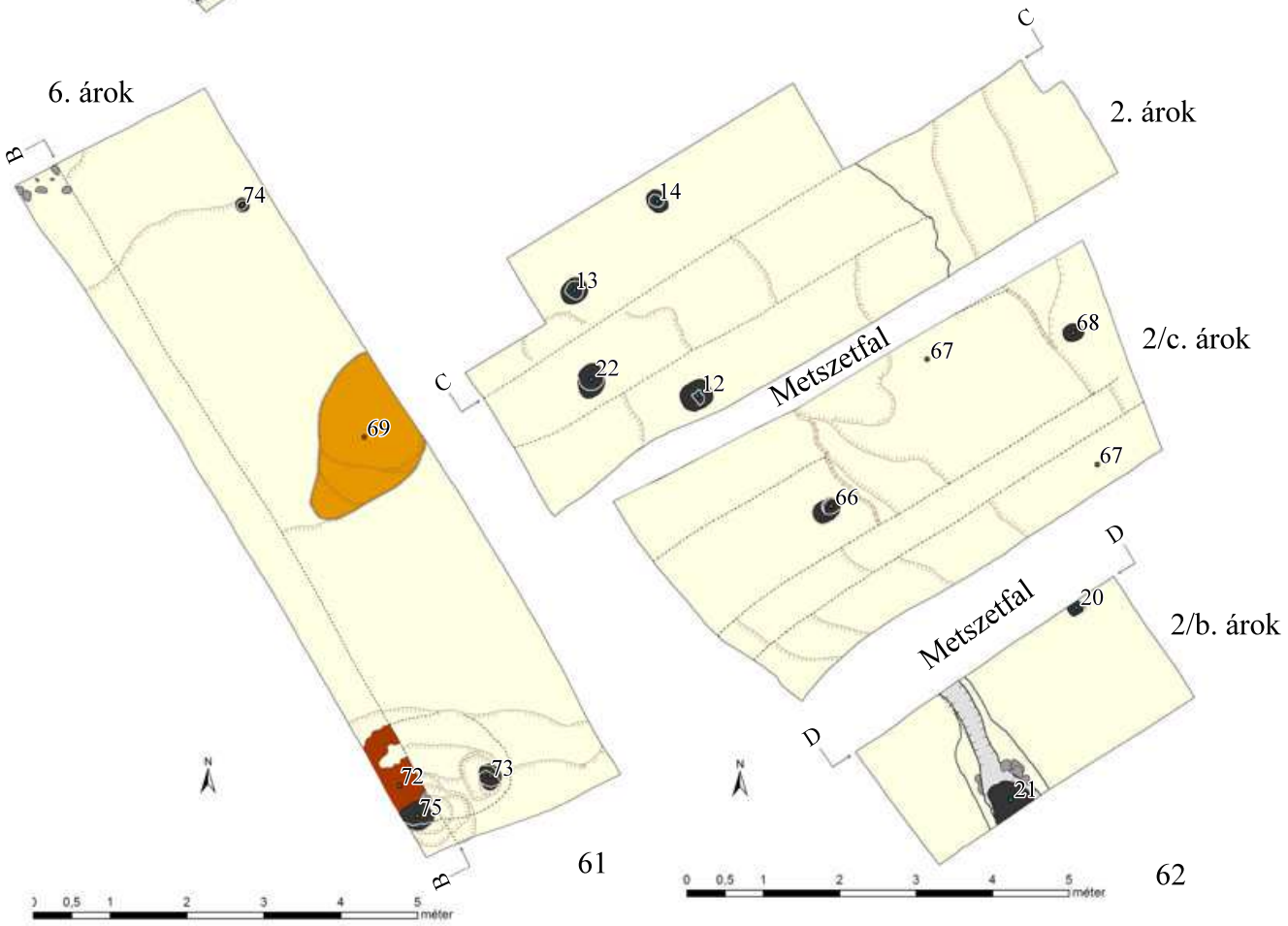

61

62

60. ábra: 1. árok összesítő felszínrajza *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **61. ábra**: 6. árok összesítő felszínrajza *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **62. ábra**: 2., 2/b., 2/c. árok összesítő felszínrajza *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

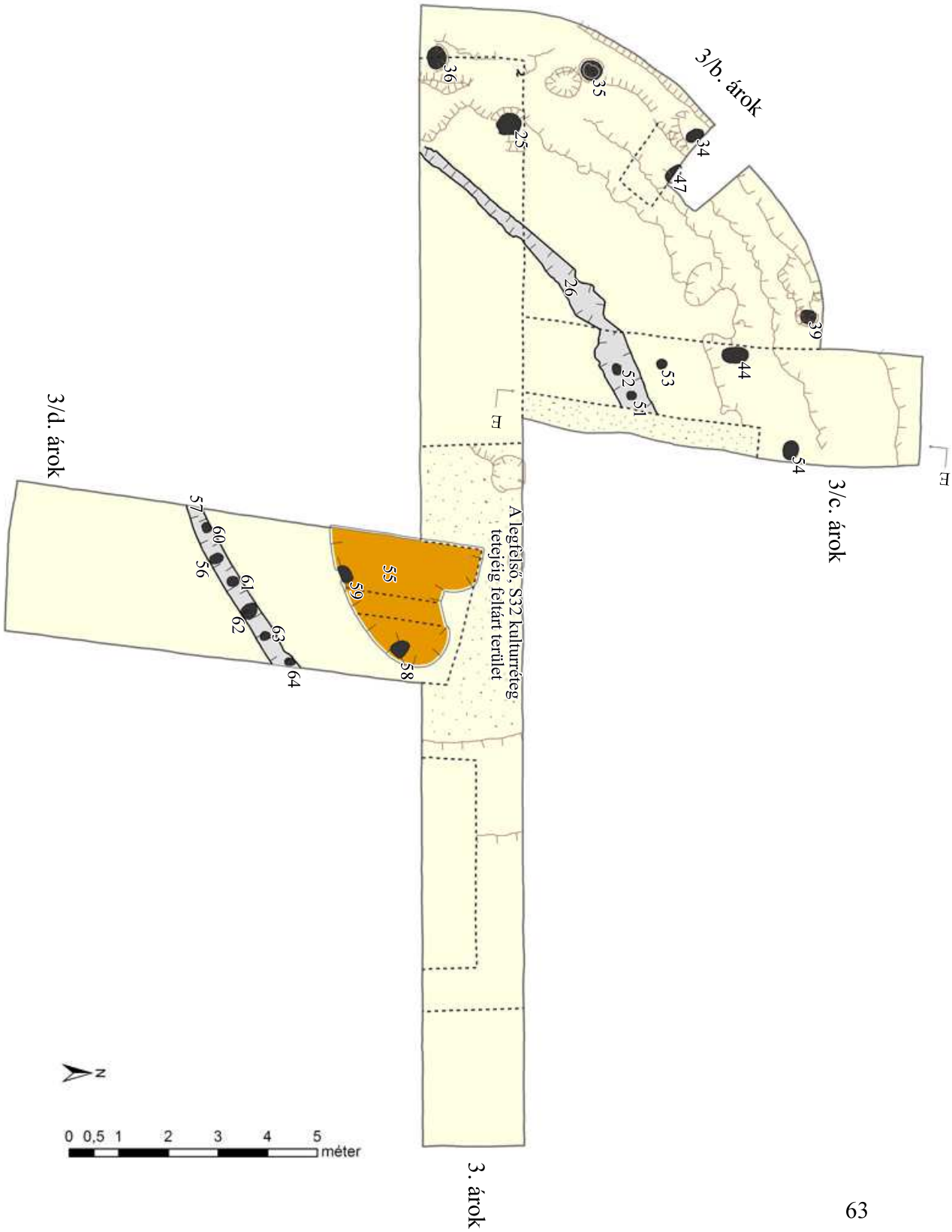

63. ábra: 3., 3/b., 3/c. és 3/d. árok összesítő felszínrajza *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

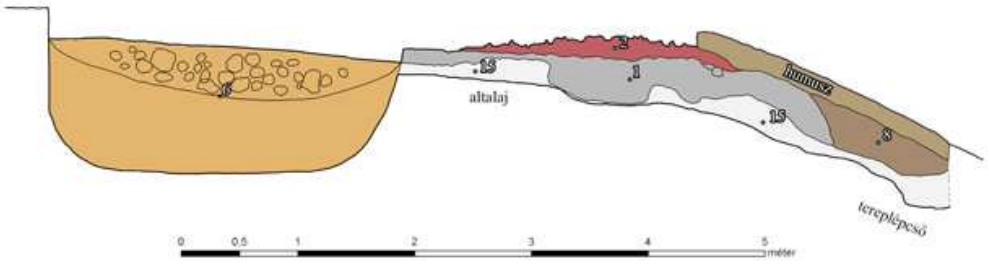

64

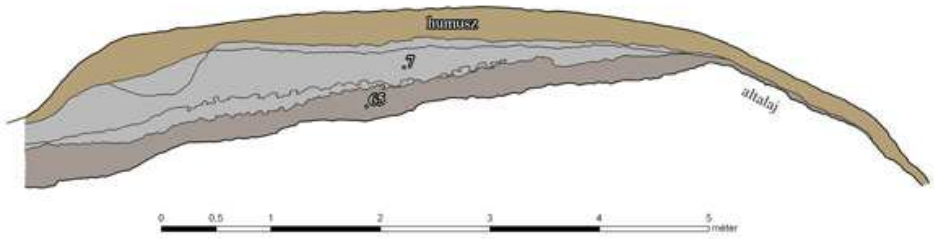

65

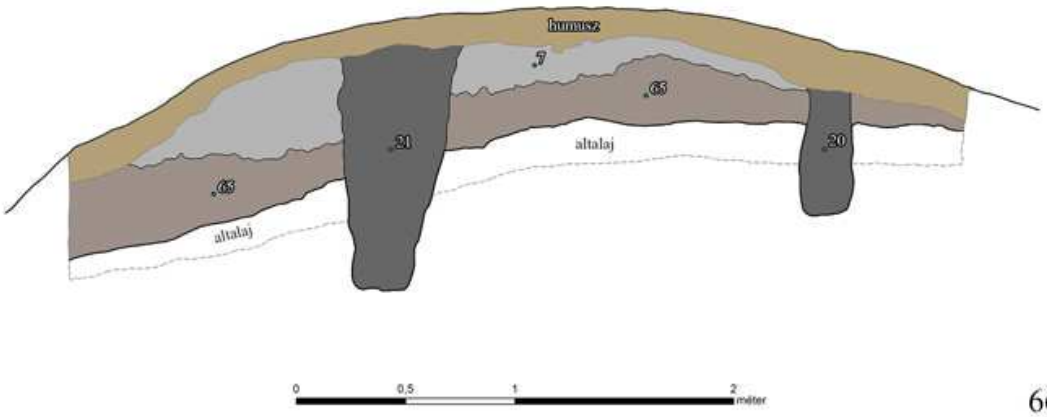

66

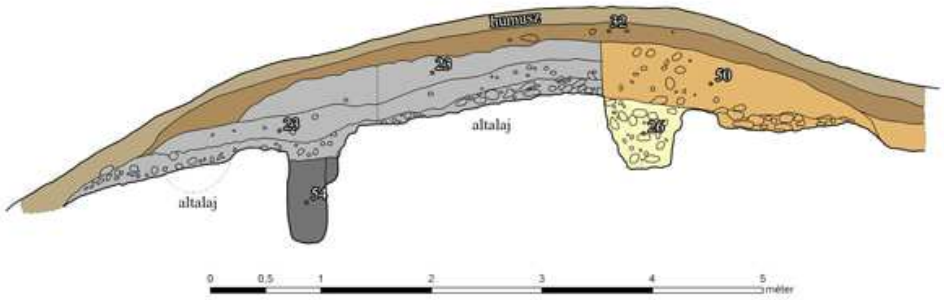

67

64. ábra: 1. árok A-A metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **65. ábra:** 2. árok C-C metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **66. ábra:** 2/b. árok D-D metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **67. ábra:** 3/c. árok E-E metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

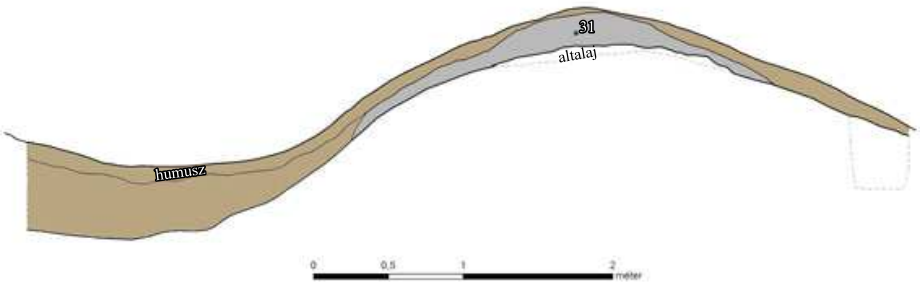

68

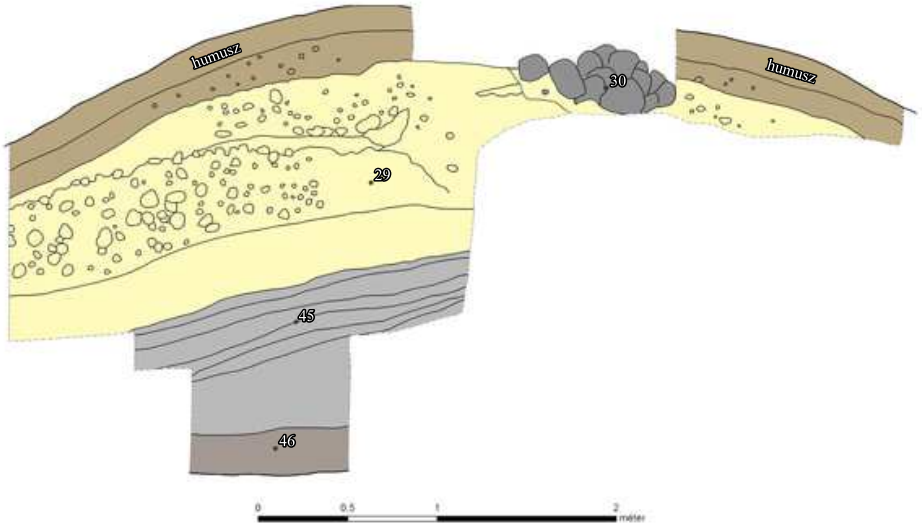

69

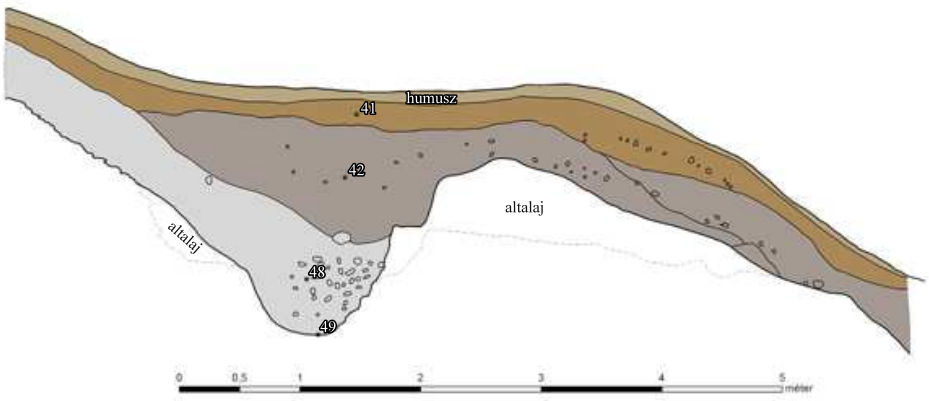

70

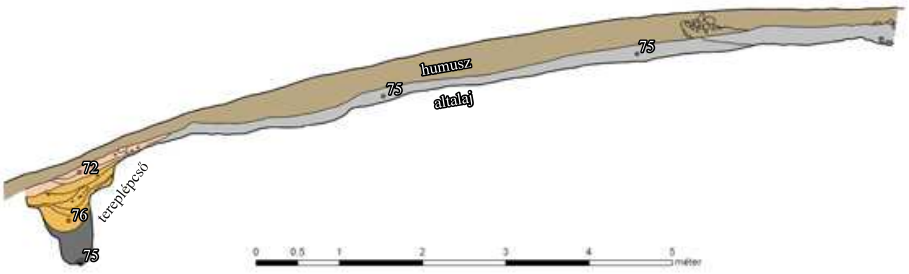

71

68. ábra: 4. árok észak-dél irányú metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **69. ábra:** 4/b. árok dél-észak irányú metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **70. ábra:** 5. árok délkelet-északnyugat irányú metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **71. ábra:** 6. árok B-B metszet *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*

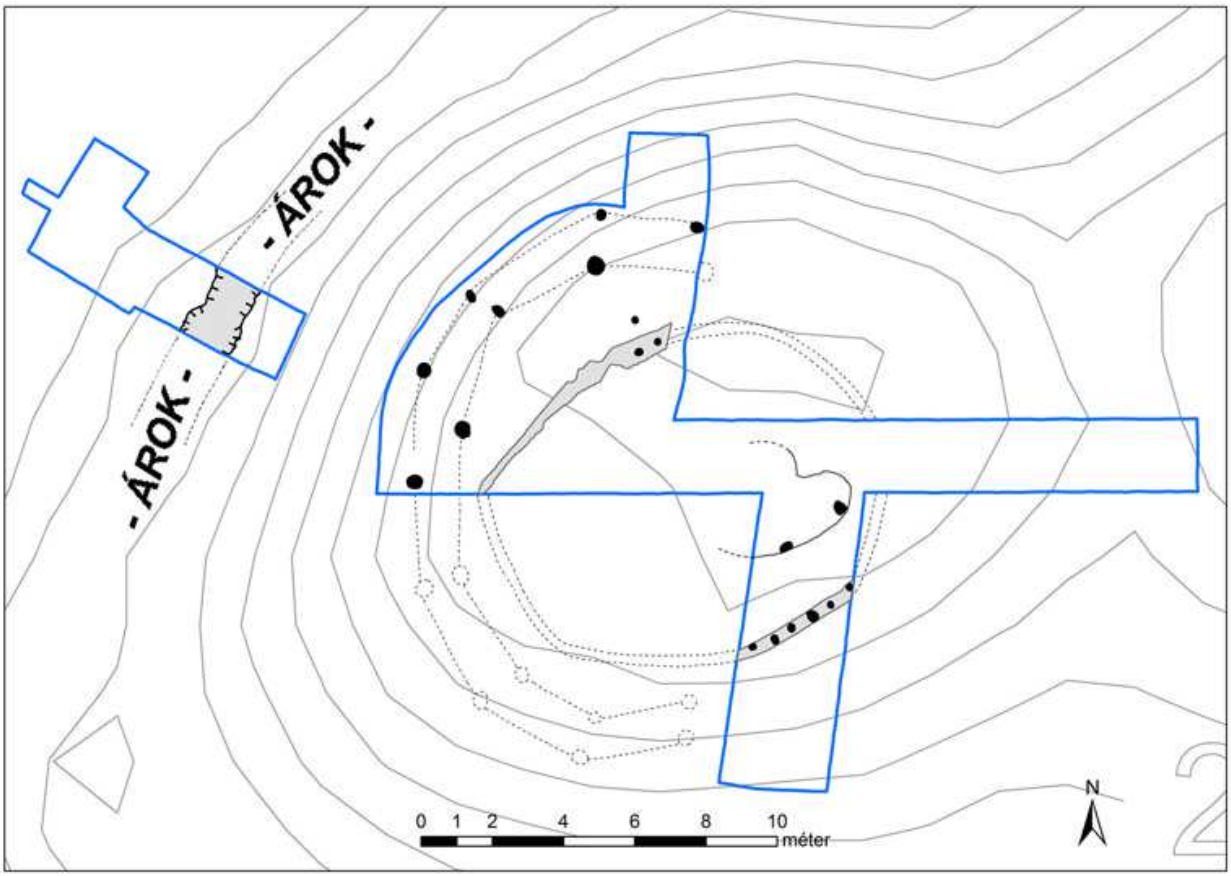

72

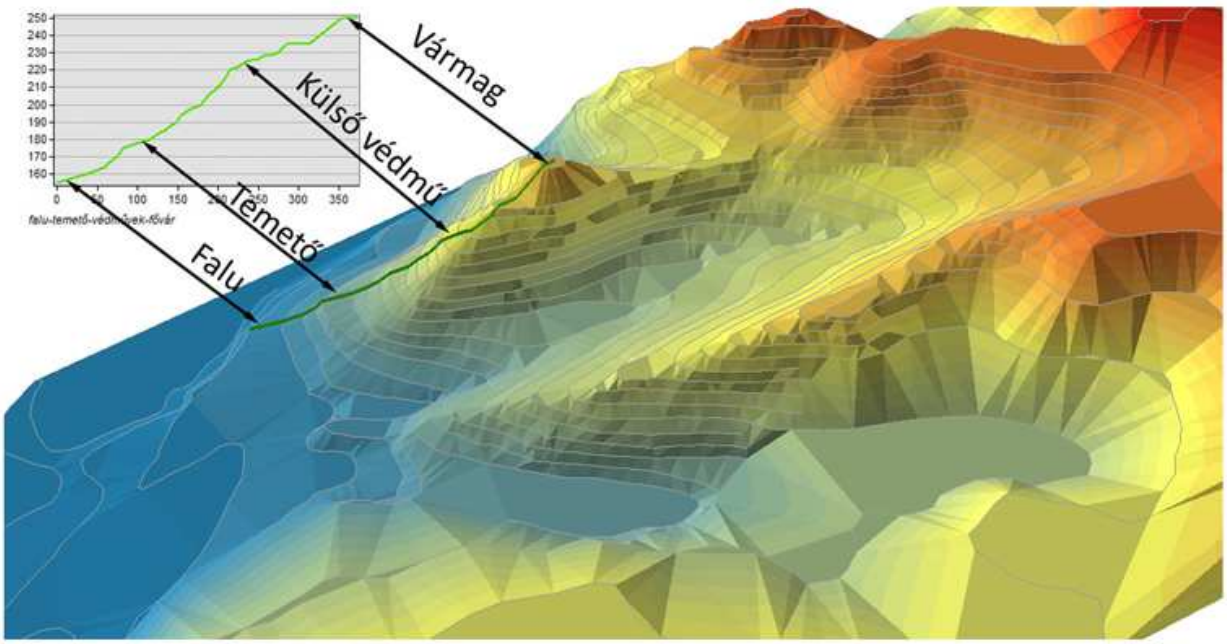

73

72. ábra: Az előretolt védmű félköríves védelmének összesített értelmező felszínrajza *(rajz: Nagy S. József, digitalizálás: Nagy Zoltán)*, **73. ábra**: Sajónémeti várának és környezetének domborzatmodellje, a fővár, az előretolt védmű, a temető és a falu szintmetszetével *(készítette: szerző)*

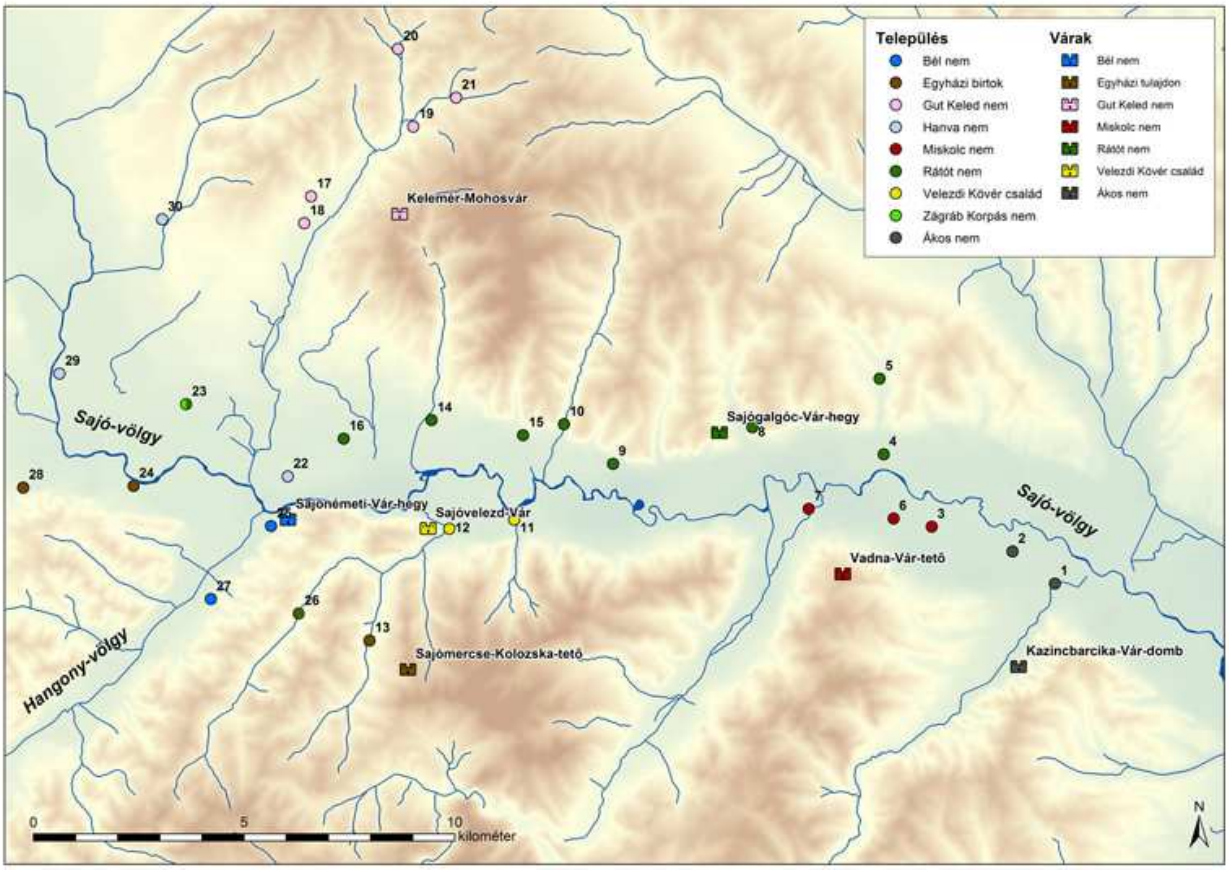

	Településnév	Birtokos
1	Kazinc	Ákos nem
2	Barcika	Ákos nem
3	Harnóc	Miskolc nem
4	Kaza	Rátót nem
5	Paticsány	Rátót nem
6	Ivánka	Miskolc nem
7	Vadna	Miskolc nem
8	Galgóc	Rátót nem
9	Dubicsány	Rátót nem
10	Suponyó	Rátót nem
11	Alsóvelezd	Velezdi Kövér család
12	Felsővelezd	Velezdi Kövér család
13	Mercse	Egyházi birtok
14	Putnok	Rátót nem
15	Dienesfalva	Rátót nem

	Településnév	Birtokos
16	Pokaj	Rátót nem
17	Lőrincfalva	Gut Keled nem
18	Kisfalud	Gut Keled nem
19	Kelemér	Gut Keled nem
20	Poszsoba	Gut Keled nem
21	Fancsal	Gut Keled nem
22	Hét	Hanva nem
23	Pogony	Zgráb Korpás nem
24	Püspöki	Egyházi birtok
25	Németi	Bél nem
26	Királd	Egyházi birtok
27	Centerfalva	Bél nem
28	Velkenye	Egyházi birtok
29	Lénártfalva	Hanva nem
30	Abafalva	Hanva nem

74. ábra: 13. századi birtokstruktúra a Sajó-völgyében, települések, várak és birtokosaik; a táblázatban található a számmal jelölt települések feloldása

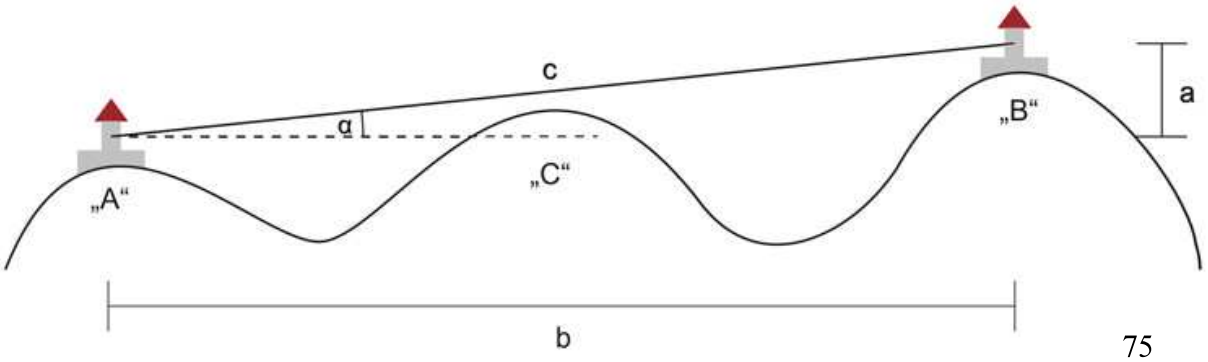

75

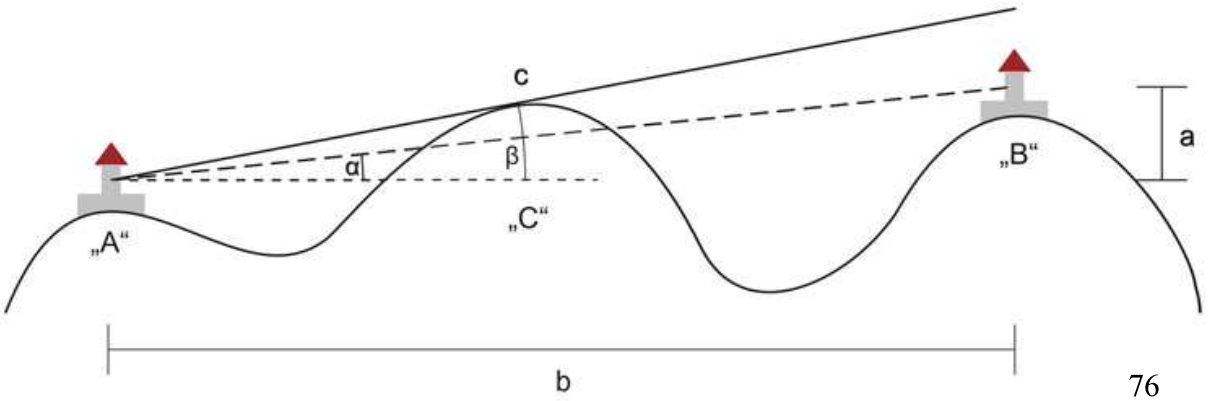

76

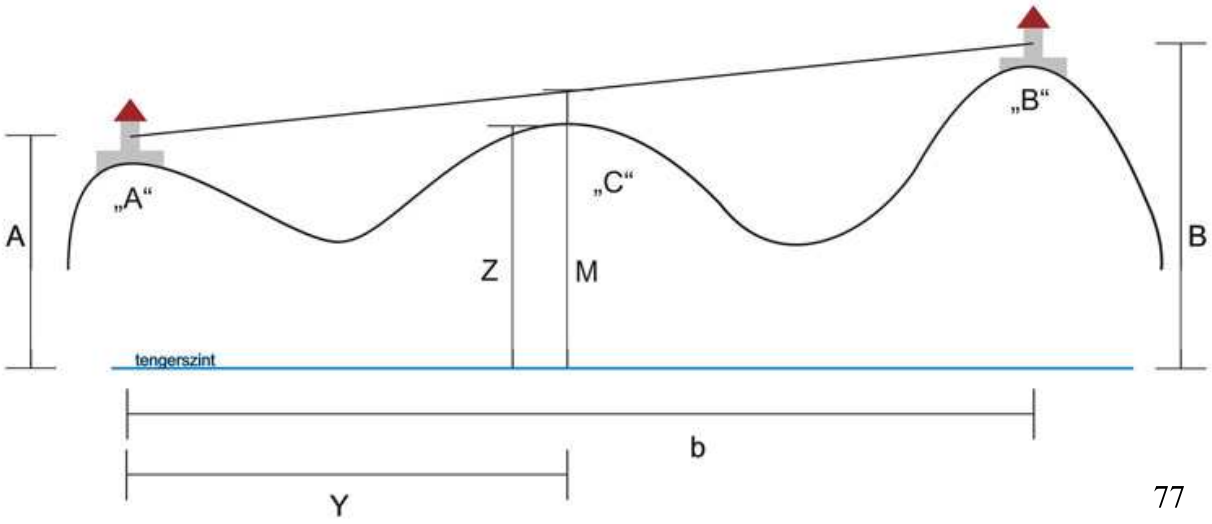

77

75-77. ábra: Trigonometriai alapokon nyugvó láthatóságelemzés vázlata *(készítette: Gyói Zsombor)*

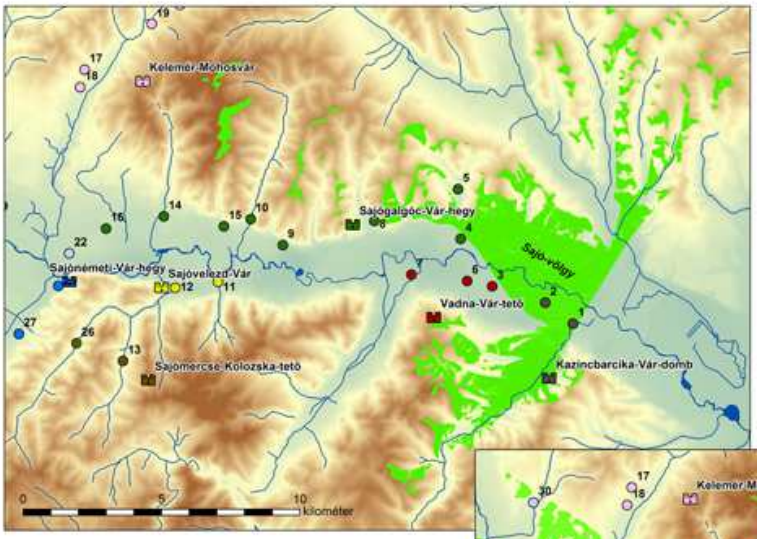

78

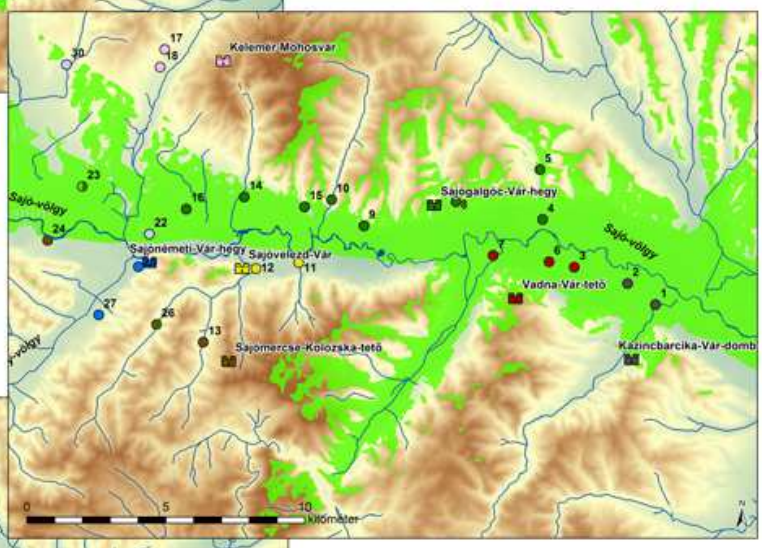

79

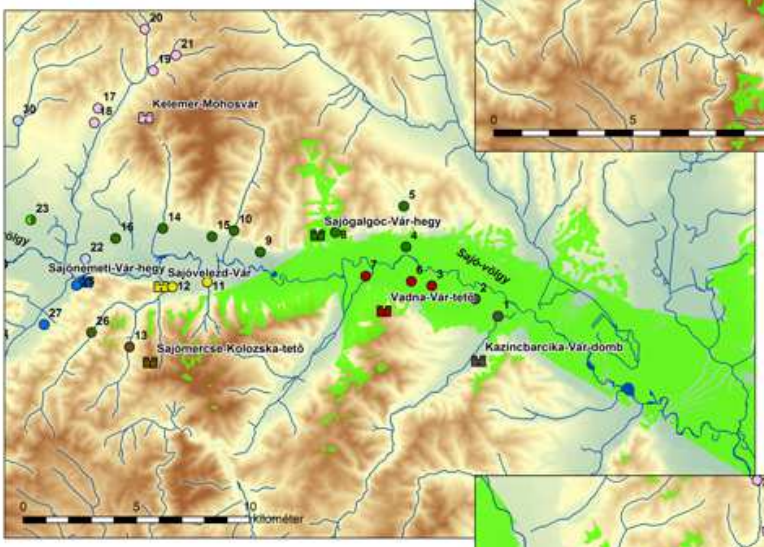

80

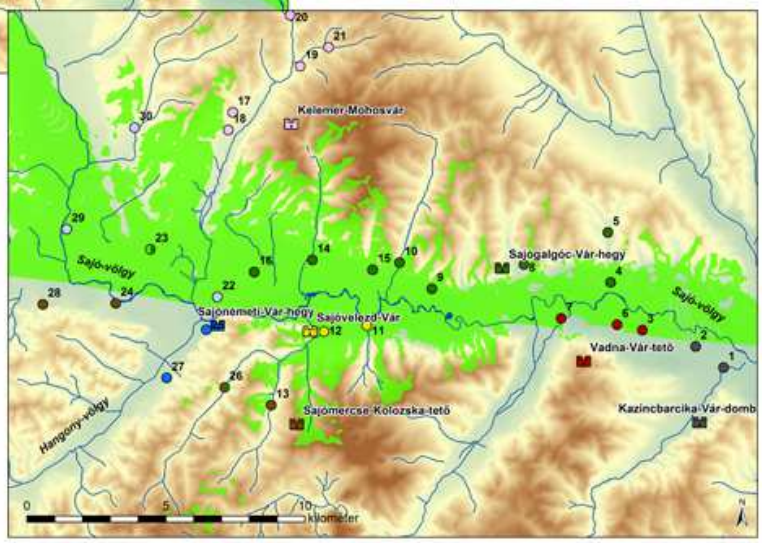

81

78. ábra: Kazincbarcika – Vár-domb láthatósága, **79. ábra**: Vadna – Vár-tető láthatóság, **80. ábra**: Sajógalgóc – Vár-hegy láthatósága, **81. ábra**: Sajóvelezd - Vár láthatósága. A képeken a belátott területeket zöld szín jelzi. *(valamennyit készítette: Honti Szabolcs és a szerző)*

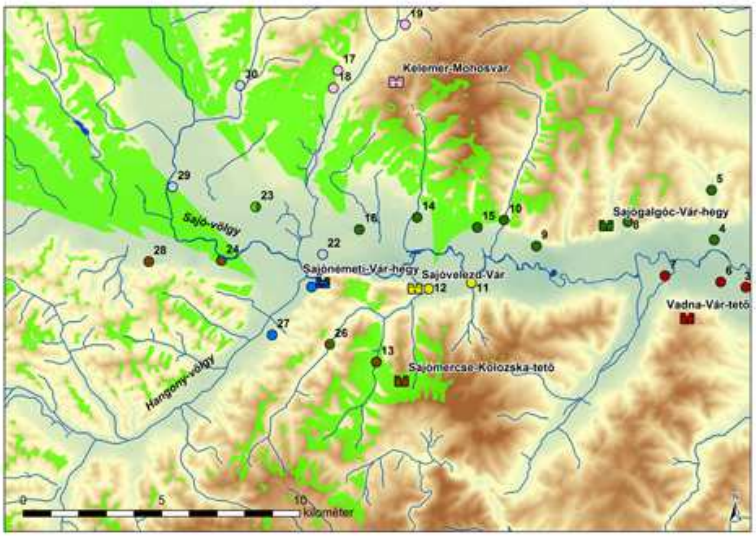

82

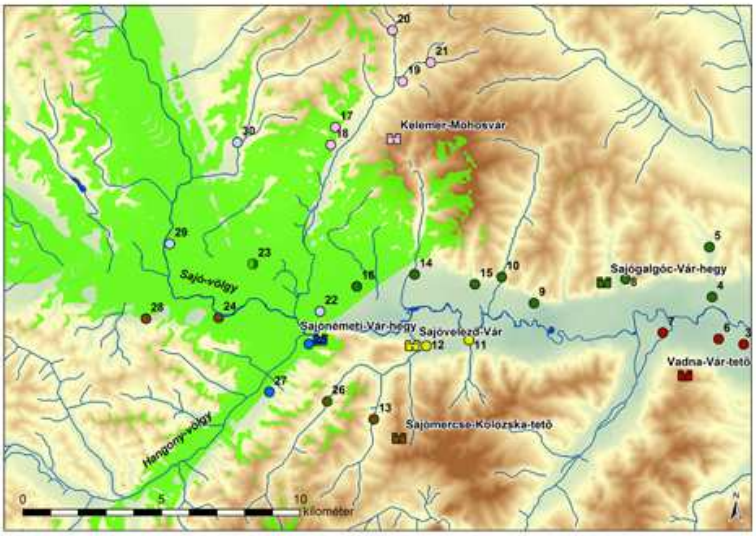

83

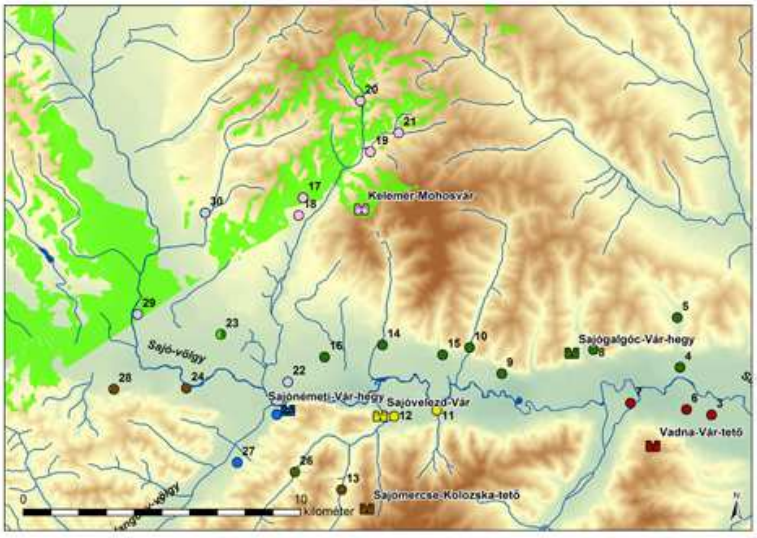

84

82. ábra: Sajómercse – Kolozska-tető láthatósága, **83. ábra**: Sajónémeti – Vár-hegy láthatósága, **84. ábra**: Kelemér - Mohosvár láthatósága. A képeken a belátott területeket zöld szín jelzi. *(valamennyit készítette: Honti Szabolcs és a szerző)*

85

86

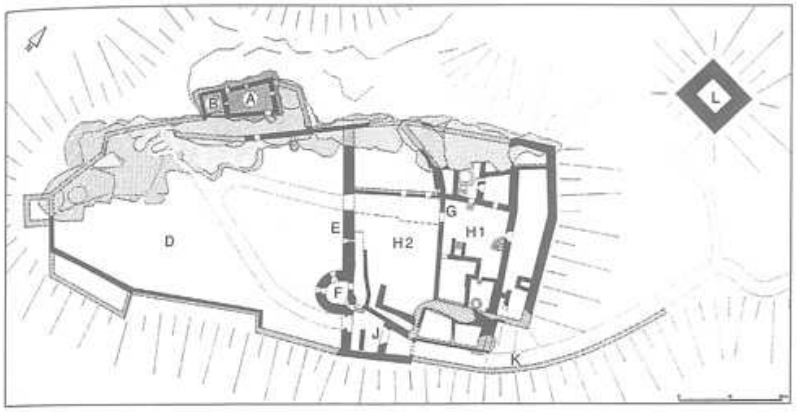

freiliegende und ausgegrabene Mauerzüge nachgewiesene Mauern und Fundamente zu ergänzende Mauerzüge

87

88

85. ábra: Freyenstein1649. évi metszete, készítette: Matthäus Merian *(forrás: KALTENEGGER – KÜHTREIBER – REICHHALTER – SCHICHT – WEIGL 2007, 181.)*, **86. ábra:** Kirchschlag1672. évi metszete, készítette: Georg Matthäus Vischer *(forrás: SCHULLER 1976, 52. ábra.)*, **87. ábra:** Flossenburg alaprajza *(forrás: KÜHTREIBER – WAGENER 2007, 21.)*, **88. ábra:** Alt-Pernstein1674. évi metszete, bal felső sarokban a két toronnyal, készítette: Georg Matthäus Vischer *(forrás: Topographia Austriae superioris modernae, Wien, 1674, 15. ábra. Digitális változata: https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:25730/bdef:Asset/view Letöltés dátuma: 2015. 06. 15.)*

89

90

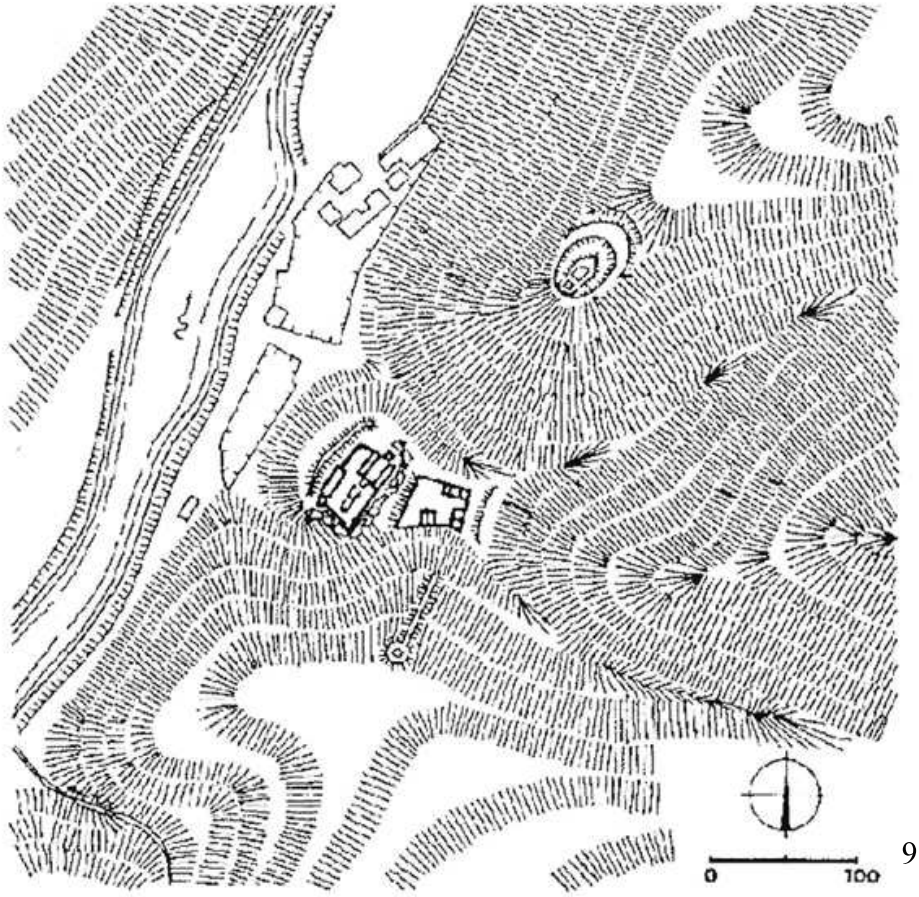

91

89. ábra: Dürnstein címere, háttérben a várjellegű külső védmű *(fotó: szerző)*, **90. ábra:** Český Šternberk déli külső védműve *(forrás: DURDÍK – SUŠICKÝ 2000, 14.)*, **91. ábra:** Libštejn helyszínrajza, északon az előretolt várjellegű védművel, délen a Nová bašta *(forrás: DURDÍK – SUŠICKÝ 2005, 105.)*

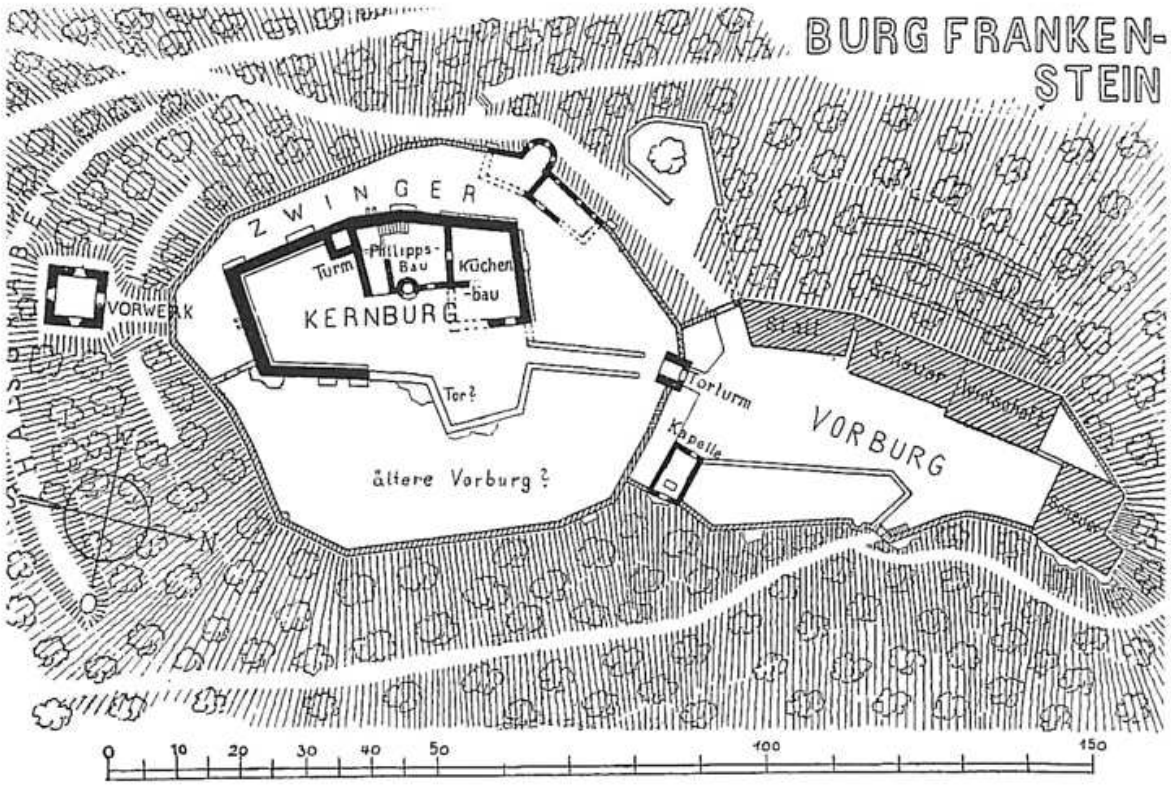

92

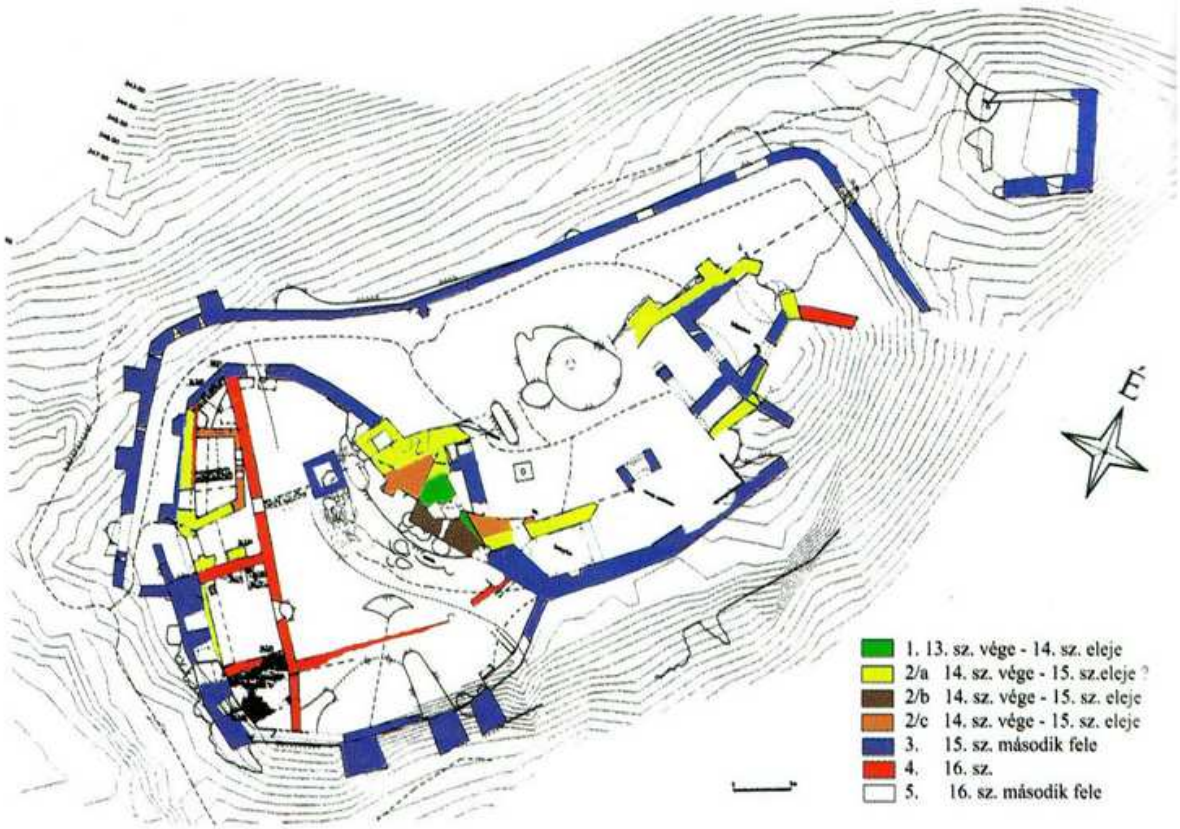

93

92. ábra: Frankenstein alaprajza a Vorwerkkel *(forrás: BILLER 2005, 58-59.)*, **93. ábra:** Somló alaprajza a külső toronnyal *(forrás: FÜLÖP 2007, 24.)*

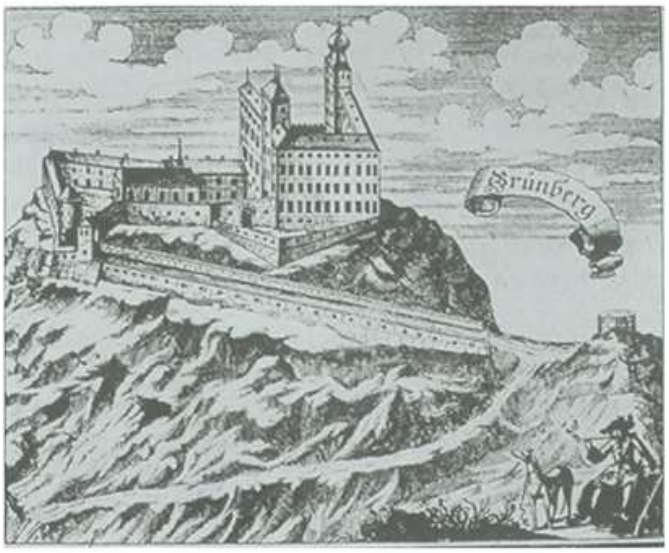

94

95

96

94. ábra: Zelená Hora, a kép jobb szélén a Dolní bašta *(forrás: DURDÍK 2000, 45. 2.b. ábra.)*, **95. ábra:** Libenburg várának ábrázolása 1591-ből, jobbra a Wachtmeisterturmmal, készítette: Johannes Krabbe *(forrás: http://de.wikipedia.org/wiki/Liebenburg_(Liebenburg); http://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Krabbe Letöltés dátuma: 2015. 06. 15.)*, **96. ábra:** Libenburg – Wachtmeisterturm mai állapota *(fotó: szerző)*

97

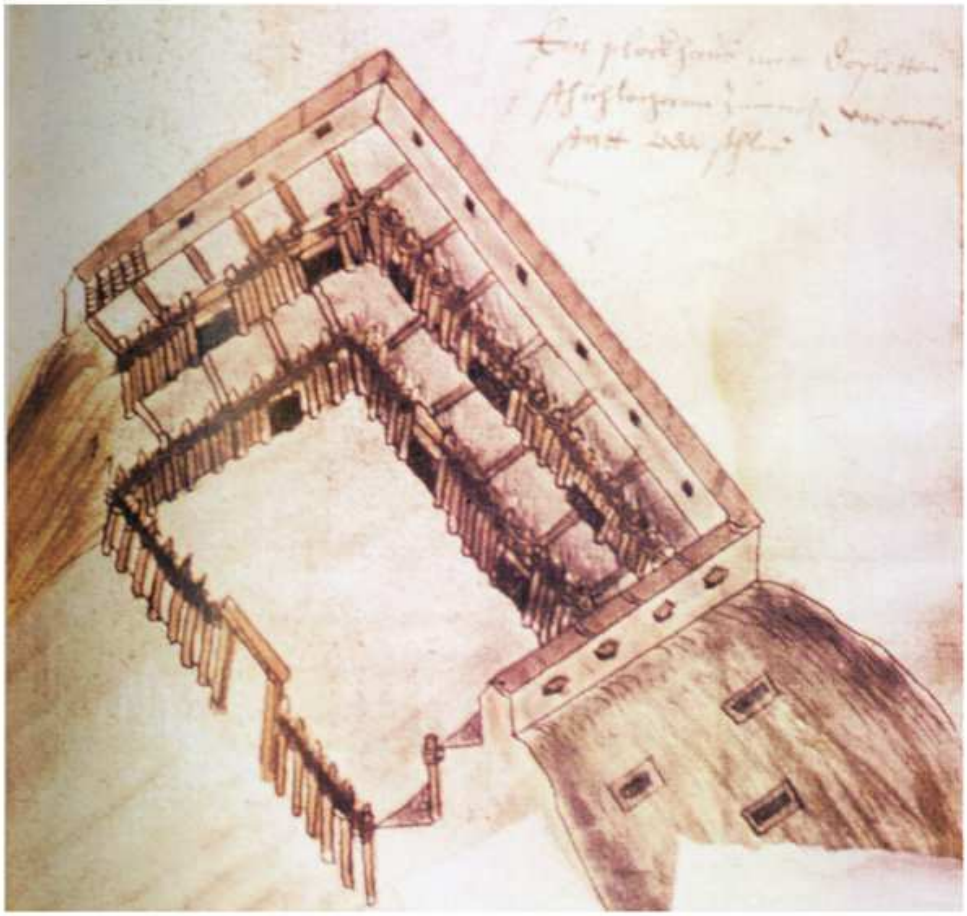

98

97. ábra: Leichtenberg ábrázolása, Jörg Kölderer tollrajza; előtérben az előretolt védmű, jobb és bal szélen a védvonalból kiugró oldalazóművek *(forrás: IMAREAL, Bildnummer: 006656)*, **98. ábra:** Fa-földszerkezetes védmű a Rei Tornamentariae-ban *(forrás: BOGDANOWSKI 2000, 42. 5. ábra)*

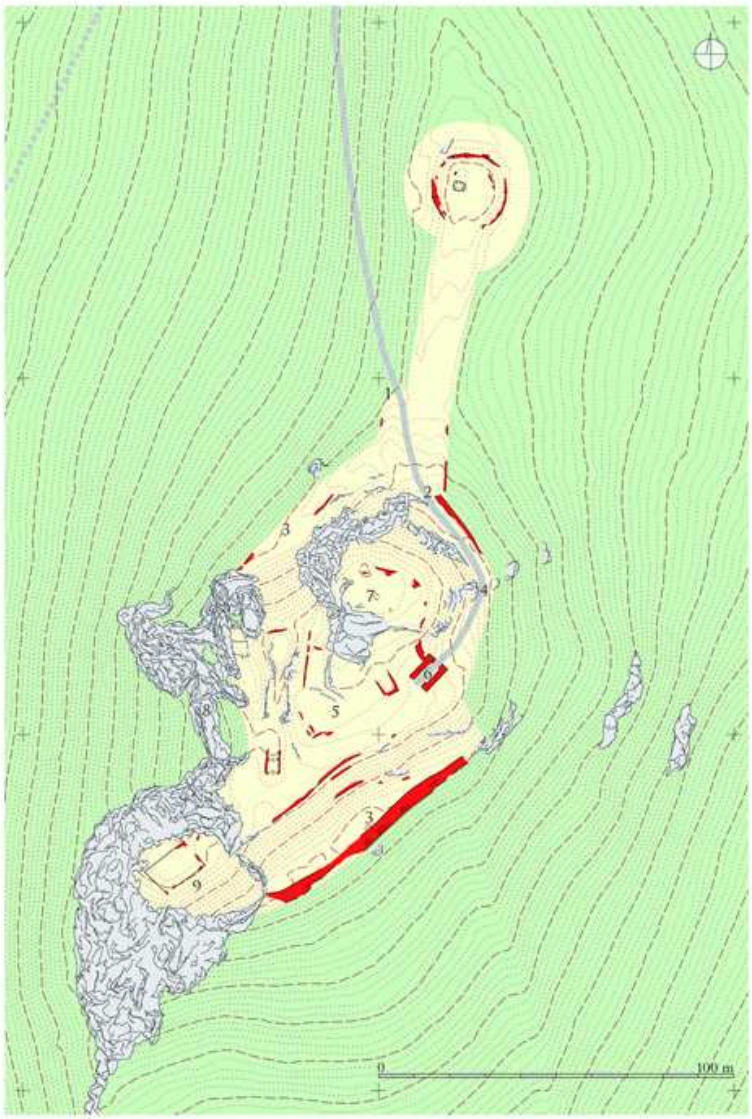

99

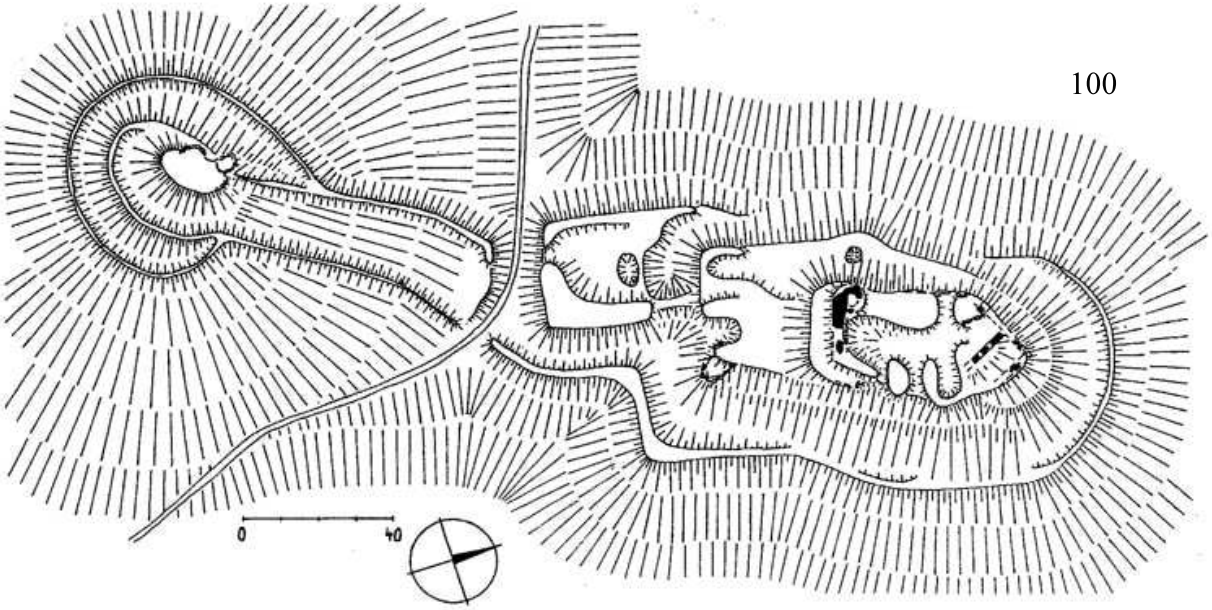

100

99. ábra: Kalich várának alaprajza, felül a nyaktaggal a várhoz kapcsolódó elővédmű *(forrás: SÝKORA 2012b, 232.)*, **100. ábra:** Střílky várának alaprajza, bal oldalon a nyaktaggal a várhoz kapcsolódó elővédmű *(forrás: PLAČEK 2007, 597.)*

101

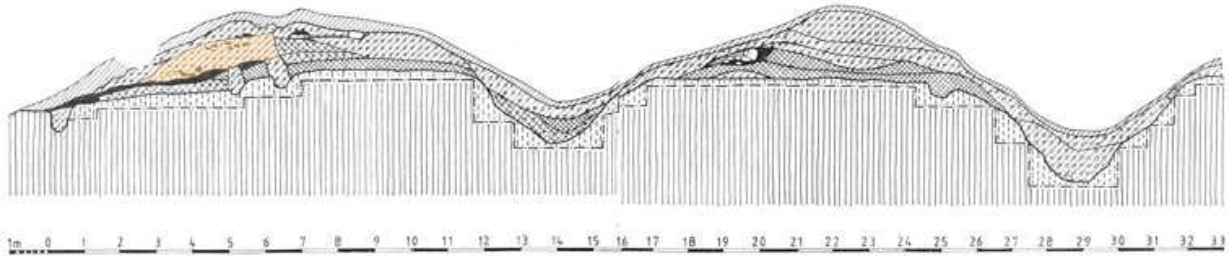

102

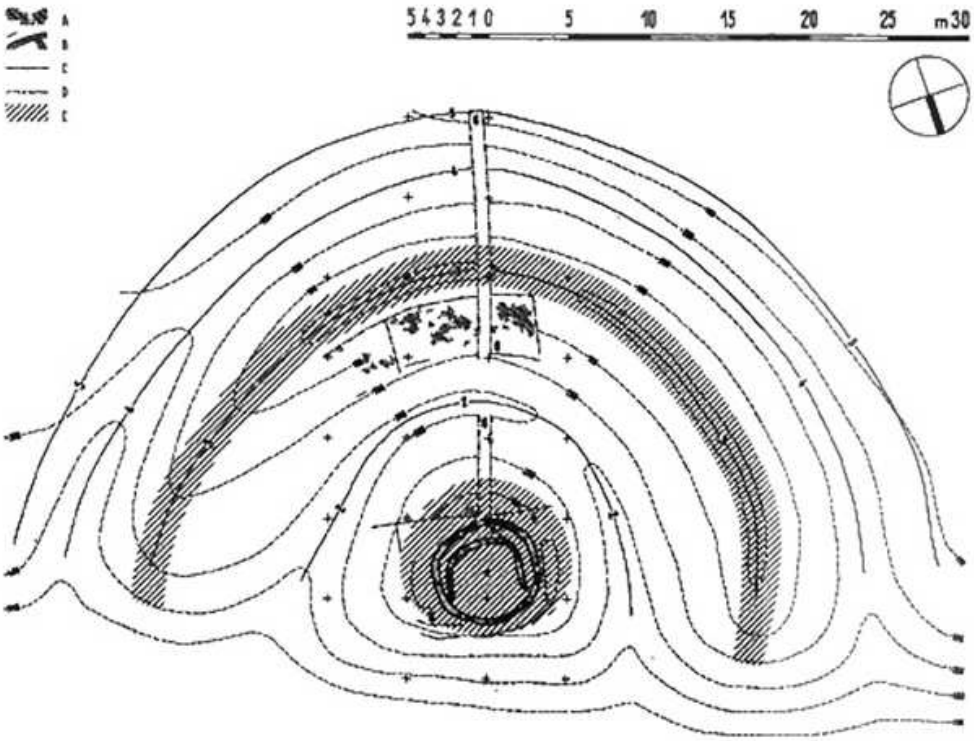

103

101. ábra: Mstěnice udvarházának és elővédműveinek domborzati viszonya *(forrás: Google Earth)*, **102. ábra:** Mstěnice 1. számú elővédmű ásatási metszetrajza, narancsszínnel kiemelve a palánk – feltételezett – összeroskadt földtömése *(forrás: NEKUDA 1985, 66-67.)*, **103. ábra:** Mstěnice 1. számú elővédmű összesítő felszínrajza *(forrás: NEKUDA 1985, 66.)*

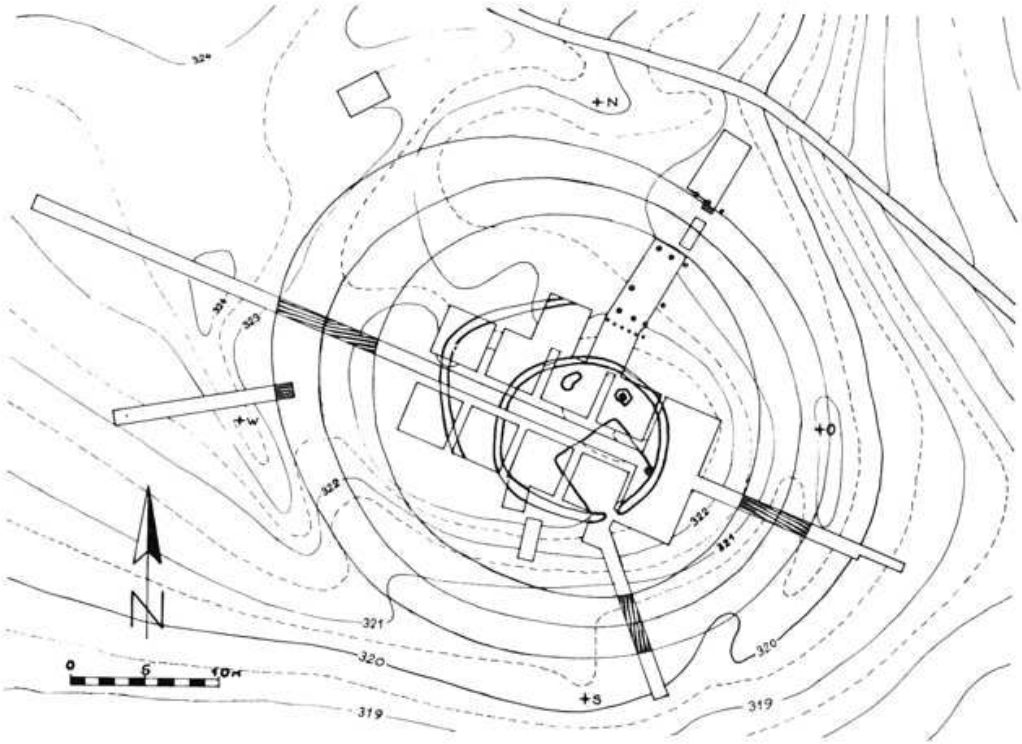

Abb. 2 Tabor. Höhenschichtplan der Anlage mit Einpassung der Grabungsflächen und der wichtigsten Grabungsergebnisse.

104

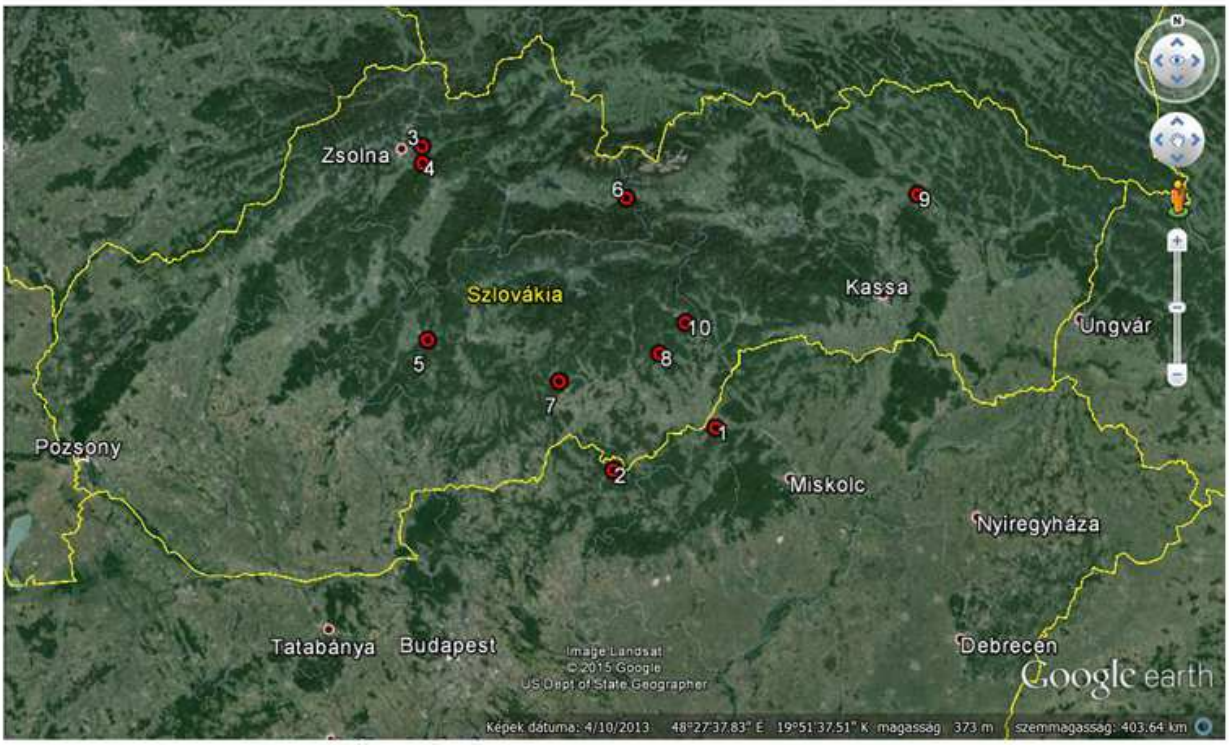

105

104. ábra: Gars am Kamp – Tabor összesítő felszínrajza *(forrás: EIBNER 1973, 113. 2. ábra)*, **105. ábra:** Magyarországi és Szlovákiai, régészetileg vizsgált fa-földszerkezetű előretolt védművek és oldalazóművek *(forrás: Google Earth)* 1. Sajónémeti, 2. Zagyvafő, 3. Egbelény (Gbeľany – Hradisko), 4. Sztrecsény (Strečno – Bašta), 5. Saskő (Šašovské Podhradie), 6. Vichodna (Východná – Zámčisko), 7. Divény (Divín – Divínsky háj), 8. Újvásár – Derenken (Rybník – Drienok), 9. Komlós (Chmeľov – Zadňa hura), 10. Jolsva – Óvár (Jelšava – Hradovisko)

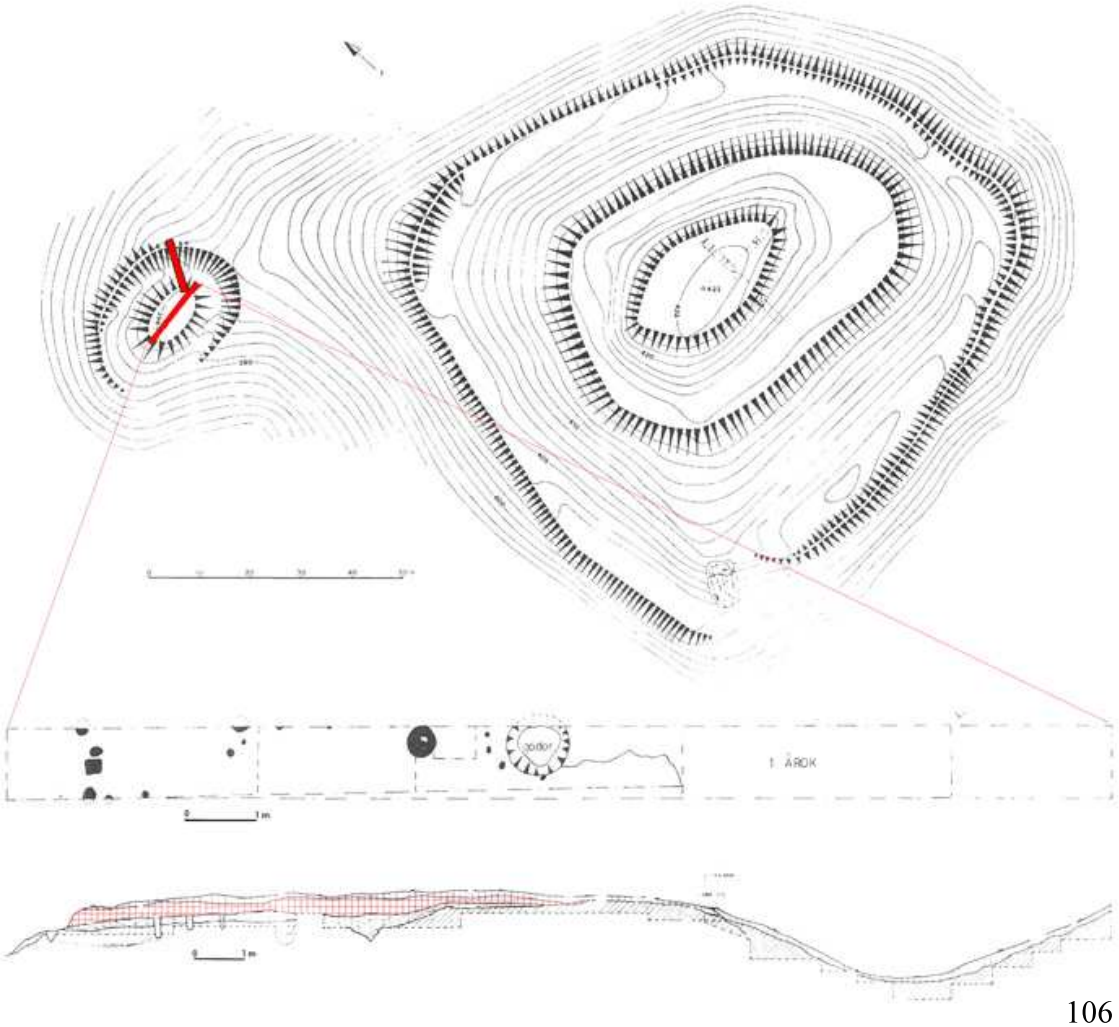

106

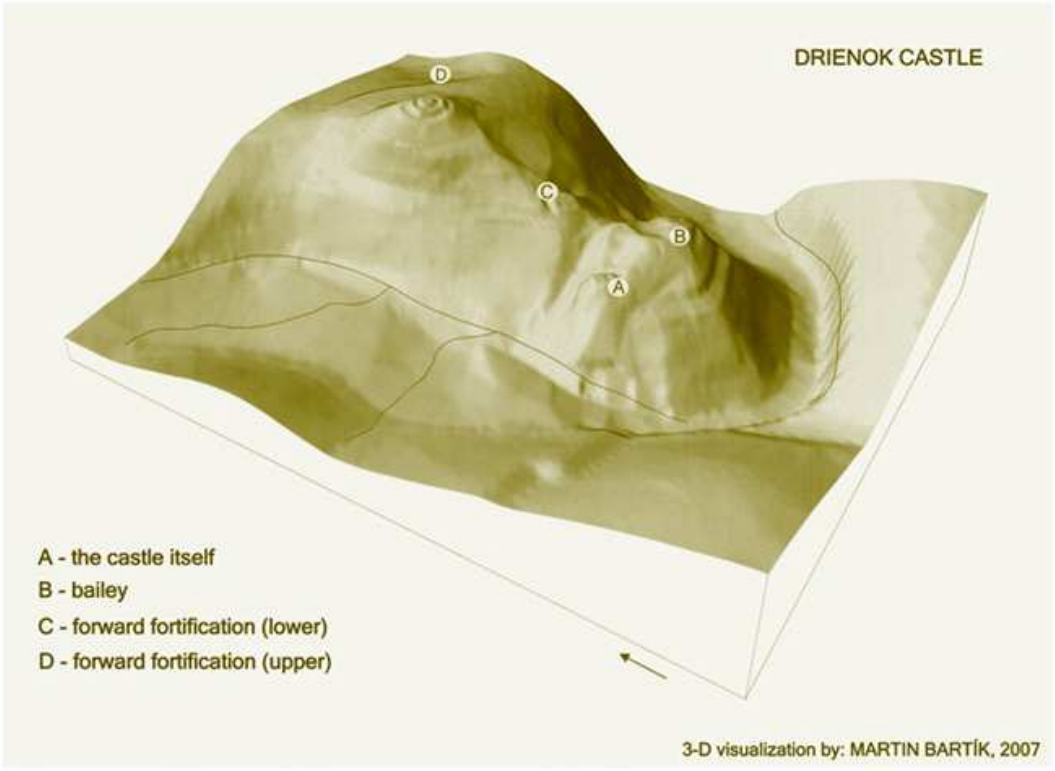

107

106. ábra: Zagyvafő domborzati felmérése, rajta a Kis Kőasztal kutatóárkaival; a metszetrajzon piros színnel kiemelve a paticsomladék *(forrás: Bodnár Katalin és Juan Cabello kutatási dokumentációja, Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ Tervtár)*, **107. ábra:** Újvásár – Derenk (Rybník – Drienok) 3D domborzatmodellje; A: vár, B: elővár, C: alsó előretolt védmű, D: felső előretolt védmű *(forrás: BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 36. 12/B. ábra)*

108

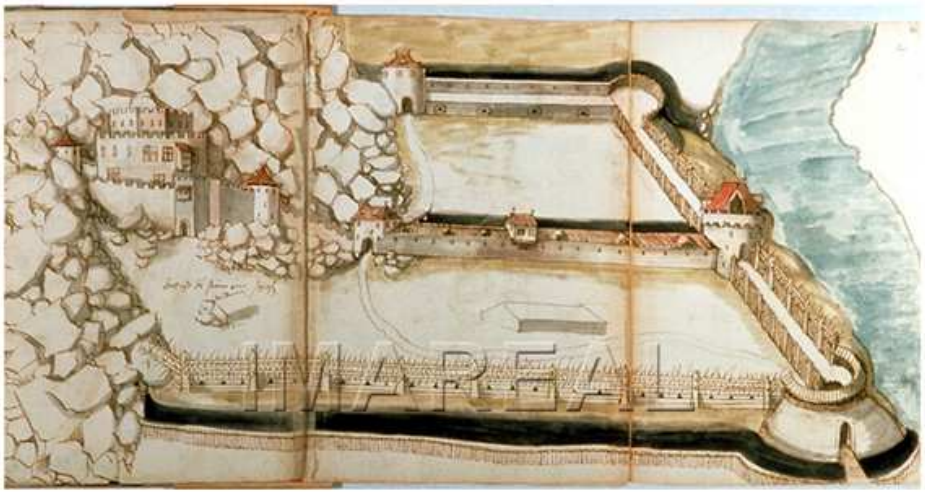

109

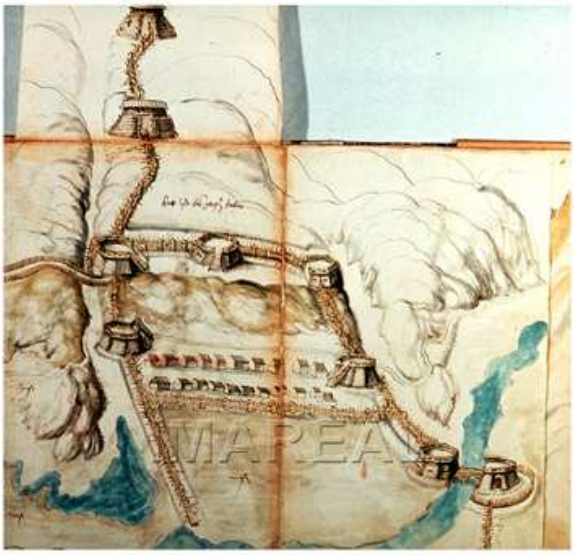

110

108. ábra: Martin Merz ábrázolása a Feuerwerksbuchban *(forrás: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/ausgaben/thumbnailseite.html?fip=193.174.98.30&id=00045460&seite=124.Letöltés dátuma: 2015. 06. 15.)*, **109. ábra:** Stein vára a fa-földszerkezetű oldalazóművekkel, Jörg Kölderer tollrajza *(forrás: IMAREAL, Bildnummer: 006651)*, **110. ábra:** A védvonalból kiugró poligonális fa-földművek, Jörg Kölderer tollrajza *(forrás: IMAREAL, Bildnummer: 006652)*

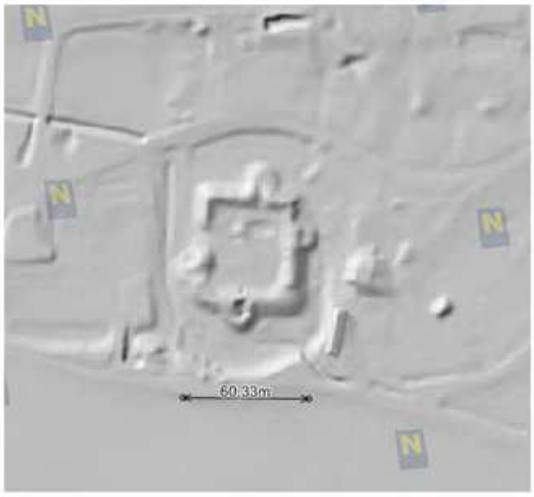

111

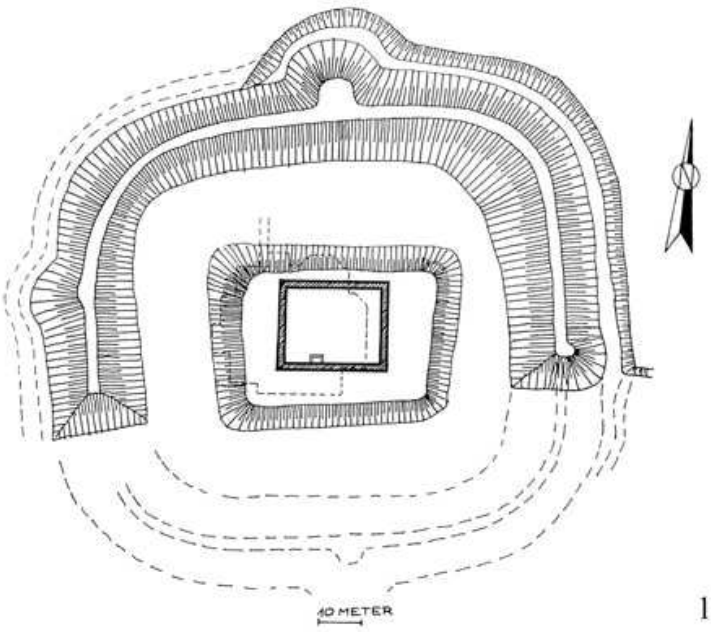

112

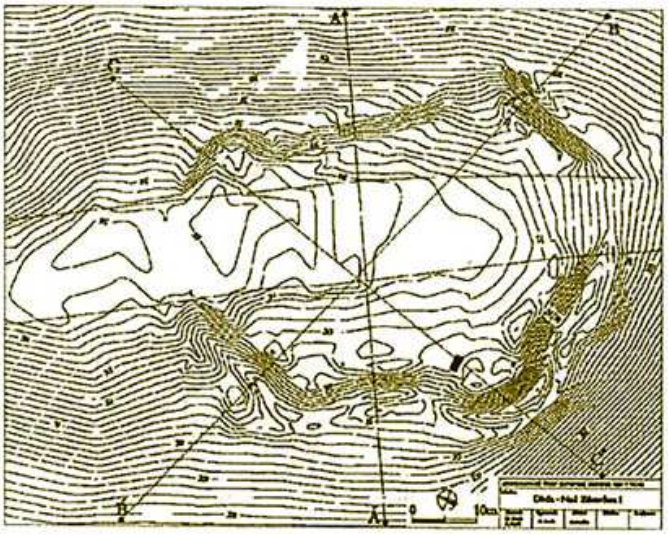

113

111. ábra: Sachsendorf várának LIDAR felvétele, négy oldalán kiugró oldalazóművek nyomával *(forrás: http://atlas.noe.gv.at/webgisatlas/)*, **112. ábra:** Grafendorf/Stockerau sánca a kiugró oldalazóművel *(forrás: SALZER 2012, 177. 17. ábra.)*, **113. ábra:** Divény (Divín) – Divínsky háj I. szintvonalas felmérése, az objektum sarkain félkör alakú földművekkel *(forrás: BEDNÁR – FOTTOVA 2006, 34. 10/B. ábra)*

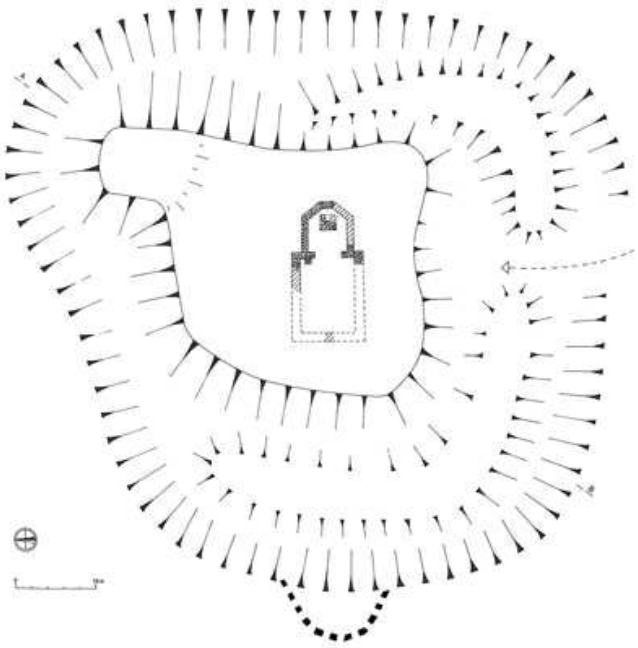

114

115

116

114. ábra: Jolsva – Óvár (Jelšava – Hradovisko) felmérése, nyugati oldalán szaggatott vonal jelöli a feltételezett oldalazóművet *(forrás: SLIVKA – VALLAŠEK 1991, 131. 74. ábra)*, **115. ábra**: Jolsva – Óvár (Jelšava – Hradovisko) délnyugati földmű *(fotó: szerző)*, **116. ábra**: Jolsva – Óvár (Jelšava – Hradovisko) nyugati sánc vonalából kiugró, feltételezett oldalazómű *(fotó: szerző)*

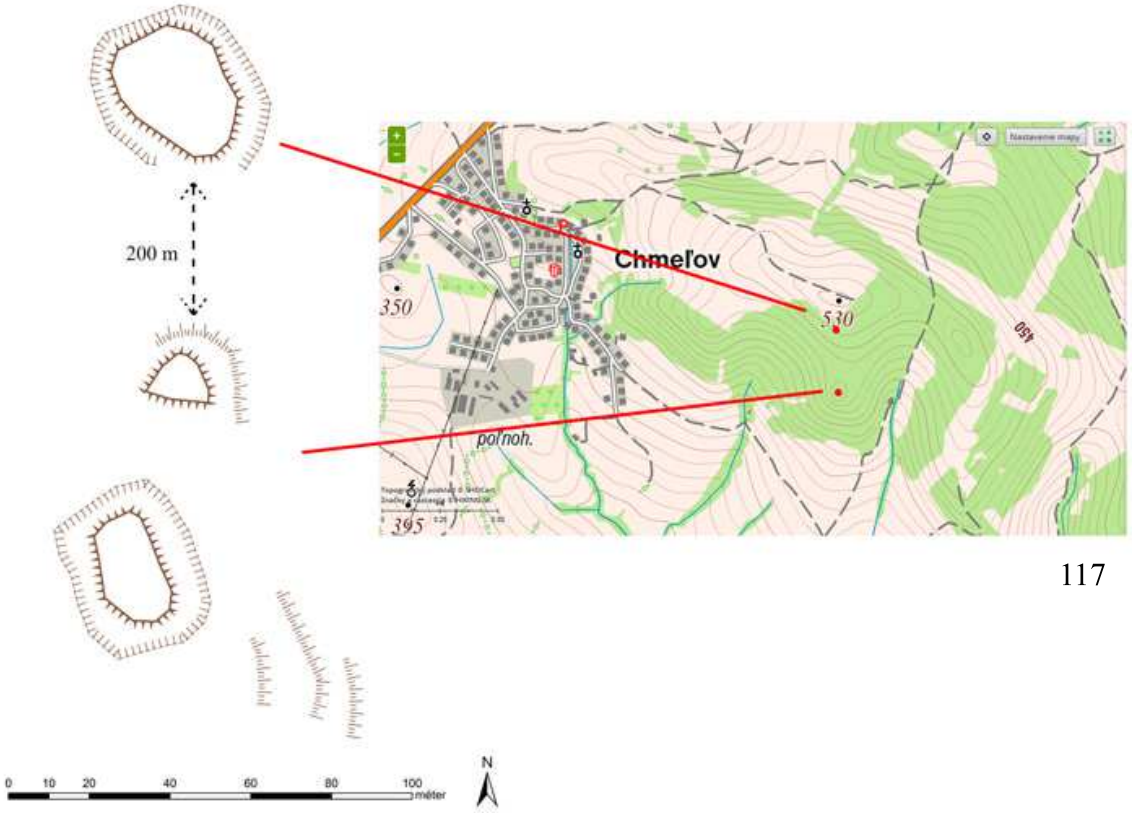

117

118

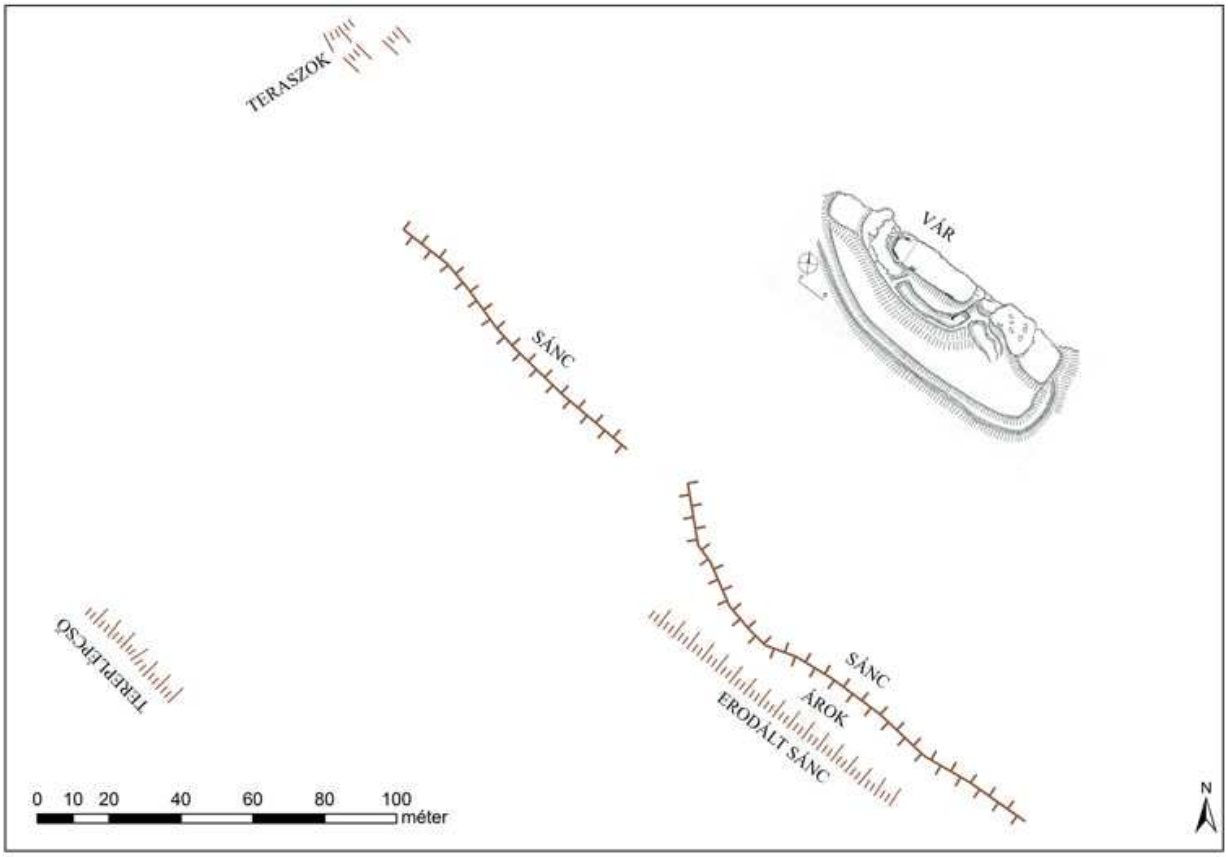

117. ábra: Komlós (Chmeľov) – Zadňa hura várának és előretolt védművének felmérése *(alaptérkép: http://mapy.hiking.sk/, felmérés: szerző)*, **118. ábra**: Jászó – Jászói-kő (Jasov – Jasovská skala) 14. századi vár alaprajza az előterében felmért és a várhoz georeferált terepi elemekkel *(alaprajz: PLAČEK – BÓNA 2007, 146. 206. ábra, felmérés: szerző)*

119

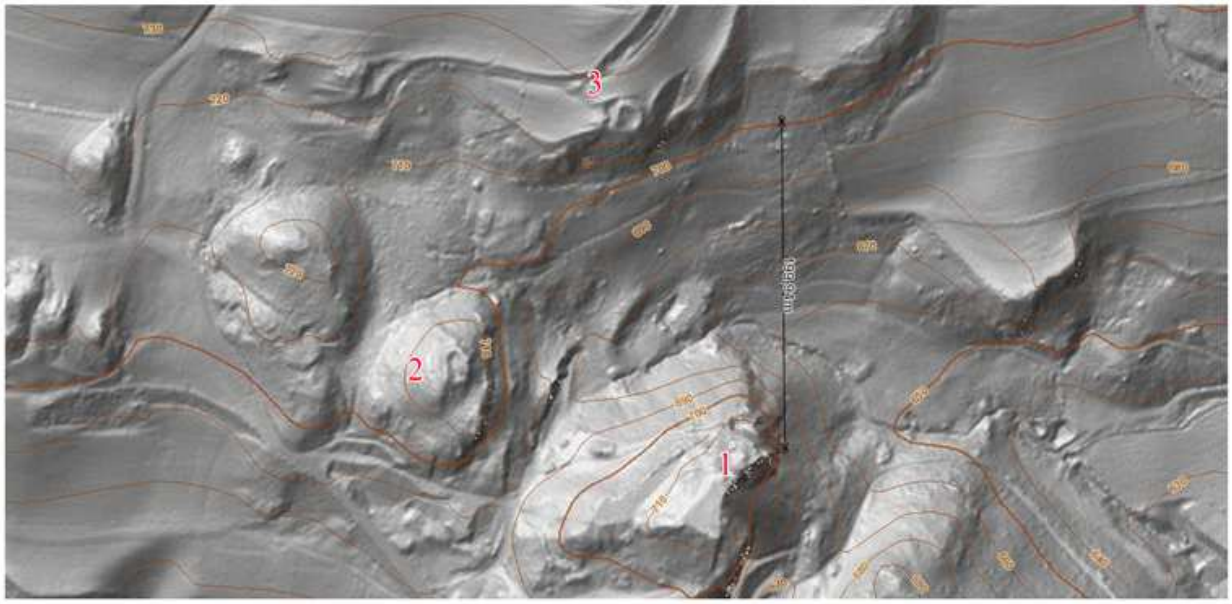

120

119. ábra: A disszertációban tárgyalt, Mátyás oszták hadjárataival összefüggésbe hozható ausztriai fa-földművek: 1. Eppenstein, 2. Liebenfels, 3. Deutschlandsberg, 4. Taborkogel, 5. Wildenstein, 6. Tettauer-sáncok, 7. Steyr *(forrás: Google Earth)*, **120. ábra:** Liebenfels Lidar felvétele, 1. fővár, 2. Bastei, 3. Bastei *(forrás: gis.ktn.gv.at/atlas/)*

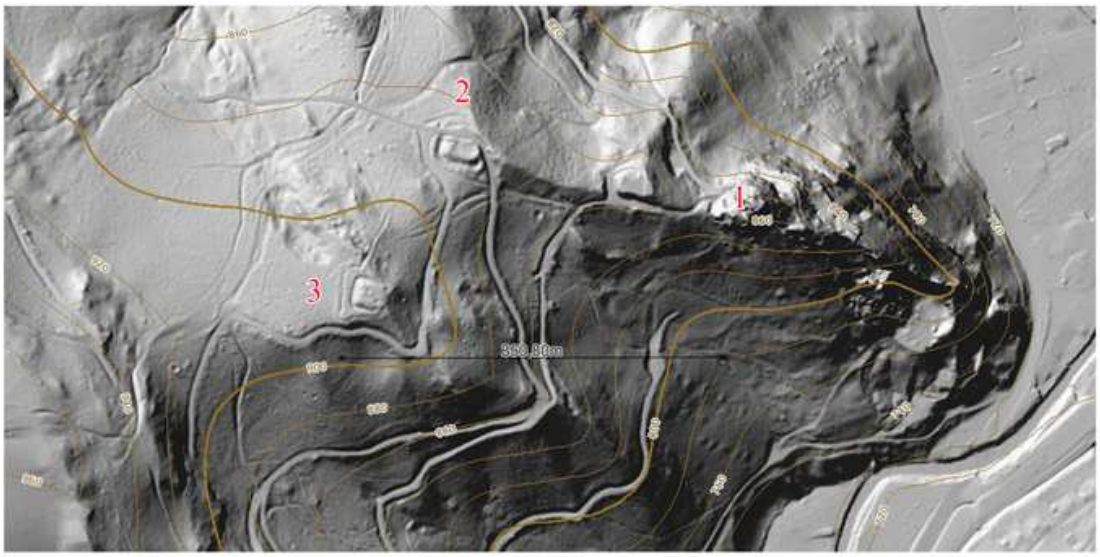

121

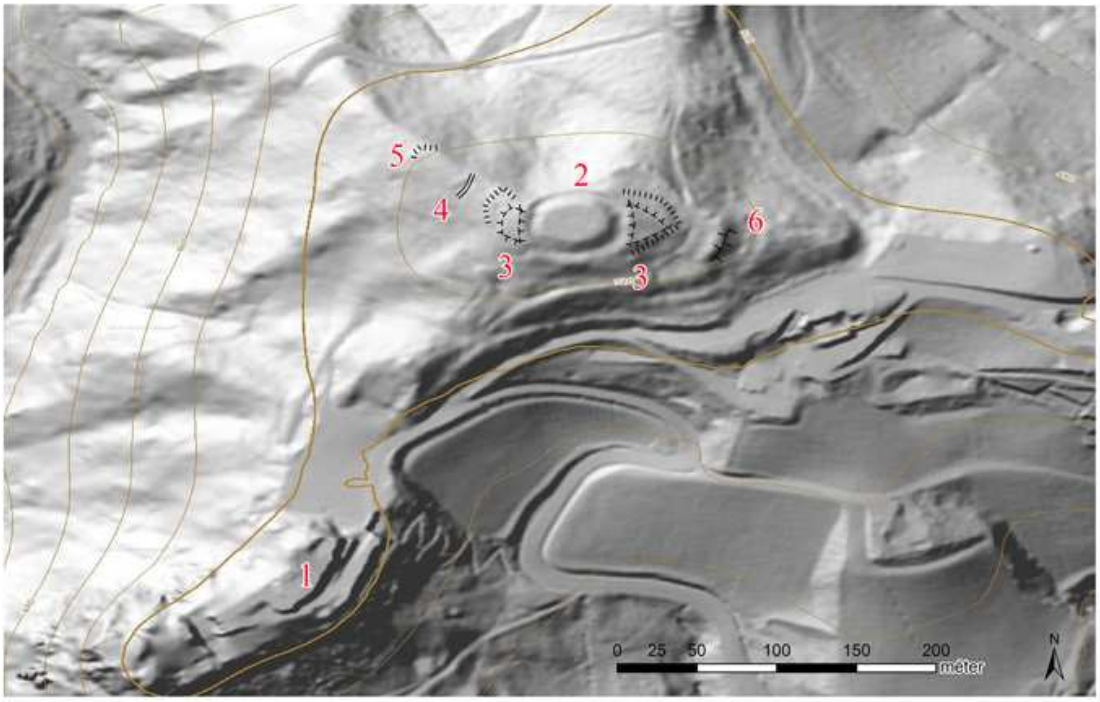

122

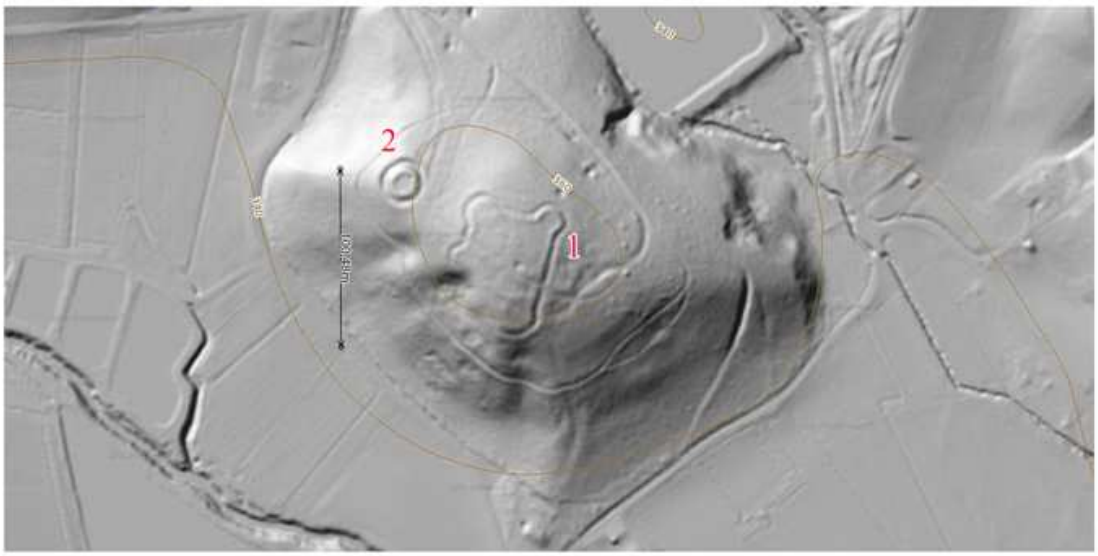

123

121. ábra: Eppenstein LIDAR felvétele, 1 fővár, 2. Bastei, 3. Bastei, **122. ábra:** Deutschlandsberg – Tanzboden LIDAR felvétele és a felmért további terepelemek, 1. fővár, 2. előrtetolt védmű, 3. sáncból kiugró oldalazóművek, 4. árok, 5. tereplépcső, 6. külső sánc, **123. ábra:** St. Martin im Sulmtal – Taborkogel LIDAR felvétele, 1. vár a félkör alakú oldalazóművekkel, 2. előretolt védmű *(mindhárom LIDAR forrása:http://gis2.stmk.gv.at/atlas/%28S%28toi0awpsyd4sdrkriejqkb%29%29/init.aspx?karte=basis_bilder)*

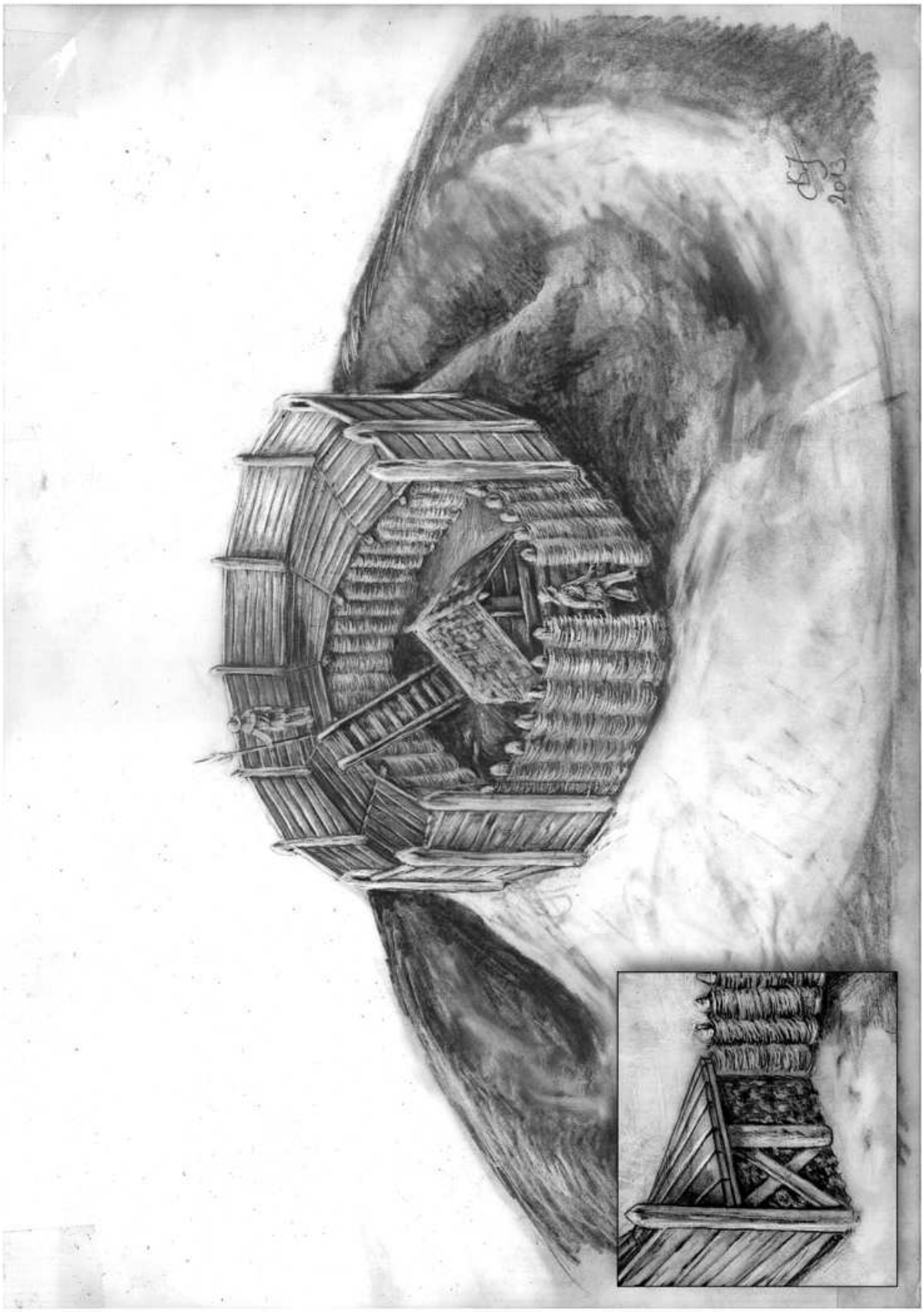

124. ábra: Sajónémeti előretolt védművének rajzi rekonstrukciója a 2011-2013. évi ásatási eredmények alapján, bal alsó sarokban a szerkezet kinagyított részletével *(rajz: Nagy S. József)*

FAJOK	DARAB	%
Szarvasmarha *Bos taurus* Linné 1758	23	44,2
Házi sertés *Sus domesticus* Erxleben1777	18	34,6
Házi juh vagy kecske *Caprinae* Gray 1852	3	6,3
Házi ló *Equus caballus* Linné 1758	1	1,9
Házi tyúk *Gallus domesticus* Linné 1758	1	1,9
Háziállatok összesen	**46**	**88,9**
Mezei nyúl *Lepus europaeus* Pallas 1778	6	11,1
Vadon élő állatok összesen	**6**	**11,1**
Meghatározható állatok összesen	**52**	**100**
Meghatározhatatlan, juh/sertés méretű állat	14	
Meghatározhatatlan, szarvasmarha/ló méretű állat	8	
Összesen	**74**	

125

FAJOK	DARAB	%
Szarvasmarha *Bos taurus* Linné 1758	4	80
Házi sertés *Sus domesticus* Erxleben1777	1	20
Meghatározható állatok összesen	**5**	**100**
Meghatározhatatlan, szarvasmarha/ló méretű állat	6	
Meghatározhatatlan, juh/sertés méretű állat	2	
Összesen	**13**	

126

FAJOK	DARAB	%
Szarvasmarha *Bos taurus* Linné 1758	333	37,7
Házi sertés *Sus domesticus* Erxleben1777	246	27,8
Házi juh vagy kecske *Caprinae* Gray 1852	157	17,8
Házi tyúk *Gallus domesticus* Linné 1758	80	9
Házi lúd *Anser domestica* Linné 1758	3	0,3
Háziállatok összesen	**819**	**92,6**
Mezei nyúl *Lepus europaeus* Pallas 1778	50	5,6
Ponty *Cyprinus Carpio* Linné 1758	6	0,7
Pontyféle *Cyprinida*	3	0,3
Csuka *Esox lucius* Linné 1758	2	0,2
Vadmadár	2	0,2
Édesvízi kagyló *Unionoida* Stoliczka 1871	1	0,1
Hal *Pisces*	1	0,1
Európai őz *Capreolus capreolus* Linné 1758	1	0,1
Vadon élő állatok összesen	**66**	**7,4**
Meghatározható állatok összesen	**885**	**100**
Meghatározhatatlan, juh/sertés méretű állat	153	
Meghatározhatatlan, szarvasmarha/ló méretű állat	47	
Meghatározhatatlan, nyúl méretű állat	3	
Meghatározhatatlan madár	2	
Összesen	**1090**	

127

125. ábra: Vadna - Vár-tetőn feltárt állatcsontok összesített faunalistája, **126. ábra**: Sajógalgóc - Vár-hegyen feltárt állatcsontok összesített faunalistája, **127. ábra**: Sajónémeti - Vár-hegyen feltárt állatcsontok összesített faunalistája *(az állatcsontokat meghatározta és a listákat készítette: Daróczi-Szabó László)*

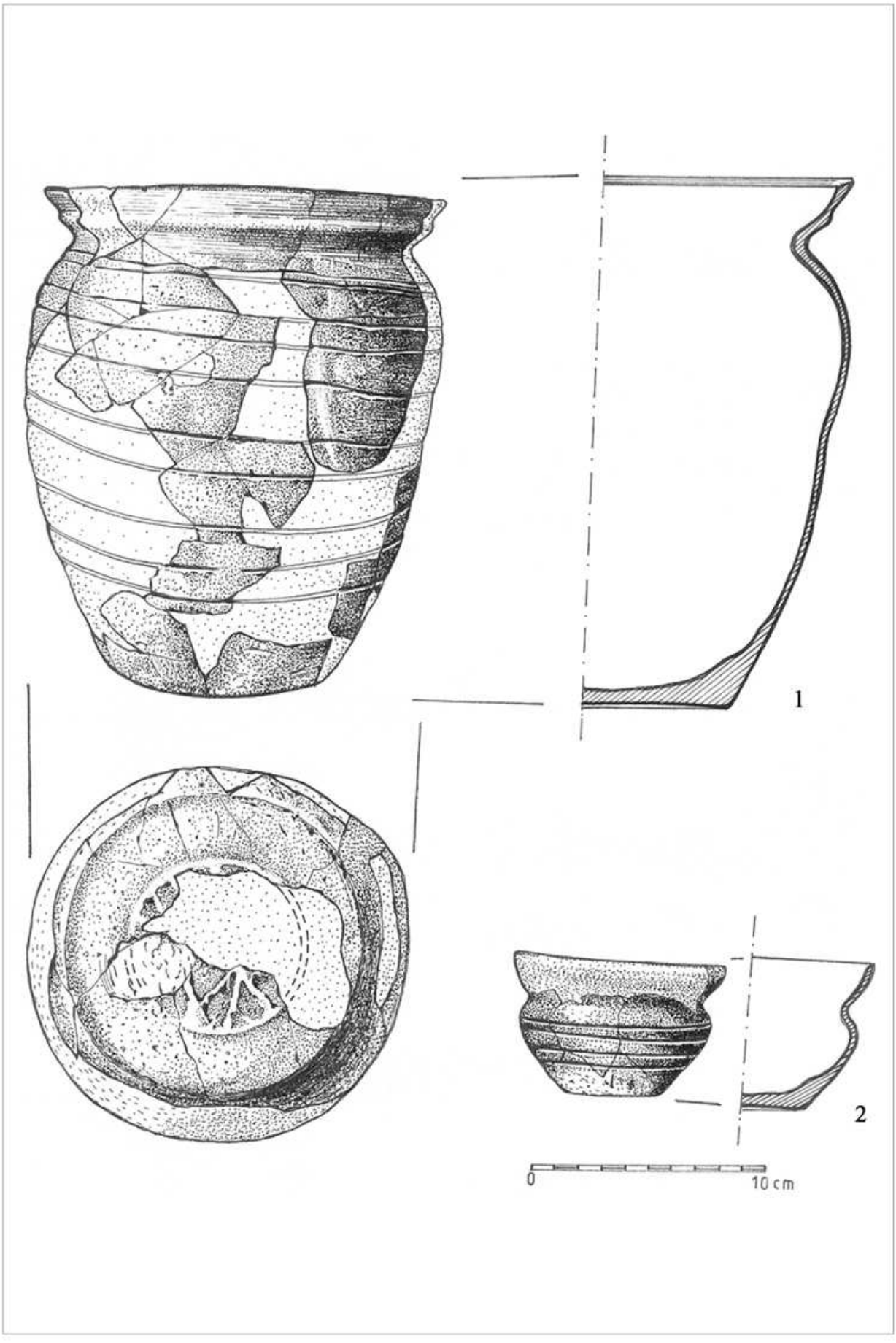

I. tábla: *Vadna - Vár-tető 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz 2009.9.447, 2. Ltsz. 2009.9.448

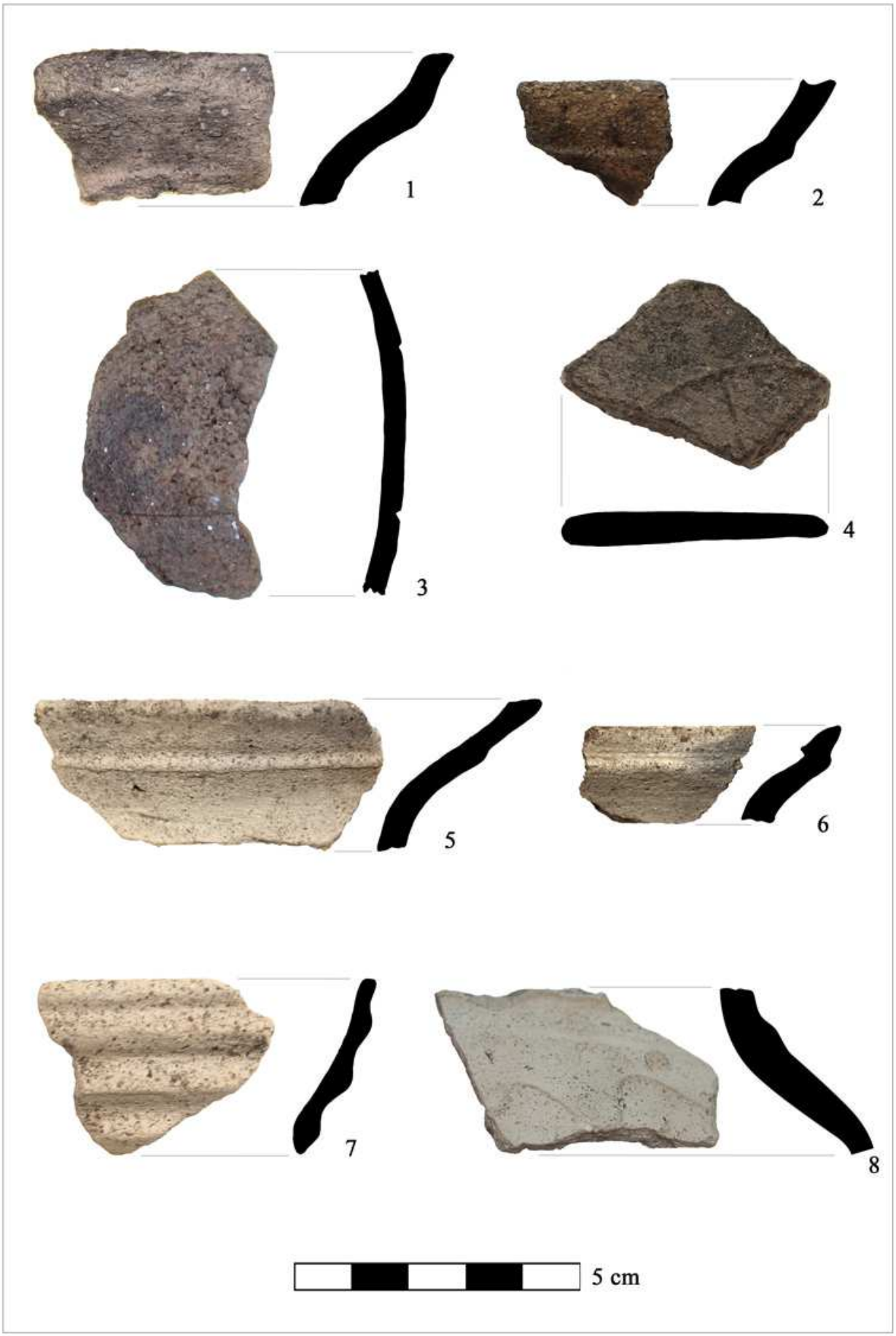

II. tábla: *Vadna - Vár tető 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2009.9.100, 2. Ltsz. 2009.9.390, 3. Ltsz. 2009.9.401, 4. Ltsz. 2009.9.58, 5. Ltsz. 2009.9.282, 6. Ltsz. 2009.9.276, 7. Ltsz. 2009.9.109, 8. Ltsz. 2009.9.200

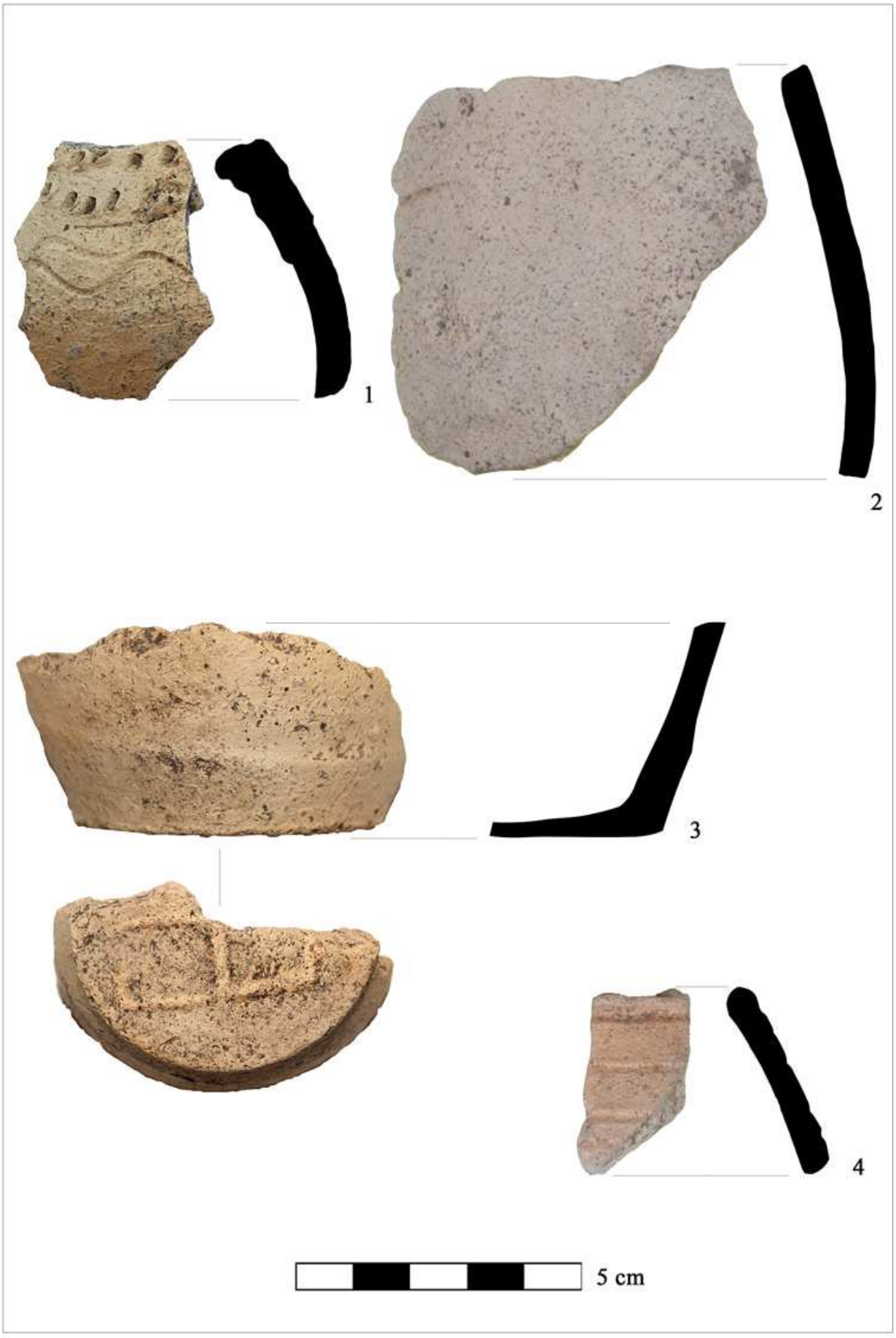

III. tábla: *Vadna - Vár -tető 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2009.9.249, 2. Ltsz. 2009.9.65, 3. Ltsz. 2009.9.270, 4. Ltsz. 2009.9.240

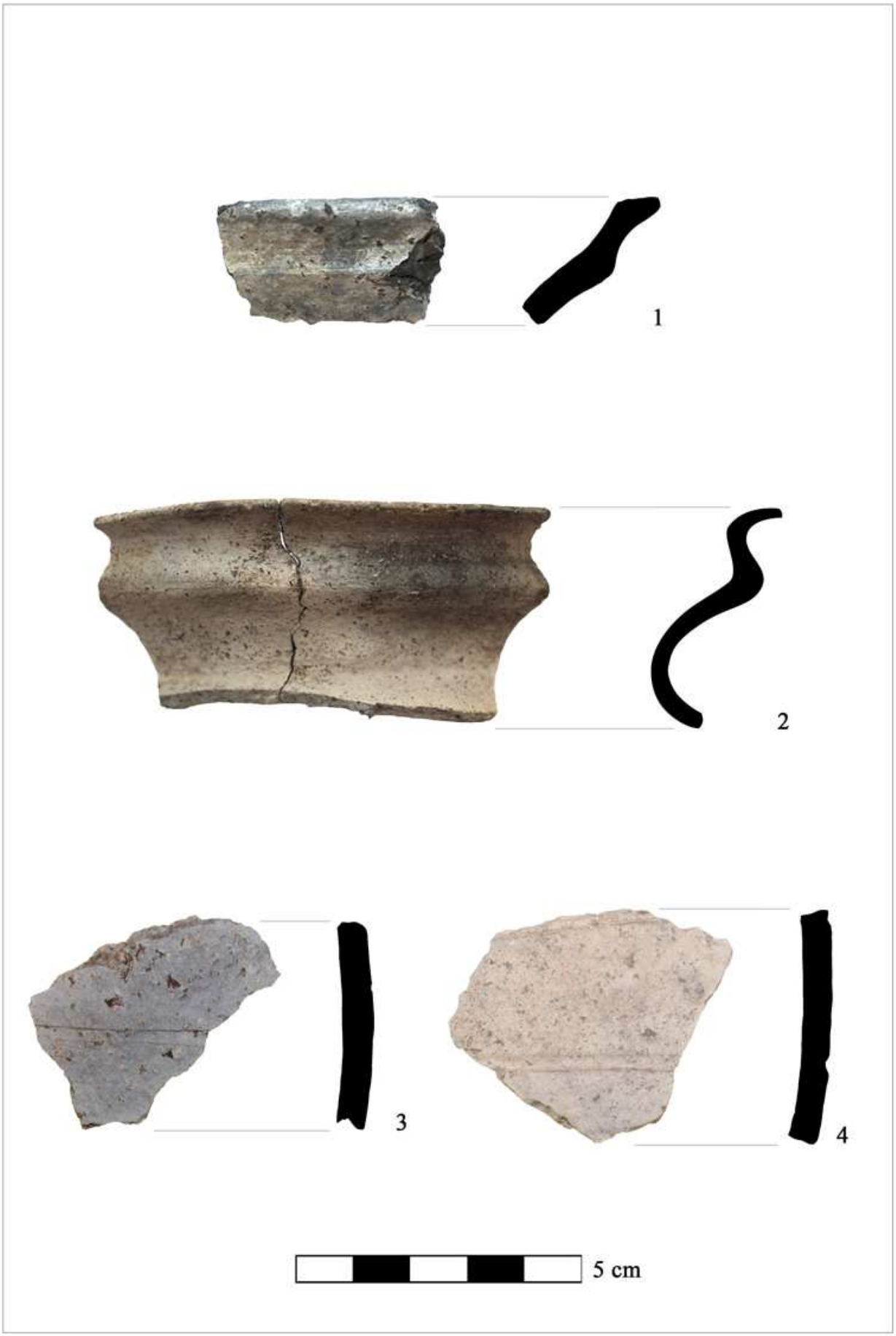

IV. tábla: *Vadna - Vár-tető 13. századi kerámiatípusai.* 1. 2009.9.186, 2. Ltsz. 2009.9.369, 3. Ltsz. 2009.9.244, 4. Ltsz. 2009.9.57

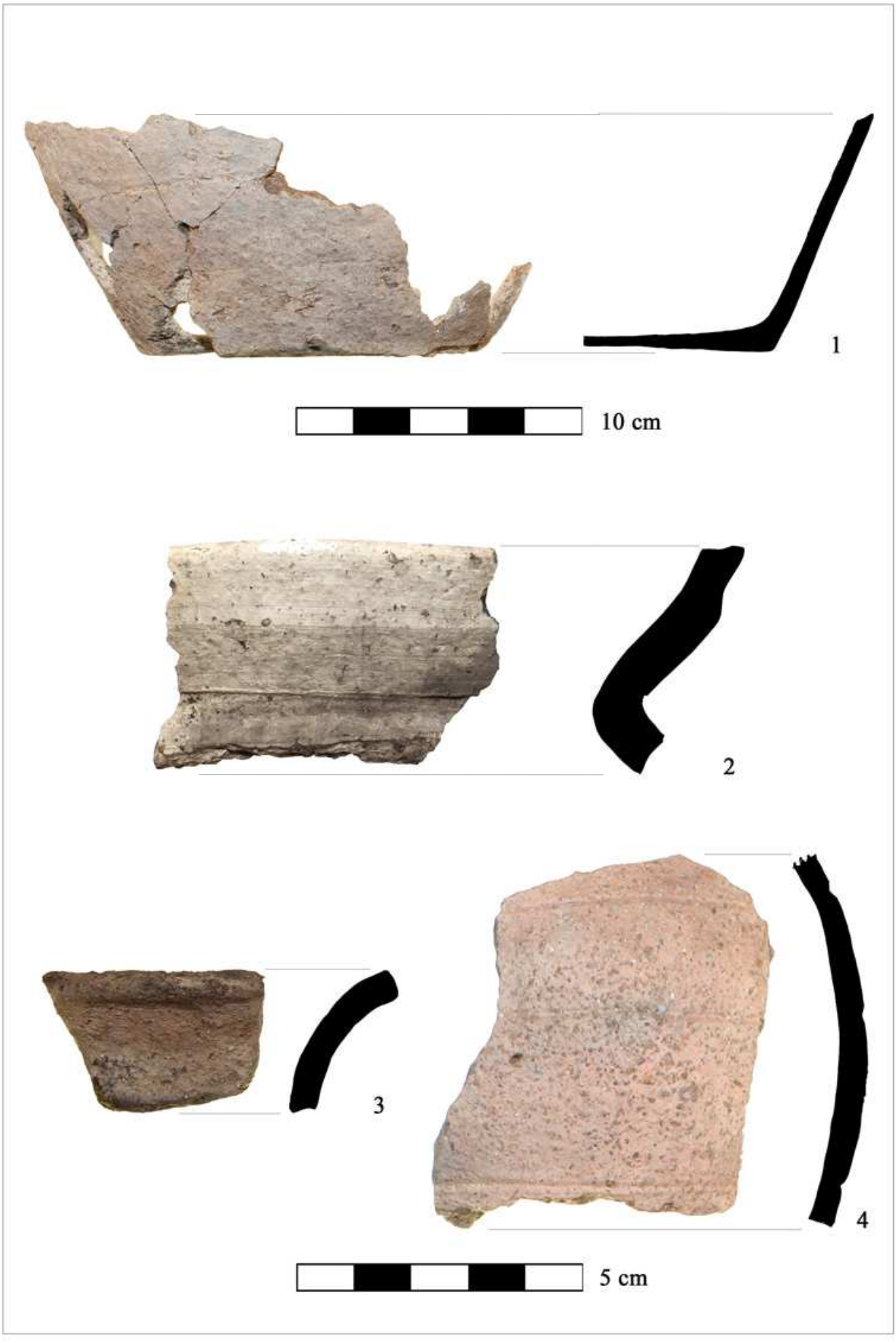

V. tábla: *Vadna - Vár-tető 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2009.9.398, 2. Ltsz. 2009.9.296, 3. Ltsz. 2009.9.101, 4. Ltsz. 2009.9.365

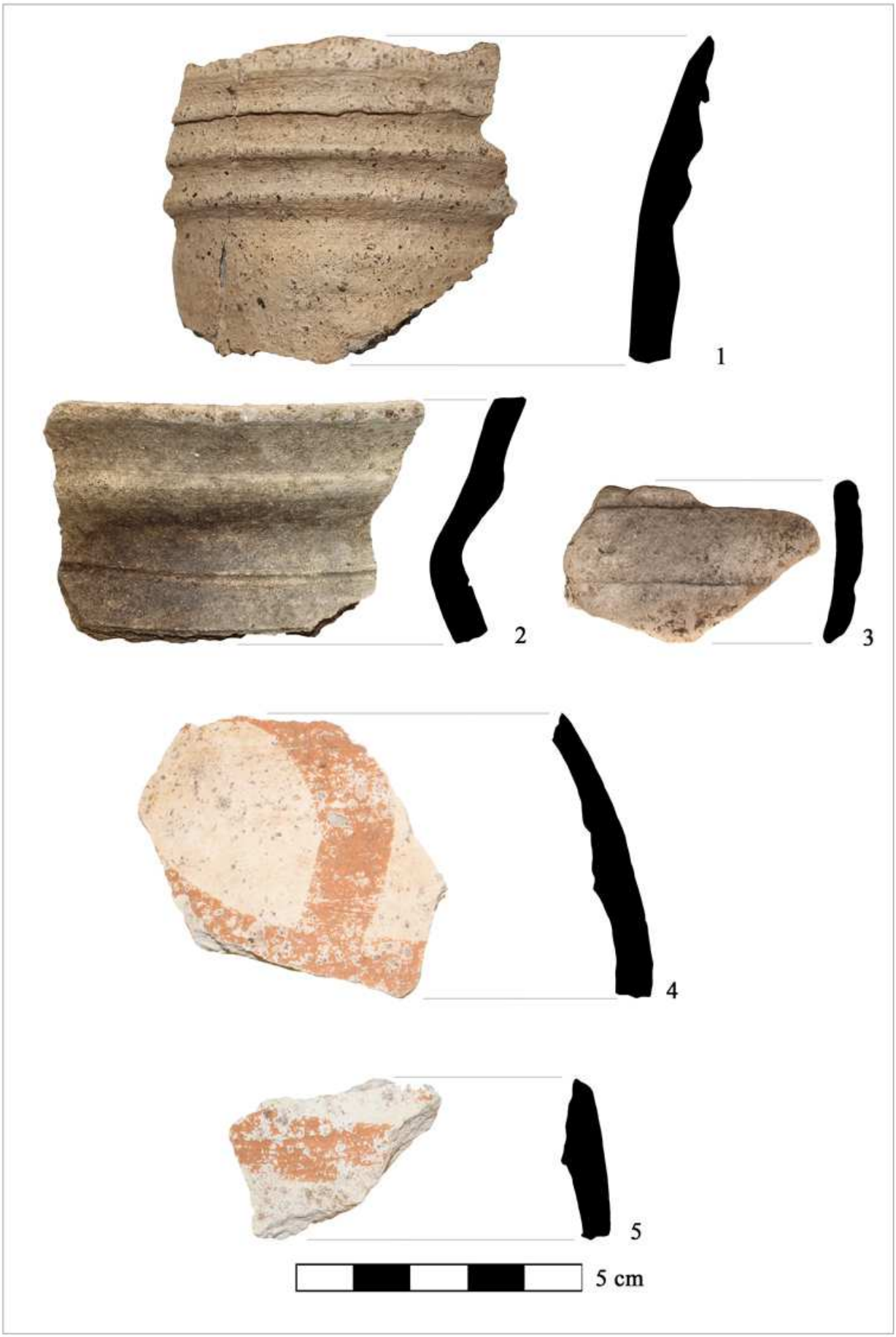

VI. tábla: *Vadna - Vár-tető 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2009.9.396, 2. Ltsz. 2009.9.299, 3. Ltsz. 2009.9.74, *Vadna - Vár-tető 13-14. századi kerámiatípusai.* 4. Ltsz. 2009.9.45, 5. Ltsz. 2009.9.264

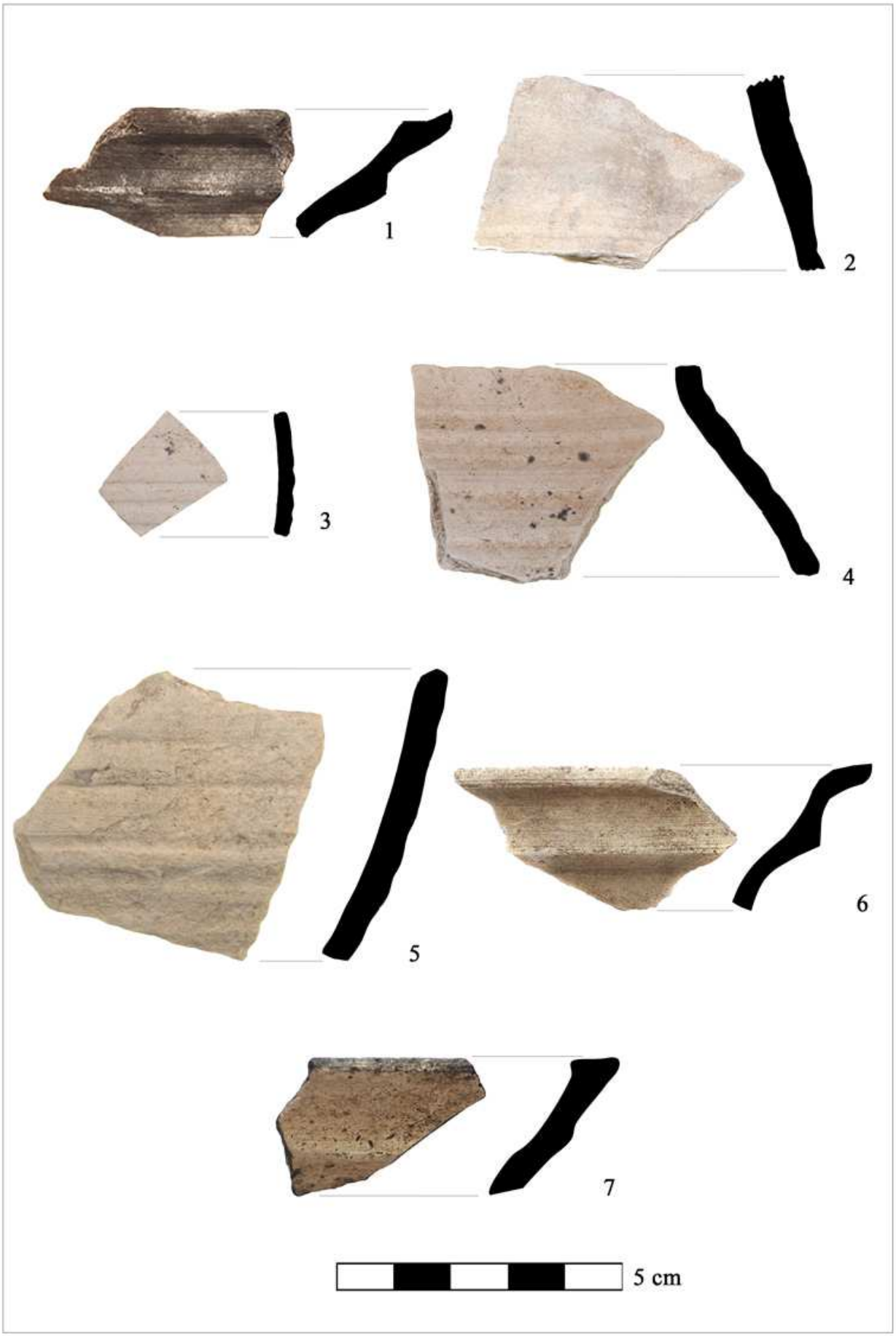

VII. tábla: *Vadna - Vár-tető 14. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2009.9.226, 2. Ltsz. 2009.9.413, 3. Ltsz. 2009.9.167, 4. Ltsz. 2009.9.224, 5. Ltsz. 2009.9.404, 6. Ltsz. 2009.9.307, 7. Ltsz. 2009.9.190

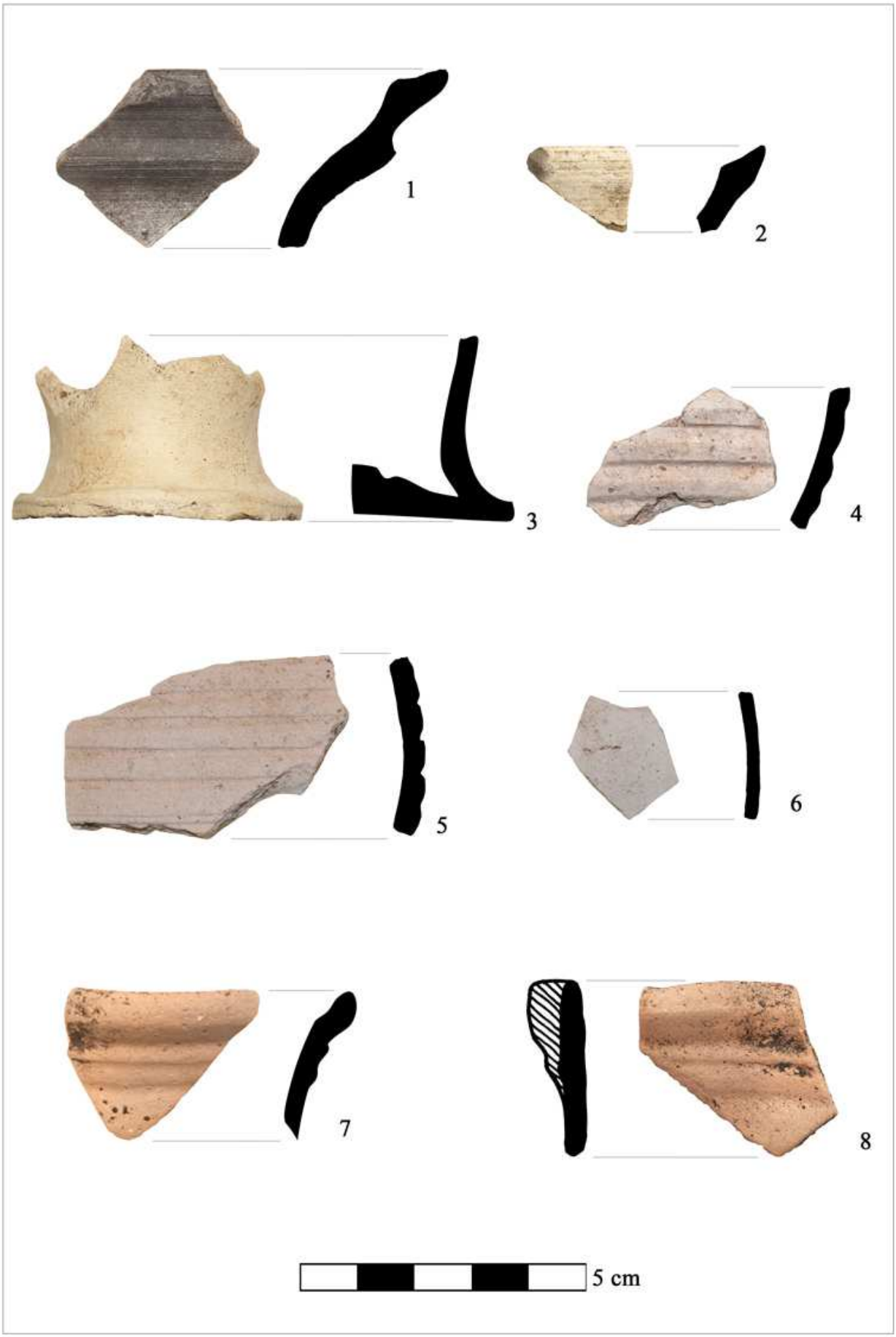

VIII. tábla: *Vadna - Vár-tető 15. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 209.9.108, 2. Ltsz. 2009.9.130, 3. Ltsz. 2009.9.268, 4. Ltsz. 2009.9.121, 5. Ltsz. 2009.9.170, 6. Ltsz. 2009.9.24, 7. Ltsz. 2009.9.284, 8. Ltsz. 2009.9.381

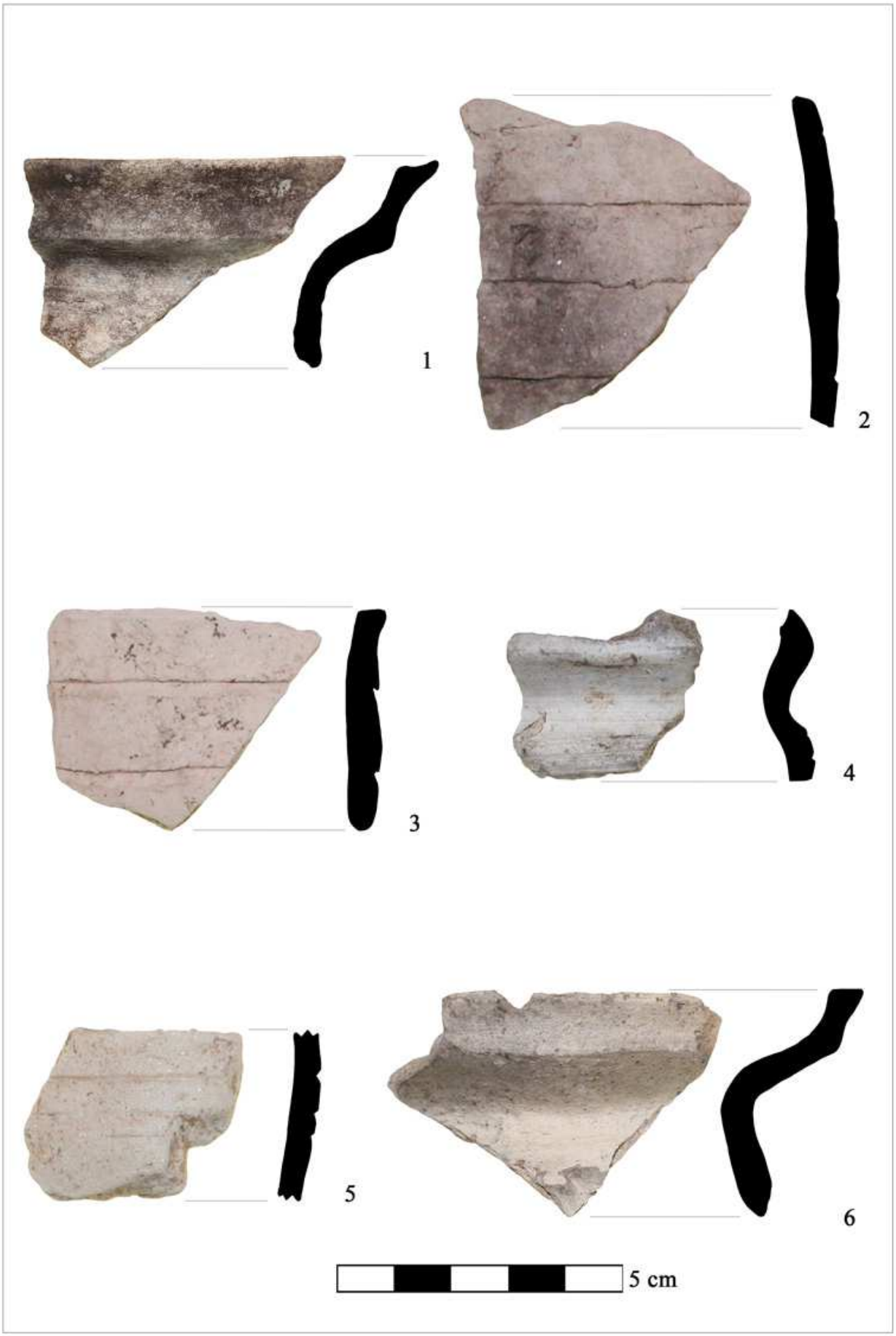

IX. tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.9.9, 2. Ltsz. 2015.9.7, 3. Ltsz. 2015.9.12, 4. Ltsz. 2015.9.35, 5. Ltsz. 2015.9.105, 6. Ltsz. 2015.9.150

1

2

5 cm

X. tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.9.169, 2. Ltsz. 2015.9.129

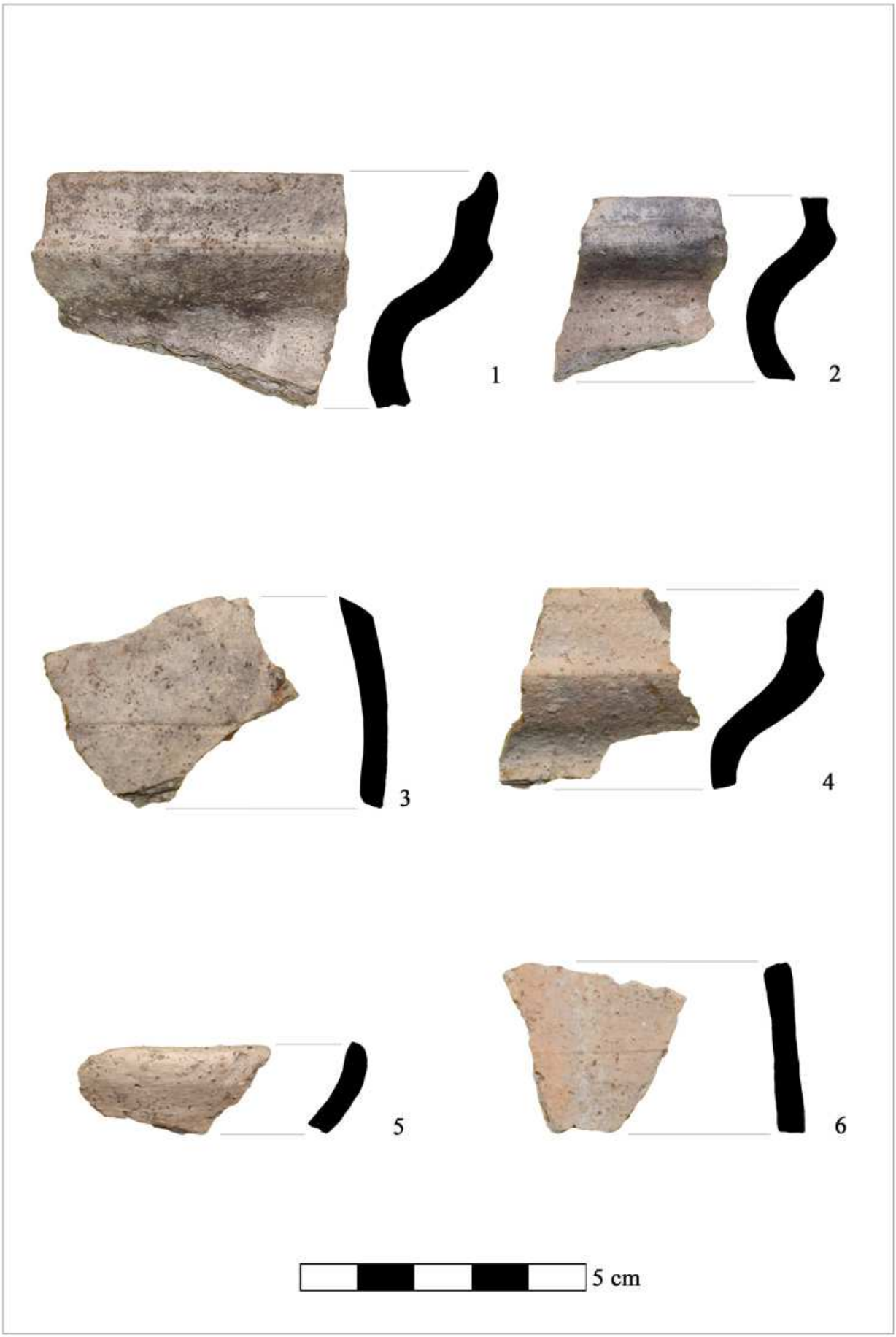

XI. tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.9.84, 2. Ltsz. 2015.9.100, 3. Ltsz. 2015.9.83, 4. Ltsz. 2015.9.99, 5. Ltsz. 2015.9.172, 6. Ltsz. 2015.9.101

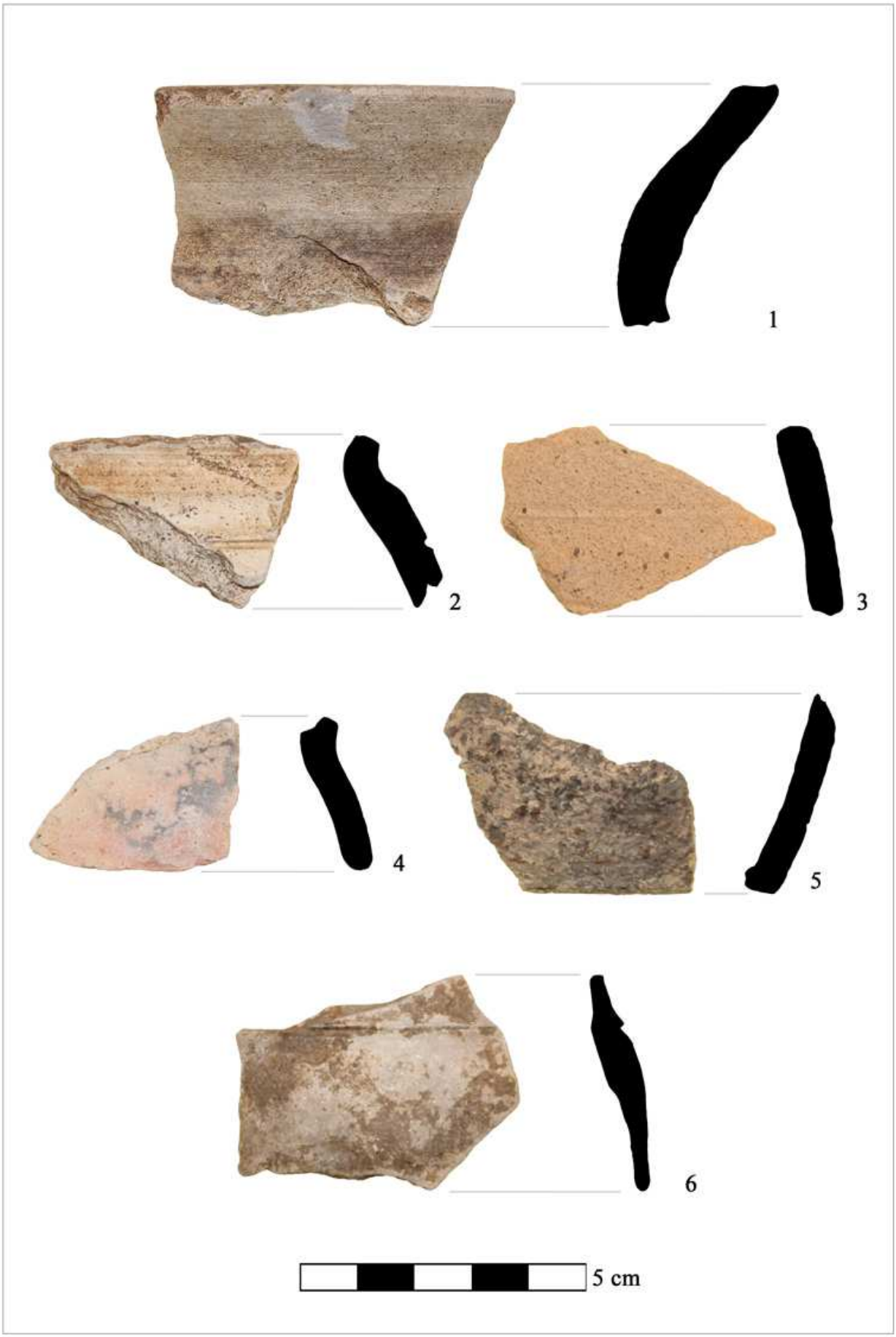

XII. tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.9.144, 2. Ltsz. 2015.9.146, 3. Ltsz. 2015.9.85, 4. Ltsz. 2015.9.149, 5. Ltsz. 2015.9.66, 6. Ltsz. 2015.9.19

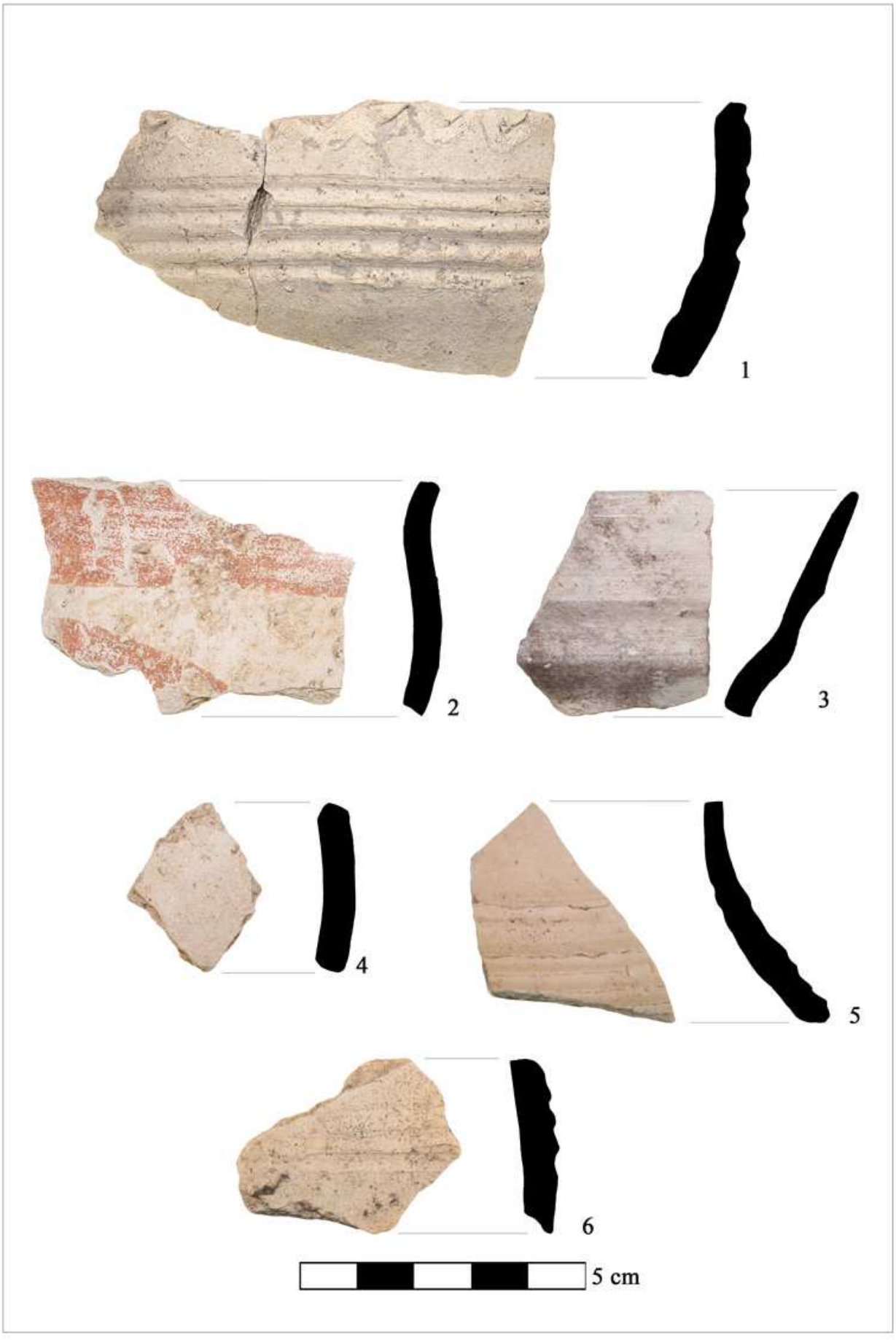

XIII. tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy 15. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.9.86, 2. Ltsz. 2015.9.92, 3. Ltsz. 2015.9.170, 4. Ltsz. 2015.9.38, 5. Ltsz. 2015.9.107, 6. Ltsz. 2015.9.142

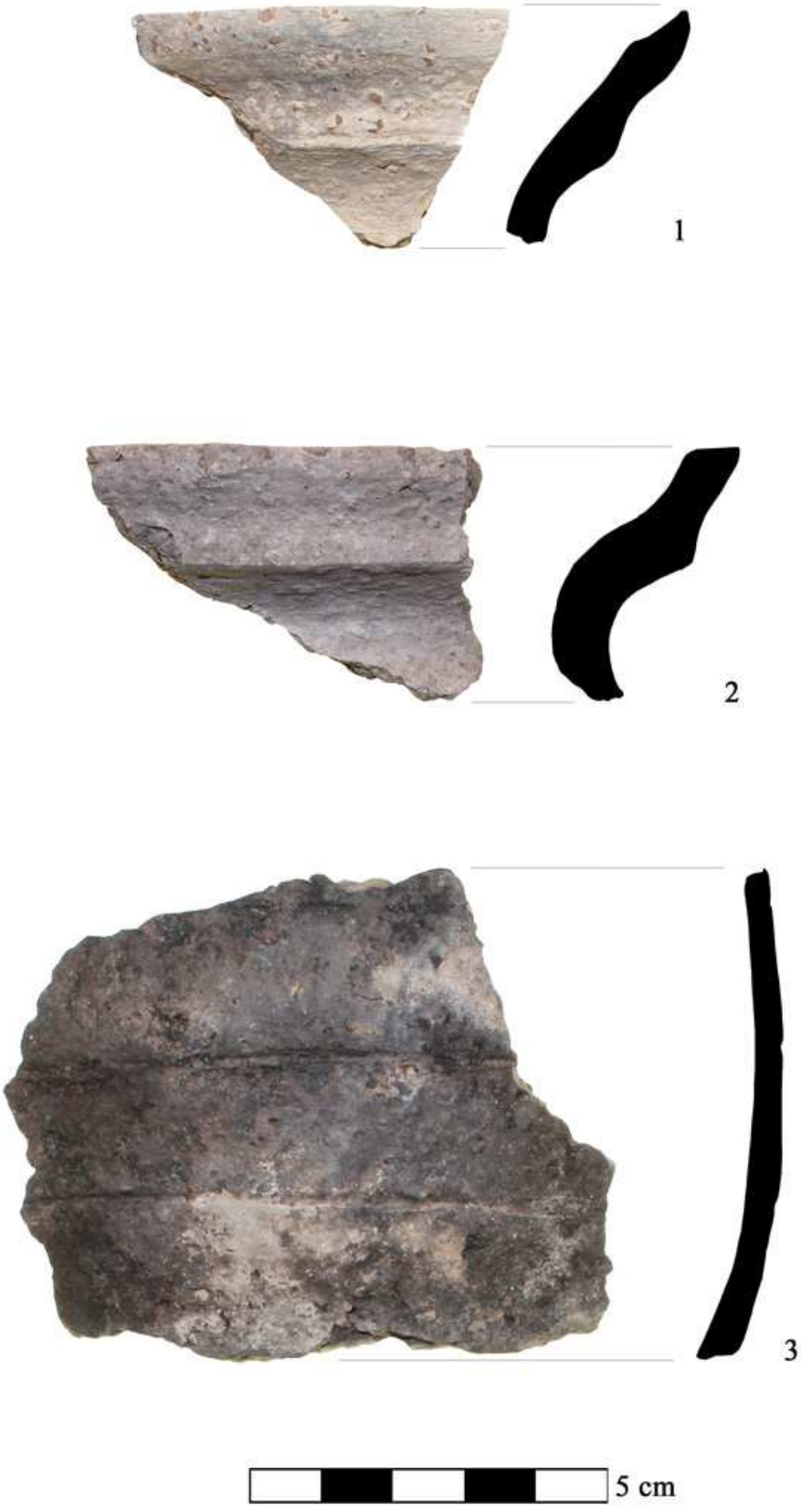

XIV. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.83, 2. Ltsz. 2015.17.161, 3. Ltsz. 2015.17.300

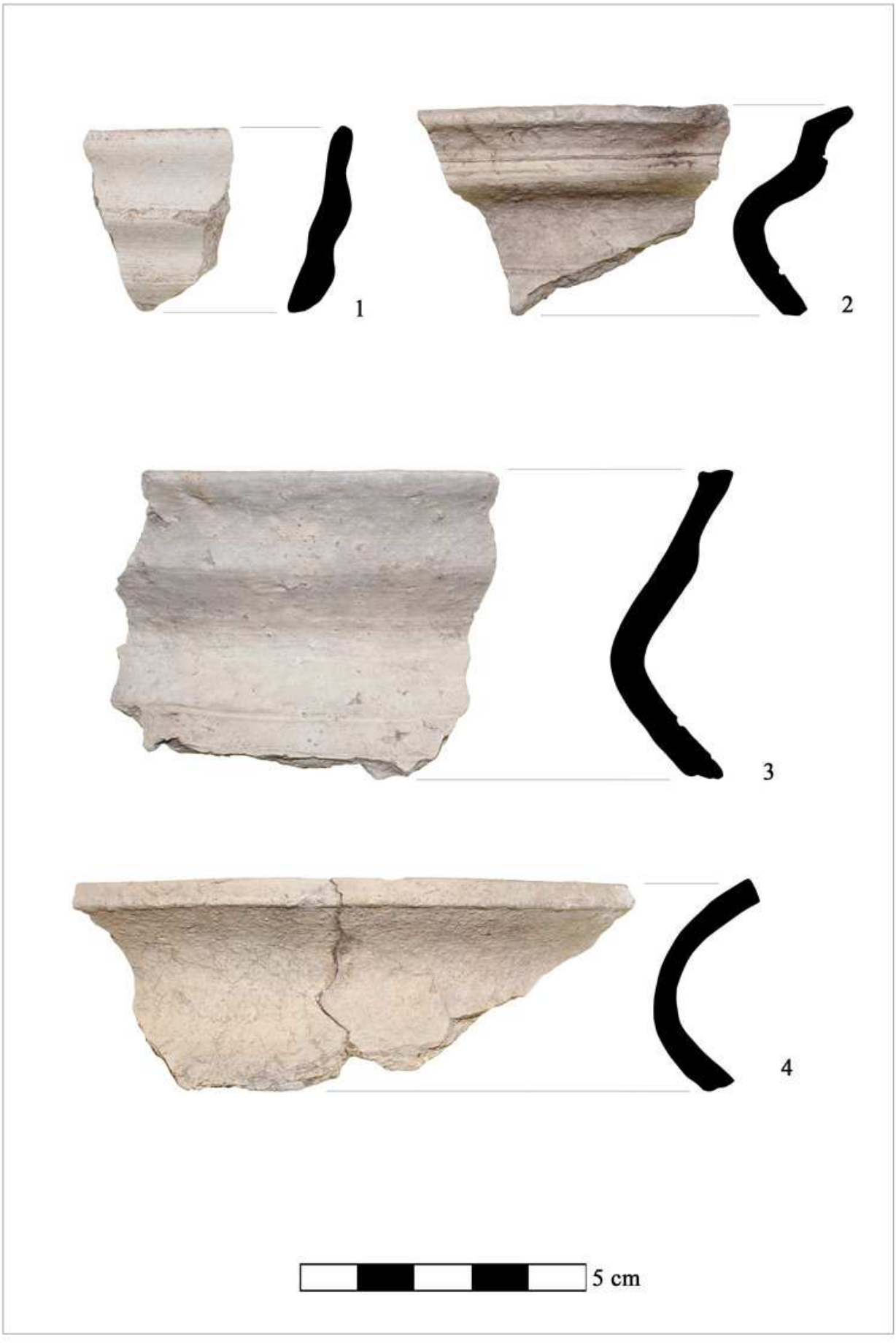

XV. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.174, 2. Ltsz. 2015.17.100, 3. Ltsz. 2015.17.106, 4. Ltsz. 2015.17.99

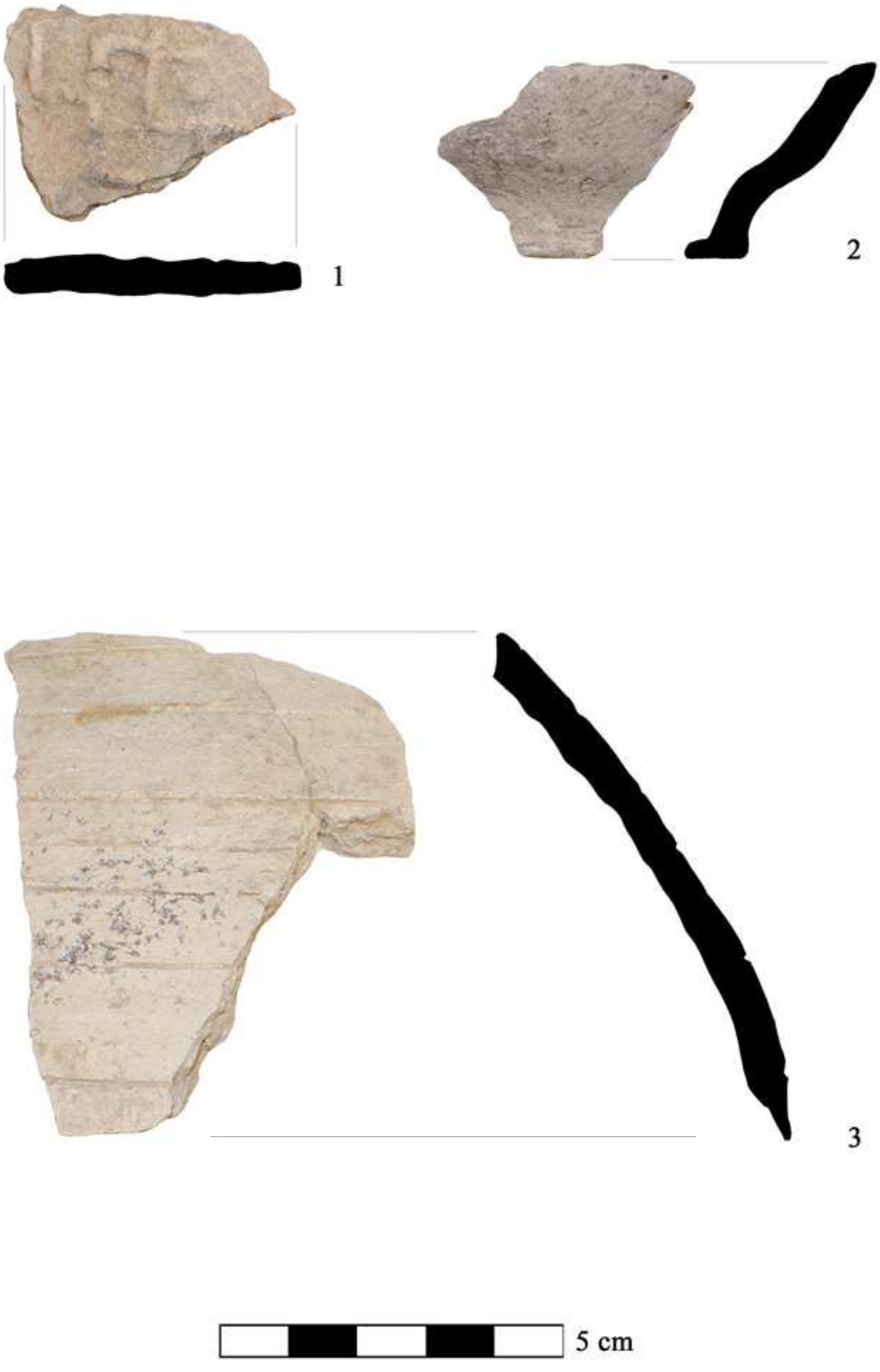

XVI. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.66, 2. Ltsz. 2015.17.102, 3. Ltsz. 2015.17.25

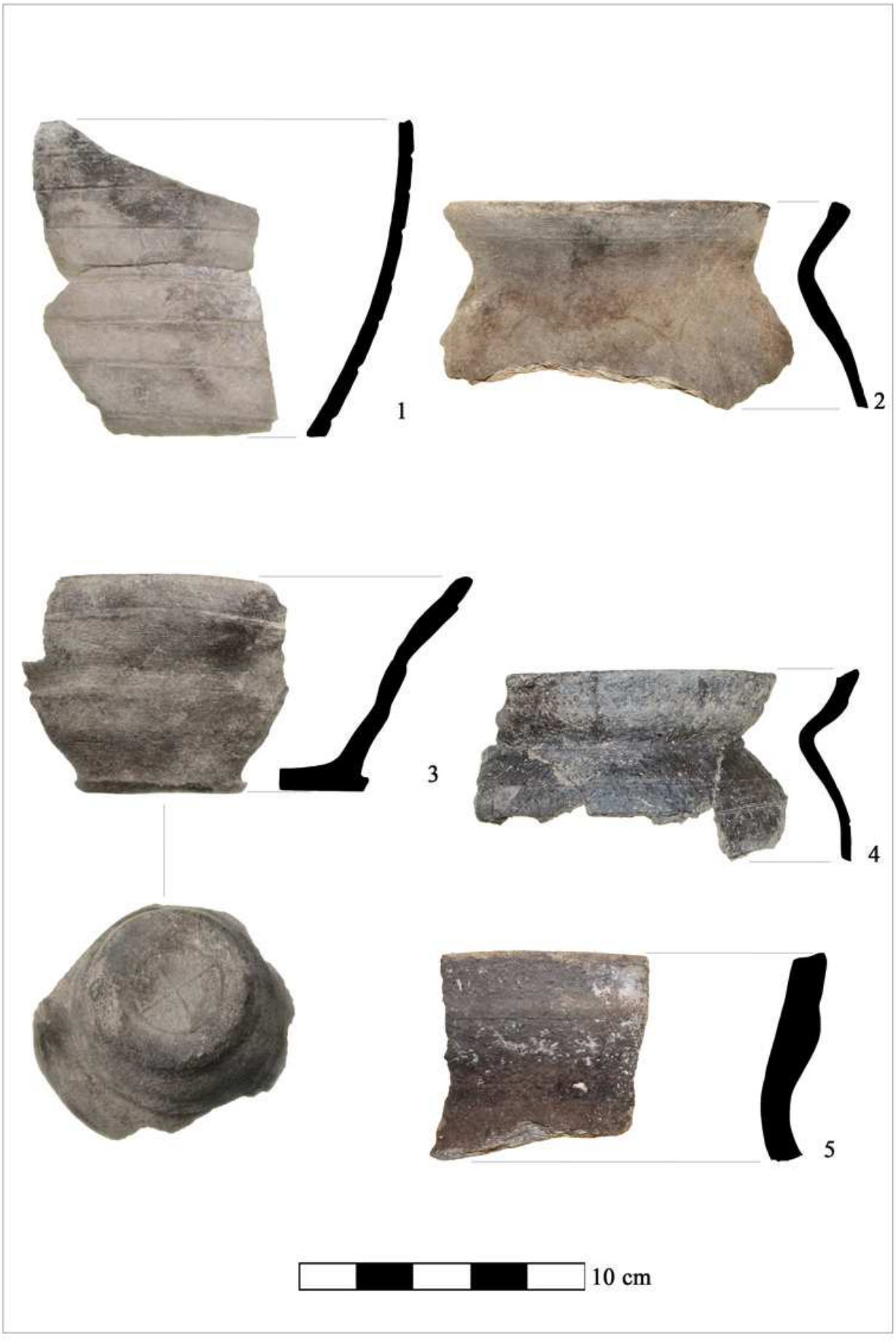

XVII. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.574, 2. Ltsz. 2015.17.301, 3. Ltsz. 2015.17.627, 4. Ltsz. 2015.15.225, 5. Ltsz. 2015.17.52

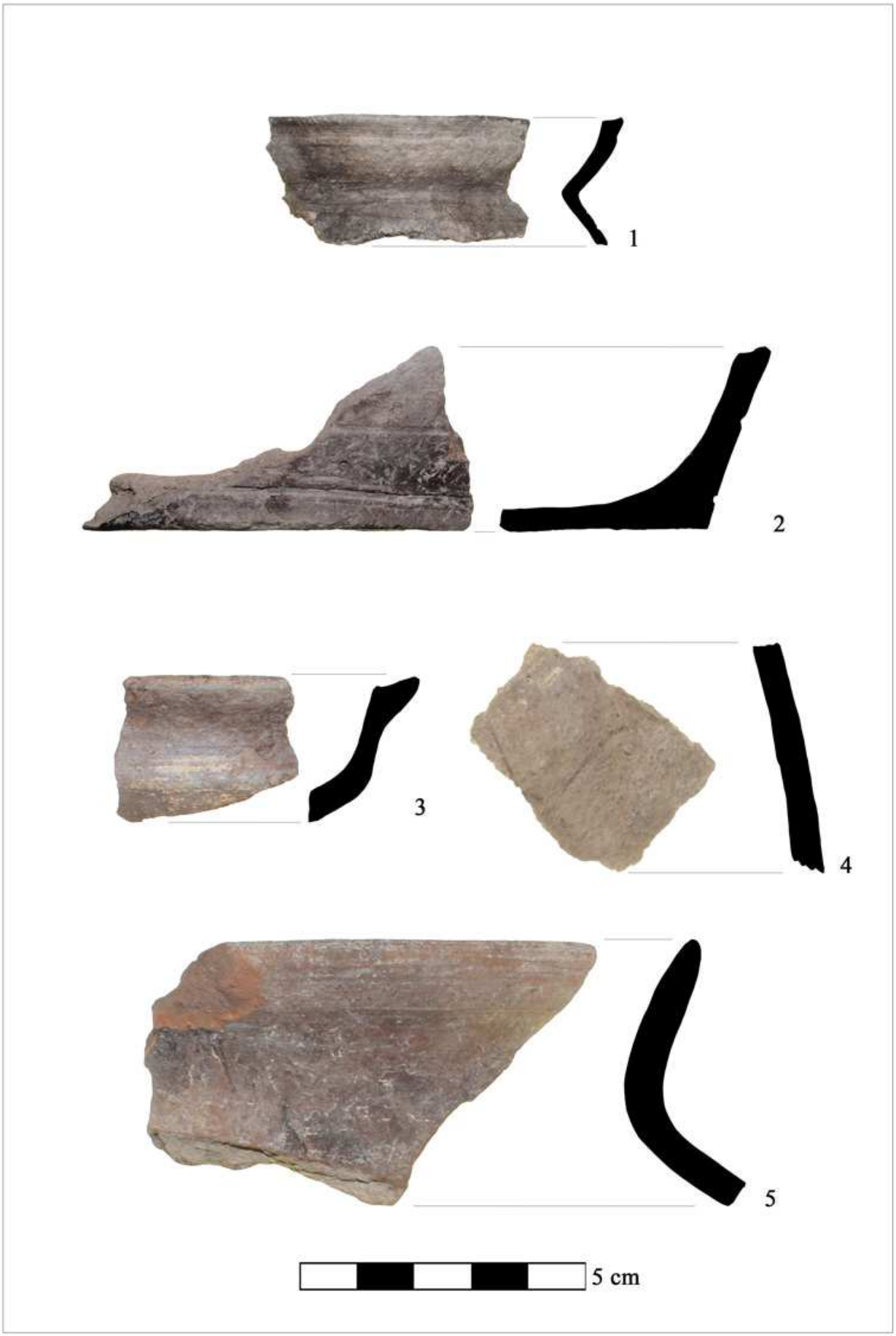

XVIII. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.640, 2. Ltsz. 2015.17.129, 3. Ltsz. 2015.17.35, 4. Ltsz. 2015.17.314, 5. Ltsz. 2015.17.234

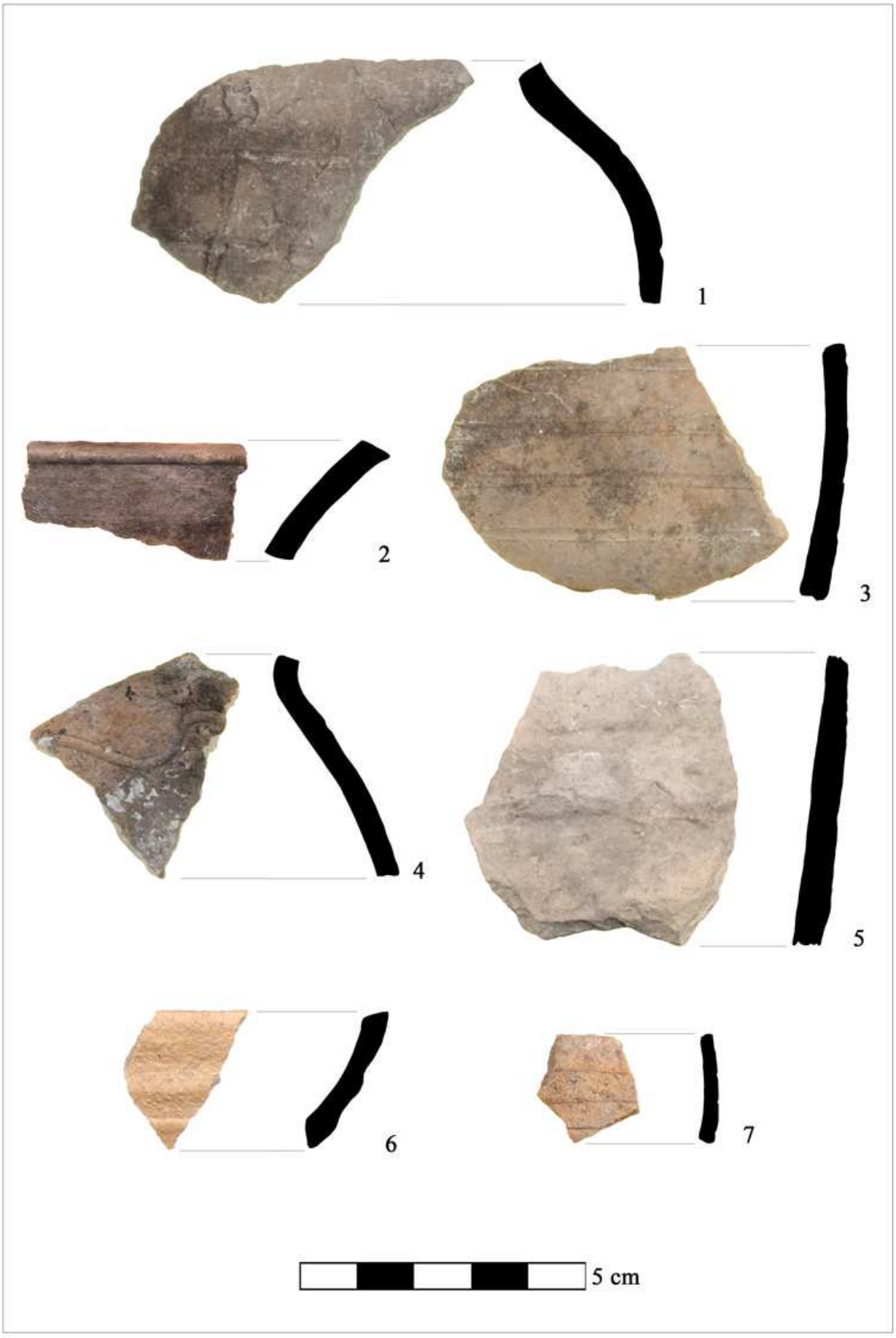

XIX. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.232, 2. Ltsz. 2015.17.119, 3. Ltsz. 2015.17.23, 4. Ltsz. 2015.17.60, 5. Ltsz. 2015.17.596, 6. Ltsz. 2015.17.660, 7. Ltsz. 2015.17.134

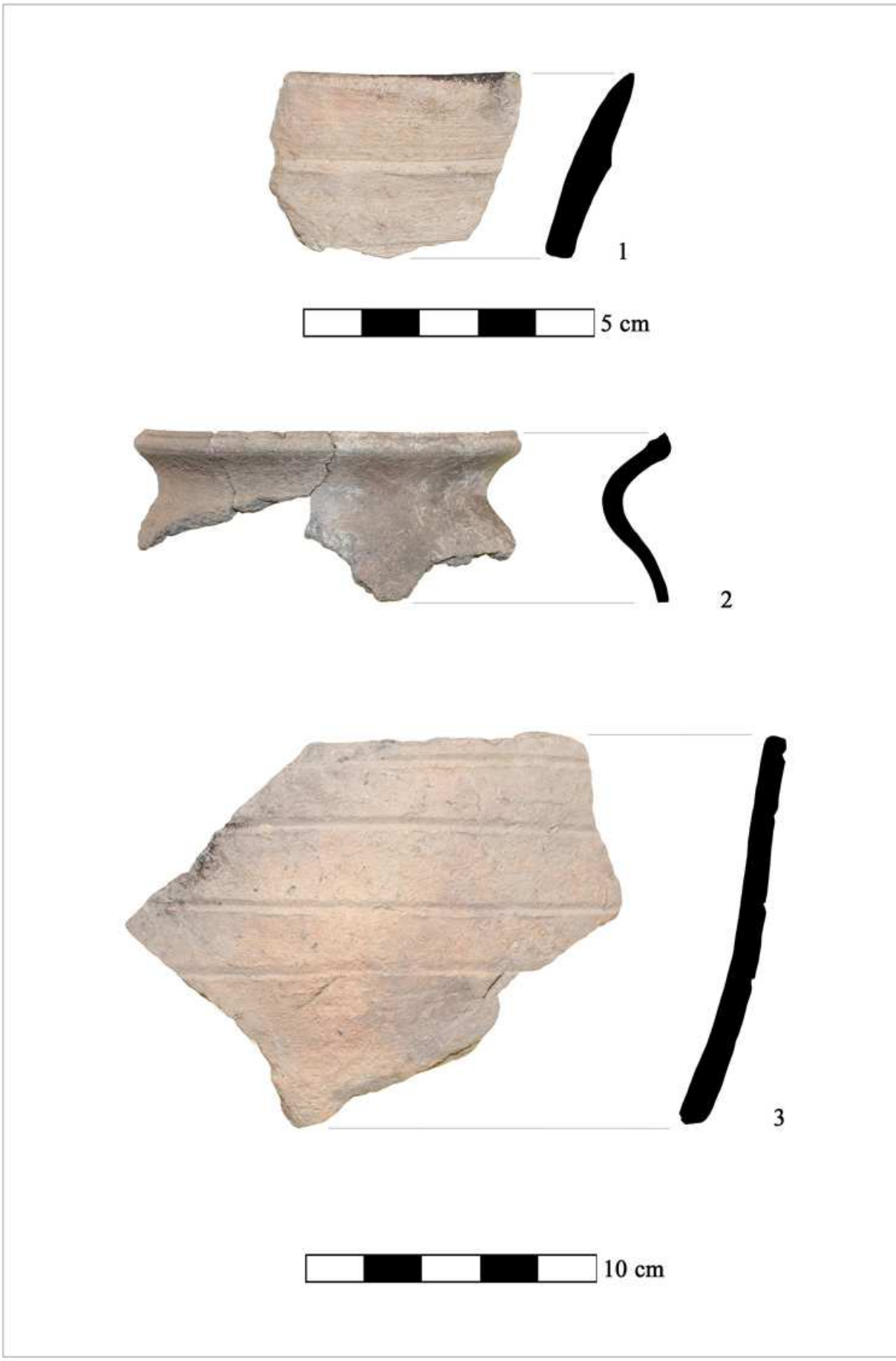

XX. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.32, 2. Ltsz. 2015.17.74, 3. Ltsz. 2015.17.116

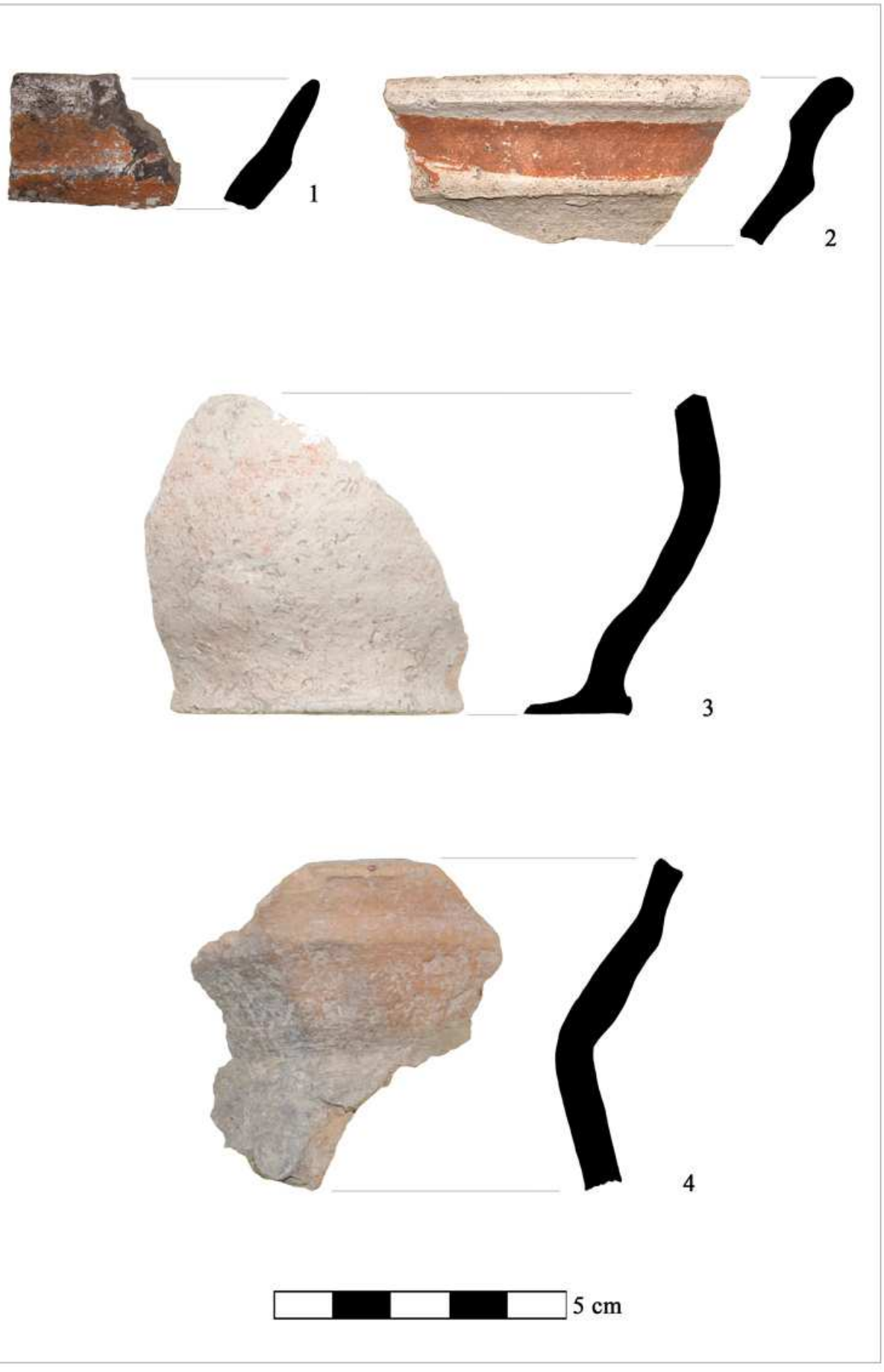

XXI. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 13-14. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.53, 2. Ltsz. 2015.17.152, 3. Ltsz. 2015.17.435, 4. Ltsz. 2015.17.313

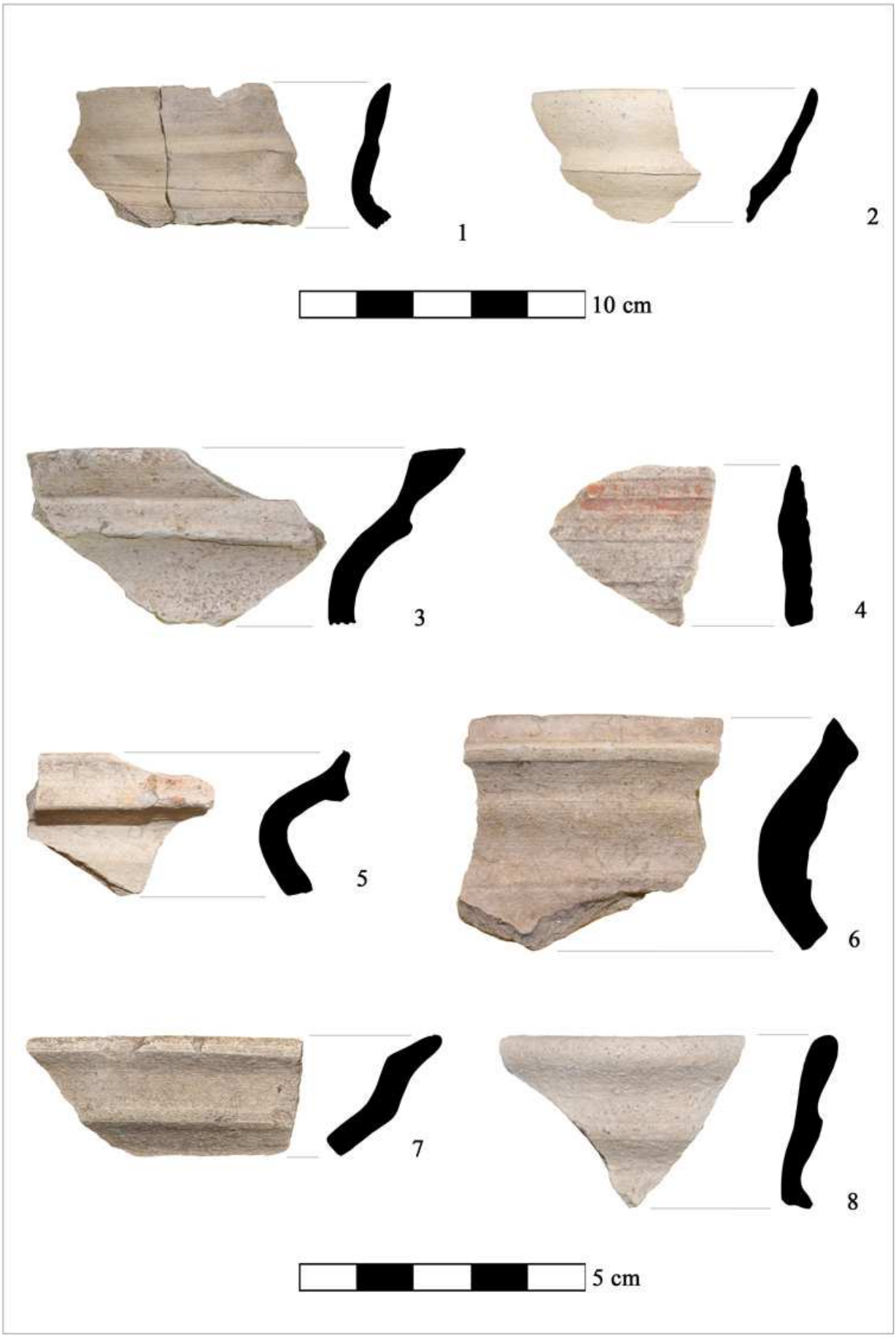

XXII. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 14. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.362, 2. Ltsz. 2015.17.31, 3. Ltsz. 2015.17.365, 4. Ltsz. 2015.17.151, 5. Ltsz. 2015.17.64, 6. Ltsz. 2015.17.205, 7. Ltsz. 2015.17.270, 8. Ltsz. 2015.17.288

1

2

3

5 cm

XXIII. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 14. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.156, 2. Ltsz. 2015.17.366, 3. Ltsz. 2015.17.361

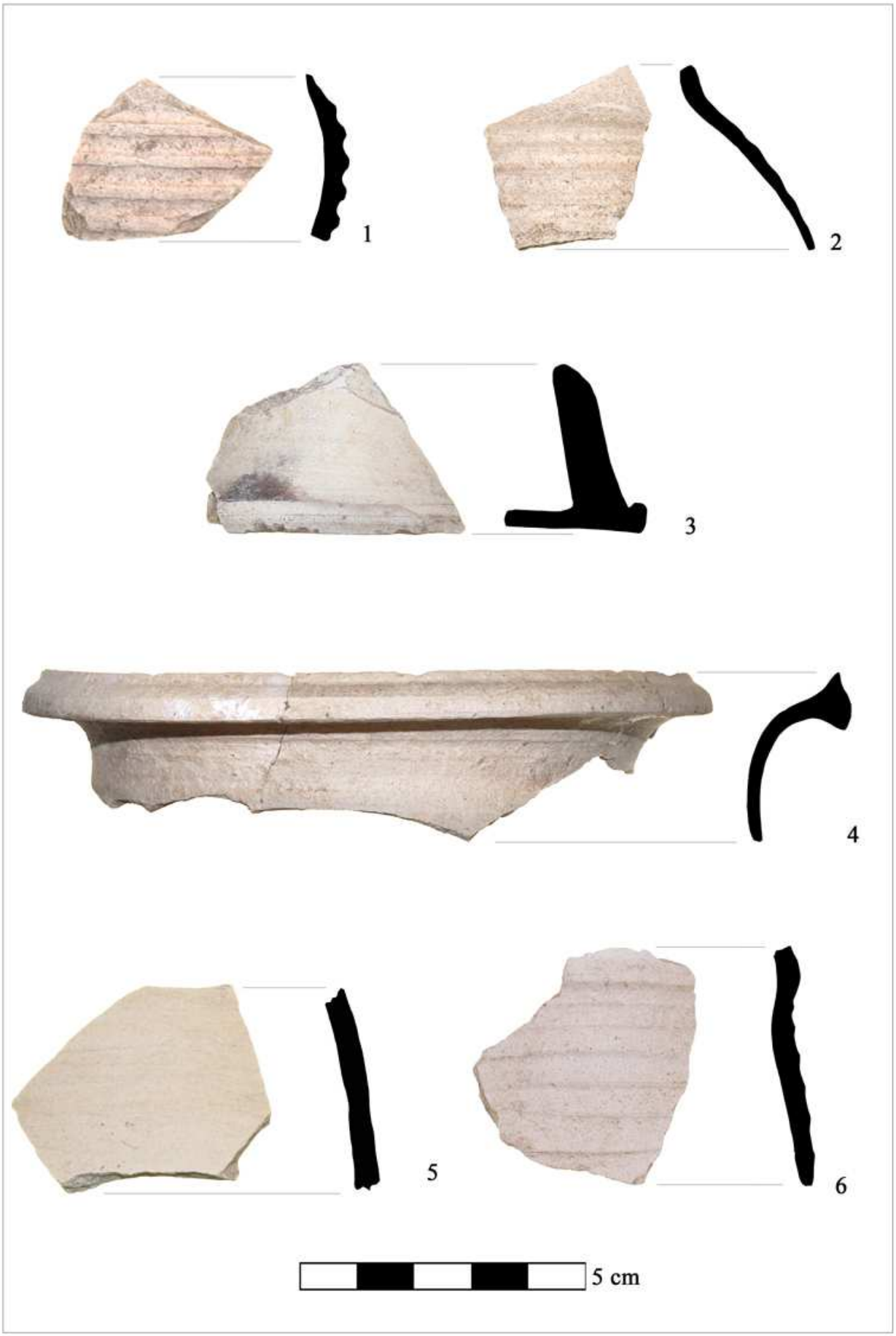

XXIV. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 15. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.200, 2. Ltsz. 2015.17.296, 3. Ltsz. 2015.17.192, 4. Ltsz. 2015.17.536, 5. Ltsz. 2015.17.191, 6. Ltsz. 2015.17.470

XXV. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 15. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.617, 2. Ltsz. 2015.15.549, 3. Ltsz. 2015.17.556

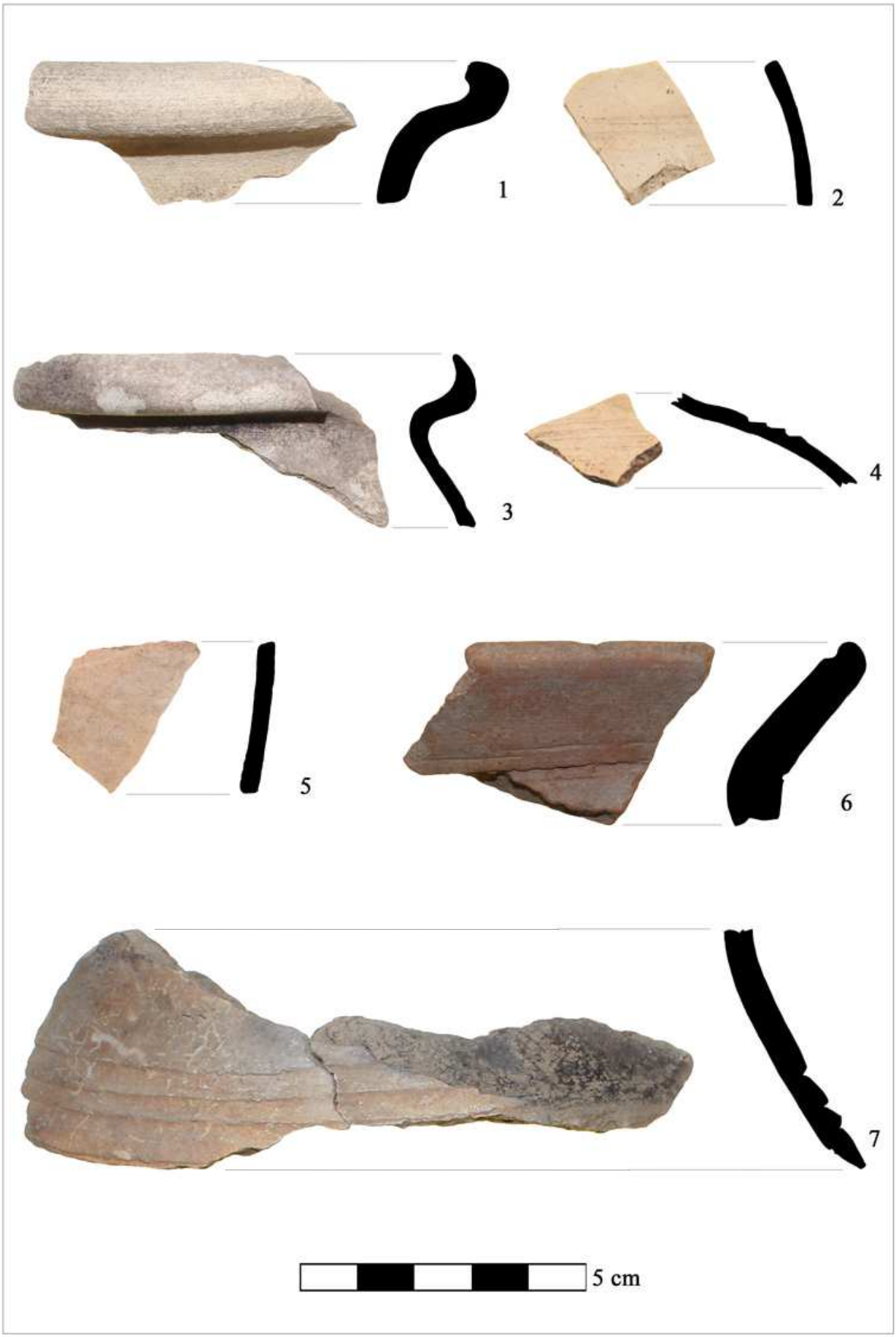

XXVI. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy 15. századi kerámiatípusai.* 1. Ltsz. 2015.17.30, 2. Ltsz. 2015.17.546, 3. Ltsz. 2015.17.193, 4. Ltsz. 2015.17.394, 5. Ltsz. 2015.17.514, 6. Ltsz. 2015.17.257, 7. Ltsz. 2015.17.345-346

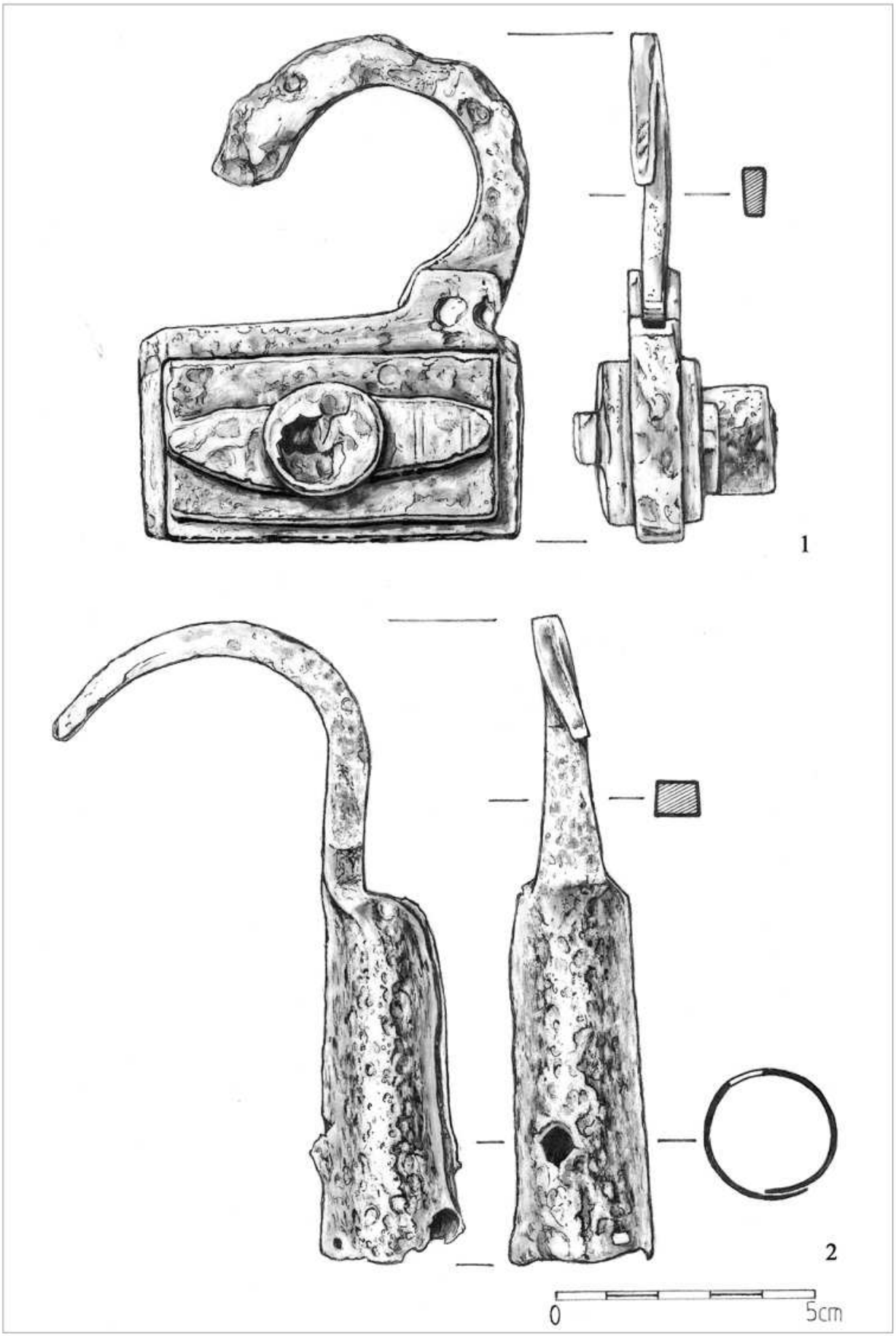

XXVII. tábla: *Vadna - Vár-tető leletei* 1. Ltsz. 2009.9.458, 2. Ltsz. 2009.9.455

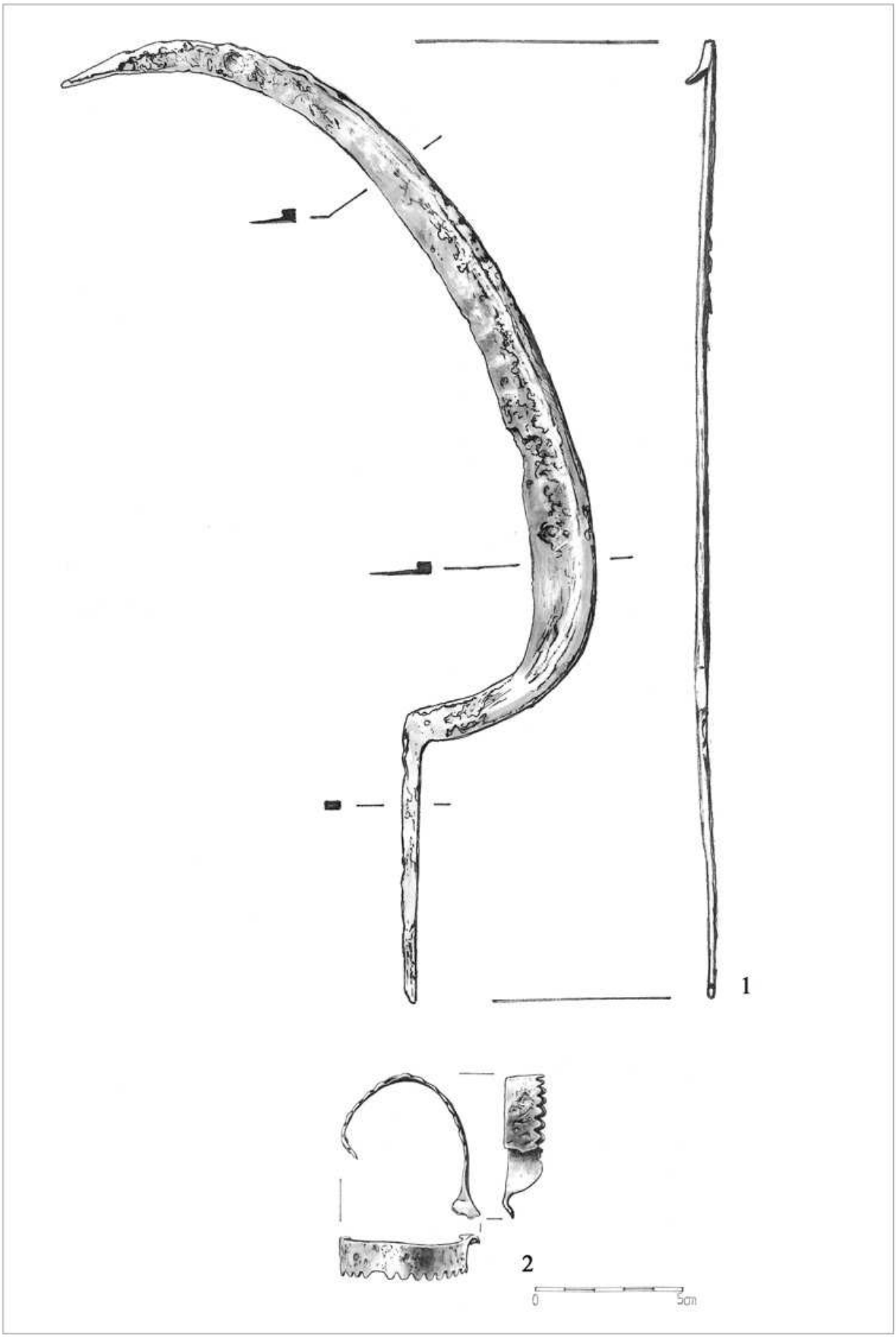

XXVIII. tábla: *Vadna - Vár-tető leletei* 1. Ltsz. 2009.9.457, 2. Ltsz. 2009.9.456

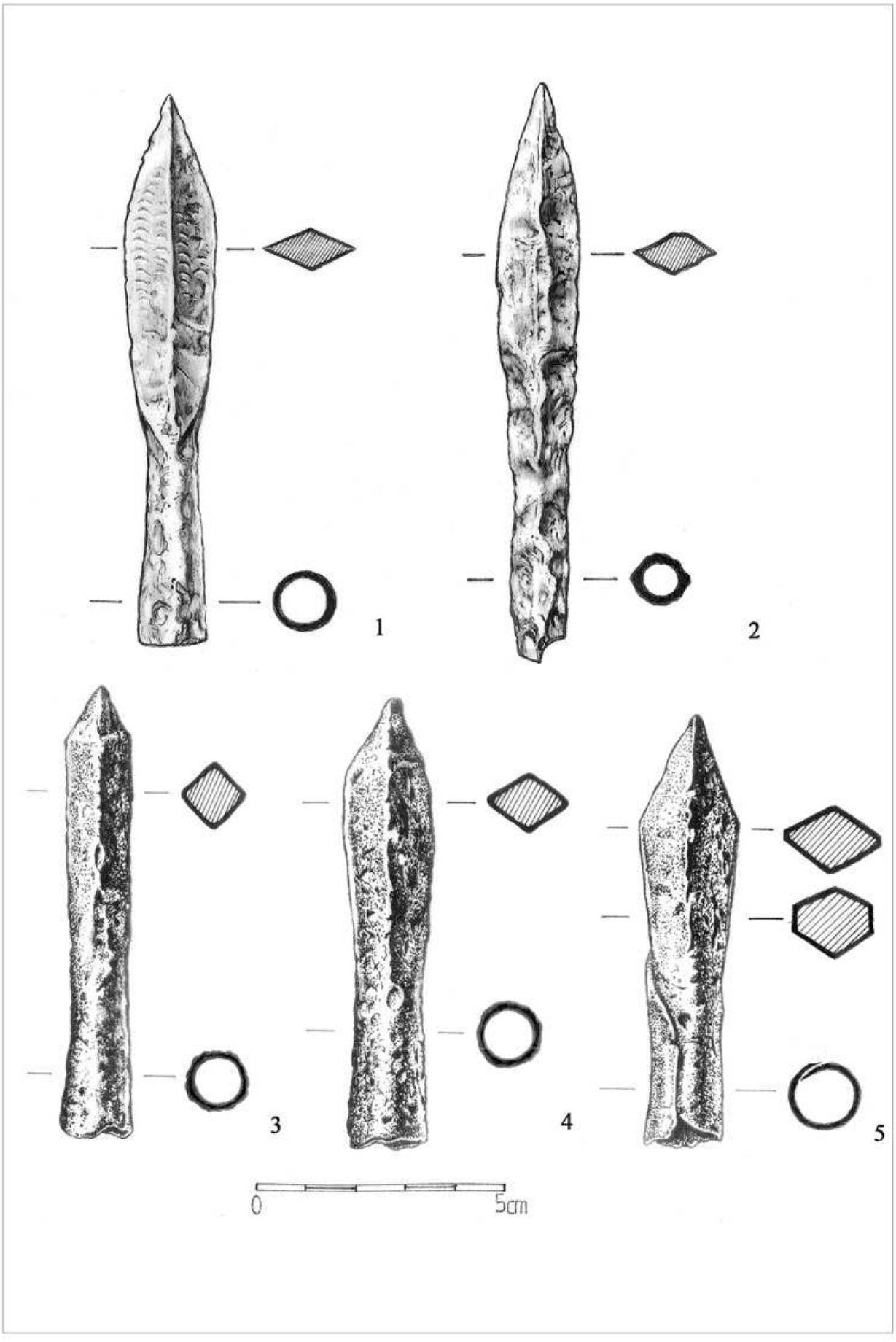

XXIX. tábla: *Vadna - Vár-tető leletei.* 1. Ltsz. 2009.9.453, 2. Ltsz. 2009.9.454, 3. Ltsz. 2009.9.425, 4. Ltsz. 2009.9.428, 5. Ltsz. 2009.9.427

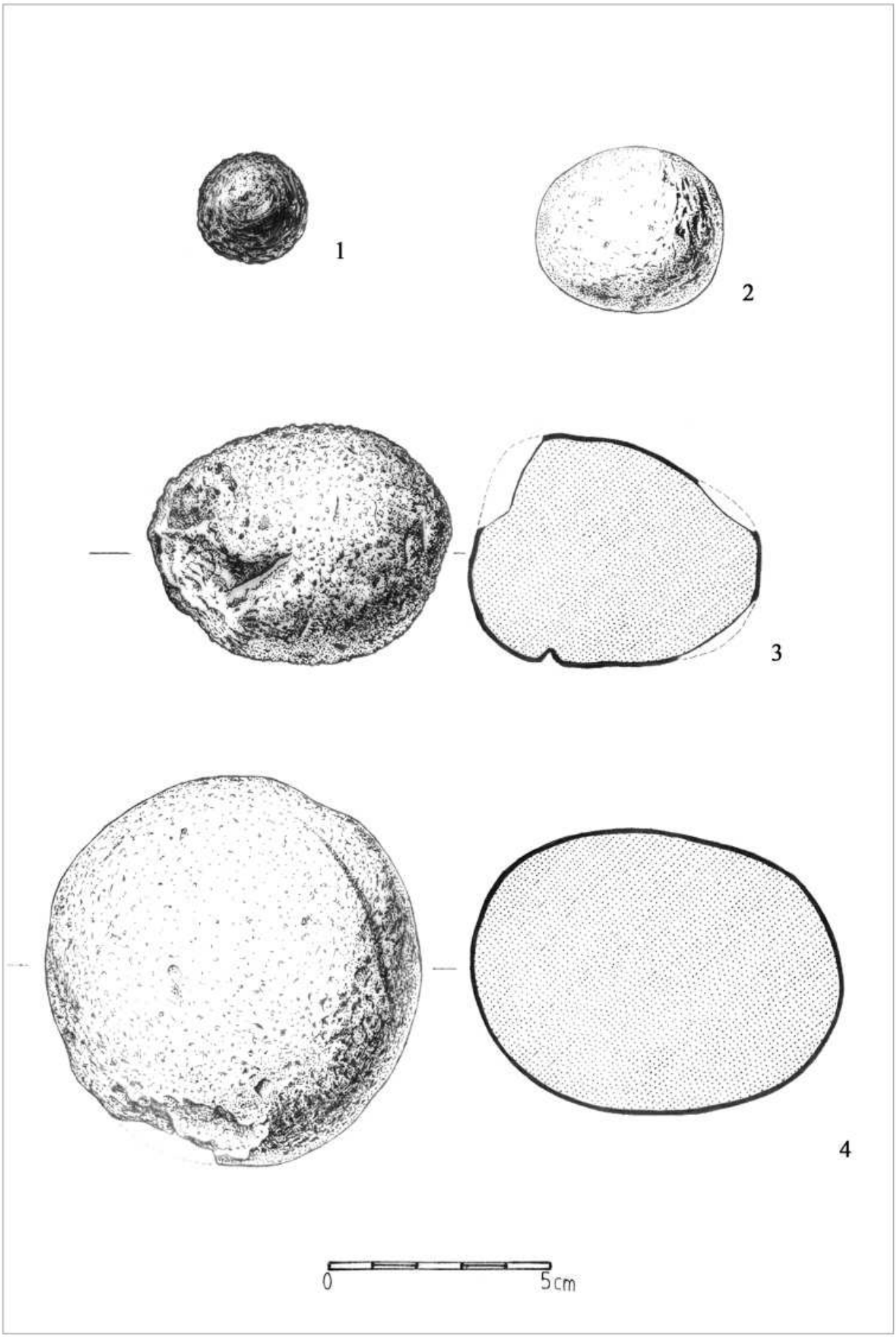

XXX. tábla: *Vadna - Vár-tető leletei.* 1. Ltsz. 2009.9.449, 2. Ltsz. 2009.9.450, 3. Ltsz. 2009.9.451, 4. Ltsz. 2009.452

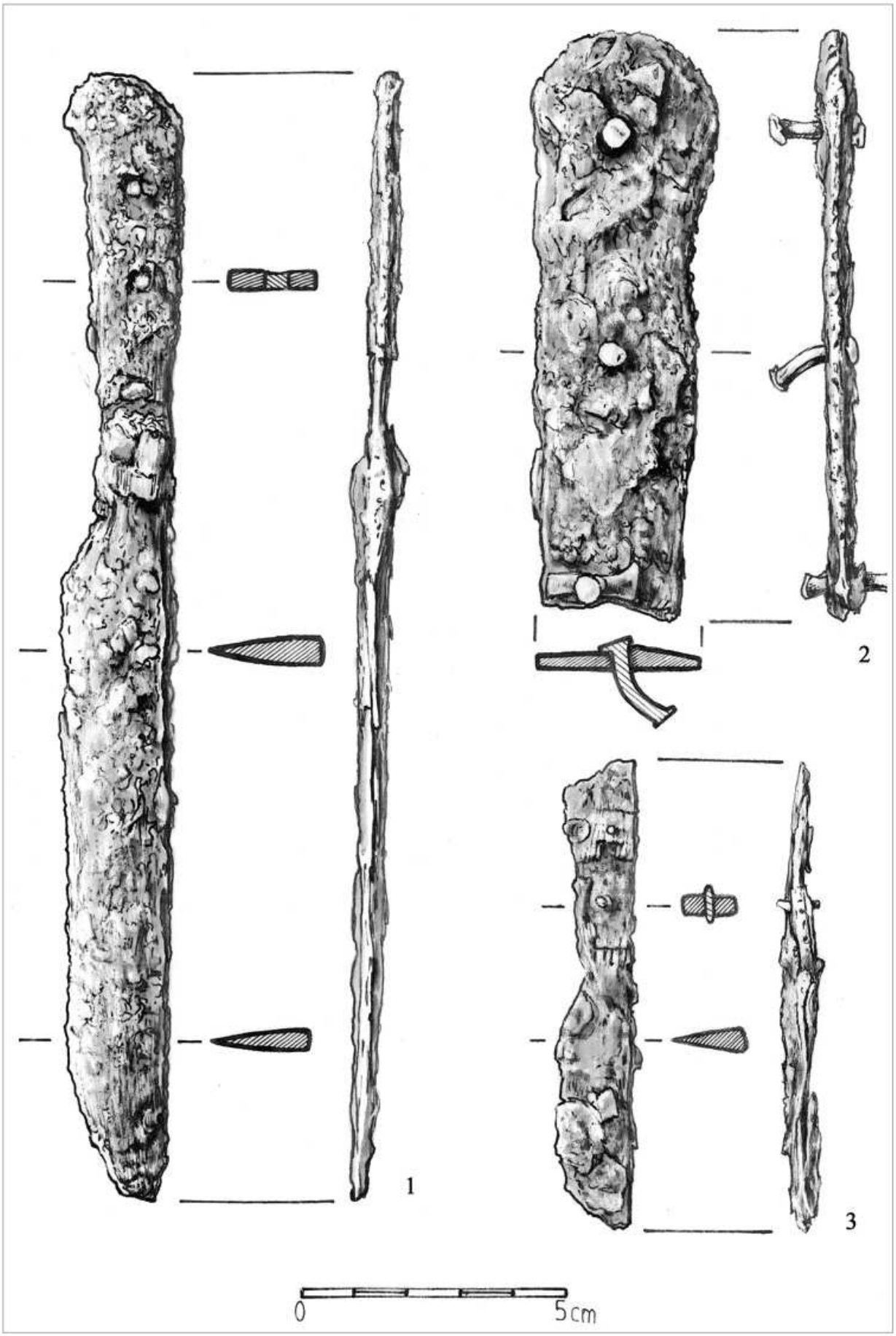

XXXI. tábla: *Sajóivánka - Vár-hegy leletei* 1. Ltsz. 2015.19.43, 2. Ltsz. 2015.19.38, 3. Ltsz. 2015.19.41

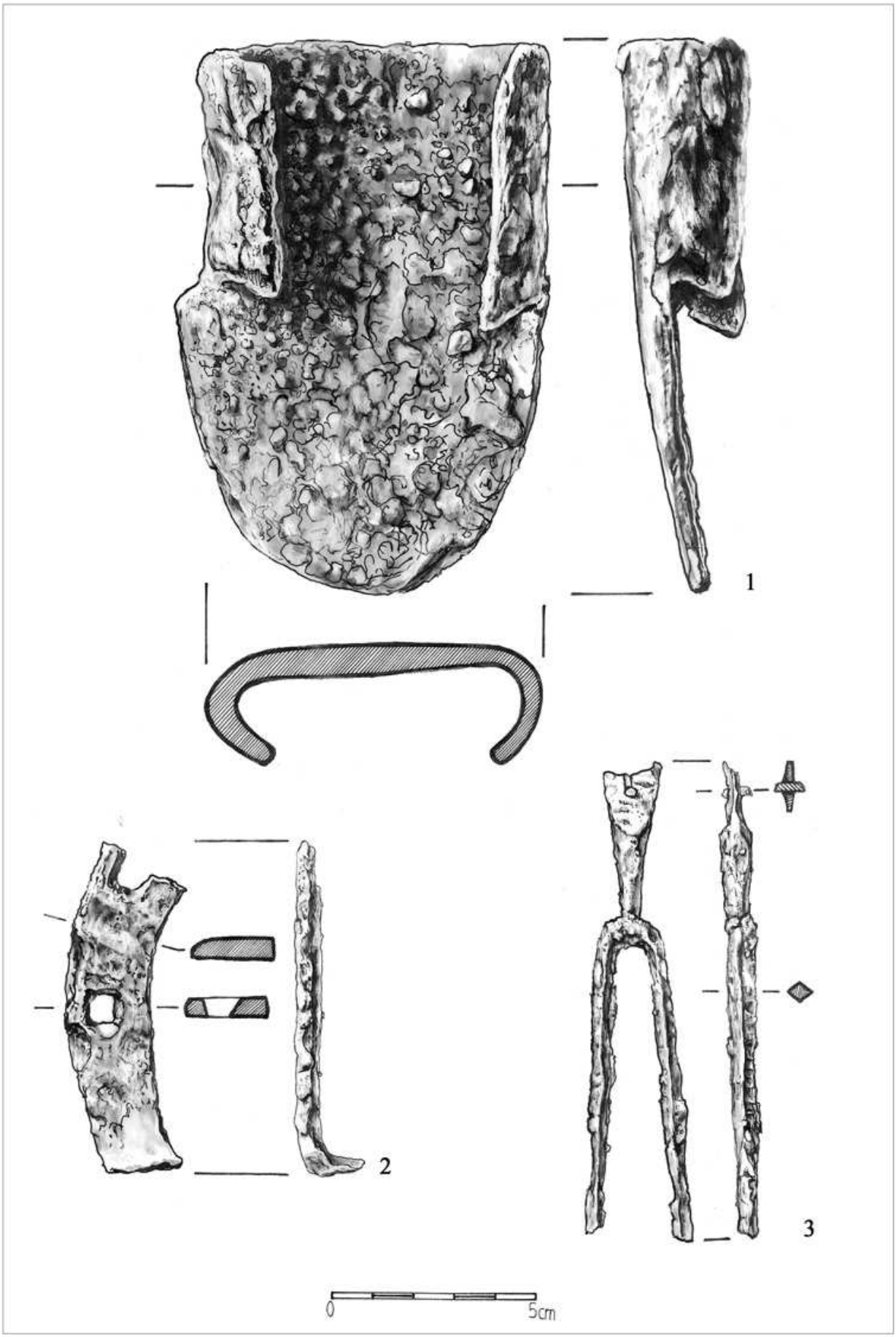

XXXII. tábla: *Sajóivánka - Vár-hegy leletei* 1. Ltsz. 2015.19.42, 2. Ltsz. 2015.19.35, 3. Ltsz. 2015.19.36

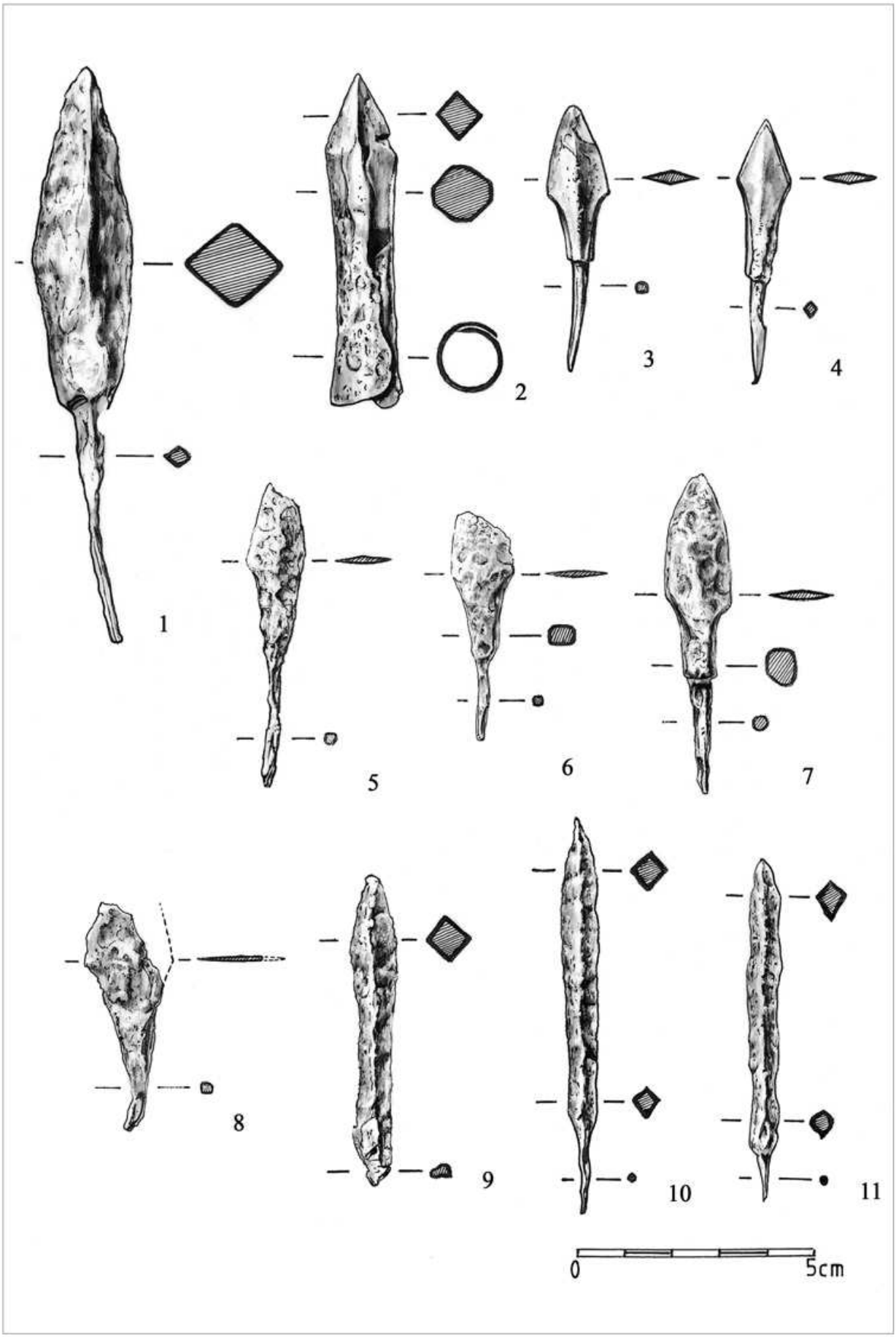

XXXIII.tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy leletei.* 1. Ltsz. 2015.9.195, 2. Ltsz. 2015.9.196, 3. Ltsz. 2015.9.202, 4. Ltsz. 2015.9.201, 5. Ltsz. 2015.9.219, 6. Ltsz. 2015.9.205, 7. Ltsz. 2015.9.206, 8. Ltsz. 2015.9.204, 9. Ltsz. 2015.9.210, 10. Ltsz. 2015.9.193, 11. Ltsz. 2015.9.194

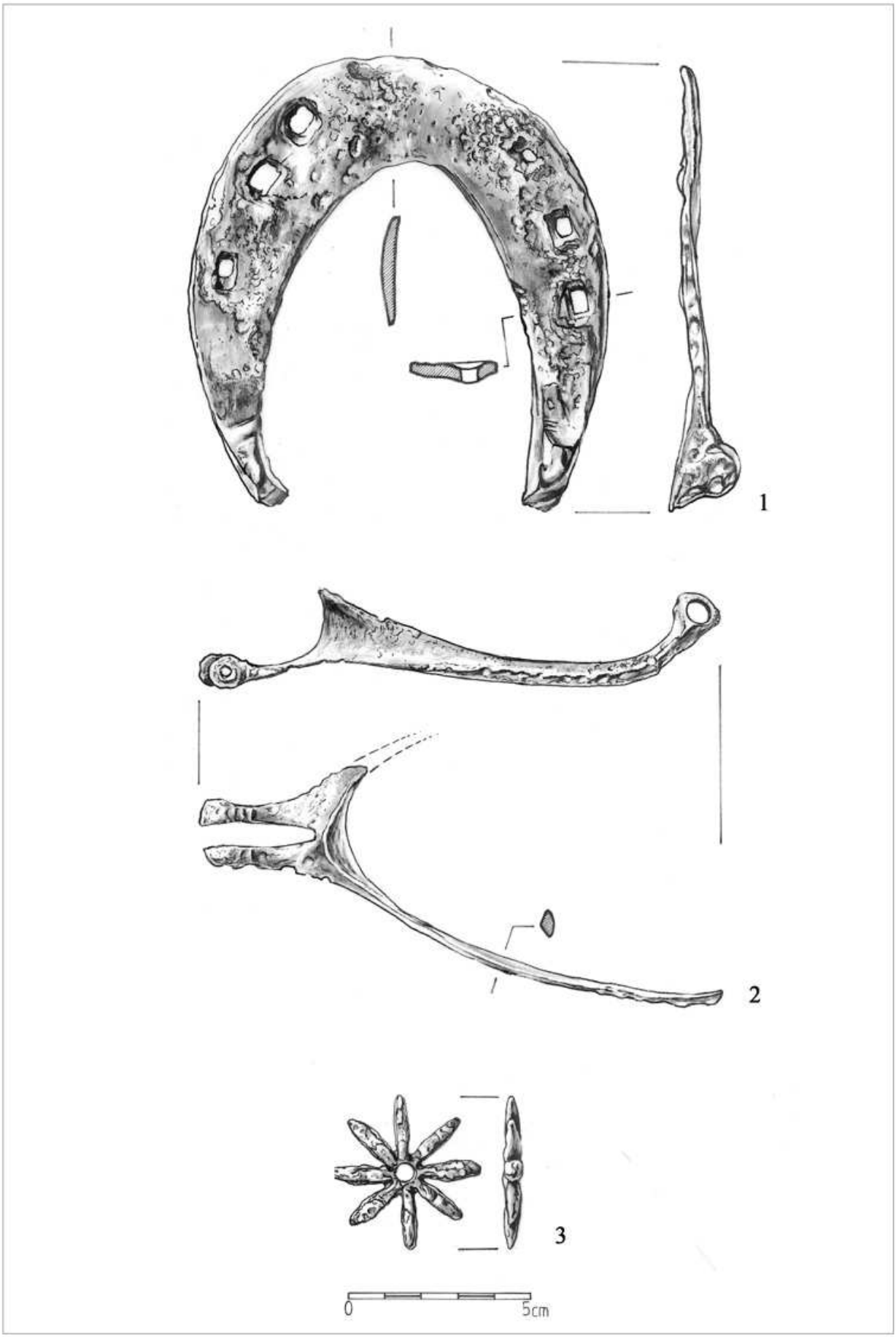

XXXIV. tábla: *Sajógalgóc - Vár-hegy leletei.* 1. Ltsz. 2015.9.200, 2. Ltsz. 2015.9.198, 3. Ltsz. 2015.9.19

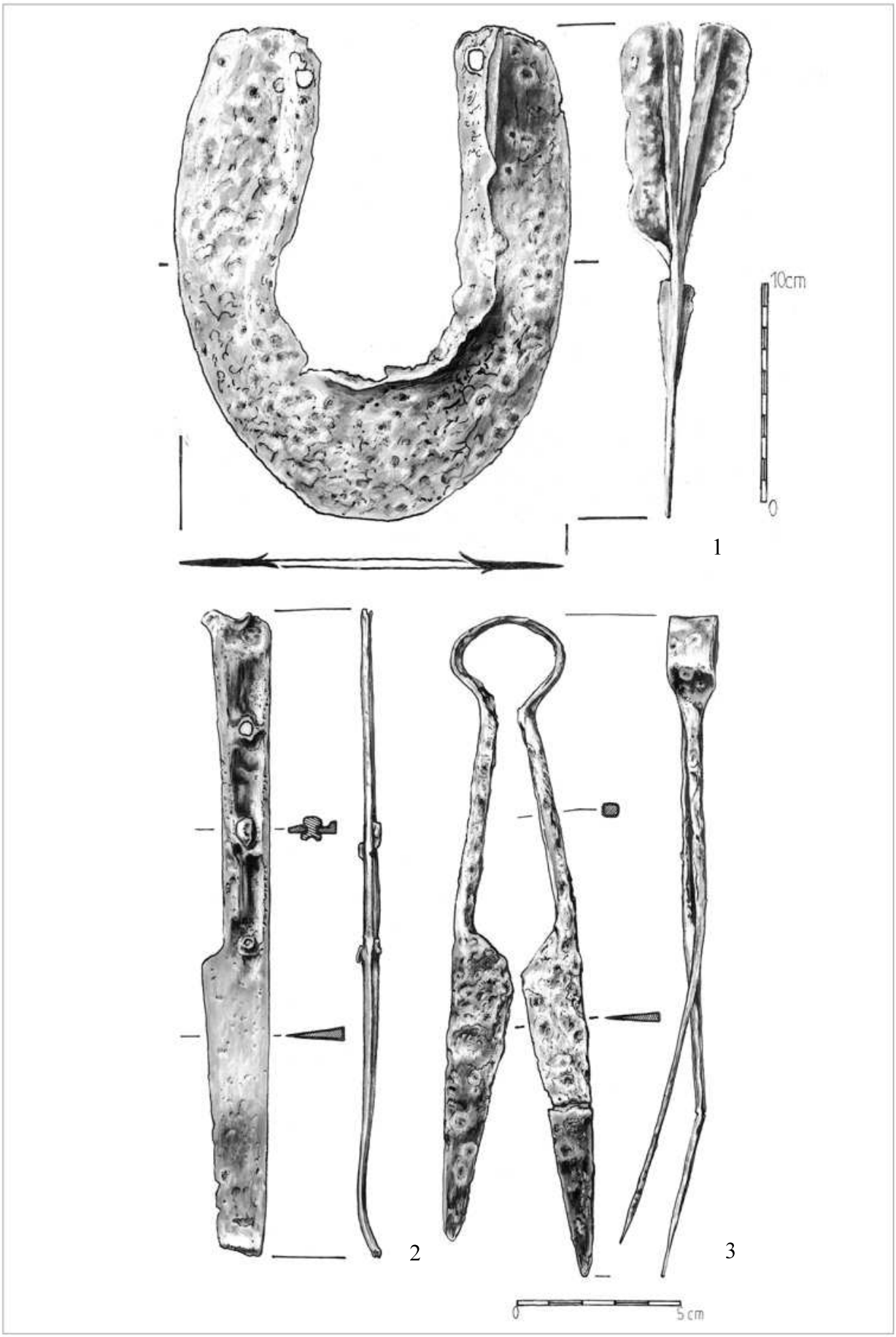

XXXV. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy leletei.* 1. Ltsz. 2009.8.269, 2. Ltsz. 2009.8.271, 3. Ltsz. 2009.8.239

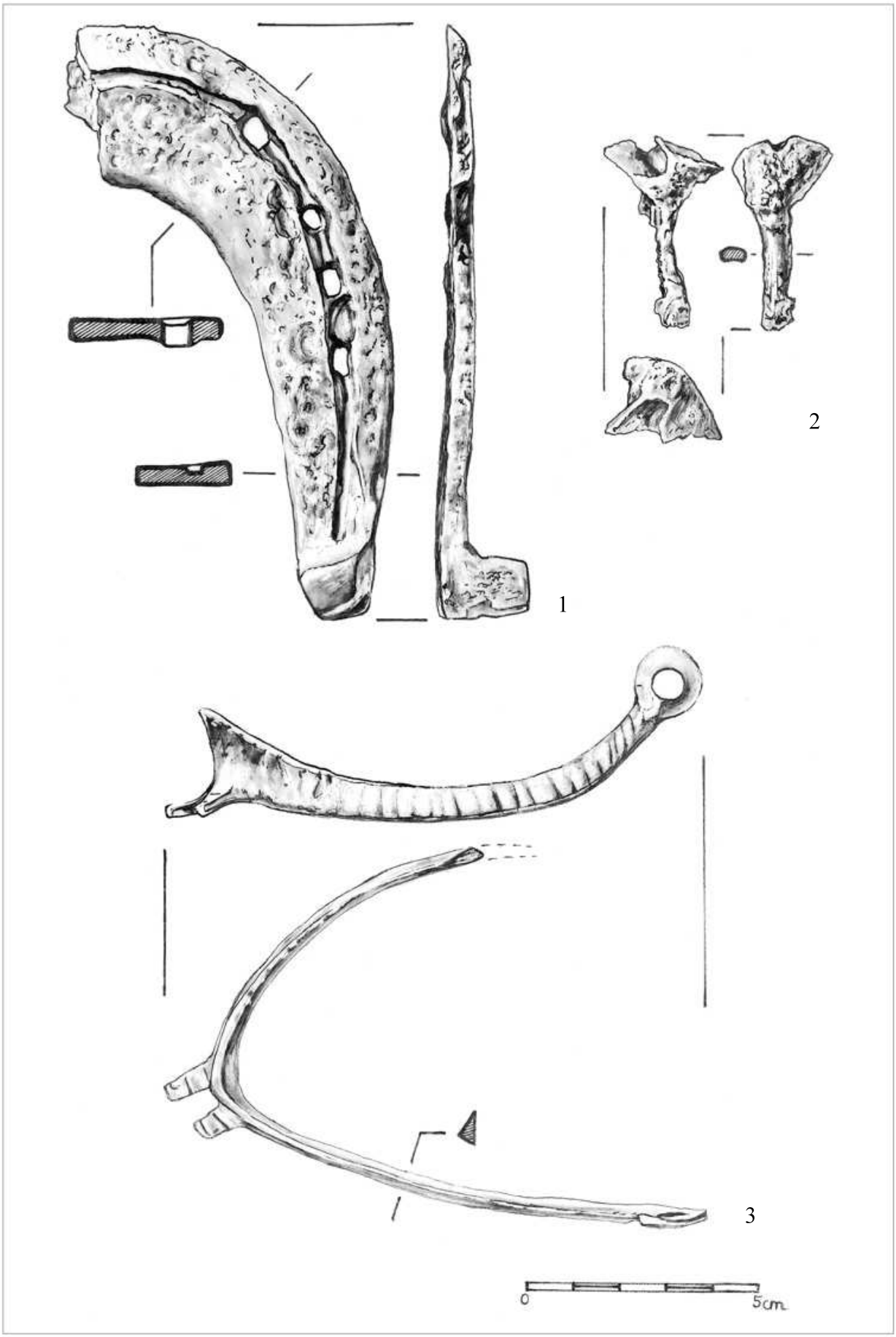

XXXVI. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy leletei.* 1. Ltsz. 2009.8.255, 2. Ltsz. 2009.8.248, 3. Ltsz. 2015.17.770

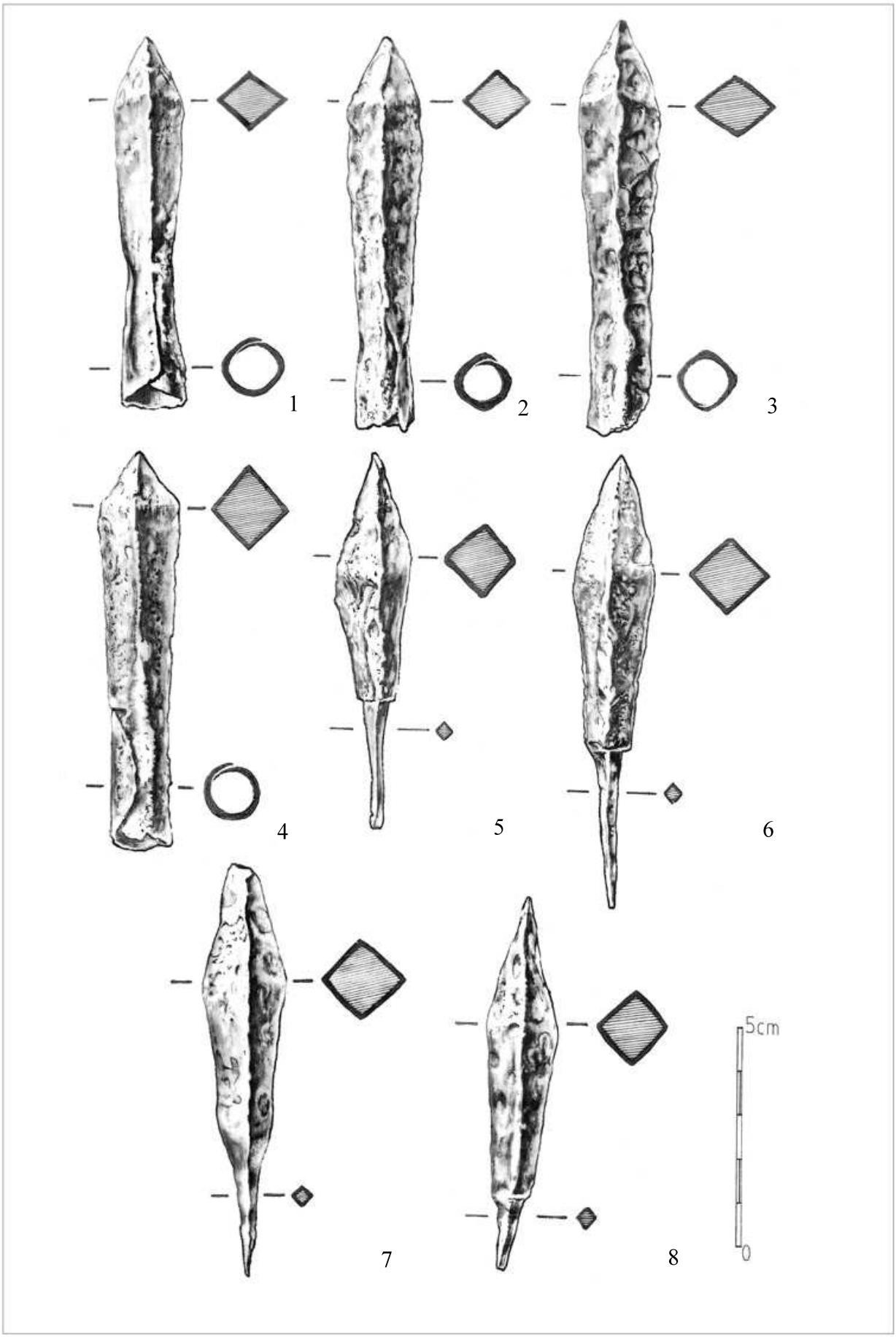

XXXVII. tábla: *Sajónémeti - Vár-hegy leletei.*1. Ltsz. 2009.8.268, 2. Ltsz. 2015.17.808, 3. Ltsz. 2015.17.809, 4. Ltsz. 2009.8.254, 5. Ltsz. 2015.17.807, 6. Ltsz. 2015.17.806, 7. Ltsz. 2015.17.810, 8. Ltsz. 2015.17.811

XXXVIII. tábla: *Vadna - Vár-tető éremleletei.* 1. Ltsz. 2015.237, 2. Ltsz. 2015.238, *Sajónémeti - Vár-hegy éremleletei.* 3. Ltsz. 2015.51, 4. Ltsz. 2015.52, 5. Ltsz. 2015.53, 6. Ltsz. 2015.54, 7. Ltsz. 2015.55, 8. Ltsz. 2015.56